

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XLII-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2017.1

Нови Сад

2017.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

За издавача
проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Уређивачки одбор

проф. др Нада Арсенијевић, проф. др Давид Астори (Парма), Јао Дзи, (Беј Вај, Кина), проф. др Љубомир Белеј, доц. др Шандор Бордаш (Баја), проф. др Јурај Гловња (Њитра), проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург), доц. др Ђура Харди, проф. др Јармила Ходолич, проф. др Јулијана Ишпановић Чапо, проф. др Снежана Гудурић, проф. др Зорица Ђерговић Јоксимовић, доц. др Алексеј Кишјухас, проф. др Звонко Ковач (Загреб), проф. др Давид Норис (Нотингем), доц. др Сања Париповић Крчмар, доц. др Јасмина Пекић, проф. др Николај Попов (Софија), проф. др Марина Пуја Бадеску, проф. др Јанко Рамач, проф. др Драгиња Рамадански, др Владислава Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале), доц. др Гордана Ристић, др Силвија Мартинез Ферейро (Гронинген), проф. др Дамир Смиљанић, проф. др Бојана Стојановић Пантовић, проф. др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-Жак Татен Гурије (Тур, Француска), проф. др Лејла Турчило (Сарајево), проф. др Дубравка Валић Недељковић, доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Слађана Зуковић, проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел (Франкфурт на Одри), проф. др Богуслањ Зиелински (Познањ)

Главни и одговорни уредници

проф. др Едита Андрић
проф. др Дамир Смиљанић

Секретари редакције

доц. др Сања Париповић Крчмар
доц. др Алексеј Кишјухас

Технички секретар

Игор Лекић

Лектори резимеа на енглеском

Диана Продановић Станкић, Бојана Вујин и Елизабет Салмор

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Покрајинског секретаријата за високо образовање и научноистраживачку делатност

Publisher

FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

Representing the Publisher

Prof. Dr. Ivana Živančević Sekeruš, Dean

Editorial Board

Dr. Nada Arsenijević, Professor, Dr. David Astori, Professor (Parma), Jao Dzi, Bay Wai (China), Dr. Ljubomir Belej, Professor, Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg), Dr. Đura Hardi, Assistant Professor, Dr. Jarmila Hodolič, Professor, Dr. Julianna Ispánovics Csapó, Associate Professor, Dr. Snežana Gudurić, Professor, Dr. Zorica Đergović Joksimović, Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor, Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Sanja Paripović Krčmar, Assistant Professor, Dr. Jasmina Pekić, Assistant Professor, Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Marina Puja Badescu, Professor, Dr. Janko Ramač, Professor, Dr. Draginja Ramadanski, Associate Professor, Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Hale), Dr. Gordana Ristić, Assistant Professor, Dr. Silvia Martinez Ferreiro (Groningen), Dr. Damir Smiljanić, Professor, Dr. Bojana Stojanović Pantović, Professor, Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Dubravka Valić Nedeljković, Professor, Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Slađana Zuković, Associate Professor, Dr. Ugo Vlasisavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań)

Editors

Dr. Edita Andrić, Professor
Dr. Damir Smiljanić, Professor

Assistants to the Editors

Dr. Sanja Paripović Krčmar, Assistant Professor
Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor

Editorial Secretary

Igor Lekić

Proofreading

Diana Prodanović Stankić, Bojana Vujin and Elizabeth Salmore

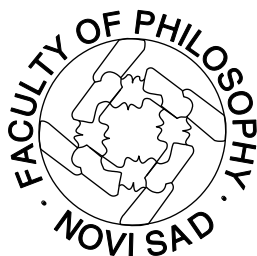
Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia and Provincial Secretariat for Higher Education and Scientific Research

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XLII-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2017.1

Novi Sad

2017

РЕЦЕНЗЕНТИ ФИЛОЛОШКЕ СВЕСКЕ ГОДИШЊАКА ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

доц. др Милан Ајдановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Ерика Бенце, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Циприан Вълчан, Универзитет "Тибискус", Темишвар, Румунија; др Золтан Вираг, Филозофски факултет Универзитета у Сегедину, Мађарска; доц. др Нермин Вуцељ, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Владимир Гвозден, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Владислава Гордић Петковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Никола Грдинић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Борис Дудаш, Филозофски факултет, Свеучилиште у Риједи; др Мина Ђурић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Душан Живковић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; проф. др Душанка Звекић-Душановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Николина Зобеница, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Мирјана Илић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; проф. др Владимир Јовановић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; доц. др Иван Јовановић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Бојан Јовић, Институт за књижевност и уметност, Београд; др Бојана Ковечевић Петровић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Александра Лончар Раичевић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; проф. др Горан Максимовић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Јелена Марићевић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; Проф. др Маја Марковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Катарина Мелић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; доц. др Жељко Милановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Соња Ненезић, Филолошки факултет Универзитет Црне Горе; проф. др Цвијета Павловић, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу; проф. др Зоран Пауновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Предраг Петровић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Људмила Поповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Михаило Поповић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Твртко Прћић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Илона Рајшли, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Јулијан Рамач, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др

Јанош Шаму, Учитељски факултет на мађарском наставном језику у Суботици; проф. др Балаж Шинкович, Филозофски факултет Универзитета у Сегедину, Мађарска; проф. др Марта Соучкова, Филозофски факултет Универзитет из Прешове, Словачка; проф. др Гојко Тешић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Оксана Тимко Ђитко, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу; проф. др Ева Толди, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Јасна Ухларик, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Зорица Хацић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Марија Циндори, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Флорин Циобан, Филолошки факултет, Универзитет у Орадеи, Румунија

REVIEWERS OF THE PHILOLOGICAL VOLUME OF THE ANNUAL REVIEW OF FACULTY OF PHILOSOPHY

Dr. Milan Ajdžanović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Erika Bence, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Marija Cindori, Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Florin Cioban, Professor, Faculty of Literature, University of Oradea, Romania; Dr. Mina Đurić, Teaching Assistant, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Vladislava Gordić Petković, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Vladimir Gvozden, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Zorica Hadžić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Mirjana Ilić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Vladimir Jovanović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Ivan Jovanović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Bojan Jović, Institute for Literature and Arts, Belgrade; Dr. Aleksandra Lončar Raičević, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Goran Maksimović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Jelena Marićević, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Maja Marković, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Katarina Melić, Associate Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Dr. Sonja Nenezić, Professor, Faculty of Philology, University of Montenegro; Dr. Zoran Paunović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Cvijeta Pavlović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Zagreb; Dr. Predrag Petrović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr. Mihailo Popović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr. Ljudmila Popović, Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Tvrtko Prčić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ilona Rajsli, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Julijan Ramač, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. János Samu, Assistant Professor, Teacher Training Faculty in the Hungarian Language in Subotica; Dr. Balázs Sinkovics, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Seged, Hungary; Dr. Marta Součková, Professor, Faculty of Philosophy, University of Prešove, Slovakia; Dr. Gojko Tešić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Oksana Timko Đitko, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Zagreb; Dr. Eva Toldi, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Jasna Uhlarik, Assistant Professor, Faculty

of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ciprian Vălcan, Tibiscus University of Timisoara, Romania; Dr. Virág Zoltán, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Seged, Hungary; Dr. Nermin Vucelj, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Dušanka Zvekić-Dušanović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Dušan Živković, Associate Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

Годишњак Филозофског факултета, у складу са вишедеценијском традицијом, настоји да квалитет часописа из године у годину подигне на виши ниво, а један од најважнијих задатака Уредништва је да побољша рангирање часописа у домаћим и међународним оквирима, што је у интересу целокупне академске заједнице.

Уређивачку концепцију *Годишњака* карактерише отвореност која се огледа у томе што се шанса за публикавање научних радова, осим професорима већ афирмисаним у својој области, даје и млађим сарадницима Филозофског факултета. Младе колеге у случају да задовоље критеријуме научне продукције, што се потврђује двома позитивним анонимним рецензијама, могу да објаве своје радове и тако испуне услове за напредак на академској лествици. Осим тога, трудимо се да у сваком броју донесемо и студије еминентних страних професора по позиву, како би се домаћој академској публици представили актуелни светски трендови у хуманистичким и друштвеним наукама. Тако, у овогодишњој првој свесци објављујемо радове следећих професора: проф. Волфа Шмида са Института за славистику Хуманистичког факултета језика, књижевности и медија при Универзитету у Хамбургу, проф. Љубомира Белеја са Катедре за украјинистику Филолошког факултета Универзитета у Ужгороду, проф. Ангеле Рихтер са Одсека за славистику Филозофског факултета Универзитета Мартин Лутер у Хале-Витенбергу и проф. Малгорзате Филипек са Института за славистику Универзитета у Вроцлаву. Друга свеска доноси студију проф. Кристијана Тила, знаменитог експерта у области логике и филозофије математике са Института за филозофију Универзитета Ерланген-Нирнберг. Овом приликом се још једном захваљујемо поменутиим ауторима што су се одазвали нашем позиву, те допринели ширењу и протоку међународних сазнања из области које спадају у тематски оквир часописа.

Темпо развоја савремене науке је све убрзанији, а свет, захваљујући развоју информационо-комуникационих технологија и средствима масовне комуникације све повезанији, стога су могућности за стицањем нових достигнућа све израженије. Научници се труде да у својим областима прате савремене тенденције, што неминовно доводи до свођења сличних закључака, али и до потребе да се надограђују већ стечене спознаје. Сваки озбиљан научни рад позива се на стручну литературу, али је веома важно литератури прилазити крајње критички. Поједини аутори се, међутим, у толикој мери слажу са већ прочитаним констатацијама, да забораве да их цитирају, односно

да назначе изворе. На тај начин се врло лако може упасти у замку плагијаризма. Сваким даном се међутим развијају електронски програми који откривају која је достигнућа аутор присвојио из већ објављених студија а да то није експлицитно назначио у свом раду. Због тога смо и ми као уредници часописа у обавези да већ проверене и објављене радове, уколико се појави сумња, поново подвргнемо новим, напреднијим тестовима на плагијаризам. Тако смо у овом броју дужни да објавимо ретракцију рада објављеног у 37. књизи *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду* под насловом *Сметње и поремећаји дисциплине који се јављају током наставе* ауторки проф. др Милице Андевски, проф. др Оливере Гајић и проф. др Споменке Будић, а за који је Етичка комисија Филозофског факултета утврдила да је плагијат текста аутора Герта Ломана (Gert Lohmann) *Unterrichtsstörungen und Disziplinkonflikte verstehen* објављеног у његовој монографији *Mit Schülern klarkommen. Professioneller Umgang mit Unterrichtsstörungen und Disziplinkonflikten* (Cornelsen Verlag Scriptor, Berlin 2003).

Аутоплагирање је на нашим просторима можда још и чешћа појава, а до њега обично долази свесно и намерно, када се већ нека објављена студија мало прошири или пак преведе на други језик, па поново понуди за објављивање. Аутори који то чине превиђају да се тиме крше етичка начела продукције оригиналних радова, те се на том пољу морају уложити додатни напори за подизање свести да је и преузимање готових делова већ објављених сопствених студија – а да се то у раду јасно не назначи – такође у супротности са етичким принципима продукције научних радова. Имајући то у виду, у овом броју смо принуђени да извршимо ретракцију рада ауторке проф. др Вирђиније Поповић, објављеног у прошлогодишњој првој свесци *Годишњака* под насловом *Romanul românesc din Voivodina: teme si motive (Rumunski roman u Vojvodini: teme i motivi)*, јер је поновном провером установљено да се ради о аутоплагијату у односу на већ објављени рад исте ауторке у часопису *Studii de Stiinta si Cultura* 2013. године под насловом *Influence of Banat Subdialects on Romanian Novel of Vojvodina*. Пошто су поклапања мања од 50%, ауторка текста се сагласила да изузме спорне делове из своје студије и да је допуни новим, те у овом броју *Годишњака* доносимо исправљену верзију рада под насловом *Correction: Romanul românesc din Voivodina: teme și motive (Annual Review of the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Vol. XLI-1, p. 311–322, 2016)*.

Због поменутих непријатних случајева молимо ауторе да поступају савесно приликом израде својих радова и добро их провере пре слања редакцији, с обзиром да ће убудуће провера помоћу нових електронских

програма бити још прецизнија и ефикаснија, а самим тиме свако огрешење о етичке принципе научне продукције брже детектовано и примерено санкционисано.

У Новом Саду, децембар 2017.

Уредници *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*

Проф. др Едита Андрић

Проф. др Дамир Смиљанић

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА 11

Радови аутора по позиеу

Любомир Белеј

СТАРОСЛОВ'ЈАНСЬКИЙ СЛІД В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНШИХ
СЛОВ'ЈАНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВАХ

THE OLD CHURCH SLAVONIC TRACES IN UKRAINIAN AND OTHER
LITERARY SLAVIC LANGUAGES

СТАРОСЛОВЕНСКИ ТРАГ У УКРАЈИНСКОМ И У ДРУГИМ
СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНИМ ЈЕЗИЦИМА 23–33

Małgorzata Filipek

ШПАНИЈА У ПУТОПИСНОЈ ПРОЗИ РАДОВАНА ВУЧКОВИЋА

SPAIN IN RADOVAN VUČKOVIĆ'S TRAVEL PROSE 35–47

Angela Richter

ANTIFAŠIZAM KAO MESTO SEĆANJA: ČITANJE IZ PERSPEKTIVE
21. VEKA

ANTI-FASCISM AS A PLACE OF MEMORY: A 21ST CENTURY
READING 49–66

Wolf Schmid

BEWUSSTSEINSDARSTELLUNG

STREAM OF CONSCIOUSNESS 67–96

Англистика

Ana Halas

МЕТАФОРИЧКА ZNAČENJA ENGLSKOG PRIDEVA *HARD* I SRPSKOG
PRIDEVA *TVRD* – KOGNITIVNOLINGVISTIČKA ANALIZA

METAPHORICAL SENSES OF THE ENGLISH ADJECTIVE *HARD* AND THE
SERBIAN ADJECTIVE *TVRD* – A COGNITIVE LINGUISTIC

ANALYSIS 99–115

Хунгарологија

Julianna Ispánovics Csapó

THE HUNGARIAN LITERARY CULTURE IN SERBIA IN THE LIGHT OF
BIBLIOGRAPHYKNJIŽEVNA KULTURA MAĐARA U SRBIJI U KONTEKSTU
BIBLIOGRAFIJEA SZERBIAI MAGYAR IRODALMI KULTÚRA A BIBLIOGRÁFIA
TÜKRÉBEN 119–134

Horváth Futó Hargita, Hózsa Éva, Csányi Erzsébet

AZ „ÁTTEVŐK” FELELŐSSÉGE (ARANY JÁNOS ÉS JOVAN JOVANOVIĆ
ZMAJ FORDÍTÓI DIALÓGUSÁNAK IDŐSZERŰSÉGE)RESPONSIBILITY OF “TRANSMITTERS” (TIMELINESS OF JÁNOS ARANY
AND JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ’S TRANSLATOR DIALOGUE)ODGOVORNOST „PRENOSILACA” (AKTUELNOST PREVODILAČKOG
DIJALOGA JANOŠA ARANJA I JOVANA JOVANOVIĆA ZMAJA)..... 135–147

Kovács Rác Eleonóra, Halupka-Rešetar Szabina

SZERB ÉS ANGOL NYELVI ATTITÚDÖK A VAJDASÁGI MAGYAR
TANNYELVŰ 3. ÉS 4. OSZTÁLYOS GIMNÁZIUMI TANULÓK KÖRÉBEN
ATTITUDES TOWARDS SERBIAN AND ENGLISH AMONG HUNGARIAN
3RD AND 4TH GRADE GRAMMAR SCHOOL PUPILS IN VOJVODINASTAVOVI PREMA SRPSKOM I ENGLESKOM JEZIKU KOD
VOJVOĐANSKIH UČENIKA 3. I 4. RAZREDA GIMNAZIJE NA
MAĐARSKOM NASTAVNOM JEZIKU 149–169

Utasi Csilla

KÉPELMÉLETI KÉRDÉSEK ZRÍNYI MIKLÓS SYRENA-KÖTETÉBEN
QUESTIONS OF PICTURE THEORY IN MIKLÓS ZRÍNYI’S *SIREN* VOLUME
PITANJA TEORIJE O SLICI U ZBIRCI *SIRENA* NIKOLE ZRINSKOG .. 171–181***Компаративна књижевност***

Sonja Veselinović

ANTOLOGIJE BIT I ANDERGRAUND POEZIJE VOJISLAVA DESPOTOVA
ANTHOLOGIES OF BEAT AND UNDERGROUND POETRY EDITED BY

VOJISLAV DESPOTOV 185–196

Романистика

Dragana Drobňjak, Snežana Gudurić

SRCE U FRANCUSKOJ I SRPSKOJ FRAZELOGIJI

HEART IN FRENCH AND SERBIAN PHRASEOLOGY 199–218

Tamara Valčić Bulić

PJER DE RONSAR, ANGAŽOVANI PESNIK? BESEDE O JADIMA OVOG
VREMENA (1562–1564)PIERRE DE RONSARD, ENGAGED POET? DISCOURSE ON THE MISERIES
OF THESE TIMES (1562–1584) 219–235***Румунистика***

Virginia Popović

CORRECTION: ROMANUL ROMÂNESC DIN VOIVODINA: TEME ŞI
MOTIVE (ANNUAL REVIEW OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY, 2016.,
VOLUME XLI-1, P. 311–322)

ROMANIAN NOVEL IN VOJVODINA: THEMES AND MOTIFS

РУМУНСКИ РОМАН У ВОЈВОДИНИ: ТЕМЕ И МОТИВИ 239–251

Laura Spăriosu, Sorin D. Vintilă, Ivana Ivanić

LIMBĂ, FOLCLOR, CULTURĂ. O GRILĂ SEMIOTICĂ A MOTIVULUI
„DRUM“LANGUAGE, FOLKLORE, AND CULTURE: THE SEMIOTIC FORM OF THE
"DRUM" MOTIFЈЕЗИК, ФОЛКЛОР, КУЛТУРА. СЕМИОТИЧКИ ОБРАЗАЦ МОТИВА
„DRUM“ 253–268***Русинистика***

Михајло П. Фејса

ВИДСКИ ПАРОВИ У РУСИНСКОМ ЈЕЗИКУ

ASPECTUAL PAIRS IN THE RUTHENIAN LANGUAGE 271–287

Словакистика

Daniela Marčoková, Anna Makišová

PRÍMENÁ V KYSÁČI AKO KULTÚRNE A TRADIČNÉ DEDIČSTVO

THE EPITHETS IN SURNAMES IN KISAC AS CULTURAL AND
TRADITIONAL HERITAGE

NADIMCI U KISAČU KAO KULTURNO I TRADICIONALNO

NASLEĐE 291–303

Српски језик и лингвистика

Nataša Kiš

PRIDEVI SA ZNAČENJEM OPTATIVNE MODALNOSTI

ADJECTIVES EXPRESSING OPTATIVE MOOD..... 307–322

Dejan Sredojević

HOW MUCH DO PHONETIC REALISATIONS OF SERBIAN ACCENTS
ACTUALLY DIFFER FROM EACH OTHER IN VARIOUS DIALECTS?

KOLIKO SE ZAPRAVO FONETSKE REALIZACIJE SRSPKIИ

AKCENATA MEĐUSOBNO RAZLIKUJU U DIJALEKTIMA?..... 323–337

Гордана Штасни

NOMINA INSTRUMENTI У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

NOMINA INSTRUMENTI IN THE SERBIAN LANGUAGE..... 339–356

Српска књижевност

Радослав Љ. Ераковић

У ПОТРАЗИ ЗА „ИЗГУБЉЕНИМ“ ИДЕНТИТЕТОМ АТАНАСИЈА

ДИМИТРИЈЕВИЋА СЕКЕРЕША

IN SEARCH OF THE “LOST“ IDENTITY OF ATANASIJE DIMITRIJEVIĆ

SEKEREŠ..... 359–375

Željko Milanović

JANKO POLIĆ KAMOV I ČEZARE LOMBROZO: MODERNOST I

POZITIVISTIČKA KRIMINOLOGIJA

JANKO POLIĆ KAMOV AND CESARE LOMBROSO: MODERNITY AND

POSITIVISTIC CRIMINOLOGY 377–392

Ana Mitrevski IZMEĐU REDOVA: DVA PISMA LINKE KRSMANOVIĆ TODORU MANOJLOVIĆU BETWEEN THE LINES: TWO LETTERS FROM LINKA KRSMANOVIĆ TO TODOR MANOJLOVIĆ	393–410
Горана Раичевић У ПОТРАЗИ ЗА ПРОФЕСОРОМ НОРГЕСОМ: <i>ЛЕТОВАЊЕ НА ЈУГУ</i> ИВЕ АНДРИЋА IN PURSUE OF PROFESSOR NORGES: <i>HOLLIDAY ON THE SOUTH</i> BY IVO ANDRIĆ.....	411–425
Slobodan Vladušić ELEMENTI DESAKRALIZACIJE POEZIJE U <i>SLUČAJNIM MEMOARIMA</i> STEVANA RAIČKOVIĆA ELEMENTS OF DESACRALIZATION OF POETRY IN STEVAN RAIČKOVIĆ'S <i>SLUČAJNI MEMOARI</i>	427–439
Упутство за припрему рукописа за штампу.....	441–449

РАДОВИ АУТОРА ПО ПОЗИВУ

Любомир Белей *
Ужгородський національний університет
Філологічний факультет
Кафедра української мови

UDC: 811.163.1:811.161.2'36
DOI: 10.19090/gff.2017.1.23-33
Прегледни научни рад

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ СЛІД В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВАХ

Перша літературна мова слов'ян – старослов'янська мова мала особливий вплив на літературні мови всіх слов'янських народів, однак її вплив на кожную з нових літературних мов слов'янських народів був суто індивідуальним, що знаходило свій вияв у часі, тривалості, причинах та формах такого впливу. В історії української мови тривалий час, особливо в період ССРСР, вивчення ролі старослов'янізмів перебувало на маргінесі наукових інтересів мовознавців. Натомість наше дослідження виявляє глибинний характер впливу старослов'янської мови, тісно пов'язаної з християнських віровченням. Приховані старослов'янські сліди в сучасній українській мові можна відшукати не лише у сфері церковно-обрядової лексики: побут, наука, навіть астрологія, з якою християнство споконвіку веде безкомпромісну боротьбу, мають чимало прихованих старослов'янізмів, більшість із яких фіксують уже перші старослов'янські пам'ятки української редакції.

Ключові слова: старослов'янська мова, старослов'янізм, псевдостарослов'янізм, фонетична адаптація, лексична система української мови.

Старослов'янська мова як перша літературна мова слов'ян мала великий вплив на літературні мови всіх слов'янських народів, а також і на окремі неслов'янські мови, наприклад румунську, носії якої також сповідують християнство східного обряду. Однак вплив старослов'янської мови на кожную з нових літературних мов слов'янських народів не був стереотипним, а радше суто індивідуальним, що знаходило свій вияв у часі, тривалості, причинах та формах такого впливу. Звичайно, літературні мови слов'янських народів, що сповідують християнство східного обряду (болгари, македонці, серби, українці, росіяни, білоруси), були під більшим впливом старослов'янської писемності, ніж мови тих слов'ян, що сповідують християнство західного обряду або протестантизм (словінці, хорвати, чехи, словаки, поляки, верхні лужичани, нижні лужичани). Більше того, навіть на такі близькоспоріднені мови, як українська та російська, словенська та хорватська або чеська та

* dlyamene@gmail.com

нижньолужицька, старослов'янська мова впливала по-різному: у різний час, за різних культурно-історичних обставин, на різних структурних рівнях мов.

Коли розглядати проблему впливу старослов'янської мови на сучасні слов'янські мови, то треба наголосити, що тут болгарська та македонська мови посідають особливе місце, оскільки вони справедливо, хоч і з певними застереженнями, вважаються прямими спадкоємцями старослов'янської літературномовної традиції. Адже саме болгаро-македонські діалекти послужили, як відомо, діалектною основою старослов'янської мови, це особливо помітно на її фонетичному та морфологічному рівнях. Що стосується інших слов'янських народів, то, попри все, старослов'янська мова не була для них рідною (а це не завжди і не сповна усвідомлювали самі мовці), а тому специфіка її впливу у випадку кожної слов'янської літературної мови була суто індивідуальною та визначалася цілою низкою чинників як екстралінгвальної, так і інтралінгвальної природи.

Так, наприклад, відомий російський мовознавець А. Шахматов іще на поч. ХХ ст. заявляв, що «російська літературна мова – це русифікована церковнослов'янська (тобто старослов'янська. – Л. Б.)». На підтвердження цієї тези А. Шахматов називає дванадцять безсумнівних фонетичних, граматичних, лексичних рис старослов'янської мови, які притаманні і для російської літературної мови, та узагальнює, що «на підставі здійсненого аналізу церковнослов'янізмів у сучасній літературній мові видно, що її словниковий склад щонайменше наполовину, якщо не більше, залишився церковнослов'янський» (Шахматов, 1941: 90).

Показово, але ще наприкінці ХІХ ст. Ф. Міклошич у «Краткомъ словаре шести славянскихъ языковъ (русскаго съ церковнославянскимъ, болгарскаго, сербскаго, чешскаго и польскаго), а также французскій и немѣцкій»...» (1885) подає разом російські та церковнослов'янські слова.

Позицію А. Шахматова підтримував відомий американський славіст Б. Унбегаун, а Л. Щерба взагалі заявляв, що близько 2/3 лексики російської літературної мови так або інакше треба пов'язувати з лексико-семантичною системою старослов'янської мови. Гіпотеза Шахматова–Унбегауна була піддана гострій критиці з боку російських «патріотичних» учених, зокрема С. Обнорського та Ф. Філіна. Проте навіть за їхніми підрахунками у сучасній російській літературній мові нараховується 26 123 церковнослов'янізми, що становить приблизно 20 % її лексичного запасу (Филин, 1978: 413). Якщо порівнювати питому вагу старослов'янізмів у російській та українській або білоруській літературних мовах, то, наприклад, за такою досить показовою

рису, як повноголосся/неповноголосся східнослов'янські мови суттєво відрізняються одна від одної. За підрахунками А. Фідоровської, «у білоруській та українській мовах кількість повноголосних коренів, що допускають неповноголосні форми, становить менше ніж четвертину слів з повноголоссям, тоді як у російській мові їх більше половини» (Фидорковская, 1961: 140).

Висока питома вага старослов'янізмів у сучасній російській літературній мові пояснюється впливом цілої низки чинників, серед яких окремо варто виділити так званий другий південнослов'янський вплив, що розпочався у др. пол. XIV ст. і виявлявся на теренах тогочасної Московії у масовому усуненні російських живомовних впливів з богослужбових книг та ретельному виправленні їх до первісного болгаро-македонського стандарту. Виконавцями цієї акції були численні представники сербського та болгарського духовенства, які після підкорення їхніх рідних країв турками (1389 р. поразка сербів на Косовому полі та підкорення Болгарського царства 1393 р.) знайшли собі прихисток у православної Московії. На теренах сучасних України та Білорусі, попри присутність і тут болгаро-сербського духовенства, так званий другий південнослов'янський вплив був малопомітний, бо сильнішою була місцева писемна традиція.

В українському мовознавстві, зокрема советської доби, роль та місце старослов'янізмів у системі української літературної мови розглядалася, як правило, дуже поверхово та схематично, а не раз такий аналіз хибував на вульгарно-соціологічні оцінки, оскільки на старослов'янській мові лежало тавро мови церкви, з якою ідеологи ССРСР вели непримиренну боротьбу. Часто усе зводилося до переліку структурних фонетико-граматичних ознак старослов'янізмів та констатації, що використовують їх у поетичному мовленні з метою надати оповіді урочистості. Показово, але навіть у академічній «Історії української мови. Лексика і Фразеологія» аналіз старослов'янізмів не виокремлено і проводиться він лише принагідно.

Ще менше уваги старослов'янізмам приділяють лексикологи західнослов'янських мов. Наприклад, словацький мовознавець П. Ондрус навіть не виокремлює їх в окрему групу, а лише називає близько двох десятків старослов'янізмів, кваліфікуючи їх то поетичними словами, то біблїзмами (Ondrus, 1972: 39–40).

Перелік структурних ознак старослов'янізмів в українській мові усталений. Це так зване неповноголосся (*врата, злато, брег*); звукокослолуки *жд* (*вождь, страждати*); ініціальне *є-* (*єдність*); і/менникові суфікси *-юнь-*, *-ств-*, *-тель-*, *-ин'-*, *-тв-*, *-тай* (*приянь, мислитель, братство, гордия, битва,*

глашатай); дієприкметникові суфікси *-ащ-, -ущ-, -м-* (*роботящий, грядущий, знайомий*); префікси *воз-, пре-, пред-, со-* (*возз'єднаний, предтеча, премудрий, соратник*); композити, одним із компонентів яких є *благо-, бого-, добро-, зло-* (*благодать, богогласник, добродійство, злорадство*). З лексичних старослов'янїзмів називають *крест (хрест), ланіти, уста, священник* тощо (Сучасна українська літературна мова 2005: 128). Попри свій значний обсяг, це далеко не повний перелік структурно-семантичних ознак старослов'янїзмів, з якого випали, наприклад, утворення з префіксом *без-*, численні семантичні кальки. Не треба також забувати, що саме старослов'янська мова виступила, наприклад, посередником при запозиченні українською мовою звука [ф], якого, як відомо, не було у праслов'янській мові. Завдяки старослов'янським словам акафисть, альфа, анафема, антифонь, афини, африкии, фараонь, фарисеи, фелонь, фесалоникиянинь, философия, философь, фимиянь, фимияница, финикь, фаворь, фесалоники, фадеи, феоdorf, феона, фекъла, феона, феофань, феокътисть, феоdосии, феоdоть, ферапонть, фома, филипъ, фимофеи та ін. звукова система української мови поповнилася новим звук [ф].

У сфері лексики роль старослов'янських елементів була набагато помітнішою, а в окремих випадках старослов'янїзми не мали альтернативи в питоמו українському лексиконі. Найсильніші позиції старослов'янська мова мала, звичайно, у сфері сакрально-церковної лексики, що й цілком очікувано з огляду на її статус офіційної чи канонічної мови християнського культу східного обряду. Тому переважна більшість сакрально-церковної лексики української мови – від загальноновживаних *амвон, апостол, архиерей, вівтар, диякон, єпископ, іконостас, митрополит, літургія, піп, плащаниця, хрест, церква* та ін. аж до вузьких теологічно-обрядових термінів на зразок *антимінс, апракос, дискос, глас, мінея, ірмологіон, стихира, типікон, хиротонія* та багато ін. – була запозичена зі старослов'янської мови або потрапила в українську за її посередництвом.

Завдяки тому, що старо-/церковнослов'янська мова для українців, як зрештою і для більшості слов'янських народів, стала мовою християнського культу та християнського віровчення, то її вплив на українську мову не обмежився лише сферою сакрально-церковної лексики. Так, старослов'янська мова стала посередницею при запозиченні українцями в часі хрещення Русі-України звичних нині християнських імен. Завдяки старослов'янським джерелам протягом XI–XIII ст. на Русь-Україну потрапило близько чотирьох сотень християнських імен (Белей, 2010: 45). Зазначимо, що посередництво

старослов'янської мови при запозиченні старосврейських, грецьких чи латинських з походження християнських імен не було пасивним: адже саме у старослов'янських текстах чужомовна форма цих імен була слов'янізована, тобто адаптована до звукової та морфологічної будови слов'янських мов. Так, гербейські *Yōchānān* та *'ēl ilīāhu* старослов'янська мова адаптує в іоаннь та илия, грецькі *λέων* та *φίλιππος* – у левъ та филиппъ, латинські *laurus* та *cornelius* – у лавръ та корнилии та ін. Зважаючи на виняткову важливість особових імен в українському лексиконі (адже вони існують у десятках, окремі навіть у сотнях варіантів, від них утворюють прізвища, прізвиська, топоніми, а також чимало загальних назв), роль старослов'янської мови як посередника у формуванні цього розряду власних назв годі переоцінити. Старослов'янське походження мають також традиційні вже для української мови назви християнських свят: *Благовіщення* (благовѣштение), *Богоявлення* (богоявлѣние), *Великдень* (великъ дѣнь), *Преображення* (преображение), *Різдво* (рождество), *Трійця* (троица), *Успіння* (оуспение) та ін.

Глибинний характер впливу старослов'янської мови, тісно пов'язаної з християнських віровченням, яскраво простежується на українських назвах днів тижня: звичні для кожного українця *неділя, понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота* постали на базі старослов'янських назв *недѣля, понедѣльникъ, срѣда, вѣторъникъ, або вѣторъкъ, четверть, п#тъкъ, с@бота*. Відзначимо, що творцям старослов'янських текстів у назвах днів тижня вдалося дивовижним чином не лише віддзеркалити засади християнського світобачення, а й поєднати канони Старого та Нового Заповітів. З-поміж семи назв тижня лише одна гебрійська з походження – *с@бота–субота*, яка за Старозаповітною традицією називає останній, сьомий день тижня, день відпочинку, вільний від роботи. За Новозаповітною традицією центральним стає також вільний від роботи день – *недѣля–неділя*, який уславив своїм воскресінням Ісус Христос, тому саме від цього дня йде відлік днів тижня. Ця суто зовнішня, формальна колізія щодо визначення «справжнього» дня відпочинку має, як відомо, переконливе теологічне роз'яснення, проте щоб уникнути суто формальних, тобто мовних, суперечностей у назвах днів тижня, творці старослов'янських назв днів тижня знайшли геніальне розв'язання цієї проблеми – називаючи «зайвий» вихідний день, вони віддали перевагу чужомовній назві, первісне значення якої для слов'ян було затемнене, і в такий спосіб «утаємничили», що й субота – вільний від роботи день. Так за посередництвом старослов'янської мови серед українських назв днів тижня з'явилася непрозора з погляду первісного

значенням «вільного від роботи дня» назва *с@бота–субота*, що цілком відповідає Старозаповітній традиції. Назва ж першого, також вихідного дня, але вже за канонами Нового Заповіту, віддзеркалює семантично прозора назва *недѣля–неділя*: не-ділати, тобто не працювати.

Приховані старослов'янські сліди в сучасній українській мові можна відшукати не лише у сфері церковно-обрядової лексики: побут, наука, навіть астрологія, з якою християнство споконвіку веде безкомпромісну боротьбу, мають чимало прихованих старослов'янізмів, більшість із яких фіксують уже перші старослов'янські пам'ятки української редакції. Наприклад: *азбука* (азьбоуки), *буква* (боуки), *вертеп* (вьртьпъ), *злаки* (злакь), *планета* (від планить), *тварина* (тварь), *Близнята* (близьньць), *Водолій* (водолһиць), *Козеріг* (козьльрогъ), *Лев* (левъ), *Овен* (овьнь), *Рак* (ракъ), *Риби* (рыба), *Скорпіон* (скорпиосъ), *Стрілець* (стрһльць), *Тілець* (тһлець) та ін.

Оцінюючи впливи старослов'янської мови на українську, важливо пам'ятати, що цілу низку так званих старослов'янізмів з виразними південнослов'янськими фонетичними рисами було створено давньоукраїнськими перекладачами, переписувачами та редакторами старослов'янських рукописів XI–XIII ст., а окремі з них постали навіть у XX ст. До числа таких псевдостарослов'янізмів українського походження зараховують *влас#ниця* `«волосяниця», *плать* «оплата», *отрокъ* «підліток», *схранити* «поховати», *скомрахъ* «скоморох», *драгоцһньнь* `«коштовний», *младость* «молодість», *влать* «волот», *клаколь* «дзвін»; пор. «колокол», *мраморъ* «мармур»; пор.: «мороморъ» (Львов, 1975: 8; Цейтлин, 1977: 23). Ці факти є свідченням співтворчості українських книжників у творенні старослов'янської писемності.

За підрахунками вчених, приблизно 50 % старослов'янських лексем позначають абстрактні поняття та дії й процеси, пов'язані з ними, які були невідомі ні предкам сучасних українців, ні інших слов'янських народів, а тому їх створювали перекладачі та редактори старослов'янських текстів. Не випадково авторські старослов'янізми, які за своєю природою мають панслов'янський характер, на зразок *віра*, *вірити*, *душогуб*, *злословити*, *книжник*, *надія*, *невіглас*, *невірство*, *ненависть*, *несила*, *неправда*, *неприятнь*, *питомий*, *подруга* (у ст.-сл.: подроугъ), *послух*, *причасник*, *пророк*, *рукопис* (пор. ст.-сл.: р@кописание), *священик*, *самовидець*, *стовпотворіння*, *творець* тощо вписалися в лексичну систему української мови і не виказують свого чужомовного походження. Механізм творення так званих псевдостарослов'янізмів української мови можна простежити на прикладі

загальноновживаного іменника *всесвіт*. За спостереженнями В. Німчука, іменник *всесвіт*, ймовірно, створив проф. Є. Тимченко на базі церковнослов'янського словосполучення *вьсь свѣтъ*, яке читали як *весь світ*. Від нього постало незручне для вимови складне слово *весьсвіт*, яке Є. Тимченко трансформував у звичне *всесвіт* (Німчук, 1992: 18). Поява українського слова *всесвіт*, яка датується 20-pp. ХХ ст., показує, що й тепер старослов'янська писемність не втрачає своєї вітальної сили.

Втім, ресурси старослов'янської писемності в сучасній українській літературній мові використовують украй обмежено. В Україні серед філологів, а ще більшою мірою серед широкої культурницької громадськості міцно утвердилися хибні погляди на старослов'янську мову як на явище чуже, неукраїнське за походженням та сутністю, а тому питома вага церковнослов'янізмів у лексичній системі сучасної української літературної мови має бути мінімалізована (Белей, 1999: 87–88).

Упереджене ставлення до старослов'янізмів в українській мові, окрім уже згаданого атеїстичного, спричиняється ще двома чинниками. У середовищі консервативної філологічної громадськості, на виховання якої мали вплив ідеї російського (українського) «класного патріотизму», визнання впливу старослов'янської мови чомусь безпідставно трактують як приниження ролі та статусу російської або української мов. Натомість серед українських ультрапатріотів поширене хибне переконання, яке дуже влучно сформулювала одна з учасниць Всеукраїнської наукової конференції «Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій» (Львів, 1999): «тепер для культурної людини (!!! –Л. Б.) церковнослов'янізм сприймається як русизм».

Штучне звуження погляду на старослов'янізми в українській мові як на суто чужомовне явище, а також вивчення їхніх структурних ознак та загальне окреслення стилістичних функцій затінює важливу проблему – роль старослов'янської мови як посередника в міжмовних контактах давньоукраїнської мови доби Середньовіччя або вплив старослов'янської писемної традиції на формування української літературної мови. При традиційній оцінці місця та ролі старослов'янізмів в українській літературній мові замовчують той факт, що після християнізації Русі-України старослов'янська мова стає першою і спершу єдиною літературною мовою українців, які були не лише «споживачами» старослов'янської писемності, а й активними її творцями. Відомий український філолог Д. Чижевський подає цілий список старослов'янських перекладів, уперше здійснених саме на теренах

Русі-України, – «тлумачення листів апостола Павла та “Пісні Пісень”, книга Есфірі, “Пролог”, житія – Андрія Юродивого, Стефана Сурозького, Федора Студита, чудеса Миколи Чудотворця, деякі – Дмитра Солунського, Кузьми та Дам’яна в Корсуні, Георгія, проповіді Федора Студита, “Посланіє” Петра Антіохійського, оповідання про перенесення мощів Миколи Чудотворця в Барі, Студійський Устав, Пандекти Никона Чорногорця...» (Чижевський, 1994: 72).

Уже лише сам факт створення цих пам’яток на теренах Русі-України та численні українські риси їх мови дають вагомі підстави зараховувати ці тексти до набутків української духовної культури. Українці мають велику заслугу перед усім слов’янським світом за збереження та примноження кирило-мефодіївських традицій у добу великої руїни південного слов’янства та суцільної латинізації західного.

Старослов’янізми були і залишаються невід’ємним і часто досить помітним стилетворчим елементом української літературної мови. Особливий статус старослов’янізмів у лексичній системі української літературної мови донаціональної доби забезпечувався завдяки таким чинникам: 1) близькості до солунсько-македонського та давньоукраїнських діалектів; 2) авторській, а тому панслов’янській природі значного числа старослов’янізмів; 3) системній адаптації старослов’янізмів до фонемної структури української мови. Досить згадати геніальну Шевченкову «Марію», щоб розвіялися всякі сумніви у неукраїнськості численних Шевченкових старослов’янізмів:

Все упованіє моє
 На тебе, мій пресвітлий раю,
 На милосердіє твоє,
 Все упованіє моє
 На тебе, мати, возлагаю.
 Святая сило всіх святих!
 Пренепорочная, благая!
 Воззри, Пречистая, на їх
 Отих окрадених сліпих
 Невольників. Подай їм силу
 Твого мученика сина,
 Щоб хрест-кайдани донесли
 До самого, самого краю!
 Достойно петая! Благаю!
 Цариця неба і землі!
 Вонми їх стону і пошли

*Благий кінець, о всеблагая!
 А я, незлобний, воспою,
 Як процвінуть убогі села,
 Псалмом і тихим і веселим
 Святу доленьку твою.
 А нині плач, і скорбь, і сльози
 Душі убогої – убогій
 Останню лепту подаю.*

Таким чином, переоцінка місця і ролі старослов'янської мови в історії української літературної мови – актуальне завдання сучасної україністики. Адже, як слушно писав Ю. Шевельов ще в 1950 р., «ми вже давно переросли етнографізм, ми усвідомили українськість усього понадетнографічного в нашій історії: Київської і Литовсько-Руської Держави, греко-болгарської (з походження) Церкви, старої нашої, не народньою мовою писаної літератури, а отже – і церковнослов'янізмів. Відмовлятися від них – означає якоюсь мірою відмовлятися від нашої історії в ім'я нібито позаісторичної, сталої етнографії. На це може піти етнографічна маса, але не нація» (Шевельов, 2012: 470).

Белей Любомир

THE OLD CHURCH SLAVONIC TRACES IN UKRAINIAN AND OTHER LITERARY SLAVIC LANGUAGES

Summary

Old Church Slavonic was the first Slavic literary language and had special influence on the literary languages of all Slavic people; however, this influence on each of the new Slavic literary languages was rather specific, which can be observed in the time, duration, reasons and forms of such an influence. During a long period in Ukrainian history, especially during the time of the Soviet Union, the research into the role of the vocabulary of Old Church Slavonic origin was highly neglected by the scholars. On the contrary, our research shows the depth of the influence of the Old Church Slavonic language that is highly intertwined with Christianity. In the Ukrainian language, the hidden Old Church Slavonic traces can be found not only in the vocabulary related to the church and its customs, but also in the language connected with everyday life and science. Moreover, despite the long-lasting fight between Christianity and astrology, even here we can find many hidden examples of the vocabulary which is Old Church Slavonic in origin, which were mostly fixed in the first examples of Ukrainian editorials.

Keywords: Old Church Slavonic language, vocabulary of Old Church Slavonic origin, pseudo-vocabulary of Old Church Slavonic origin, phonetic adaptation, lexical system of the Ukrainian language

Љубомир Белеј

СТАРΟΣЛОВЕНСКИ ТРАГ У УКРАЈИНСКОМ И
У ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ КЊИЖЕВНИМ ЈЕЗИЦИМА

Сажетак

Први књижевни језик – старословенски језик је имао посебан утицај на књижевне језике свих словенских народа, али ипак његов утицај на сваки од нових књижевних словенских језика био је потпуно индивидуалан, што се показивало у времену, трајању, разлозима и облицима таквог утицаја. У историји украјинског језика је дуго, нарочито за време СССР-а, изучавање улоге старословенизама било на маргини научних интересовања лингвиста. Међутим, наше истраживање показује суштинске особине утицаја старословенског језика, тесно повезане са хришћанском религијом. Скривени старословенски трагови у савременом украјинском језику могу се пронаћи не само у сфери црквено-обредне лексике: свакодневни живот, наука, чак и астрологија, са којом хришћанство од памтивека води бескомпромисну борбу, имају много заједничких скривених старословенизама, од којих већи део фиксирају већ први старословенски споменици украјинске редакције.

Кључне речи: старословенски језик, старословенизам, псеудостарословенизам, фонетска адаптација, лексички систем украјинског језика.

DZHERELA I LITERATURA

- Beley, Lyubomyr (1999). Ukrayins'ka bohoslavs'ka terminolohiya: shlyakhy rozvytku. Suchasnist'. – № 12., 87–88. (Rad objavljen ćirilicom!)
- Beley, Lyubomyr (2010). Ukrayins'ki imena kolys' i teper. – K.: Tempora, 45. (Rad objavljen ćirilicom!)
- Chyzhevs'kyy, Dmytro (1994). Istoriya ukrayins'koyi literatury. Vid pochatkiv do doby realizmu. – Ternopil', 72. (Rad objavljen ćirilicom!)
- Fydorkovskaya, Anna (1961). O polnohlasnykh y nepolnohlasnykh formakh v beloruskom y ukraynskom yazykakh // Pamyaty V. A. Bohorodytskoho. – Kazan', 140. (Rad objavljen ćirilicom!)
- Fylyn, Fedot (1978). Yskonnoe y zaymstvovannoe v sovremennom rusckom lyteraturnom yazyke // Slavyanskoe yazykoznaneye. VIII Mezhdunarodnyy s'ezd slavystov. – Moskva, 413. (Rad objavljen ćirilicom!)
- L'vov, Andrey (1975). S. Leksyka «Povesty vremennykh let». – Moskva, 8. (Rad objavljen ćirilicom!)
- Nimchuk, Vasyly' (1992). Davn'orus'ka spadshchyna v leksytsi ukrayins'koyi movy. – K., 18. (Rad objavljen ćirilicom!)
- Ondrus, Pavel (1972). Slovenská lexikológia. – Bratislava, 39–40.
- Shakhmatov, Aleksey (1941). Ocherk sovremennoho russkoho lyteraturnoho yazyka. – Moskva, 90. (Rad objavljen ćirilicom!)

- SheveΓov, Yuriy (2012). Neviddil`na spadshhy`na (ki`ka sliv pro ukrayins`ki cerkovnoslov'yanizmy`) // Nary`s suchasnoyi ukrayins`koyi literaturnoyi movy` ta inshi lingvisty`chni studiyi (1947–1953).– K.: Tempora, 470. (Rad objavljen ćirilicom!)
- Suchasna ukrayins'ka mova (2005). Za red. M Plyushch. – K., 128. (Rad objavljen ćirilicom!)
- Tseytlyn, Ralya (1977). Leksyka staroslavvyanskoho yazyka... Moskva, 23. (Rad objavljen ćirilicom!)

Małgorzata Filipek*
Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet Wrocławski, Polska

УДК 821.163.41-992.09 Vučković R.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.35-47
Стручни научни рад

ШПАНИЈА У ПУТОПИСНОЈ ПРОЗИ РАДОВАНА ВУЧКОВИЋА

Предмет овог рада је слика Шпаније у књизи *Читање градова* (2010) угледног књижевног историчара и теоретичара авангарде Радована Вучковића (1935–2016). Посећујући шпанске градове – Мадрид, Толедо, Барселону, Фигерес и Ђирону – аутор се уједно укључује у богату српску путописну традицију о овој земљи (Р. Петровића, И. Андрића, М. Црњанског, Ј. Дучића). Структура Вучковићеве књиге има највише сродности са Дучићевим путописом *Градови и химере*, где су историјске личности и збивања из прошлости важнији од савремености. Уједно, указује се и на начин коришћења бројних интертекстуалних референци из књижевности и културе са којима аутор ступа у дијалог, као и пишчева специфична перцепција шпанских градова. Циљ рада је да се поетички осветли овај запостављени путопис савремене српске књижевности у поређењу са наведеним ауторима, пре свега са Јованом Дучићем.

Кључне речи: Радован Вучковић, Шпанија, слика, Дучић

Иберијско полуострво као одредиште нашло се у кругу интересовања Срба почетком XX века.¹ Нешто касније, нарочито 20-тих и 30-тих година појавила су се многа дела чији аутори су имали прилику да упореде своју представу о Шпанији са стварношћу. Најважнији догађај који је доспео у средиште пажње јавног мњења био је Шпански грађански рат (1936–1939). Описивали су га дописници² и добровољци из Југославије који су се борили на страни Републике.³

* margo115@wp.eu

¹ 1905. Светозар Зорић штампао је у „Српском књижевном гласнику” (књ. XIV, св. 9, 10; књ. XV, св. 2, 3, 9, 11, 12) своје утиске из Шпаније, посвећене углавном Андалузији.

² О рату су писали 1937. Милош Црњански (циклус *У Шпанији* 1937.) чији су текстови ретки пример погледа на ратна збивања у Шпанији са антирепубликанске тачке гледишта и Ото Бихаљи-Мерин, чија се књига *Шпанија између смрти и рађања* појавила прво на немачком и енглеском језику а на српском у Југославији тек 1946.

³ Седамедесетих се појавило пет томова успомена добровољаца *Шпанија (1936–1939). Зборник сећања југословенских добровољаца у шпанском рату* (Београд 1971).

Резолуција Генералне скупштине ОУН-а која је тражила од држава да се прекину дипломатски односи са режимом генерала Франсиска Франка⁴ (Francisco Franco) ограничила је након Другог светског рата путовања у Шпанију, а писци из Југославије имали су прилику да отпутују тамо тек 70-тих година прошлога века⁵.

Радован Вучковић (1935–2016), истакнути истраживач књижевности модернизма и експресионизма,⁶ познавалац Андрићевог књижевног опуса, у књизи *Читање градова. Дневник путовања*⁷ наставио је кретање путем ствараоца путописне прозе⁸ који је започео 90-тих година XX века. Књига *Читање градова. Дневник путовања* састоји се од више од осамдесет записа из многих градова Европе,⁹ које је писац посетио од 2. априла 2008. до 10. априла 2010.

Већ пре путовања у Шпанију Вучковић је дошао до закључка да су га информације о тој земљи пратиле од раног детињства, а разлог им је био Шпански грађански рат. У школско доба Вучковић је имао прилику да чита

⁴ Т. Miłkowski, Р. Machcewicz, *Historia Hiszpanii*, Wrocław, 1998: 394.

⁵ Своје утиске забележили су М. Кујунџић [*Беле куће и црни бикови*, „Летопис Матице српске”, г. 147, књ. 407, св. 4, април 1971, с. 197–231] и М. Поповић [*Пут у Шпанију*, [у:] *Путописни дневници*, Београд 2006: 139–157]. 80-тих су се појавиле књиге двеју списатељица: Гордане Куић за коју је Шпанија праотаџбина сефардских предака и Гордане Ћирјанић за коју је ова земља отаџбина њеног мужа и ћерке.

⁶ Упоредити Р. Вучковић, *Андрић. Историја и личност*, Београд 2002; *Андрић: паралеле и рецепција*, Београд 2006; *Поетика хрватског и српског експресионизма*, Сарајево 1979; *Модерна драма*, Сарајево 1982; *Даница и друге звијезде*, Загреб 1980; *Крлежина дела*, Сарајево 1986; *Авангардна поезија*, Бања Лука 1989; *Од Ћоровића до Ћопића*, Сарајево 1989; *Модерна српска проза: крај 19. и почетак 20. века*, Београд 1990; *Српска авангардна проза*, Београд 2000; *У знаку традиције и авангарде*, Београд 2004; *Модерни роман 20. века*, Источно Сарајево 2005; *Војвођанска књижевна авангарда*, Зрењанин 2006; *Паралеле и укрштавања*, Нови Сад 2009.

⁷ Р. Вучковић, *Читање градова. Дневник путовања*, Београд 2010. Сви цитати потичу из овог издања књиге.

⁸ *Збогом*, Сарајево (1994, 2012); *У невремену: дневнички записи*, Београд 2004; *Пут на Исток. Дневник путовања* (2012).

⁹ На Вучковићевој мапи света налазе се следећи градови: Требиње, Дубровник, Београд, Праг, Карлови Вари, Беч, Херцег Нови, Подгорица, Сјеница, Нови Пазар, Чачак, Бања Лука, Верона, Пиза, Рим, Фиренца, Венеција, Грац, Сарајево, Истанбул, Атина, Микена, Делфи, Салцбург, Париз, Минхен, Берлин, Загреб, Петроград, Мадрид Москва, Толедо, Барселона, Фигерес, Герона, Копенхаген, Стокхолм, Порто, Гимареш, Лисабон, Синтра, Евора, Брага, Коимбра.

роман о племићу из Ла Манче који је много година касније постао предмет његове научне анализе.¹⁰ Размишљајући о земљи коју је назвао „непознати део Европе” (*Читање градова*, 2010: 246), Вучковић се надовезивао на дела писаца шпанског „златног доба” – Лопеа де Веге, Педра Калдерона де ла Барке и Луиса де Гонгоре, као и на текстове Иве Андрића, Јована Дучића, Растка Петровића и Милоша Црњанског који су писали „са топлином о шпанским пејзажима, местима и ликовима” (*Читање градова*, 2010: 348).

Вучковићеви записи о Шпанији резултат су екскурзије у којој је учествовао између 29. децембра 2009. и 5. јануара 2010. Пишчев сусрет са Шпанијом почео је у Мадриду, а завршио се у Барселони. Аутор је тематизовао сваки од осам дана проведених у Шпанији посветивши му засебан запис, где је обележио тачан датум и место боравка (Мадрид, Мадрид, Толедо–Мадрид, Мадрид, Барселона, Фигерес–Ћирона, Барселона, Барселона).

Обилазак знаменитости увек прати историјска рефлексија. Аутор у својим записима рекапитулира прошлост Иберијског полуострва – римско доба, времена владавине Вандала, Визигота и Арабљана на Полуострву, векове хришћанске реконкисте, која се завршила освајањем Гранаде 1492. године, Колумбову експедицију, владавину Хабсбурга и Бурбона, борбу с Наполеоновом војском, губитак прекоокеанских територија и године II Републике (1931–1939) коју је након братоубилачког рата заменила диктатура генерала Франка окончана његовом смрћу 1975. године.

Учешће у екскурзији ограничава покушај индивидуализације путничке праксе, стога је Вучковић, као члан организоване групе, упознавао непознати простор према одређеној схеми.¹¹ И зато се, након доласка у Мадрид и Барселону, возио аутобусом по граду, стижући у најтипичнија туристичка места. Своја индивидуална интересовања реализовао је током усамљених шетњи улицама, када су остали учесници одлазили у куповину или се одмарали у хотелу.

Туриста у непознатом простору увек зависи од времена које му је на располагању.¹² Строг режим организоване екскурзије чини да је време за

¹⁰ Р. Вучковић, *Један аспект лика Сервантесовог Дон Кихота*, [у:] Р. Вучковић, *Проблеми, тисци, дела*, II, Сарајево 1976: 103–111.

¹¹ R. Barthes, *Блџитни преводник*, [w:] Tenże, *Mitologie*, tłum. A. Dziadek, Warszawa 2000: 157.

¹² К. Н. Wojciechowski, *Problem percepcji i oceny estetycznej krajobrazu*, Lublin 1986: 101.

разгледање тачно одређено. Ову чињеницу Вучковић је истакао неколико пута: „Нема времена да се музеј погледа” (*Читање градова*, 2010: 376); „не можемо дуго да се задржавамо” (*Читање градова*, 2010: 377); „ограничено ми је време” (*Читање градова*, 2010: 379).

Вожња аутобусом са водичем, заустављање аутобуса близу туристичких места, знаменитости и споменика, дозволили су аутору да стекне знања о туђем простору, што му је олакшало касније пешачење улицама шпанских градова.

Улице су кодирана историја градова, вековима нагомилано памћење многих генерација. Архитектура која одражава промене у стиловима и укусима чини сведочанство историје и културе.¹³ Улице су елементи структуре града укоренењени у друштвеној свести. Вредност улица као просторних и друштвених форми зависи од способности да се у људској свести створи слика коју ће се лако запамтити. Фактор који доприноси стварању ових слика су физичке особине улице (ширина или дужина), изглед фасада, близина карактеристичних места или објеката и усмереност, која омогућава да се сазна куда улица води. Стварање слика олакшава друштвени карактер улице, дакле ко у њој станује и ко се њом креће. Просторни облик и друштвена димензија улице претварају улицу у знак који омогућава лако памћење одређеног одломка простора.¹⁴

Аутор је током својих шетњи по градовима обилазио музеје Мадрида (Прадо, Центар савремене уметности краљице Софије), Барселоне (Музеј града Барселоне, Музеј Пикаса, Национални музеј каталонске уметности, Музеј Гаудија, Музеј шпанског села, музеје Толеда и Музеј Салвадора Далија. Писац је видео много споменика као што је симбол Мадрида, споменик *Oso y madroño* – „фигура медведа који, усправљен на задње ноге, и ослоњен предњим шапама на стабло, убира са његове крошње плодове (веровало се да су то јагоде, али изгледа да је у питању неко друго дрво)” (*Читање градова*, 2010: 360). У споменике спадају и статуе краљева, као што су били Филип IV, Филип III, Карлос III; статуе истакнутих личности – Колумба, Алваро де Басана (1526–1588), вође Велике Армаде; политичара Емилио Кастелара, књижевника – Сервантеса, Калдерона, Лорке, као и многобројне мадридске фонтане. Писац се такође шетао трговима Мадрида (Капијом сунца, Источним тргом, Тргом Цибеле, Тргом независности), трговима Барселоне

¹³ В. Jałowicki, M. S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2009: 399.

¹⁴ Исто, 397.

(Каталонским тргом, Шпанским тргом). Видео је хришћанске храмове (цркве и катедрале) у Мадриду, у Толеду, у Барселони, у Ћирони, разгледао је и две толедске синагоге и толедску џамију Баб ал Мардум. Вучковић је навео и многе улице познате туристима (Алкала, Гран Виа, Ла Рамбла), световне зграде (Краљевску палату, Градску кућу, кућу Лопеа де Веге, Кула Луханес, Главну пошту у Мадриду) и друге грађевине – мадридске капије (Пуерта де Толедо и Пуерта де Алкала), мадридску железничку станицу Атоћа, мадридске и барселонске паркове (Ретиро, Цитадела), Палату музике у Барселони, куће које је у каталонској престоници саградио чувени Антонио Гауди, као и кућу у којој је становао од 1906. до 1925.

У црквама и музејима аутор се одушевљавао архитектонским детаљима грађевина и сликама многих стваралаца који су били везани за Шпанију, као Ел Греко, Дијего Веласкес, Хосе Рибера, Франсиско Сурбаран, Естебан Муриљо, Франсиско Гоја, Пабло Пикасо и Салвадор Дали, како и делима страних сликара нпр. Ван дер Вајдена (*Скидање са крста*), Рубенса (*Три грације*), Бројгела (*Тријумф смрти*), Каравађа (*Давид и Голијат*) итд.

Радован Вучковић даље детаљно описује слике које је видео у музејима и храмовима. Од Ел Грекових слика одабрао је *Свето тројство, Витеза са руком на грудима, Пред Христовим распећем*, „где је Спаситељ дат у црној одежди, и фигура му је издужена” (*Читање градова*, 2010: 361) из катедрале у Толеду и *Сахрану грофа Оргаза* из цркве св. Томе која је „заснована на легенди да се за време сахране (...) десило чудо: свети Стефан и свети Аугустин сишли су с неба да би умрлог понели на небо” (*Читање градова*, 2010: 362). Од Веласкесових слика обратио је пажњу на *Предају Бреде* и *Лас Менинас* или *Младе принцезе*, једну од најбољих слика владајуће породице, где се види и лице ствараоца дела. Вучковића је особито заинтересовала Риберина слика *Мучење светог Бартоломеја*, Сурбаранов *Свети Сератион*, као и ликови на Муриљовим сликама. Од Гојиних дела писац је навео слику *Нага Маја (Нага лепотица)* која представља лепотицу „у лежећем положају” (*Читање градова*, 2010: 356), слику *Трећи мај 1808*, која показује стрељање родољуба побуњених против Наполеонове војске и композицију *Породица Карла IV*. У циклусу Гојиних *Црних слика* Вучковића су привукле фантастичне фигуре које подсећају на чудовишта.

Највеће интересовање од свих дела Пабла Пикаса у мадридском Центру савремене уметности краљице Софије изазива код Вучковића чувена *Герника*, насликана под утицајем вести о разарању немачким бомбама баскијског града за време грађанског рата. Дело у коме је сликар применио кубистичку разноликост облика, надреалистичку хиперболизацију и

симултану перспективу, постало је култно достигнуће које показује рушење људских бића и њихове цивилизације.¹⁵ Од слика у Пикасовом музеју у Барселони Вучковић посвећује пажњу портретима чланова Пикасове породице, класицистичким, кубистичким и експресионистичким сликама. Обратио је пажњу на Пикасову слику која се надовезује на композицију *Лас Менинас*, што чини покушај суочења са Веласкесовим стваралаштвом.¹⁶

У музеју Салвадора Далија у Фигересу Вучковић је обратио пажњу на многе предмете, сетио се и других колекција Далијевих дела, надовезао се на разичите периоде стваралаштва сликара који се у школско време бавио импресионизмом, у студентским годинама дадаизмом, футуризмом и кубизмом, а од 1926. сликао је фотографским стилем.¹⁷ Вучковић је показао нарочито интересовање за слику *Привиђење сексуалне привлачности* (1934), на којој „дечак у морнарском оделу посматра из прикрајка огромно женско чудовиште са теретом око врата” (*Читање градова*, 2010: 385), дело *Тристан и Изолда* и једну литографију на којој се Сервантесов јунак појавио као фигура у покрету.¹⁸

Ипак, аутор као историчар књижевности, пре свега је хтео наћи на улицама градова трагове књижевног живота. У Улици Лопеа де Вега угледао је зграду, у којој је становао овај драмски писац, аутор комада *Fuenteovejuna*, „о побуни сељака Фуенте Овехуне против бахатог племића кога убијају, а краљу нико неће да ода кривца” (*Читање градова*, 2010: 371) и мање познатог дела *Будаласта властелинка* (*La dama boba*), у коме се приказује судбина једног племића кога је очарала сестра његове веренице. Вучковић се задржао испред капије манастира у коме је сахрањен Сервантес, погледао је и споменик Лорке близу Театра комедије и Шпанског театра, видео је споменик Калдерона који га је упутио на размишљања о Калдероновом најпознатијем делу *Живот је сан*, видео је такође Сервантесов споменик на мадридском Шпанском тргу, као и споменик овог писца у Толеду.

Вучковићеве шетње, које дозвољавају да се реконструише топографија центра Мадрида, Барселоне, Толеда и Ђироне чине својеврстан дијалог са шпанском историјом. Овај дијалог, инспирисан разгледањем зграда, споменика, цркава, одвија се у тесној вези са делима шпанских писаца и са

¹⁵ E. L. Buchholz, B. Zimmermann, *Pablo Picasso. Życie i twórczość*, tłum. Teresa Demuth-Kaiser, (b. m. w.) 2005: 69.

¹⁶ Исто, 88.

¹⁷ F. Weyers, *Salvador Dali. Życie i twórczość*, tłum. Oskar, (b. m. w.) 2005: 18–19.

¹⁸ Исто, 78.

српским путописним текстовима о Шпанији чији су аутори већ поменути (Растко Петровић, Јован Дучић, Милош Црњански и Иво Андрић). Такав је случај са коридом, коју Вучковић није могао да види уживо, јер се спектакли одржавају само од маја до октобра, а он је боравио у Шпанији на прелому децембра и јануара. Сумње изазива код Вучковића етичка димензија спектакла који је писац назвао „масакром (...) животиња” (*Читање градова*, 2010: 354). Аутор помиње чињеницу да су његови претходници „на шпанском путу”, Р. Петровић и М. Црњански, описивали борбе са усхићењем, али њему се арена учинила одбојном. Белешка о краљу Филипу II, кога Вучковић означава као најпознатијег владара, појавила се у тексту само у контексту селидбе шпанске престонице 1561. у Мадрид. Ј. Дучић у свом *Писму из Шпаније* истицао је безобзирност и строгост овог краља, кога је сматрао за „најнехришћанскију личност у историји” (*Читање градова*, 2010: 350), а Црњански помиње и краљеву љубав према сликарству. Вучковић, приликом разгледања Гојиних слика, размишља о Андрићевом есеју *Гоја* који је настао 1928. под утиском изложбе Гојиних слика у Праду, поводом обележавања стоте годишњице сликареве смрти. Разгледајући Ел Грекова платна у Толеду, Вучковић се опет надовезује на Дучићев есеј, где је Крићанин назван „најшпанскијим од свих шпанских сликара” (Дучић, 2008: 301). Радован Вучковић, као и Дучић у свом делу, покушава такође да упореди католицизам са православљем. Шетња улицима Толедо подсећа писца на пешачење јунака приче *Иза мистерије Толедо* Растка Петровића, који је у овом граду покушавао да нађе трагове Ел Грековог боравка. За разлику од Петровића, Радован Вучковић није нашао у фасцинантном граду на реци Тахо ништа што би могло потврдити Петровићеву тезу о његовом паду. Године које су делиле Петровићеву посету Толеду од Вучковићевог боравка у овом граду деловале су у корист Толедо који је постао обавезна тачка на туристичкој мапи Шпаније.

Разгледање за кратко време многих музеја, споменика, цркава, пешачење бројним улицама, трговима и парковима дозволило је Вучковићу да само површно „дотакне” стварност, јер од стварног живота увек изолује туристу „филтер који служи само потрошачкој потреби”.¹⁹

Начин посматрања туђег простора који је одобрио Вучковић одабравши организовану екскурзију, означава пристанак на физичку блискост

¹⁹ Z. Bauman, *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2000: 149.

и духовну дистанцу.²⁰ Вожње током којих посетиоци гледају свет кроз прозоре аутобуса имају сличну улогу као телевизијски или биоскопски екрани. Такав начин обилажења показује сродност између туризма и спектакла. Туриста који посматрајући простор кроз окна, зауставља се на најпознатијим местима, бежи од стварног живота, а у крајњим случајевима посвећује више пажње фотографисању него разгледању.²¹

Опис простора подређен је захтевима фабуле која се шири у зависности од тога на који начин је организован простор и где се налазе места славна по историјским догађајима, лепим знаменитостима итд.²²

Вучковић води читаоца одређеним путевима, бележи места на којима се треба зауставити. Просторна блискост објеката одлучује о њиховом суседству у структури текста и зато се у Вучковићевом делу гомилају информације о грађевинама и споменицима које писац види док се шета мадридским, толедским или барселонским улицама.

Свака улица може да постане место збивања, која одређују њен друштвени и симболички карактер. Улица је место становања, рада, друштвеног живота, размене искустава и информација. Она чини сферу симболике града и његових становника, личи на спектакл, у којем учествују појединци као гледаоци, а понекад и као глумци.²³

Радован Вучковић, који је гледао трку на барселонском шеталишту, на улицама Толеда и Ђироне, дочекивао Нову годину 2010. на мадридском тргу, приметио је да се на улицама стално „нешто (...) изводи” (*Читање градова*, 2010: 352).

Из чињенице да у записима пресудну улогу има градски простор потиче безброј архитектонских детаља.²⁴ Писац, налазећи се у градском простору чија га је архитектура угушила, није имао много прилика да се диви природи. Чудио се мадридској железничкој станици Атоћа која унутра изгледа као тропска башта и барселонским парковима. Ванградским видицима одушевљавао се током путовања из Барселоне у Фигерес и Ђирону, пролазећи

²⁰ B. Jałowiecki, M. S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa 2009: 355.

²¹ E. Morin, *Duch czasu*, tłum. A. Frybesowa, Kraków 1965: 69.

²² P. Kowalski, *Odyseje nasze były jakie. Droga, przestrzeń i podróżowanie w kulturze współczesnej*, Wrocław 2002: 71.

²³ B. Jałowiecki, M. S. Szczepański, op. cit., 2009: 403–405.

²⁴ P. Kowalski, *Odyseje nasze były jakie*, 2002: 71.

„кроз пределе типично приморског пејзажа оскудног биљем и местимично богатог камењем” (*Читање градова*, 2010: 382).

Боравак у непознатом простору води сталним упоређивањима. „Опис овде (ново, туђе, непознато) изазива контекст *тамо* (познато, родно, своје, домаће), приморавајући *ја* да одреди свој став према простору”.²⁵ Мадрид, с обзиром на сачуване трагове исламске културе (нпр. торањ из XV века у стилу мудехар), асоцира Вучковића, који је потицао из муслиманске Босне, на градове Истока. Бивша арабљанска четврт подсећа га на Сарајево, а за време својих шетњи примећује и трагове исламске уметности (нпр. детаљи на Тријумфалној капији у Барселони).

Кретање по непознатом простору и „неопходност суочења с другим (...) проузрокује (...) раслојавање садашњег времена и многих прошлих времена, на такав начин да су она заједно присутна у тексту”.²⁶ Прошло време за Вучковића јесте – успомена на детињство и одједи Шпанског грађанског рата, али такође и тематизација шпанске прошлости које изазивају споменици, историјске личности (сликари, владари, писци), чије присуство писац наслућује током разгледања градова. Одређена географска места покрећу слике историјских и културних простора на које се надовезује аутор.²⁷

Фактор који детерминише перцепцију, вредновање и упознавање простора јесте културни капитал – фонд памћења, знања, естетских и етичких вредности која се преносе с колена на колена.²⁸ Вучковић се, приказујући одређени одломак стварности, служи како шпанском књижевношћу тако и Дучићевим, Петровићевим, Андрићевим и Црњансковим делима о Шпанији, чије одломке (без фуснота) укључује у своје путничке записе из ове земље.

Начин описивања Шпаније код Вучковића личи на Дучићево *Писмо из Шпаније* с обзиром на степен zasiћености историјом и недостатак савремених збивања. Изузетак чине малобројне белешке о уличним представама или дочеку Нове године које везују Вучковића за савременост и истичу његово присуство у простору који описује. Ипак, анонимност гледалаца и глумаца ових уличних представа, као и усамљеност аутора у људској гомили не чини од њега учесника, већ само посматрача, зато Вучковић, као и Дучић, истиче дистанцу која га раздваја и удаљава од туђег простора који описује.

²⁵ D. Kozicka, *Wędrowcy światów prawdziwych. Dwudziestowieczne relacje z podróży*, Kraków 2003: 78.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто, 171.

²⁸ B. Jałowicki, M. S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń*, 2009: 353.

Слика Шпаније коју стварају Дучић и Вучковић чини само једну од многих слика страних земаља коју су створили ови писци. Дучићево дело, као и Вучковићеви записи укључени су у збирке есејистичко-путописне прозе, чији су предмет описа географски и културно-језички туђи простори. Оба аутора обележила су ове просторе на сличан начин, истичући улогу градова. Ова улога истиче се већ на нивоу наслова – код Дучића то су *Градови и химере*, код Вучковића *Читање градова*.

У оба случаја успомене са путовања нису само културолошко-туристички описи. У њима су присутни бројни трагови европске културе у фактографском и културолошком смислу.²⁹ Вучковић, слично Дучићу, ствара урбанистички пејзаж, који је видљив захваљујући његовим промишљањима историје, уметничких (сликарских) и књижевних дела. Читањем културних кодова градова у којима је боравио, Вучковић ствара властиту духовну мапу Европе.³⁰

Иако се Јован Дучић описујући Шпанију претежно посветио градићу Авила чијим се улицама шетао, упознајући места везана за лик и делатност песникиње и калуђерице, светице католичке цркве св. Терезе Авилске (1515–1582), ипак је навео и друге шпанске градове, као Сеговија, Толедо, Сантијаго де Компостела. Док је аутор *Писма из Шпаније*, презентујући слику ове земље, одабрао временску дистанцу и шпанску историју XVI и XVII века, Радован Вучковић, не одбацујући историјску рефлексију, која се истиче детаљним описима знаменитости (споменика, фасада, цркава) и призивањем историјских личности (краљева, сликара, књижевника, политичара итд.), постаје читаочев водич по савременом Мадриду, Толеду, Барселони, Ђирони. Вучковић своје шетње изводи у тачно одређеном простору ових градова, по схеми која налази свој одраз у картографији. Наводећи оригиналне, шпанске називе делова града (Barrio Gótico), тргова (Puerta del Sol, Plaza de España, Plaza Mayor, Plaza de Oriente, Plaza de Cibeles, Plaza de Independencia, Plaza de Santa Ana, Plaza de España, Plaza de Catalunya), синагога (Santa María La Blanca, El Tránsito), цркава и катедрала (La Almudena, La Sagrada Familia, Santa María del Mar, Iglesia de San Jeronimo el Real), световних зграда (Torre de los Lujanes, Mercado de San Miguel, Puerta de Toledo, Puerta de Alcalá, Plaza de los Toros de Las Ventas), кућа (Casa Batlló, Casa Milá, Casa de Cisneros),

²⁹ В. Гвозден, *Јован Дучић путописац*. Нови Сад 2003: 214.

³⁰ Г. Тешић, www.saglasnik.com/biblioteka-knjizevnost-nauka-kultura-i-umetnost-i-umetnost-i-kultura/kolekcija-zivotopis/citanje/

паркова (Retiro, Ciutadella, Güell) писац тачно и детаљно реконструираше план најпопуларнијих туристичких места.

Начин представе простора је везан за детаљан опис објеката – грађевина, фонтана, храмова, капела и споменика, као нпр. споменик Сервантесу на Шпанском тргу у Мадриду. Он је

огромне (...) величине и представља читаву композицију споменика, посредством које је скулпторски испричана прича о Сервантесу, али и о *Дон Кихоту* и о истоименом јунаку и његовом сапутнику Санчу Панси. Споменик, наиме, у централном делу приказује Сервантеса у седећем положају са књигом у (...) руци. Испред њега су бронзани Дон Кихот на својој Росинанти и Санчо Панса на магарцу. Први у натегнутој пози витеза-ратника, а други подсмешљивог израза лица, сконцентрисаног на свакодневне практичне проблеме. С једне и с друге стране су женске статуе, вероватно неке симболичне инкарнације Дон Кихотове Дулчинеје. При самом врху и на средини споменика су нове групе фигура које представљају сцене из живота великог писца или сцене из његовог најзначајнијег дела (*Читање градова*, 2010: 366).

Детаљни описи сведоче о томе да је Радован Вучковић осим сопствених импресија и утисака користио и компендије, приручнике и водиче, јер у записима узима у обзир и места која није посетио (као Краљевска палата у Мадриду или Музеј Хуана Мироа у Барселони).

На перцепцију и вредновање простора, осим нивоа образовања и друштвеног положаја, утиче расположење и осећање, а такође и старосна доб, пол и физичка кондиција посетиоца.³¹ Радован Вучковић који је тада имао 75 година, желећи да што ефикасније искористи време боравка, изабрао је начин разгледања који је захтевао добро физичко стање, јер је био повезан са интензивним напором. Да би успео да види што више, писац се често одрицао одмора, а осетивши умор након свакодневног пешачења по граду, пропустио је неке занимљивости, као што су били нпр. позив на вечеру или на спектакл фламенка.

Резултати Вучковићевих познавалачких искустава забележени су у путничким записима у облику детаљних описа, чија лектира захтева од читаоца нарочит напор и пажњу. Уз његове текстове пристаје мисао Виде Огњеновић да путописе треба читати само тада кад се односе на места која читалац познаје, јер тек тада успева да успостави дијалог с писцем и изазове

³¹ В. Jałowicki, М. S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń*, 2009: 353.

интересовање тамо где се мишљења писца и читаоца поклапају, а где се пак разликују.³²

Код читаоца који не познаје места које Вучковић описује лектира његове књиге *Читање градова* може изазвати умор. Читалац лута кроз шуму детаља, као и њихов аутор – кроз улице непознатих градова. Велики број чињеница као што су називи улица, тргова, грађевина, цркава, детаљно описани споменици, храмови, капеле, капије, водоскоци, фасаде зграда, музејске колекције и слике, стварају лавиринт, у којем читалац Вучковићеве књиге може да залута на исти начин као што би залутао шетајући кривудаваим улицицама непознатог града.

Małgorzata Filipek

SPAIN IN RADOVAN VUČKOVIĆ'S TRAVEL PROSE

Summary

The subject of this work is the image of Spain in *Read Cities* by Radovan Vučković. The writer, visiting Spanish cities such as Madrid, Toledo, Barcelona and Gerona, refers in the book *Read Cities* to other Serbian authors (Petrović, Andrić, Crnjanski, Dučić) who wrote about Spain. The structure of Vučković's book is reminiscent of the volume *Cities and Chimeras* by Jovan Dučić, where the historical reflection is more important than the present. Vučković infused his book with so many architectural details, descriptions of buildings, monuments, and paintings that the reader may get lost in them, like a tourist in an unknown city.

Keywords: Spain, image, prose, Vučković, history, tourist, Dučić

ЛИТЕРАТУРА

- Barthes, R. (2000). *Mitologie*, tłum. A. Dziadek, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Bauman, Z. (2000). *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Buchholz, E.L. – Zimmermann, B. (2005). *Pablo Picasso. Życie i twórczość*, tłum. Teresa Demuth-Kaiser, (b. m. w.): Wydawnictwo Inne.
- Gvozden, V. (2003). *Jovan Dučić putopisac*. Novi Sad: Svetovi (Štampano ćirilicom!)
- Dučić, J. (2008). *Pismo iz Španije. Gradovi i himere*. Beograd: Dereta (Štampano ćirilicom!)

³² В. Огњеновић, *Путовање у путопис*, Зрењанин 2005, 116–117.

- Jałowiecki, B. – Szczepański M.S (2009). *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Kowalski, P. (2002). *Odyseje nasze były jakie. Droga, przestrzeń i podróżowanie w kulturze współczesnej* Wrocław: Wydawnictwo Atla.
- Kozicka, D. (2003). *Wędrowcy światów prawdziwych. Dwudziestowieczne relacje z podróży*, Kraków: Wydawnictwo Universitas.
- Miłkowski, T. – Machcewicz, P. (1998). *Historia Hiszpanii*, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Morin, E. (1965). *Duch czasu*, tłum. A. Frybesowa, Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Ognjenović, V. (2005). *Putovanje u putopis*, Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin. (Štampano ćirilicom!)
- Tešić, G., www.saglasnik.com/biblioteka-knjizevnost-nauka-kultura-i-umetnost-i/umetnost-i-kultura/kolekcija-zivotopis/citanje/.
- Weyers, F. (2005), *Salvador Dali. Życie i twórczość*, tłum. Oskar, (b. m. w.), Wydawnictwo Könemann.
- Wojciechowski, K.H. (1986), *Problem percepcji i oceny estetycznej krajobrazu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Vučković, R. (2010). *Čitanje gradova. Dnevnik putovanja*, Beograd: Službeni glasnik. (Štampano ćirilicom!)

Angela Richter*
Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
Philosophische Fakultät II, Seminar für Slavistik

UDK 329:821.163.4"19"
DOI: 10.19090/gff.2017.1.49-66
Оригинални научни рад

ANTIFAŠIZAM KAO MESTO SEĆANJA: ČITANJE IZ PERSPEKTIVE 21. VEKA

Ovaj tekst je motivisan sve prisutnijim pokušajima revizije istorije i relativizacije antifašističke borbe i njenog nasleđa. Imajući u vidu i politizaciju antifašističkog mita u NDR-u i SFRJ, rad je fokusiran na prozu pisanu nakon Drugog svetskog rata u SFRJ koja propituje upravo tu mitologizaciju, ali i sama konstituiše antifašizam i njegove vrednosti kao mesto sećanja i književni narativ. Uz sažet pregled najupečatljivijih književnih doprinosa na polju kritičkog promišljanja Drugog svetskog rata (Kocbek, Davičo, Bulatović, Kiš, Tišma), posebno su analizirani dramski tekstovi Slobodana Šnajdera, čiji se književni i intelektualni antifašistički angažman nastavlja i u postjugoslovenskom kontekstu. Šnajderova kulturna drama *Hrvatski Faust* (1981) se preko intertekstualnih referenci i postupka „drame u dramu“ bavi odnosom umetnosti, slobode i njenih granica u kontekstu državne i političke represije i zločina. Dramom *Peto evanđelje* (2004) se antifašizam kao mesto sećanja oblikuje kroz, u velikoj meri tabuiziranu temu koncentracionog logora.

Ključne reči: antifašizam, mesto sećanja, narativi sećanja, jugoslovenske književnosti, *Hrvatski Faust*

„Ne postoji zajednička kultura sećanja“, primedba je scenariste Štefana Koldica (Stefan Kolditz), odraslog u NDR-u, jedinog istočnonemačkog člana tima okupljenog oko nove dramatizacije romana *Nag među vukovima* Bruna Apica (*Nackt unter Wölfen*, Bruno Apitz, up. Leo, 2015: 3). Ova knjiga je u NDR-u bila deo kanona antifašističkog identiteta, a samim tim i školske lektire. Presudno je uticala na naše shvatanje antifašističkog otpora u mladim godinama¹. Po Koldicovim rečima, međutim, na Istoku je antifašizam korišćen kao utemeljiteljski mit, a na Zapadu je antikomunizam ponekad bio izraženiji od gnušanja prema nacistima. Izgleda da su obe nemačke države koncipirale sećanje i zaborav kakvi su im bili potrebni za budućnost.

* angela.richter@slavistik.uni-halle.de

¹ Novo izdanje romana u berlinskoj izdavačkoj kući Aufbau-Verlag (2012) sadrži odlomke koji su u prvom izdanju iz 1958. „modifikovani“ da bi odgovorili mitu o samooslobođenju konclogora i o vodećoj ulozi komunista u pokretu otpora.

Novinski članak, u kojem se citiraju sećanja udovice pisca Štefana Koldica na nastanak romana, opet podseća na to da se mišljenja po pitanju ocene antifašizma razilaze, što se da videti i po diskusijama u zadnje dve decenije, i to ne samo u Nemačkoj. Zadnjih godina se mnogo govorilo i pisalo o ambivalentnosti antifašizma kao utemeljiteljskog mita NDR-a, kao i uopšte o antifašizmu na Istoku i Zapadu (up. Leo, Reif–Spirek, 1999 i 2001; Ahbe, 2007; Münkler, 2009; Sabrow, 2009). Pri tome je postalo jasno da su NDR-ov diskurs zasnovan na kritici kapitalizma i nastojanja da se legitimizuje njegova ideološka supremacija nad Zapadnom Nemačkom, kao i politika konfrontacije između dve Nemačke zamaglili pogled na mnoge aspekte nacionalsocijalizma i Trećeg Rajha.

Mišljenja sam, pak, da se pojam antifašizma u odnosu na NDR ne može razumeti samo kao komunistička parola ili sinonim za državnu i režimsku politiku sećanja, nego podrazumeva i aktivno suprotstavljanje fašizmu i nacionalsocijalizmu, jedan sveopšti angažman i jednu opciju u korist humanosti i pravde (up. i Leo, 2009: 28–40). U ovom tekstu pod antifašizmom podrazumevam pokret sa različitim, pa i suprotstavljenim obrascima mišljenja i delovanja, sa građanskom hrabrošću u korist otpora fašističkom režimu do 1945. godine, nacionalsocijalizmu i ideologiji krvi i tla.

Što se tiče jugoslovenskog konteksta, kojem je posvećena ova studija, antifašizam je bio temeljni narativ jugoslovenskog socijalizma, kako između ostalih ističe beogradski sociolog Todor Kuljić. Bio je

u izvesnoj meri vrhunac svih oslobodilačkih ratova i glavni sadržaj komunističke kulture sećanja zasnovane na toposu oslobođenja. On se oslanjao na izrazito dualističku predstavu rata, kojom se uspostavljala statična suprotnost između pozitivnih i negativnih junaka, između žrtava i počinitelaca, između dobra i zla. (Kuljić, 2010: 122).

Raspadom SFRJ (kao i ukidanjem NDR-a) antifašizam se izlizao kao državna doktrina, čime je uzdrmana kanonska antifašistička kultura sećanja. Ipak, po mom mišljenju, antifašizam ostaje neupitan kao transnacionalno mesto sećanja na otpor fašizmu sa strane „bezrazlikovne ideologije sledbeništva“ (Danyel, 1995: 42) i sa strane politike moći. Ili bi se barem trebalo podrazumevati da je u Evropi postignuta dovoljna saglasnost po tom pitanju. Dovoljna, zato što je antifašizam kao glavni oslonac legitimacije postao prva žrtva „terora zaborava“, kada su, na primer, nacionalističke elite u Jugoslaviji saveznu državu i socijalistički model društva proglasili zabludom i demontirali Jugoslaviju, kao što Dubravka Ugrešić s gorčinom navodi u svojoj knjizi *Kultura laži* (Ugrešić, 1994: 120).

„Anti-antifašizam je postao izazov za antifašizam, tako važan za socijalističku Jugoslaviju, anti-antifašizam, koji u ‘najboljem’ slučaju trpa komunizam i fašizam u isti koš (‘totalitarizma’), a u najgorem nastoji da spere ljagu sa domaćeg fašizma”, piše istoričar Ulf Brunbauer u predgovoru knjizi Todora Kuljića *Umkämpfte Vergangenheiten. Die Kultur der Erinnerung im postjugoslawischen Raum* (Bitka za prošlost. Kultura sećanja u postjugoslovenskom prostoru), u kojoj se novi poredak kulture sećanja u državama nastalim raspadom Jugoslavije podvrgava kritici (Brunbauer, 2010: 9).

Tijekom proteklih dvadesetak godina, Hrvatska je (kao i druge države bivše Jugoslavije) bila podijeljena oko Drugog svjetskog rata, što je uključivalo rehabilitaciju počinitelja fašističkih zločina, dok je sjećanje na žrtve fašizma sistematski izbrisano. Sjećanje na traumatsku prošlost formira se kroz komemorativne događaje, spomenike, usmenu povijest i osobna sjećanja, povijesne knjige i, naravno, politički diskurs. Međutim, sjećanje se također rekreira i reinterpretira kroz kulturne proizvode i umjetnost, kao npr. dramske predstave, romane i filmove. Neki režimi koriste film u svrhu legitimacije svojih političkih sistema, dok demokratske države koriste film u svrhu rasprave i bavljenja teškim trenucima povijesti,

pisalo je u proleće 2015. godine povodom tribine na temu „Antifašizam između povijesti i pamćenja“ u art bioskopu „Croatia“ u Rijeci (up. Tribina). Vreme je, dakle, da se u tom smislu pozabavimo temom antifašizma kao mesta sećanja, odnosno antifašističkim narativom sećanja i u takvim umetničkim tekstovima koji su nastali posle 1945. godine na temu Drugog svetskog rata, antifašističkog otpora, tj. antifašističke oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije. Ovaj pojmovni konstrukt povezuje oslobodilačku borbu i socijalno oslobođenje, nacionalnu i socijalnu obnovu i postaje osnovna didaktička i historiografska kategorija u predstavljanju rata (up. Höpken, 1996: 169). Da se ukratko podsetimo: Federativna, a kasnije Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija nastala je 1945. godine nakon Drugog svetskog rata koji je odneo brojne živote. Rat nije bio samo oslobodilački rat protiv fašističkih okupatora razne provenijencije, već i građanski rat. Nadnacionalni i multietnički partizanski pokret, sastavljen ne samo od komunista, raspolagao je najkasnije nakon Drugog zasedanja AVNOJ-a krajem novembra 1943. godine ideološkim i političkim konceptom u kome su se raspoznavali obrisi budućeg socijalističkog društvenog ustrojstva. Partizani su postali nešto kao „supraetnički simbol svih nacija“ (Jambrešić–Kirin, 2006: 166, podvučeno u originalu). Generalizacija je postignuta nadnacionalnim načelom ‘bratstva i jedinstva’. Istaknuti poznavalac istorije Jugoslavije, pok. prof. Holm Sundhaussen je situaciju opisao ovako:

1. Kada je Drugi svetski rat u aprilu 1941. godine napadom ‘sila osovine’ dospeo i do Jugoslavije, niko nije mogao ni da pretpostavi da će ona na kraju rata postati

komunistička zemlja. Jugoslavija je bila jedina socijalistička država u Evropi, koja je provela izmenu društvenog sistema tokom Drugog svetskog rata i kao posledicu rata, i to isključivo sopstvenim snagama, izuzimajući kratku saradnju sa Crvenom armijom u jesen 1944. godine prilikom oslobođenja Beograda i Vojvodine. Jugoslovenski 'poseban put' počeo je dakle ne tek uspostavljanjem jednog nadasve samosvojnog modela socijalizma između 1950. i 1976. godine, nego već tokom rata. 2. Svetski rat na tlu Jugoslavije bio je višeslojan: rat između okupatora i pokreta otpora, ideološki rat između komunista i antikomunista, između 'fašista' i 'antifašista' i konačno – etnički rat. [...] 3. Istorija rata od 1941. do 1945. godine postala je središte posleratne istorije i tek od pre nekoliko godina potisnuta je u drugi plan istorijom ratova 90-ih godina" (Sundhaussen, 2012: 49).

Do 80-ih godina zvanično sećanje na rat nije bilo sećanje na kolaboraciju i komunističku odmazdu. Pomenuti, usko isprepleteni aksiomi antifašističke memorije poljuljani su u zvaničnoj kulturi sećanja jugoslovenske socijalističke države posebno nakon smrti doživotnog predsednika Josipa Broza Tita 1980. godine. Sve u svemu, treba reći da diskusije o kulturama sećanja u novonastalim nacionalnim državama ne prestaju sve do danas,² i svakako se ne može govoriti o saglasnosti u pogledu prošlosti. „Nakon raspada Jugoslavije granica između fašizma i antifašizma izgubila je na značaju: antifašizam je obezvređen, a uticajni intelektualci i jedan deo istoričara sve češće su ga proglašavali pokretom kontaminiranim komunizmom“ (Veget, 2008: 30).

Po skorašnjim uvidima istoričara Aleksandra Jakira „the official version of the memory of World War II in socialist Yugoslavia did not reflect plurality, nor did it attempt to integrate dissenting views. It promoted the memories that endorsed the regime and its ideology, and repressed other narratives“ (Jakir, 2012: 193). To je načelno tačno u pogledu na društveno–strateške odluke socijalističke vlasti. Ali, kako je u vezi sa sećanjem na mrtve i na podizanje spomenika pokazala istoričarka Hajke Karge (Heike Karge), na lokalnom nivou se ne realizuje nužno „državno podržana ratna naracija“, već je stanovništvo u stanju da „preoblikuje elemente zvanične ratne naracije primenom lokalno, kulturno ili istorijski zasnovanih tehnika sećanja“ (Karge, 2006: 93; Karge, 2010). Da li navedena izjava načelno važi i za umetnost? Kao što su pokazali najnoviji radovi, moramo daleko pažljivije posmatrati i utvrđivati razlike u interpretacijama prošlosti, znajući da je i liberalnost u socijalističkoj Jugoslaviji imala svoje granice

² Zanimljivi uvidi u tradiranje istorijske svesti u porodičnim pričama iz Srbije i Hrvatske i o interesu za Drugi svetski rat pružila je Natalija Bašić (Bašić, 2007). Liljana Radonić je objavila obimnu studiju o politici prošlosti u Hrvatskoj (Radonić, 2010).

(Richter, 1995; Peković, 2009). Do granica slobode umetničkog izražavanja bi se dolazilo čim bi bili dovedeni u pitanje partizanski mit, mit o Titu i/ili socijalističko samoupravljanje, odnosno ako su umetnička dela u celini mogla biti okarakterisana kao ‘antisocijalistička’.

DA LI JE U POGLEDU ANTIFAŠIZMA VLADALA OPŠTA SAGLASNOST U KNJIŽEVNOSTI?

Postoji mnoštvo književnih tekstova (kao i filmova i pozorišnih komada) o Drugom svetskom ratu, antifašističkom pokretu otpora, odnosno o jugoslovenskoj ‘narodnooslobodilačkoj borbi’. Negde do sredine 60-ih godina taj je narativ u svakom slučaju bio karakterističan za jugoslovenske književnosti. U ideološkim i moralnim sukobima posleratnog vremena takvi tekstovi su prihvatani manje-više kao ‘dokumentarni primer’ kojim se nastojalo postići razumevanje za socijalne prevrate, odnosno za njihovu idejnu afirmaciju. Kao takvi ubrzo su ušli u zvanični književni kanon SFRJ. Brojni romani te vrste sa centralnim toposom antifašističkog narodnog oslobođenja uticali su u bitnoj meri i na recepciju jugoslovenskih književnosti u NDR-u, zemlji koja se zasnivala na tradiciji antifašizma i u kojoj se nastojalo da se takav pristup prilagodi kulturnopolitičkom konceptu. Mora se, međutim, naglasiti da su se već vrlo rano i bez obzira na interpretativne okvire državne politike sećanja u Jugoslaviji pripovedale i „druge priče“ (Colombi, 2014) i da su malo-pomalo doprinosile stvaranju alternativnog diskursa o Drugom svetskom ratu i antifašizmu, a danas se insistira na tome da se te priče na dostojan način vrednuju i uključe u ukupnu istoriju razvoja, afirmacije i dekonstrukcije narativa sećanja u politici/politikama sećanja.

Zbirka novela *Strah in pogum* (1951; Strah i hrabrost) slovenačkog autora Edvarda Kocbeka (1904–1981), koji je prikazao specifičan doživljaj partizanskog života i na empatičan način predstavio unutrašnje konflikte i traume pojedinaca u graničnim situacijama, kada su imali zadatak da ‘u ime istorije’ odluče o životu i smrti drugih (up. Bernik–Dolgan, 1988; Richter, 1995; Colombi 2014). Takođe, treba pomenuti obimni „antifašistički urbani roman“ (up. Kenneweg, 2009: posebno 117–136) *Pesma* srpskog nadrealiste Oskara Daviča, čiji je – za razliku od drugih romana odgovarajuće tematike – gradski milje, u kome se odvija radnja, uz odgovarajući ansambl likova imao zadatak da otvori mogućnost drugačijih interpretacija antifašističkog delovanja i razmišljanja njegovih aktera.

Roman *Heroj na magarcu* Miodraga Bulatovića (1930–1991) (objavljen prvo na nemačkom 1965. godine, a u originalu tek 1967. godine), posvećen Kurciju

Malaparteu, predstavlja više od „neželjenog iskustva“³. Ovaj roman je potkopavanjem lika jugoslovenskog partizana kao dominantne figure sećanja zaobišao dotada uobičajeno upućivanje na rat i antifašizam i doveo u pitanje jedan od najvažnijih posleratnih mitova. Groteskni lik crnogorskog krčmara Grubana Malića, koji bi se rado angažovao za partizane, ali ga niko ne shvata ozbiljno, sa njegovom sklonošću ordenju, neobuzdanim osećanjima i trivijalnom željom za životom, sa orlovskim nosom i moćnim falusom, sa svojom ekspresivnom i delimično opscenom telesnošću i kratkom pameću postao je parodija crnogorskih herojskih ratnih likova. Bulatović prikazuje rat kao orgijastičko, izopačeno slavlje (Richter, 1999) i formuliše svoju nelagodu u odnosu na ratne mitove i priče o slavi⁴ kao književnu provokaciju. Bulatovića u svakom slučaju treba uzeti u obzir u budućoj istoriji lociranja antifašizma kao mesta sećanja u književnim tekstovima posle 1945. godine.

U kasnijim decenijama su postojeći književni narativi sećanja obogaćeni, subverzivno dekonstruisani integracijom novih aspekata i to uprkos interpretativnom okviru zadatom ‘narodnooslobodilačkom borbom’ i partizanskim mitom. U javni život su nadirali alternativni interpretativni obrasci, odnosno dovođena je u pitanje opšta saglasnost u pogledu antifašizma. To je bilo povezano sa pojavljivanjem novih aktera na jugoslovenskoj kulturnoj sceni i sa pitanjem kako će oni definisati svoje mesto u jugoslovenskom društvu. Kao izuzetan primer treba navesti Danila Kiša (1935–1989), o kome postoji obimna literatura na međunarodnoj naučnoj sceni. On je – sa strane povlašćenog partizanskog narativa – upozorio na suočavanje sa misterioznim i tragičnim nestankom ljudi u dvadesetom veku, što je i sam video kao srž svoje književnosti. Pokušaj ‘rekonstrukcije’ jevrejske Srednje Evrope i detinjstva čini trilogiju *Bašta, pepeo* (1968), *Rani jadi* (1969) i *Peščanik* (1972) izvanrednim doprinosom „post-Auschwitz-poetics“ (Vladiv–Glover, 1994). Kiš je decidirano izabrao perspektivu nemoćne žrtve. Autobiografskom motivacijom Kiš je preneo svoje suočavanje sa masovnim uništenjem Jevreja na porodični nivo, inscenirajući propast čitavog jednog sveta bez

³ Tako glasi naslov knjige o ratnoj književnosti i cenzuri u NDR-u. Knjiga je 1989. nastala pod rukovodstvom germanistkinje Ursule Heukenkamp (up. Heukenkamp, 1990).

⁴ Bulatović je u razgovoru sa Bienekom bez mnogo ustručavanja izjavio: „Pisao sam prilično antimitološku knjigu, ali ipak objektivnu. Antimitološka je u svakom pogledu, i to se nikako ne odnosi isključivo na Jugoslovane. Savremena literatura – u Evropi i svugde – prepuna je teških falsifikovanja. Ja sam hteo dati svoj skromni doprinos u kontekstu rada mnogih iskrenih pisaca koji se bore protiv svih tih dobro plaćenih mistifikatora [...]“ (up. Bienek, 1965: 19).

patetike i baš zato sa ne manje upečatljivosti. Kiš je ispunio zjapeću prazninu. Svojim knjigama je na dnevni red stavio Holokaust sa kojim je bilo poteškoća u jugoslovenskoj politici sećanja. Ta perspektiva je bila pre svega kosmopolitska i nije imala puno veze sa elitama proizašlim iz partizanskog herojstva. Detaljnija analiza u okviru ove studije nije moguća usled pomanjkanja prostora, ali ipak treba naglasiti da progon Jevreja Kiš nije prikazao ni u klišeima niti bezazleno. „Delotvornost njegovih tekstova nalazi se u sažetosti i enciklopedijskoj jezgrovitosti rečenog, pri čemu istorijske veze treba iščitavati između redova. ‘Hladni dani’⁵ su samo jedan delić zločina nad Jevrejima, čiji tragovi se pronalaze u Kišovim delima“ (Petzer, 1998: 118).

U ovom kratkom i sažetom pregledu mora biti pomenut i Vojvođanin Aleksandar Tišma (1924–2003). Njegovim tekstovima, suštinski antifašističkog karaktera, imanentna je polemika protiv univerzalističkog prisvajanja tema kao što su Drugi svetski rat i Holokaust. Svojim romanima *Knjiga o Blamu* (1972), *Upotreba čoveka* (1975) i *Kapo* (1987) Tišma zadire, na mnogim nivoima, u kontekst kulture sećanja u Jugoslaviji 70-ih i 80-ih godina, prednjačeći pred jugoslovenskom historiografijom. Već njegovi književni likovi reprezentuju tabuizirane aspekte rata, otpora i stvarnosti logora: Jevrejin Blam slučajno preživi i oseća se krivim jer nije ispunio predodređenu mu sudbinu; jevrejski kapo je preživeo, zato što je – koristeći lažni identitet – menjao stranu i postao ugnjetač; polujevrejski Veri Kroner je logorska prostitucija upisana u telo, čime je njena trauma postala neprevladiva; mladog Sredvoja Lazukića groteskna slučajnost vodi u partizane. Spisak takvih i sličnih primera je dug.

Dok Tišma na početku nije bio preveden ni u Istočnoj ni u Zapadnoj Nemačkoj, to se počev od 90-ih godina u Nemačkoj bez njega ne može zamisliti polemika o sećanju na Drugi svetski rat i Holokaust, o memorijalizaciji i problematici odnosa zločinca i žrtve.⁶

⁵ Tako se eufemistički označava masakr (logičnije bi bio plural, jer ih je bilo više) početkom 1942. u Novom Sadu i drugim mestima u Vojvodini koji su mađarski fašisti počinili nad Jevrejima, Srbima i Romima. Medijski izuzetno praćen proces protiv jednog od glavnih počinitelaca koji je 2011. počeo u Budimpešti, završio se njegovim oslobađanjem od optužbe.

⁶ U članku koji se posebno bavio recepcijom Aleksandra Tišme na nemačkom govornom području, konstatovano je da u novije vreme nema ni jednog autora iz Jugoslavije koji je više praćen književnom kritikom od A. Tišme (up. Richter, 2006).

KONTOVERZAN ODNOS PREMA ZVANIČNOJ KULTURI SEĆANJA U
JUGOSLOVENSKOM SOCIJALIZMU – SLOBODAN ŠNAJDER

Za antifašizam kao mesto sećanja u umetnosti od posebne su važnosti likovi partizana i partizanska sećanja. U ovom kontekstu se konačno može posegnuti za građom iz koje se upečatljivo može pojmiti „interakcija sveobuhvatnog narativa i kontradiktornog, odnosno zvaničnih i alternativnih narativa“ (Colombi, 2014: 175). To ga čini i posebno privlačnim za istraživačke poduhvate (up. od novijih radova Jakiša, 2012; Colombi, 2014; Jakiša–Gilic, 2015). Osim toga lik partizana ‘ponovo ulazi u modu’ u postjugoslovenskim državama.

Međutim, ovde bih izabrala jedan drugačiji fokus za pojašnjenje problematike sećanja i antifašističkog nasleđa. Detaljnijom analizom dramskih dela Slobodana Šnajdera osvetliće se rad autora koji se nije angažovao u polju politike sećanja samo u socijalističkoj Jugoslaviji, već i nakon njenog raspada.⁷ Za temu ovog rada je paradigmatična njegova drama *Hrvatski Faust* (1981, praižvedba 1982. u Splitu).⁸

U vreme nastanka ove drame državna politika sećanja je još uvek izrazito orijentisana na Drugi svetski rat i ‘narodnooslobodilačku borbu’. Doduše, ‘Hrvatsko proljeće’ 1970/71. godine već pokazuje stremljenja u pravcu daljeg osamostaljenja Hrvatske (Sundhaussen, 2013: 42). Opet uskrsava nacionalno pitanje. Zavisnost Komunističke partije od „legitimacijske supstance prikaza rata“ (Höpken, 1996: 164) radi obezbeđenja monopola vlasti nije otvarala prostor za otvorene diskusije o ambivalentnosti istorije i višeslojnosti iskustava. U tom kontekstu Šnajder poseže za autentičnim događajem, naime za predstavom *Fausta* 31. marta 1942. godine u Hrvatskom narodnom kazalištu (HNK), kojoj je prisustvovala čitava politička elita hrvatske fašističke države (NDH). Izvedbom se svečano slavila simbolična povezanost hrvatskog naroda sa germanskim duhom, zahvalnost ‘oslobodiocima’ i

⁷ Povodom jedne konferencije 2007. u Trieru sam govorila o Šnajderovoj suptilnoj polemici o nekim segmentima koji nedostaju u već postojećim slikama istorije i politikama sećanja. Ovde uključujem deo tog materijala.

⁸ Praižvedba je bila na festivalu Splitsko ljetno u HNK Split, 7. kolovoza 1982.; reditelj: Slobodan Unkovski. Sledila su: Narodno kazalište „August Cesarec“ Varaždin, 1982., reditelj: Petar Vecek; Jugoslovensko dramsko pozorište Beograd, 1982., reditelj: Slobodan Unkovski; Narodno pozorište Sarajevo, 1983, reditelj: Sulejman Kupusović; Theater an der Ruhr, Mülheim, 1987, reditelj: Roberto Ciulli; Wiener Burgtheater, 1993, reditelj: Hans Hollmann.

jedinstvo NDH sa hitlerovskom Nemačkom, i to baš preko figure Fausta reinterpretirane od strane ideologa nacionalsocijalizma u herojsku veličinu.⁹

Tri prologa nas uvode u tadašnje okolnosti. U prvom prologu se otkrivaju već od samog početka različite pozicije obojice budućih glumaca Fausta – Afrića i Žanka. Drugi prolog upućuje na atmosferu tokom proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Treći prolog se bavi preduzimanjem prvih mera poput Zakona o osnivanju Hrvatskog ureda za jezik i najavom prisilne prodaje nehrvatskih trgovinskih i zanatskih preduzeća. Prvi deo drame se završava svečanošću povodom premijere i begom glumca koji je igrao Fausta, a drugi deo je posvećen ponovnim priređivanjem komada s drugim glumcima i igrom do pada režima 1945. godine i dolaska predstavnika nove vlasti.

Pogled na ključne protagoniste omogućava približavanje osnovnim postavkama komada. Hrvatska kulturna scena je bila, i još uvek je iritirana činjenicom da se u komadu pojavljuju i likovi koji upućuju na stvarne istorijske osobe. Tu spadaju Vjekoslav Afrić,¹⁰ koji glumi Fausta i nakon premijere odlazi u partizane, zatim Janko Rakuša, drugi glumac Mefista, koga kao komunistu ustaše ubijaju 1945. godine, pisac i intendant Dušan Žanko, koji nakon Afrićeovog odlaska u partizane preuzima ulogu U-Fausta, dakle preuzima fašističku ideologiju i na kraju Tito Strozzi, poznati reditelj, dramatičar i glumac.¹¹ Dakle, u komadu se kritički postavlja i pitanje o ulozi nekih hrvatskih intelektualaca u kulturnoj infrastrukturi NDH (up. Bobinac, 2005: 143).

Tokom radnje se pokazuje da se odluka genijalnog glumca Afrića, kao apolitičnog bonvivana, da pređe na oslobođenu teritoriju i pridruži se partizanima, ne zasniva na čvrstim ideološkim stavovima i idealima kojima teži, već više na odlučnom protestu umetnika, čiji su položaj i umetničke slobode ugroženi rigidnom i nesnošljivom praksom režima i koji je izgubio veru u instituciju pozorišta: „Muka mi je od kazališta. Muka mi je od Fausta“ (Šnajder, 2007/9: 31). Proslava premijere protiče bez pompe i oduševljenja, proslavljeni glavni glumac više i nije među zvanicama. Ovde se završava prvi deo drame, koji se podudara sa antifašističkim konceptom sećanja. Hrvatski kolega Svjetlan Lacko Vidulić primećuje

⁹ O tome se može čitati takođe kod Zorana Konstantinovića (1987), koji se u okviru tematskog kompleksa Faust – sotona, razmatrajući „diskurzivnost zla“ pozicionira prema Šnajderovom dramskom tekstu.

¹⁰ Afrić je reditelj filma *Slavica*, prvog igranog filma posle Drugog svetskog rata (1947).

¹¹ Detaljnija objašnjenja autor daje u kratkom tekstu „Tko ovdje govori?“ (up. Šnajder, 2007/9: 13–17).

„subverzivno, antifašističko-antititansko tumačenje Fausta. U etičkom smislu raspolučeni (glumac) Faust(a) sve se više distancira od nametnute nacionalističke ‘transcendencije’ hrvatske države uskrsele u večnu slavu i uz pomoć (glumaca) Mefista i Margarete priključuje se humanijem ‘paklu’ oslobodilačke borbe“ (Vidulić, 2011: 3).

U drugom delu prikazivanje pozorišnog komada se nastavlja, igra se sve do pada režima. Mefisto i Margareta, koji su Faustu pomogli da pobegne, igraju i dalje u komadu i uspešno se protive novom U-Faustu, fanatičnom direktoru pozorišta. Margaretu, koja nosi Faustovo/Afrićevo dete, muče tokom scene u bašti, a kasnije i ubijaju. Njenu ulogu preuzima devojka u ustaškoj uniformi verna načelima nove državne politike, a uloga Mefista poverava se poglavniku, odnosno narodu.

Intendant Žanko, koji hoće da napreduje u karijeri i pod promenjenim okolnostima, pojavljuje se javno u novoj uniformi i pokazuje time da fanatično veruje u uzvišenost novog ideološkog projekta. U komadu se paralelno sa zamenom glumaca iznose faktografski izveštaji sa fronta i izveštaji o masovnim egzekucijama u koncentracionom logoru Jasenovac. U jednoj od ključnih scena u zagrebačkoj katedrali, u razgovoru između Žanka i monsinjora Župetića, koji se upravo vratio iz inspekcije logora, dopušta se Žanku kratak šok kada vidi da je suvenir koji je dobio napravljen od ljudskih kostiju. Njegov zaključak je drugačiji nego što bi se očekivalo – spasavanje Hrvatske od ‘boljševizma’ mu je dovoljno opravdanje da ostane dosledan u svom fanatizmu. Taj nacistički Faust oplodi U-Margaretu i tako stvaraju veštačkog čoveka, homunkulusa u liku kepeca u zelenom čohanom mantilu i sa hitlerovskom frizurom – hrvatskog dobrog duha.

Skiciraju se i kratki prikazi drugih protagonista, kao na primer sluge Lipovščaka, iz čijeg je nastupa jasno kakvog karaktera su ljudi koje fašistički sistem može brzo iskoristiti u svoje svrhe. Nadalje tu nastupa i stari Jambrek,¹² koji sebi uzima za pravo da se u sceni provere etničke pripadnosti članova pozorišnog ansambla ponaša sa švejkovskom naivnošću i prostodušnošću, ismevajući predstavnike fašističke vlasti u jednom krajnje ozbiljnom trenutku.

Finale komada se kritički odnosi i prema budućem društvenom projektu. Faust/Afrić se vraća iz rata u pratnji partizanskog komesara, ‘istorijskog pobednika’. Kad sazna za stvarne okolnosti smrti svoje žene i sina, od njega se uprkos svoje boli zahteva nepokolebljivost. Neumorni komesar kraj njega ne trpi žalost: „Budi vojnik, oficiru! Narod se ugleda na partizanske oficire! A oči naroda

¹² Ovde se uspostavlja intertekstualna veza sa čuvenom zbirkom novela *Hrvatski bog Mars* (1923) Miroslava Krleža, u kojoj je razobličena militaristička ratna mašinerija Prvog svetskog rata. Domobran Jambrek je naslovna figura jednog od tekstova.

su širom otvorene. Vama oficirima ništa se ne prašta“ (Šnajder, 2007/9: 102). Nametljivo objašnjava svoj lični spisak zadataka: „Kao prvo ću organizirati socijalizam. A onda i komunizam. Točno po voznom redu. To je organizacija plus elektrifikacija. Ići ću tamo gdje sam potreban [...]“ (op.cit. 243).

Šnajder protivreči toj viziji, odnosno savršenoj projekciji, naglašavajući prepoznatljive i upozoravajuće pojedinosti upućene čitaocu ili gledaocu (komesar nosi kožni mantil i oficirsku torbu preko ramena, iz daljine se čuju udarničke pesme, u kojima se slave Staljin, Sovjetski Savez, majčica Rusija, kao i pesme posvećene Titu). Komesar daje uputstva Afriću u vezi sa repertoarom i uopšte sa pozorištem, i odmah biva jasno da se funkcija pozorišta kao i estetska očekivanja neće mnogo razlikovati od smernica upravo srušenog nacionalističkog i fašističkog režima, čime se ponavlja ideološka manipulacija pozorišnom umetnošću, ali sada pod uslovima socijalističke revolucije. Od Fausta/Afrića se zahteva da se igraju klasični komadi (takođe i Faust) i sovjetske jednočinke, što ironično upućuje na kulturnu politiku novog režima, koji sa svoje strane teži osobenom kulturnom profilu. Već ranije zloupotrebjeni Faust će dakle preživeti. Šnajder pokazuje da se Adornova nada da su značajni tekstovi imuni na zloupotrebu nije ostvarila.

Umorno, ostarelo i rezignirano troglavo biće Faust-Margareta-Mefisto u epilogu ipak pozdravlja to „mladalačko ludilo“ (op.cit. 108), pa vizija budućeg boljeg sveta ipak ostaje maglovita, prekrivena snegom.

Slobodan Šnajder modifikuje elemente postojeće kulture sećanja. Protivi se jednostranom predstavljanju i favorizovanju određenih aspekata u okviru antifašističkog narativa, koji treba da povezuje jugoslovenske narode i krši tabue na više načina – on demaskira nacionalsocijalistički period hrvatske istorije između 1941–1945. godine, neuvijeno prikazuje zločine u koncentracionom logoru Jasenovac, oko koga se sve do današnjeg dana vodi neumoljivi interpretacijski rat, propituje ulogu intelektualaca pri nastanku ekstremnog hrvatskog nacionalizma između dva rata kao i pri uspostavljanju i održavanju fašističke ustaške države za vreme Drugog svetskog rata. Šnajder je sve te aspekte izneo na scenu sa dotada neviđenom otvorenošću (up. Bobinac, 2005: 142). No, tadašnja javnost nije bila spremna da započne raspravu o složenim pitanjima bliske prošlosti koja se postavljaju u komadu, a nacionalizacija diskursa sećanja, koja se sa izvesnom žestinom nagoveštavala već krajem osamdesetih i koja doživljava svoj vrhunac devedesetih godina pod hrvatskim predsednikom Franjom Tuđmanom pružala je još manje mogućnosti za tako nešto. Radikalnost karakteristična za autora, pogotovo u pogledu fašizma i istorijskog revizionizma, u pogledu nasilja nad pojedincem u ime neke više instance, bez obzira da li se pri tome radi o domovini, naciji ili socijalnom sloju, vodila je ka tome da je on bio oklevetan kao izdajnik svog naroda i isključen

iz književnog i pozorišnog života u Hrvatskoj.¹³ „Reaktualizovani kolektivni inventar sjećanja sa ogromnim emotivnim potencijalom“ (Vidulić, 2011: 6) pretvorio se sada u sukob interpretacija unutar Hrvatske.

Ni u toj tada tako teškoj situaciji autor nije odustao. Dramom *Peto evanđelje* (2004)¹⁴ Slobodan Šnajder se vraća problematici ustaštva i svakodnevici logora kao ključnim komponentama ostvarenja totalitarne ideologije.

Iako nema direktnog referiranja na ovo autobiografsko svedočanstvo, ključni značaj za Šnajderov dramski tekst imaju dnevnički zapisi hrvatskog pisca i publiciste Ilije Jakovljevića (1898–1948) *Konclogor na Savi*, rekonstruisani i objavljeni tek 1999. godine. Ilija Jakovljević je od 1941. do 1942. godine bio zatočenik logora Stara Gradiška, koji je bio jedan od logora u sistemu koncentracionog logora Jasenovac. Podsećajući na elemente revizionizma u kulturi sećanja pod Tuđmanovom vlašću devedesetih godina, kada su se mogle uočiti tendencije prevrednovanja ustaštva, NDH i logora, kao i promene u postsocijalističkim nacionalnim narativima žrtve i memorijalizaciji zločina,¹⁵ Šnajder je tražio da se svi društveni akteri vrte antifašističkoj odgovornosti. Kratko pre praizvedbe ovim rečima je završio jednu od svojih angažovanih kolumni: „Želimo reći sljedeće: u Jasenovcu se nije umiralo, tamo se ubijalo. I za katarzu, koja se ovdje mora pripremiti, daleko je važnija umjetnost od politike, svejedno kakva je. I što prije to shvatimo, tim bolje.“ (Šnajder, 2007/7: 274)

Šnajder koristi materijal ‘zakasnelog svedoka jednog doba’, kako bi isprovocirao suočavanje sa zanemarenim, zatomljenim i zloupotrebjenim znanjem. Uz pomoć dnevnika logorsko iskustvo postaje čitljivo kao događaj kojim se tragovi prošlosti od pre pola veka vraćaju u sadašnjost. Za korišćeni „transideološki pogled“ (Šnajder, 2007/9: 122) odabran je labav, nepovezan niz scena sa pojedinim motivima iz Jakovljevićevog dnevnika. Šnajder zna da se sa temom logora na sceni ne može izaći na kraj dokumentarno-realističnim sredstvima. Kao moto teksta odabrao je Adornovu izjavu: „Privid je tako koncentrisan da njegovo raskrinkavanje objektivno poprima karakter halucinacije“ (Šnajder, 2007/9: 125).¹⁶

¹³ Autor je devedesetih godina pre svega živeo u Nemačkoj i Francuskoj.

¹⁴ Praizvedba je bila 3. aprila 2004. u Zagrebu (Zagrebačko kazalište mladih).

¹⁵ O ambivalentnom tretiranju Jasenovca kao mesta sećanja sada postoji priličan materijal; na nemačkom jeziku vidi npr. Höpken, 2006; Mappes–Niediek, 1998; Sundhaussen, 2003; Oshlies, 2004; Radonic, 2010.

¹⁶ Kao moto poziva još jednog svedoka. Radi se o poznatom književnom istoričaru i kritičaru Antunu Barcu (1894–1955), koji život zatočenika opisuje kao sličan bunilu u

Početak je zamišljen kao „rijaliti šou“, kako se saznaje iz pratećeg teksta, kao obilazak logora negde u Srednjoj Evropi uz pomoć stručnog vodiča. Tom „uglednom društvu modernih nomada“ (op.cit.) pridružuju se i „akteri prošlih događaja“ (op.cit.), koji su fiktivne, ili kao npr. Maks Luburić, komandant koncentracionog logora Jasenovac, istorijske ličnosti. Od svih učesnika ove „ekskurzije“ traži se da se posluže postojećim „rekvizitima“ nekadašnjih logoraša i da na taj način glume zatočenike logora. Odatle počinje niz od 19 scena, koje pobliže prikazuju posebnu varijantu nekadašnjeg „balkanskog Aušvica“. U svom tekstu „Princip Auschwitz“ iz 1995. Šnajder piše sledeće:

A između Auschwitzta i Jasenovca ima samo jedna razlika, koja nas, slijedimo li skurilnu metaforiku Heinerja Müllera, prati do u naše dane; razlika je to između ubilačkog principa kao principa makinalnog, mašinskog, tojest odnosećega se na mašinu, i ručnog rada, učinka supijanih manuelaca (up. Šnajder, 1999: 83).

U pojedinim scenama nalik fragmentima sećanja, koje podsećaju na ludnicu (ne samo, ali i nacionalne) istorije, nema boga. Peto jevanđelje je jevanđelje žrtava. Kritika u podtekstu odnosi se na vreme posle rata – stvarna Jakovljevićeva sudbina, u drami predstavljena kao predskazanje, objavljuje se već unapred u 16. sceni pod nazivom „Glavnjača“. Jakovljevića, koji je preživeo logor Stara Gradiška, posle 1945. godine su pod izgovorom da je britanski agent uhapsili predstavnici nove vlasti u Jugoslaviji i najverovatnije likvidirali, iako je zvaničan uzrok smrti glasilo samoubistvo vešanjem.¹⁷

ZAKLJUČNE PRIMEDBE

Naslede antifašizma i narativ pamćenja odigrali su bitnu ulogu u jugoslovenskim književnostima, koje su i same, kako je pokazano u ovom tekstu, oblikovale i osmišljavale antifašizam kao mesto sećanja. Ova dinamika se zasnivala na visokom vrednovanju toposa samooslobođenja tokom antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta u Drugom svetskom ratu, koji je nastavljen „socijalističkom revolucijom“. Antifašizam je dugo vremena bio prilično stabilan narativ. U kulturi sećanja socijalističke države smatrao se pokazateljem političke pripadnosti u smislu identitetskog povezivanja naroda i narodnosti bratstvom i jedinstvom.

kojem pojedinac nije znao da li sve to sanja ili je granica prema ludilu već dosegnuta (up. Šnajder 2007/7: 125).

¹⁷ To se može zaključiti na osnovu dokumenata koji su priloženi tekstu.

Bez obzira na tendenciju idealizacije i simplifikacije pokreta otpora i oružane borbe od strane autora koji su i sami bili članovi partizanskog pokreta i raspolagali biografskim, odnovo iskustvenim sećanjem, u javnost se probijao sve veći broj književnih koncepata koji su razbijali uvrežene narative i mitove. Bez obzira na otpore prihvatanju pojedinih tekstova u javnom diskursu, oni su imali za posledicu znatnu deeskalaciju i pre svega pluralizaciju stavova. U vremenima rastućeg nacionalizma predstavljali su i jednu vrstu opomene i upozorenja.

A danas? Čini se da antifašizam danas više nije prihvaćen, da je njegov sadržaj razvodnjen i da je on sam postao daleko komplikovaniji kao mesto sećanja, jer podseća na zajedničku istoriju pokreta otpora i jugoslovenskog socijalističkog državnog projekta. Ipak, konfiskacija sećanja ili njihova demonizacija niti „simbolična kastracija antifašizma“ (Paković, 2015: 16), pa ni uništavanje spomenika ne mogu umanjiti značaj i vrednost antifašističke borbe i njenog nasleđa. Ali, tretman antifašizma u pojedinim istočnoevropskim društvima nije jednostavan, izjavljuju urednici broja časopisa *Beton International* Alida Bremer i Saša Ilić, koji su „okrenuti Istoku“ anketirali autorke i autore o aktuelnom značenju pojma antifašizma (up. Bremer–Ilić, 2015: 2).

Na kraju, osim neophodnosti kritičkog samopromišljanja, ponovno kritičko čitanje književnih tekstova i sagledavanje njihovog odnosa prema memorijalno-kulturnim procesima može nam pružiti dragocen uvid u pitanja koja kulture sećanja i antifašizam kao mesto sećanja otvaraju.

Angela Richter

ANTI-FASCISM AS A PLACE OF MEMORY: A 21ST CENTURY READING

Summary

One of the motives to write this article was the statement that “there is no common remembrance culture“ (Kolditz). On the one hand, this necessitates a plurality of memories, but on the other, it bears a risk of revisionism and relativisation of the antifascist struggle and its societal and cultural legacies. That is why I decided to look back at the recent Yugoslav literary past and evoke protagonists, topics and auctorial positions which made antifascism as the place of memory an integral part of the cultural discourse. It should be stressed that the authors whose works I introduced in this article also critically looked at the mythologems of the SFRY. Hence, this kind of analysis shows that the narratives of remembrance, despite the efforts of the ruling ideology to make them homogenous and indisputable, can be subverted and questioned, especially within and by literature which itself deals with narration and narrativization. Special focus on the play *Hrvatski Faust* (Croatian Faust, 1981) by Slobodan Šnajder is expressive: by establishing a parallelism among the action and the protagonists in the time of the NDH and the following communist period, the author suggests the congruency between the repressive policies of the Ustasha

but also of the Yugoslav, antifascist establishment. Being a valuable literary document of the resistance to repression in any system, this play also questions the exploitation of the antifascist narrative as the mythologeme which undermines the critique of the authoritarian politics effectuated by the declared antifascist state. Conclusions of this article centre on the need to critically reevaluate the past, but also to persist in defending values represented by antifascism as the place of memory and the foundation of the present and future society of humanity and justice.

Keywords: antifascism, place of memory, narratives of remembrance, Yugoslav literatures, *Hrvatski Faust*

LITERATURA

- Ahbe, Thomas (2007). *Der DDR-Antifaschismus. Diskurse und Generationen – Kontexte und Identitäten. Ein Rückblick über 60 Jahre.* Leipzig: GNN.
- Bašić, Natalija (2007). „Wen interessiert heute noch der Zweite Weltkrieg?“. U: Harald Welzer (ed.): *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis* (150–185). Frankfurt/Main: Fischer Taschenbuch.
- Bernik, France–Dolgan, Marjan (1988). *Slovenska vojna proza.* Ljubljana: Slovenska Matica.
- Bienek, Horst (1965). *Borges, Bulatovic, Canetti. Drei Gespräche mit Horst Bienek.* München: Hanser.
- Bobinac, Marijan (2005): „Bernhards Heldenplatz und Šnajders Kroatischer Faust. Zum Phänomen des ‚Nestbeschmutzers‘ in der österreichischen und kroatischen Literatur“. *Bernhard-Jahrbuch*, 141–148.
- Bremer, Alida, Ilić, Saša (10.03.2015). Europa 70 Jahre nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs. *Beton International. Zeitung für Literatur und Gesellschaft*, 2.
- Brunnbauer, Ulf (2010). „Umkämpfte Vergangenheiten. Vorwort von Ulf Brunnbauer“. U: Kuljić, Todor: *Umkämpfte Vergangenheiten. Die Kultur der Erinnerung im postjugoslawischen Raum.* Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. 7–12.
- Colombi, Matteo (2014). „Andere Geschichten. Das Nachleben der Partisanen in der slowenischen Kunst und Literatur“, U: Gözl, Christine, Kliems, Alfrun (ed.). *Spielplätze der Verweigerung. Gegenkulturen im östlichen Europa* Wien/Köln/Weimar: Böhlau. 174–201.
- Danyel, Jürgen (1995). *Die geteilte Vergangenheit – Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten.* Berlin: Akademie.

- Heukenkamp, Ursula (ed.) (1990). *Unerwünschte Erfahrung. Kriegsliteratur und Zensur in der DDR*. Berlin/Weimar: Aufbau.
- Höpken, Wolfgang (1996). „Der Zweite Weltkrieg in den jugoslawischen und post-jugoslawischen Schulbüchern“. U: Isti (ed.). *Öl ins Feuer?/Oil on Fire? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa* Hannover: Hahnsche Buchhandlung. 159–176.
- Höpken, Wolfgang (2006). „Jasenovac – Bleiburg – Kočevski Rog: Erinnerungsorte als Identitätssymbole in (Post-)Jugoslavien“. U: Richter, Angela/Beyer, Barbara (ed.). *Geschichte (ge-)brauchen. Literatur und Geschichtskultur im Staatssozialismus, Jugoslavien und Bulgarien* Berlin: Frank&Timme. 401–432.
- Jakir, Aleksandar (2012). „Remembering the Partisans, the Second World War and Bleiburg in Croatia“. U: Zimmermann, Tanja (ed.): *Balkan Memories. Media Constructions of National and Transnational History* Bielefeld: transcript, 187–205.
- Jakiša, Miranda (2012). „Der ‚tellurische Charakter‘ des Partisanengenres: Jugoslawische Topo-Graphie in Film und Literatur“. U: Kilchmann, Esther/Pflitsch, Andreas/Thun-Hohenstein, Franziska (ed.). *Topographien pluraler Kulturen. Europa vom Osten gesehen*, Berlin: Kulturverlag Kadmos, 207–223.
- Jakiša, Miranda–Gilić, Nikica (ed.) (2015). *Partisans in Yugoslavia. Literature, Film and Visual Culture*. Bielefeld: transcript.
- Jambrešić-Kirin, Renata (2006). „Politička sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“. U: Lada Čale Feldman/Ines Prica (ed.): *Devijacije i promašaji: Etnografija domaćeg socijalizma* Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 149–177.
- Karge, Heike (2006). „Offizielle Narration trifft lokale Praktiken. Kriegsgedenken und Denkmalsbau in Jugoslawien“. U: Richter, Angela/Beyer, Barbara (ed.). *Geschichte (ge-)brauchen. Literatur und Geschichtskultur im Staatssozialismus: Jugoslavien und Bulgarien*, Berlin: Frank&Timme, 91–111.
- Karge, Heike (2010): *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken im sozialistischen Jugoslawien*. Wiesbaden: Harassowitz.
- Konstantinović, Zoran (1987). „Von der Diskursivität des Bösen. Šnajders Kroatischer Faust als jugoslawischer Beitrag zum Faust-Satan-Verhältnis“. *LiLi* 67, 111–115.
- Kenneweg, Anne Cornelia (2009). *Städte als Erinnerungsräume. Deutungen gesellschaftlicher Umbrüche in der serbischen und bulgarischen Prosa im*

Sozialismus. Berlin: Frank&Timme.

- Kuljić, Todor (2010): *Umkämpfte Vergangenheiten. Die Kultur der Erinnerung im postjugoslawischen Raum*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Leo, Annette–Reif-Spirek, Peter (ed.) (1999). *Helden, Täter und Verräter. Studien zum DDR-Antifaschismus*. Berlin: Metropol–Verlag.
- Leo, Annette – Reif-Spirek, Peter (ed.) (2001). *Neue Studien zum DDR-Antifaschismus*. Berlin: Metropol–Verlag.
- Leo, Annette (2009). „Antifaschismus“. U: Sabrow, Martin (ed.). *Erinnerungsorte der DDR* München: C.H. Beck, 28–40.
- Leo, Maxim (28./29.3.2015). „Der Junge von Buchenwald“. *Berliner Zeitung*, 3.
- Mappes-Niediek, Norbert (08.05.1998). „Die Schlächter und die Geschlachteten“. *Freitag*, 20.
- Münkler, Herfried (2009). „Antifaschistischer Widerstand, frühbürgerliche Revolution und Befreiungskriege. Die Gründungsmythen der DDR“. U: Isti (ed.). *Die Deutschen und ihre Mythen* Berlin: Rowohlt, 421–453.
- Oschlies, Wolf (2004). „Das kroatische KZ Jasenovac“, URL: <http://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/das-kroatische-kz-jasenovac/> (22.08.2016).
- Peković, Ratko (2009). *Paralelna strana istorije. Sporovi o jeziku, naciji, literaturi 1945–1990*. Beograd: Albatros plus.
- Petzer, Tatjana (1998): „Die ‚kalten Tage‘ im Werk von Danilo Kiš“. U: *Literaturmagazin* 41, 113–120.
- Radonić, Liljana (2010). *Krieg um die Erinnerung. Kroatische Vergangenheitspolitik zwischen Revisionismus und europäischen Standards*. Frankfurt/Main–New York: Campus.
- Richter, Angela (1995): „Liberalität ohne Grenzen? Zum Umgang mit Literatur in Jugoslawien 1945–1990“. U: Richter, Ludwig/Olschowsky, Heinrich (ed.). *Im Dissens zur Macht. Samizdat und Exilliteratur der Länder Ostmittel- und Südosteuropas* Berlin: Akademie–Verlag, 245–256.
- Richter, Angela (1999): „Festszenen bei Bulatovic“. U: Leitner, Andreas/Burkhart, Dagmar (Hg.): *Prazd'nik'. Von Festen und Feiern in den slavischen Literaturen* Frankfurt/Main et al.: Lang, 213–222.
- Richter, Angela (2006): „Erzählen und Moral – Zu einigen Aspekten der Romane Aleksandar Tišmas und ihrer Aufnahme in Deutschland“. U: Schubert, Gabriella (Hg.): *Serben und Deutsche. Zweiter Band. Literarische Begegnungen*, Jena: Collegium Europaeum Jenense, 259–274.
- Sabrow, Martin (ed.) (2009). *Erinnerungsorte der DDR*. München: C.H. Beck.
- Šnajder, Slobodan (1999): „Princip Auschwitz“. U: Isti (ed.): *Kardinalna greška. Opasne veze I*, Rijeka: Adamić: Novi list, 79–83.

- Šnajder, Slobodan (2007/7). *San o mostu. Kolumne*. Zagreb: Prometej (=Izabrana djela. Treće kolo, sv. 7).
- Šnajder, Slobodan (2007/9). *Faustova oklada. Drame*. Zagreb: Prometej (=Izabrana djela. Treće kolo, sv. 9).
- Sundhaussen, Holm (2003). „Jasenovac 1941–1945. Diskurse über ein Konzentrationslager als Erinnerungsort“. U: Ueberschär, Gerd R. (ed.), *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg* Darmstadt: Primus Verlag, 49–59.
- Sundhaussen, Holm (2004). „Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten: Konstruktion, Dekonstruktion und Rekonstruktion von ‚Erinnerungen‘ und Mythen“. U: Flacke, Monika (ed.). *Mythen der Nationen: 1945 – Arena der Erinnerungen*. Bd. 1., Berlin: Deutsches Historisches Museum, 373–426.
- Sundhaussen, Holm (2012). *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011: eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien et al.: Böhlau.
- Sundhaussen, Holm (2013). „Das Projekt Jugoslawien: Von der Wiege bis zum Grab“. U: Tomić, Đorđe et al. (ed.). *Mythos Partizan. (Dis-)Kontinuitäten der jugoslawischen Linken: Geschichte, Erinnerungen und Perspektiven* Münster: Unrast, 28–45.
- Tribina „Između povijesti i pamćenja“, URL: <http://www.art-kino.org/hr/film/antifasizam-izmedju-povijesti-i-pamcenja> (15.08.2015).
- Ugrešić, Dubravka (1994). *Die Kultur der Lüge*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Végel, László (2008). „Dämonen der postsozialistischen Demokratie in Serbien“. *Europäische Rundschau: Vierteljahresschrift für Politik, Wirtschaft und Zeitgeschichte*, 36, 1, 27–34.
- Vidulić, Svjetlan Lacko (2011): „Faust, ein kroatischer Mann. NS-Faustik und Erinnerungspolitik bei Slobodan Šnajder“. U: *Kakanien revisited*, URL: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/SVidulic4pdf> (14.08.2011).
- Vladiv-Glover, Slobodanka (1994). „Hourglass as the Scene of Writing“. *Review of Contemporary Fiction* 14, 1, 69–85

Wolf Schmid*
Universität Hamburg
Fakultät für Geisteswissenschaften
Fachbereich Sprache, Literatur, Medien II
Institut für Slavistik

UDC 821(4)-311.12.09
DOI: 10.19090/gff.2017.1.67-96
Оригинални научни рад

BEWUSSTSEINSDARSTELLUNG

Die Bewusstseinsdarstellung in der Narration kann auf zwei Weisen geschehen: 1. explizit mit Hilfe der Darstellung der Gedanken einer Figur durch den Erzähler, 2. implizit, durch indizielle und symbolische Zeichen. Die explizite Darstellung ist wiederum zu unterteilen in *markierte* und *kaschierte* Formen. *Markiert* ist die Darstellung, wenn durch graphische Mittel (Anführungszeichen, Kursivdruck, Sperrung und dergleichen), Inquit-Formeln (*er dachte...; sie fühlte...*) oder narratoriale Kommentare ausdrücklich auf den figuralen Ursprung der entsprechenden Segmente des Erzähldiskurses hingewiesen wird. *Kaschierte* Darstellung liegt vor, wenn der Figurentext nicht ohne weiteres als solcher zu erkennen ist, sondern formal als Erzähldiskurs ausgegeben ist wie in der sog. erlebten Rede. Die Schablonen der Gedankendarstellung werden im Durchgang durch bekannte Typologien (Dorrit Cohn, Alan Palmer, Brian McHale) und das Textinterferenz-Modell (Lubomír Doležel, Wolf Schmid), das von Michail Bachtins und Valentin Vološinovs Ausführungen zur „hybriden Konstruktion“ bzw. zur „Redeinterferenz“ angeregt ist, in eine Typologie von 6 Grundtypen der expliziten Bewusstseinsdarstellung integriert. Als spezifische funktionsbestimmende Eigenschaften der Textinterferenz werden neben der Bewusstseinsdarstellung die *Uneindeutigkeit* und die *Bitextualität* genannt. Die *implizite* Bewusstseinsdarstellung wird an Beispielen aus „Anna Karenina“ (L. Tolstoj) und „Student“ (Čechov) vorgeführt. Ein kurzer Abriss zur Geschichte des europäischen Bewusstseinsromans seit dem 18. Jahrhundert beschließt den Aufsatz.

Schlüsselbegriffe: Bewusstseinsdarstellung: explizit (markiert und kaschiert) und implizit; innerer Monolog, erlebte Rede und Textinterferenz; Geschichte des europäischen Bewusstseinsromans

BEWUSSTSEIN IN DER REALITÄT UND IN DER FIKTION

Bewusstseinsdarstellung ist eine wesentliche Komponente des Erzählens, das in der gegenwärtigen Narratologie allgemein als Darstellung von Zustandsveränderungen verstanden wird. Seit dem Ende des 18. Jahrhunderts sind in den europäischen Literaturen die entscheidenden Zustandsveränderungen mentaler Natur, Veränderungen des Bewusstseins. Jedes äußere Handeln wird

* wschmid@uni-hamburg.de

seitdem mit mehr oder weniger ausführlich dargestellten inneren Vorgängen verbunden. Der Nexus zwischen Handeln und Bewusstsein ist ein Grundprinzip des neueren Erzählens, und der wechselseitigen Motivierung der beiden Faktoren gilt die Sorge der um Plausibilität bemühten Autoren.

Bewusstsein kann in der Narration auf zweierlei Weise präsent sein, entweder explizit, als Gegenstand der Darstellung und Ort der darzustellenden Zustandsveränderung, oder nur implizit, als mehr oder weniger eindeutig aus indizialen Zeichen und Symbolen zu rekonstruierender innerer Zustand. In beiden Fällen erscheint Bewusstsein als für das Erzählen konstitutiv. „Novel reading is mind reading“, so lautet das Motto, unter das der kognitivistische Narratologe Alan Palmer sein Buch *Fictional Minds* (2004) stellt. Mit Blick auf die Ereignishaftigkeit als entscheidendes Merkmal des Erzählens könnte man dem entgegensetzen: Novel reading is event reading, oder noch besser: Novel reading is mental event reading.

Das Axiom der klassischen Erzähltheorie

In der klassischen Erzähltheorie galt das Axiom, dass die Fiktion der privilegierte oder gar der einzige Ort für die authentische Gestaltung des menschlichen Innenlebens sei. Eine erste These zur exzeptionellen Rolle des Romans bei der Darstellung der Innenwelt hat der englische Schriftsteller Edward Morgan Forster formuliert. In seinen berühmten *Aspects of the Novel* (1927: 46–47, 61) konstatiert er: „We cannot understand each other, except in a rough and ready way [...]. But in the novel we can know people perfectly [...]. In this direction fiction is truer than history, because it goes beyond the evidence [...].“

Dreißig Jahre später radikalisierte Käte Hamburger in ihrer *Logik der Dichtung* (1957: 40; 1968; 73), ohne sich auf Forster zu beziehen, die Darstellung der Innenwelt als entscheidendes Merkmal der Fiktion – die sich für sie auf die Erzählung in der dritten Person beschränkte. Ihre „aussagenlogische“ Argumentation, nach der ausschlaggebend das in einer Aussage als Orientierungszentrum („Ich-Jetzt-Hier-Origo“) fungierende Subjekt ist, dessen Erlebnishalt die Aussage bildet, führt Hamburger zu folgender Schlussfolgerung: „Die epische Fiktion ist der einzige erkenntnistheoretische Ort, wo die Ich-Originalität (oder Subjektivität) einer dritten Person als einer dritten dargestellt werden kann.“

So sehr Hamburgers Thesen zur Detemporalisierung des epischen Präteritums (1953) und der „Zeitlosigkeit der Dichtung“ (1955) auch bestritten wurden, insofern sie beide vom Phänomen der deutschen erlebten Rede und der für sie charakteristischen Verbindung von präteritalem Verb und futurischem

Deiktikum („Morgen war Weihnachten“) hergeleitet sind, hat die von ihr behauptete Verwendung von Verben der inneren Bewegung für dritte Personen (nach dem Muster: „Napoleon dachte ...“) und die Möglichkeit der Introspektion in fremde Subjektivität als Merkmale der Fiktion weitgehende Anerkennung gefunden. Hamburgers These, dass nur in der epischen Fiktion fremde Subjektivität dargestellt werden könne, ist dann von Franz K. Stanzel (1955: 152; 1959; 1979: 31) bei allen Differenzen im Einzelnen (vgl. Stanzel, 2002) im Wesentlichen bestätigt und von Dorrit Cohn (1978, 1995, 1999) nachdrücklich bekräftigt worden.

Die kognitivistische Kritik

In jüngster Zeit wird aus der Position der kognitiven Narratologie (zu dieser vgl. Herman, 2014) Kritik an Hamburgers und Cohns „Exceptionality Thesis“ geübt, wie David Herman (2011b: 8–18) sie nennt. Gestützt auf die Erkenntnisse der kognitiven Psychologie und Evolutionspsychologie bestreitet Herman den dieser These angeblich zugrunde liegenden kartesischen Dualismus von Außenwelt und Innenwelt. Er stellt, wie er beteuert, nicht die Spezifik der Fiktion infrage, sondern die Dichotomisierung von fiktionaler und faktualer Darstellung und die Annahme, dass nur fiktionale Narrative uns eine direkte Innensicht des Figurenbewusstseins geben können. Dieser Annahme setzt er zwei Argumente entgegen:

- (1) das „Mediation argument“: Fiktionale Erzählungen bieten keineswegs unmittelbare Ansichten fremden Bewusstseins; jegliches Wissen über fiktionales Bewusstsein bedient sich derselben Heuristik und beruht auf denselben Schlussfolgerungen wie das Wissen um fremdes Bewusstsein im Alltagskontext;
- (2) das „Accessibility argument“: Die Erfahrung fremder Ich-Originalität ist nicht auf die Fiktion beschränkt; Menschen sind durchaus imstande, aufgrund der in der „folk psychology“ erworbenen Heuristik nach Äußerungen, Gesichtsausdruck, Gestik, Situierung im Kontext tatsächlich fremdes Bewusstsein zu erfahren. Da die Ich-Originalität anderer im Alltagskontext zwar nicht transparent, aber grundsätzlich zugänglich ist, kann diese Zugänglichkeit nicht als Kriterium für die Besonderheit fiktiven Bewusstseins dienen (Herman, 2011b: 17–18).

Hermans Argumentation, die er durch die Beiträge seines Sammelbands *The Emergence of the Mind* (Herman, 2011a) zur Genese der Bewusstseinsdarstellung in der englischen Literatur auch durch historische Beobachtungen gestützt sieht, trifft Hamburgers und Cohns Anliegen im Grunde allerdings nicht. Die These der beiden Narratologinnen, dass in der Fiktion eine unmittelbare und vorbehaltlose Bewusstseinsdarstellung gepflegt werde, die in der

außerliterarischen Wirklichkeit nicht akzeptiert würde, bleibt von Hermans Argumenten unberührt. Ein Vorbehalt ist natürlich zu machen: Die Introspektion in das Bewusstsein der fiktiven Figuren, die ein Autor offeriert, beruht nicht auf Wissen oder Erraten, sondern auf seinem freien Erfinden (Cohn, 1995: 109). Und schon Gérard Genette hat in diesem Zusammenhang konstatiert: „[M]it Sicherheit errät man nur, was man erfindet“ (1992 [1990]: 76).

Auch Palmer verwirft die Auffassung, dass Romane uns direkten Zugang zum Bewusstsein der Figuren gewähren, während wir in der Wirklichkeit nie wirklich wüssten, was andere Menschen denken. Diese Dichotomisierung ist für Palmer ein „cliché of literary studies“. Unter Berufung auf die „folk-psychological theory“ postuliert er: „All of us, every day, know for a lot of the time what other people are thinking. This is especially true of our loved ones, close friends, family, and work colleagues.“ (Palmer: 2011a: 197) Palmer konzidiert allerdings, dass wir in der Realität „manchmal“ nicht wissen, was in anderen vorgeht, selbst wenn sie es uns mitzuteilen versuchen. Ihm ist vor allem entgegenzuhalten, dass ein Erzähler in der 3. Person nicht *mind reading* betreibt, das ungefähre, auf Intuition und Erfahrung beruhende Erraten dessen, was in einer Figur vor sich geht, sondern ein genaues, bis in die tiefsten Winkel der fremden Seele und ihre Widersprüche eindringendes *Darstellen*. Die zerklüfteten Bewusstseinslandschaften der Helden des realistischen Romans – man denke nur an die widersprüchlichen Seelen der Protagonisten Dostoevskijs – eröffneten sich nicht dem *mind reading* der mit ihnen konfrontierten Figuren der narrativen Welt und blieben auch unzugänglich für die im Alltag geschulte *Theory of Mind* des Lesers, wenn die Erzähler sie nicht explizit darstellten. (*Theory of Mind* bezeichnet in der Sprache der kognitiven Psychologie ähnlich wie *mind reading* die Fähigkeit, nach bestimmten Symptomen die Bewusstseinszustände, Motive, Wünsche usw. anderer zu verstehen; vgl. Zunshine, 2006.)

Die Kritik an Palmer

Palmers Postulate sind von mehreren Positionen angegriffen worden. Empirisch arbeitende Psychologen monieren, dass Palmer sich von den ‚weichen‘ Kognitionswissenschaften, vor allem von der These des *Theory of Mind*, eine begrenzte Selektion universaler Prozesse ‚geliehen‘ habe, was ihn wie andere kognitive Narratologen dazu verführe, einige voreilige Schlussfolgerungen zu ziehen (Bortolussi, 2011: 284). So werde die von Palmer als ‚ausgemachte Sache‘ behandelte Überzeugung, dass wir fiktive Figuren genauso läsen wie reale Personen, von der Empirie nicht bestätigt. Die Empirie zeige vielmehr, dass Leser,

anstatt eine *Theory of Mind* für fiktive Figuren zu bilden, eher zu rekonstruieren suchen, „what the narrator might intend for us to understand“. Überhaupt zeigten empirische Studien, dass die bei kognitiven Narratologen so beliebte *Theory of Mind* überschätzt werde. Auch Palmers Annahme, dass Romanleser dazu tendierten, sich weniger auf die Ereignisse als auf die Charaktere zu konzentrieren, werde von den Befunden der empirischen Psychologie widerlegt (Bortolussi, 2011: 284–286; zur Kritik des *mind reading* aus der Warte der *folk psychology* vgl. Hutto, 2011, der in den von Palmer angeführten Fällen eher ein *mind guessing* sieht).

Emma Kafalenos (2011: 256) wirft Palmer vor, dass er zu schnell die epistemologische Unterscheidung zwischen Fiktion und Nicht-Fiktion zurückweise, und sie problematisiert seinen Begriff des *knowing*. In der Fiktion wisse der Erzähler, was in der realen Welt nicht gewusst werden könne. Palmers Weigerung, in der Fiktion zwischen dem zu unterscheiden, was wir als Faktum wissen (weil es der Erzähler sagt), und dem, was eine Figur mutmaßt, entspreche seiner Weigerung, zwischen dem zu unterscheiden, was wir über eine fiktive Welt wissen können, und dem, was wir in unserer Welt wissen (ähnliche Kritik am Begriff des *knowing* übt Hogan, 2011).

Introspektion

Auch nach der kognitivistischen Kritik scheint die von Forster, Hamburger und Cohn vertretene These von der vorbehaltlosen Darstellung fremden Innenlebens als Merkmal fiktionalen Erzählens nicht erschüttert.

Als ein Beispiel für die unmittelbare Introspektion in eine Romanfigur sei die Darstellung der geheimsten Seelenregungen Napoleons während der Schlacht bei Borodino zitiert, die Lev Tolstoj in *Krieg und Frieden* (1868–1869) ohne Kommentar und Begründung offeriert:

Napoleon war schwer zumute [...]. In seinen früheren Schlachten hatte er nur die Eventualitäten des Erfolgs bedacht, jetzt aber tauchte in seiner Vorstellung eine unendliche Menge unglücklicher Eventualitäten auf, und er erwartete sie alle. Ja, es war wie im Traum, wenn dem Menschen ein ihn angreifender Mörder erscheint und der Mensch im Traum ausgeholt hat, um seinen Mörder mit schrecklicher Gewalt zu treffen, die ihn, wie er weiß, vernichten muss, und er fühlt, dass seine Hand kraftlos und schlapp wie ein Lappen herabfällt, und das Entsetzen vor dem unentrinnbaren Verderben den hilflosen Menschen erfasst. (Tolstoj, 1936–1964, XI, 244–246; Übers. W. S.)

In einem faktualen, historiografischen Text wäre eine solche Inszenierung des Innenlebens eines Staatsmannes undenkbar und nicht zulässig. Es sind nicht

einmal Quellen vorstellbar, die dem Historiker erlaubten, entsprechende Mutmaßungen anzustellen.

Gewiss, was Hamburger als ‚Symptom‘ der Fiktion betrachtet, die vorbehaltlose, unmittelbare Darstellung des Innenlebens dritter Personen, scheint gelegentlich durchaus auch in nicht-fiktionalen Texten vorzukommen, wie gegen Hamburger immer wieder vorgebracht wurde. Indes handelt es sich in solchen Fällen lediglich um Mutmaßungen und Schlussfolgerungen, deren präsumptiver und konjekturaler Status aus dem Kontext hervorgeht. Die unkommentierte, begründungslose Verwendung von Verben der inneren Bewegung (‚Napoleon dachte ...‘) ist in faktualen Texten nicht akzeptabel. Es muss entweder eine bloße Vermutung signalisiert oder eine authentische Quelle dieses Wissens (Brief, Tagebuch, Mitteilung) vorausgesetzt sein. Aber solche Quellen unterliegen wie alle Selbstbezeugungen dem Vorbehalt sowohl möglichen Mangels an Selbsterkenntnis als auch verzerrender Selbststilisierung. Im faktualen Kontext ist die Darstellung der Innenwelt dritter Personen, wo sie überhaupt vorkommt, deshalb weit weniger authentisch als z.B. in Tolstojs *Krieg und Frieden*. Deren Authentizität ist natürlich mit ihrer Fiktivität erkaufte und abhängig von der Weltkenntnis und Lebenserfahrung des fingierenden Autors und seiner psychologischen Imaginationskraft.

DAS FIKTIVE BEWUSSTSEIN UND SEIN IDEOLOGISCHER KONTEXT

Palmer's „social mind“

Im Zusammenhang mit der Diskussion um die Exzeptionalität fiktionaler Bewusstseinsdarstellung steht auch die von Palmer (2004, 2010, 2011a) angestoßene Frage nach der ideologischen und sozialen Determination des *fictional mind*. Der klassischen Narratologie wirft Palmer vor, dass sie sich einseitig in ‚internalistischer Perspektive‘ auf das in sich geschlossene, private, ‚intramentale‘ Bewusstsein konzentriert habe. Er fordert eine Narratologie mit ‚externalistischer Perspektive‘, in der sichtbar werde, was er *social mind* und *intermental thought* nennt, „which is joint, group, shared, or collective thought, as opposed to intramental, or private, individual thought“ (Palmer, 2011a: 196).

Auch dieses Konzept hat eine hochkontroverse Diskussion ausgelöst (vgl. die 27 Repliken auf Palmers „Target Essay“ „Social Minds in Fiction and Criticism“ [2011a] und seine Erwiderungen [2011b, 2011c] in *Style* 45.2 und 45.4). Aus unterschiedlichen Positionen wird die Dichotomie von internalistischer und externalistischer Perspektive infrage gestellt (Fernyhough, 2011), die klassische

Narratologie in Palmers Präsentation als „straw man“ bezeichnet (Hogan, 2011: 244) und die Parallelisierung der Oppositionen *social* vs. *individual*, *intermental* vs. *intramental*, *externalist* vs. *internalist* kritisiert (Herman, 2011c). Nachdrückliche Skepsis äußern die Kritiker gegenüber den Konstrukten des *social mind* und *intermental thought* (Hutto, 2011), die, wie Manfred Jahn (2011) ausführt, nur in einer metaphorischen Redeweise als *mind* oder *thought* bezeichnet werden können. Shlomith Rimmon-Kenan (2011) fragt, ob sich die traditionelle Literaturwissenschaft nicht schon immer für die soziale und ideologische Determination des dargestellten Bewusstseins interessiert habe, und beklagt die Vernachlässigung der künstlerischen Konstruktion. Marie-Laure Ryan (2011), die ähnliche Fragen stellt, moniert, dass Palmer die Existenzweise des *social mind*, sein Verhältnis zum individuellen Bewusstsein und seine Rolle in der Narration nicht hinreichend kläre. Generell ist die Kritik an der Aufspaltung des Bewusstseins in einen privaten und einen sozialen Teil. „Even ‚Internalist‘ Minds are Social“, repliziert Fernyhough (2011) mit seiner von Lev Vygotskij (1934) inspirierten Überschrift auf die von Palmer betriebene Aufspaltung des Bewusstseins.

Die russische Theorie der 1920er Jahre: Bachtin und Vološinov

Das Anliegen, das Palmer vorträgt, nämlich das in der Literatur dargestellte Bewusstsein in seinem sozialen und ideologischen Kontext zu erfassen, ist bereits in der russischen Theorie der 1920er und 1930er Jahre systematisch verfolgt worden. Neben dem Psychologen Vygotskij, auf den unter Palmers Kritikern auch Herman (2011c: 266) verweist, sind vor allem der Philosoph und Literaturwissenschaftler Michail Bachtin und der Linguist, Philosoph und Literaturwissenschaftler Valentin Vološinov zu nennen. Palmer sind seine Vorläufer keineswegs entgangen. In dem Kapitel „Social Mind“ (Palmer, 2004: 141–169) bezieht er sich, offensichtlich angeregt durch den amerikanischen neovygotkijanischen Psychologen James Wertsch (1991), häufig und ausführlich auf die russischen Theoretiker, die die sozialen und ideologischen Dimensionen des Denkens und Sprechens herausgearbeitet haben (neben den drei genannten Autoren berücksichtigt er auch den Neuropsychologen Aleksandr Lurija).

Vološinov, dessen Buch mit dem irreführenden, dem Zeitgeist huldigenden Titel *Marxismus und Sprachphilosophie* (1929; dt. 1975) in einer exzellenten Exposition des Problems der „fremden Rede“ und der Schablonen ihrer Wiedergabe kulminiert, legt im Kapitel zur „sprachlichen Interaktion“ zunächst den sozialen Charakter des Denkens und Sprechens dar: „Die innere Welt und das Denken eines jeden Menschen haben ihr eigenes stabilisiertes soziales Auditorium [...]. Die

unmittelbare soziale Situation und das soziale Milieu im weiteren Sinne bestimmen – sozusagen von innen – die Struktur der Äußerung.“ (Vološinov, 1975: 145–147 [im russ. Orig, 1929: 94])

In der Modellierung der erlebten Rede, die seit jeher ein Katalysator der sprachphilosophischen Position ist, grenzt sich Vološinov gegen zwei Richtungen des linguistischen Denkens ab, einerseits gegen den „abstrakten Objektivismus“ der Genfer Schule (also Charles Ballys [1912, 1914] und seiner Schüler), die im *style indirect libre* ein Verfahren der reinen, objektiven und offenkundigen Rede- und Gedankenwiedergabe sieht, andererseits gegen den „hypostasierenden Subjektivismus“ der Münchner Vossler-Schule (Étienne Lorck, Eugen Lerch, Gertraud Lerch). Das Interesse dieser Schule der ‚Sprachseelenforschung‘ galt vornehmlich der psychologischen Leistung der erlebten Rede, der ‚Einfühlung des Dichters in die Geschöpfe seiner Phantasie‘ (E. Lerch, 1914; G. Lerch, 1922). Das Wesen der erlebten Rede bestand für sie im unmittelbaren ‚Erleben‘ der Vorgänge eines fremden Bewusstseins (von daher rührt der von Lorck 1921 geprägte Begriff der ‚erlebten‘ Rede). Vološinov betont dagegen das Phänomen der agonalen „Redeinterferenz“ zweier Reden, die Tatsache, dass in *einer* sprachlichen Konstruktion die „Akzente zweier gegeneinander gerichteter Stimmen“ ausgedrückt werden (Vološinov, 1975: 215 [im russ. Orig.: 1929: 156]). Er wird damit zum ersten Vertreter des sogenannten Bivokalismus, der Auffassung, dass im wiedergegebenen Sprechen und Denken einer literarischen Figur zwei Stimmen erklingen, die des Erzählers und die der Figur. Vološinov und auch Bachtin tendieren zu einem agonalen Modell des Bivokalismus, das für die beiden Stimmen grundsätzlich eine Differenz der Wertungshaltung annimmt (zur agonalen Konzeption beider vgl. Schmid 1989 sowie 2014 [2005]: 165).

Bachtin beleuchtet in seiner ‚Metalinguistik‘, die er in seinem berühmten Dostoevskij-Buch (1929, 1963) entwickelt, diejenigen – von der ‚reinen‘ Linguistik seiner Zeit vernachlässigten – Seiten der Rede, die daraus resultieren, dass die Sprache nur lebt „in der Sphäre des dialogischen Umgangs“. Bachtin fordert und vollzieht damit nichts Geringeres als die Konstituierung einer Disziplin, die die Rede (und das Bewusstsein) als intersubjektive, soziale und ideologische Gegebenheit erkennt, in der sich die ‚Sinnposition‘ (*smyslovaja pozicija*; Bachtins Äquivalent des westlichen *Point-of-View*-Begriffs) nicht nur des Sprechenden, sondern auch des angesprochenen Adressaten und der besprochenen Figur manifestiert. Aufgabe der ‚Metalinguistik‘ ist es, die Orientierung des Sprechers am Adressaten und am besprochenen Objekt als Komponente der jeweils dargestellten Bewusstseinstätigkeit zu erfassen. Bachtin selbst nennt eine solche Orientierung –

in der ihm eigenen metaphernreichen Benennungsweise (vgl. Schmid 1984, 1999) – „dialogische Beziehung“.

Für das Problem des Bewusstseins und seiner sozialen wie ideologischen Prägung ist ein Konzept Bachtins besonders relevant, das im Westen als *Heteroglossie* bezeichnet wird (russ. *raznorečie*) (vgl. dazu Tjupa, 2009). Es besagt, dass jegliches Denken und Sprechen sich in einem Umfeld unterschiedlicher sozial und ideologisch geprägter ‚Stimmen‘ vollzieht. Die für die Abbildung solcher Heteroglossie prädestinierte literarische Gattung ist für Bachtin der Roman: „Der Roman ist künstlerisch organisierte Redevielfalt, zuweilen Sprachvielfalt und individuelle Stimmenvielfalt“ (Bachtin 1979, 157 [im russ. Orig., 1975 [1934–1935]: 76]). Das Wort im Roman trägt nicht nur Spuren der divergierenden Sinnpositionen der in der dargestellten Welt Sprechenden, Besprochenen und Angesprochenen, sondern enthält auch Akzente ideologischer Kontexte, die in der Kommunikation der Instanzen in dialogische und oft auch agonal-polemische Beziehungen treten. Für beide Theoretiker, Vološinov wie Bachtin, figurieren hybride Stilphänomene wie die erlebte Rede als ‚Kampfarena‘ sozialer und ideologischer Stimmen.

VERFAHREN DER EXPLIZITEN BEWUSSTSEINSDARSTELLUNG

Explizite und implizite, markierte und kaschierte Bewusstseinsdarstellung

In den folgenden Unterkapiteln werden Modi und Formen der Bewusstseinsdarstellung unterschieden. In der *expliziten* Bewusstseinsdarstellung wird der Figurentext, der die Bewusstseinsinhalte formuliert, durch den Erzähltext präsentiert, im *impliziten* Modus erfolgt die Darstellung des Bewusstseins durch indizielle Zeichen und symbolische Ausdrucksformen.

Die explizite Darstellung ist wiederum zu unterteilen in *markierte* und *kaschierte* Formen. Markiert ist die Darstellung, wenn durch grafische Mittel (Anführungszeichen, Kursivdruck, Sperrung und dergleichen), *Inquit*-Formeln (‚er dachte ...‘; ‚sie fühlte ...‘) oder narratoriale Kommentare ausdrücklich auf den figuralen Ursprung der entsprechenden Segmente des Erzähldiskurses hingewiesen wird. Kaschierte Darstellung liegt vor, wenn der Figurentext nicht ohne weiteres als solcher zu erkennen ist, sondern formal als Erzähldiskurs ausgegeben ist.

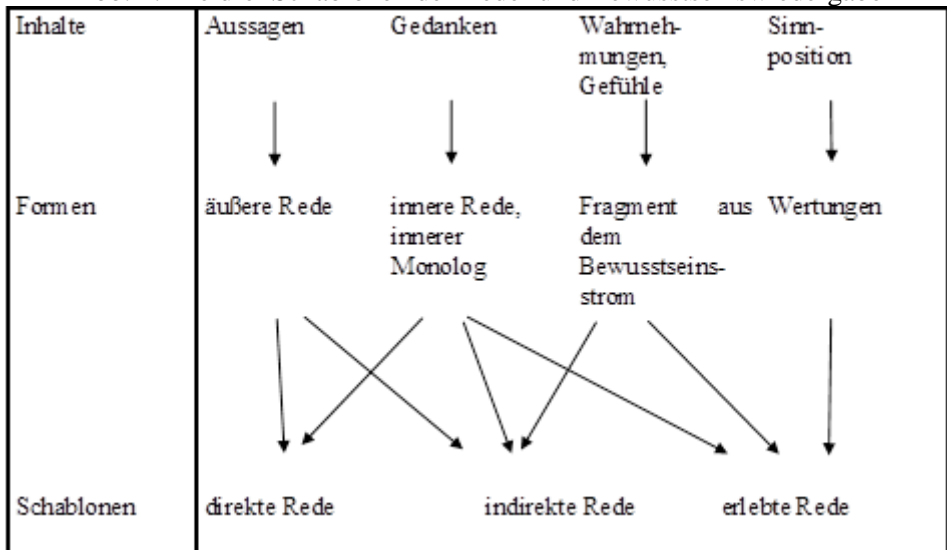
Die drei Schablonen der Redewiedergabe

Die klassische Erzähltheorie erfasste die Formen der Bewusstseinsdarstellung in den drei Schablonen der Redewiedergabe: direkte Rede, indirekte Rede, erlebte Rede (für das Englische vgl. Toolan, 2006; McHale, 2014). Dabei wurden die indirekte und erlebte Rede als mehr oder weniger narratoriale Transformationen des in der direkten Rede ‚vollmimetisch‘ wiedergegebenen Figurentextes verstanden. Die direkte Rede galt als ‚mimetischer‘, d.h. den Figurentext unmittelbarer abbildend als die indirekte Rede, die als ‚diegetischer‘, d.h. als narratorialer und weniger authentisch, aufgefasst wurde. (Die Begriffe ‚mimetisch‘ und ‚diegetisch‘ wurden im Sinne der platonischen Dichotomie *Mimesis* – Nachahmung der Rede der Helden – und *Diegesis* – ‚reines Erzählen‘ des Erzählers – gebraucht; zur „direct discourse fallacy“, der Annahme, dass die direkte Rede den Figurentext authentischer als die indirekte oder erlebte Rede reproduziert, vgl. Fludernik, 1993: 312–315).

Die nationalsprachigen Realisierungen der drei Schablonen unterscheiden sich durch spezifische grammatische Merkmale der indirekten und erlebten Rede. So wird etwa im Grundtypus der deutschen erlebten Rede das Tempus um eine Stufe in die Vergangenheit verschoben (‚Morgen war Weihnachten. Gestern war die Tante gekommen‘) oder bei futurischen Ausdrücken der Modus vom Indikativ in den Konditional transponiert (‚Was würde sie dazu sagen?‘) (zu den Tempora und Modi der erlebten Rede im Deutschen, Englischen und Französischen vgl. Steinberg, 1971; im Grundtypus der russischen erlebten Rede werden dagegen die ‚indikativischen‘ Tempora gebraucht, die der direkten Rede entsprechen; vgl. Schmid, 2014 [2005]: 186–190).

Die Triade der Schablonen wurde auch für Modelle der Darstellung vorsprachlicher Bewusstseinsinhalte (Wahrnehmungen, Gedanken, Gefühle, Sinnposition) herangezogen. In folgendem Schema ist die Korrelation zwischen (1) den Inhalten des wiedergegebenen Figurentextes, (2) den Formen der wiedergegebenen Figurenrede und (3) den bevorzugten Wiedergabeschablonen dargestellt (nach Schmid, 2014 [2005]: 175).

Abb. 1: Die drei Schablonen der Rede- und Bewusstseinswiedergabe

Die drei Schablonen der Redewiedergabe könnten ergänzt werden durch den Bewusstseinsbericht, der nicht der Wiedergabe von äußerer Rede und nicht nur der Wiedergabe von Gedanken, sondern auch der Wiedergabe von Wahrnehmungen und Gefühlen sowie der Sinnposition einer Figur oder einer Gruppe von Figuren dient. Der Ausschluss aus dem Schema ist jedoch insofern gerechtfertigt, als in den unterschiedlichen Inhalten des Bewusstseinsberichts („ein Schauer lief ihm über den Rücken“, „sie fühlte sich unwohl in ihrer Haut“, „er konnte ihren Argumenten nicht folgen“) nicht der Figurentext wiedergegeben wird, sondern eine narratoriale Darstellung, also Erzähldiskurs vorliegt.

In *Transparent Minds*, der ersten Monografie zur Bewusstseinsdarstellung in der erzählenden Literatur, schlägt Dorrit Cohn (1978) eine etwas andere Triade vor, die nicht mehr den drei Schablonen der Redewiedergabe entspricht:

1. *quoted monologue*: innerer Monolog in direkter Rede;
2. *narrated monologue*: innerer Monolog in erlebter Rede;
3. *psycho-narration*: narratoriale Benennung der figuralen Bewusstseinszustände.

In der Tradition Käte Hamburgers behandelt Cohn die Bewusstseinsdarstellung in der Ich- und der Er-Form gesondert, und zur weiteren Differenzierung führt sie für die drei Typen, Stanzels Dichotomie *auktorial* vs. *personal* aufnehmend, das Merkmal der Wertungsrelation zwischen Erzähler und

Figur ein: „[D]issonant“ ist eine Bewusstseinsdarstellung, die ein distanzierter oder gar ironischer Erzähler präsentiert, „consonant“ ist die Darstellung, wenn der Erzähler, wie Cohn (1978: 26) nicht unproblematisch formuliert, ‚verschwindet‘ und ‚mit dem erzählten Bewusstsein verschmilzt‘.

Die *psycho-narration* ist, wie Cohn ausführt, von der Narratologie traditionell vernachlässigt worden, und ihre Existenz wird von den Anhängern des *stream of consciousness* (der in den Typen 1 oder 2 gestaltet werden kann) nur widerwillig zugegeben. Der Würdigung dieser schlecht angesehenen Form der Bewusstseinsdarstellung gilt jedoch Cohns besonderes Augenmerk, und das ist einer der zahlreichen innovativen Aspekte ihres Buches.

Eine anders benannte, aber in der Sache weitgehend identische Triade hat Alan Palmer (2004) vorgeschlagen:

1. *direct thought* (Beispiel: „She thought, ‚Where am I?‘“);
2. *free indirect thought* (Beispiel: „She stopped. Where the hell was she?“);
3. *thought report* (Beispiel: „She wondered where she was“).

Palmer, der schon 2002 heftig gegen den *speech category approach* polemisierte, kann nicht verhehlen, dass seine Typen 1 und 2 den Redeschablonen der direkten und erlebten Rede entsprechen. Bezeichnenderweise wollte er den ‚Sumpf‘ der erlebten Rede in seinem Buch ursprünglich ganz umgehen (Palmer, 2004: 56). Seine besondere Aufmerksamkeit gilt dem dritten Typus, der Cohns *psycho-narration* entspricht und den er wort- und argumentreich gegen seine Verächter verteidigt (ausführlich zu *psycho-narration* vgl. schon Fludernik, 1993: 291–299). Der Bewusstseinsbericht ist in der Erforschung der Wiedergabeschablonen, die seit Ende des 19. Jahrhunderts (Tobler, 1887) bis in die jüngste Zeit vom hochkomplexen Phänomen der erlebten Rede dominiert war, gewiss vernachlässigt worden, wie schon Brian McHale (1981: 186) in seiner Besprechung von Cohn (1978) feststellte.

Palmer spricht dem *thought report* die Grundfunktion des *linking* zu, der Fähigkeit, den Denkvorgang der Figur mit ihrer Umgebung zu verknüpfen und dabei die soziale Natur des Denkens zu demonstrieren. „It is in thought report that the narrator is able to show explicitly how characters’ minds operate in a social and physical context“ (Palmer 2005a: 604). Diese Grundfunktion fächert Palmer (2004: 81–85; 2005a: 604) in eine Reihe von Facetten auf. Deren Liste kann indes nicht darüber hinwegtäuschen, dass der *thought report*, der für Palmer (2005a: 602) von der indirekten Rede bis zur Zusammenfassung (*summary*) reicht (Beispiel: „She thought of Paris“), die genannten Funktionen keineswegs exklusiv ausübt und dass

er unter den drei von Palmer dargestellten Möglichkeiten die trockenste und unkomplexeste ist. Der Hauptnachteil des *thought report* besteht aber wohl vor allem in seiner Explizitheit, die – wie schon Bachtin (1979, 208 [im russ. Orig., 1975 [1934/1935]: 133) konstatierte – der „Unklarheit und Verschwommenheit“ des darzustellenden Seelenlebens wenig entspricht. Unter diesem Aspekt ist die erlebte Rede nicht von ungefähr seit jeher als der Bewusstseinsdarstellung besonders angemessen empfunden worden.

Die Skala zwischen Diegesis und Mimesis

In den 1970er Jahren wurden feiner gekörnte Typologien präsentiert. Von ihnen erlangte besondere Anerkennung die von Brian McHale (1978: 258–259) vorgestellte Skala, die Norman Pages (1973: 31–35) *degrees of indirectness* modifizierte. Die Skala unterscheidet sieben Typen, die sich vom ‚diegetischen‘ (d.h. narratorialen) zum ‚mimetischen‘ (d.h. figuralen) Pol erstrecken. In der folgenden Tabelle sind die Kategorien McHales (1978) (die meisten von ihnen begleitet von seinen Beispielen) zusammen- und denen Cohns und Palmers gegenübergestellt, so dass die Äquivalenzen zwischen den Nomenklaturen zu erkennen sind:

McHale	Cohn	Palmer
<p>1. <i>Diegetic Summary</i>: „involving only the bare report that a speech event has occurred, without any specification of what was said or how it was said“ (258) „When Charley got a little gin inside of him he started telling war yarns“ (259)</p>		
<p>2. <i>Summary, less „purely“ diegetic</i>: „represents, not merely gives notice of, a speech event in that it names the topics of conversation“ (259) „He stayed till late in the evening telling them about miraculous conversions of unbelievers, extreme unction on the firing line [...]“ (259)</p>		
<p>3. <i>Indirect Content Paraphrase</i>: „without regard to the style or form of the supposed ‚original‘ utterance“ (259) „The waiter told him that Carranzas troops had lost Torreón [...]“ (259)</p>		
<p>4. <i>Indirect Discourse, mimetic to some degree</i>: „gives the illusion of ‚preserving‘ or ‚reproducing‘ aspects of the style of an utterance“ (259) „She shook her head but when he mentioned a thousand she began to brighten up und to admit that que voulez vous it was la vie“ (255)</p>		
<p>5. <i>Free Indirect Discourse</i>: „may be mimetic to almost any degree short of ‚pure‘ mimesis“ (259) „[...] he still had more’n fifty iron men, quite a roll of lettuce for a guy like him“ (254)</p>	<p><i>Narrated Monologue</i></p>	<p><i>Free Indirect Thought</i></p>
<p>6. <i>Direct Discourse</i>: „the most purely mimetic type of report“ (259)</p>	<p><i>Quoted Monologue</i></p>	<p><i>Direct Thought</i></p>
<p>7. <i>Free Direct Discourse</i>: „direct discourse shorn of its conventional orthographic cues“ (259)</p>		

Diese Skala der Formen sollte freilich, wie McHale (2014: 816) vorsorglich warnt, nicht als eine Folge zunehmender Realitätsadäquatheit verstanden werden. Formen und Funktionen sind, wie Meir Sternberg (1982) anmerkt, nicht in „package deals“ zu haben, sie können sich kreuzen. Das heißt, dass die direkte Rede, die als die mimetischste Form gilt, durchaus weniger ‚authentisch‘ sein kann als etwa der diegetische Gedankenbericht.

Das Textinterferenz-Modell

Als Alternative oder – besser – Ergänzung zu dem Drei-Schablonen-Modell und der Sieben-Formen-Skala bietet sich das Textinterferenz-Modell an. Es geht zurück auf Bachtins Beschreibung der erlebten Rede als einer „hybriden Konstruktion“, in der „zwei Äußerungen vermischt sind, zwei Redeweisen, zwei Stile, zwei ‚Sprachen‘, zwei Sinn- und Wertungshorizonte“ (Bachtin 1979, 195 [im russ. Orig.: 1975 [1934–1935]: 118]). Mit Bachtins Ansatz, der schon im berühmten Dostoevskij-Buch (1929) formuliert wurde, ist Vološinovs Konzept der ‚Redeinterferenz‘ verbunden (Vološinov, 1975: 206; hier fälschlicherweise übersetzt als „sprachliche Interferenz“; vgl. das russ. Orig., 1929: 148). Bachtins und Vološinovs Modelle der Zweistimmigkeit wurden vom tschechischen Stukturalisten Lubomír Doležel (1958, 1960, 1965) aufgegriffen und in ein Modell distinktiver Merkmale für Erzählertext und Figurentext integriert. Wolf Schmid (1973, 2003, 2014 [2005]) entwickelte das Modell weiter, indem er die Merkmale, ihren Status und die mögliche Neutralisierung ihrer Oppositionen neu definierte und die Kategorie der Textinterferenz einführte.

Textinterferenz resultiert daraus, dass in ein und demselben Segment des Erzähldiskurses gewisse Merkmale auf den Erzählertext (ET), andere dagegen auf den Figurentext (FT) als Ursprung verweisen (wobei die Opposition der Texte in bestimmten Merkmalen neutralisiert sein kann). ET und FT bezeichnen die idealen Äußerungsebenen der beiden Instanzen, die im Erzähldiskurs oft nicht in reiner Form, sondern vermischt erscheinen. Die in Betracht kommenden Merkmale sind: (1) Thema, (2) Wertung, (3) Personalform, (4) Tempus und Modus, (5) Zeigsystem, (6) Sprachfunktion, (7) Lexik und (8) Syntax. Durch die Distribution der Merkmale auf die beiden Texte, durch die in zwei Richtungen zielende „Kundgabe“ (Bühler 1918/1920) werden die beiden Texte als ganze gleichzeitig vergegenwärtigt. Das bivokalistische Modell impliziert, dass der Erzähler nie ‚von der Bühne geht‘, wie es univokalistische Konzeptionen wie z.B. die von Ann Banfield (1982) vorsehen. Auch in der Rede der Figur ist der Erzähler präsent, und sei es auch nur als derjenige, der aus dem Kontinuum der Reden und Gedanken der Figur bestimmte

auswählt und somit den ‚fremden‘ Text für seine eigenen narrativen Zwecke nutzt. Schon Platon stellt die rhetorische Frage: „Sind denn die Reden, die [Homer] jeweils anführt, und das, was zwischen den Reden steht, nicht gleichermaßen Erzählung [Diegesis]?“ (*Politeia* 393c; Übers. W. S.)

Die Textinterferenz lässt sich mit einer Merkmalmatrix darstellen, die für den Grundtypus der deutschen erlebten Rede („Aber am Vormittag hatte sie den Baum zu putzen. Morgen war Weihnachten“; Berend 2012 [1915]: 83), wenn alle Merkmale vertreten sind und ihre Opposition nicht neutralisiert ist, wie folgt aussieht:

Abb. 2: Das Merkmalschema im Grundtypus der erlebten Rede im Deutschen

	1. Thema	2. Wertung	3. Person	4. Tempus/ Modus	5. Zeig- system	6. Sprach- funktion	7. Lexik	8. Syntax
ET			x	x				
FT	x	x			x	x	x	x

Die mannigfachen Kombinationen der Merkmaldistributionen ergeben zahllose fein differenzierte Formen der Bewusstseinsdarstellung. Ihr Kontinuum wird im Folgenden in fünf Grundtypen mit ihren Merkmalprofilen fixiert. In der neueren Erzählprosa seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts können die fünf Grundtypen in den axiologischen und stilistischen Merkmalen (2, 7, 8) in einer narratorialen und einer figuralen Variante auftreten. Diese Varianten bilden keine Idealtypen, sondern eine gleitende Skala. Als sechste Form erscheint in der Typologie der Bewusstseinsbericht, der keine Textinterferenz enthält.

Die sechs Grundtypen der expliziten Bewusstseinsdarstellung werden in zwei Gruppen, *markierte* und *kaschierte* Formen unterteilt.

A. Markierte Bewusstseinsdarstellung

1. *Direkte innere Rede mit dem direkten inneren Monolog, dem stream of consciousness (1. Person) und der direkten figuralen Benennung:* Im Grundtypus verweisen alle Merkmale auf den FT. In direkten inneren Monologen begegnen wir nicht selten einer Variante, in der die Sprache der Figur syntaktisch narratorial überarbeitet ist; das Merkmal Syntax verweist dann auf den ET. Der *stream of consciousness* in der 1. Person ist dagegen eine extrem figurale Variante des direkten inneren Monologs. In der direkten

figuralen Benennung sind einzelne Wörter des Erzähldiskurses durch grafische Zeichen als FT ausgewiesen.

2. *Indirekte und freie indirekte Darstellung von Wahrnehmungen, Gedanken und Gefühlen*: Nach der Nähe und Ferne des Wiedergabeteils zu ET oder FT unterscheiden wir zwei Spielarten. In der *narratorialen indirekten Darstellung* erfährt der FT eine deutliche Überarbeitung, die sich in der analytischen Akzentuierung des thematischen Kerns und in der stilistischen Assimilation an den ET äußert. Dabei verweisen alle Merkmale außer Thema und Wertung auf den ET. In der *figuralen indirekten Darstellung* präsentiert der Erzähler die Bewusstseinsinhalte der Figur in allen ihren Besonderheiten. Im Wiedergabeteil ist der ET dann nur im grammatischen Merkmal der Personalform und – in einigen Sprachen – im Tempus und/oder Modus repräsentiert. Die Figuralisierung kann so weit gehen, dass die grammatischen und syntaktischen Normen der indirekten Rede verletzt werden. Dann bildet sich ein hybrider Typus, die *freie indirekte Darstellung*.

B. Kaschierte Bewusstseinsdarstellung

3. *Erlebte Rede mit dem erlebten inneren Monolog und dem stream of consciousness (3. Person)*: In Tempus und Modus gibt es zwischen den Sprachen erhebliche Differenzen. Im Grundtypus der deutschen erlebten Rede sprechen Personalform und Tempus/Modus für den ET, alle anderen Merkmale verweisen mehr oder weniger deutlich auf den FT. Eine nicht selten gebrauchte Variante der deutschen erlebten Rede, die z.B. in folgender Stelle aus Lion Feuchtwangers *Der jüdische Krieg* (1932) vorliegt, verwendet das Tempus des FT: „Er mag sie nicht, die Römer, er hasst sie geradezu, aber das muss er ihnen lassen: Organisationstalent haben sie, sie haben ihre Technik. [...] Er ist nicht dumm, er wird diesen Römern von ihrer Technik etwas abluchsen“ (Feuchtwanger, 1998: 7–8).

Eine extrem figurale Form des erlebten inneren Monologs ist der *stream of consciousness in der 3. Person*.

4. *Erlebte Wahrnehmung*: In dieser Form, die einen Schritt näher zum narratorialen Pol liegt, gibt der Erzähler die Wahrnehmung der Figur wieder, ohne sie in ihre Ausdrucksformen zu kleiden. Erlebte Wahrnehmung liegt bereits vor, wenn nur das Thema für den FT spricht und alle anderen Merkmale auf den ET verweisen oder neutralisiert sind. Häufig verweist in dieser Form auch die Wertung auf den FT. Ein Beispiel aus Dostoevskijs *Doppelgänger*

(1846), in dem die Titelfigur, die eine Schimäre des Helden ist, in figuraler Wahrnehmung als reale Figur präsentiert wird: „Der Passant verschwand schnell im Schneesturm. [...] Das war derselbe, ihm schon bekannte Passant, der vor etwa zehn Minuten an ihm vorbeigegangen war und der jetzt plötzlich, völlig unerwartet wieder vor ihm auftauchte ...“ (Dostoevskij, 1972–1990, I: 140–141; Übers. W. S.).

5. *Uneigentliches Erzählen*: Scheinbar authentischer Diskurs des Erzählers, der in variabler Dichte Bewertungen und Benennungen ohne Markierung aus dem FT übernimmt. Zu unterscheiden sind zwei Modi: Wenn die figural gefärbten Elemente *aktuelle* Bewusstseinsinhalte der Figur reflektieren, kann man mit Spitzer (1961 [1922]) von *Ansteckung* sprechen; wenn die figural gefärbten Elemente *nicht aktuelle, sondern typische* Wertungen und Benennungen des FT präsentieren, sprechen wir von einer (mehr oder weniger ironischen) *Reproduktion* des FT.
6. *Bewusstseinsbericht*: Wenn dieser rein narratoriale Typus thematische und lexikalische Merkmale des FT aufnimmt, geht er zum uneigentlichen Erzählen über.

Funktionen der Textinterferenz

Die Textinterferenz impliziert neben der Bewusstseinsdarstellung zwei spezifische Funktionen: Uneindeutigkeit und Bitextualität (Schmid, 2014: 200–204).

Die erste Funktion ist seit Beginn der Erforschung der erlebten Rede beschrieben worden. Die frühen deutschen Bezeichnungen des Verfahrens ‚verschleierte Rede‘ (Kalepky 1899, 1913), ‚verkleidete Rede‘ (Kalepky 1928), ‚stellvertretende Darstellung‘ (Låftman 1929) und seine Beschreibung als ‚Versteckspiel, das der Erzähler treibt‘ (Walzel, 1926 [1924]: 221), weisen auf die Uneindeutigkeit des Verfahrens.

Die Formen der Textinterferenz sind von dieser Uneindeutigkeit in unterschiedlichem Maße betroffen. In den markierten Typen liegt eine ‚Verschleierung‘ der Präsenz des FT natürlich nicht vor. In den Formen der indirekten Darstellung kann freilich der konkrete Anteil des FT fraglich erscheinen. Der Leser muss hier entscheiden, welche Eigenschaften ET und FT zuzuordnen sind. In den Typen der erlebten Rede, in denen das Merkmal Tempus auf den FT weist, wird die Identifizierung des FT durch die Differenz zum epischen Präteritum erleichtert. Wenn aber das Merkmal Tempus auf ET verweist, kann es sowohl im präsentischen als auch im präteritalen Kontext schwierig werden, die Präsenz des FT zu iden-

tifizieren. Eine Erschwerung der Zuordnung entsteht in beiden Typen der erlebten Rede, wenn die Opposition von ET und FT neben dem Tempus noch in weiteren Merkmalen neutralisiert ist. Dann kann die erlebte Rede vom ET ununterscheidbar werden. Am wenigsten eindeutig zu identifizieren ist das uneigentliche Erzählen. In vielen Texten, die dieses Verfahren enthalten, erweist es sich als außerordentlich schwierig, wenn nicht unmöglich, in den Interferenzen die Anteile von FT und ET zu scheiden. Ihre Verschmelzung erleichtert indes die Aufgabe, innere Prozesse der Helden wiederzugeben. Die Uneindeutigkeit des sich ständig ändernden Textaufbaus entspricht der Uneindeutigkeit und dem Fluktuieren des darzubietenden Seelenlebens. Wo direkte und indirekte Darstellung die schwer zu bestimmenden, noch nicht artikulierten Seelenbewegungen unangemessen eindeutig fixieren, bildet die Uneindeutigkeit der Präsenz des FT im perspektivisch fluktuierenden Erzähldiskurs ein ideales Medium zur Darstellung der inexpliziten und unklaren Regungen des Bewusstseins.

Seit den 1920er Jahren gibt es einen Dissens in der Frage, ob die Formen der Textinterferenz, vorweg die erlebte Rede, eher der Einfühlung oder der Kritik dienen. In der Polemik mit Werner Günther (1928: 83–91), der die erlebte Rede als synthetische Form beschrieben hatte, die zwei Perspektiven des Erzählers miteinander verschmelze, die sich in die Figur versenkende „Innensicht“ und die distanzierte „Außensicht“, die also „Einfühlung“ und „Kritik“ in einem Akt vereinige, konstatiert Eugen Lerch (1928: 469–471): „[D]ie Erlebte Rede bedeutet an sich nur Einfühlung, nicht auch Kritik [...]. Durch die Erlebte Rede kann der Autor sich sogar mit Figuren, die ihm keineswegs sympathisch sind oder deren Meinungen er keineswegs teilt, wenigstens für den Augenblick identifizieren“. Den noch heute währenden Streit zwischen den Bivokalistern (vgl. Roy Pascals [1977] *Dual-Voice-Position*) und den Univokalistern (Banfield, 1982; Padučeva, 1996) kann man schlichten, indem man die Frage nach dem axiologischen Verhältnis zwischen Erzählertext und Figurentext in dem jeweiligen Werk stellt. Die Bitextualität nimmt nicht zwangsläufig einen zweistimmigen, doppelakzentigen Charakter an, wie ihn die auf agonale Relationen fixierten Bachtin und Vološinov postuliert haben. Zwischen der einakzentigen Textinterferenz und der den Inhalt und den Ausdruck des Helden satirisch vorführenden zweistimmigen Darbietung erstreckt sich ein breites Spektrum möglicher Formen mit unterschiedlichen Wertungsrelationen, die von der Empathie über die humoristische Akzentuierung und die kritische Ironie bis zur vernichtenden Verhöhnung reichen.

VERFAHREN DER IMPLIZITEN BEWUSSTSEINSDARSTELLUNG

Neben den Verfahren der expliziten Bewusstseinsdarstellung können mentale Zustände der Figuren auch durch indiziale und symbolische Mittel ausgedrückt werden. Das wichtigste indiziale Zeichen ist das Sprechen und Verhalten der Figuren, das – plausible Motivierung vorausgesetzt – gewisse Rückschlüsse auf ihren Bewusstseinszustand ermöglicht. Zu den indizialen Zeichen gehört auch jene Kategorie, die Monika Fludernik (2011: 75) „Descriptions of Gestures and Other Behaviors Indicative of Emotional States“ nennt. Mimik, Gestik und körperliche Reaktionen wie z.B. ein Tobsuchtsanfall oder eine Ohnmacht drücken einen Bewusstseinszustand jedoch in aller Regel nur allgemein aus, verweisen lediglich auf das Faktum einer inneren Erschütterung, eines seelischen Schmerzes u.Ä. Die von den Kognitivisten ins Spiel gebrachten Kompetenzen der *Theory of Mind* oder des *mind reading* erlauben, sofern der Kontext nicht ganz eindeutig ist, keinen Aufschluss über den spezifischen Inhalt der äußerlich kundgegebenen Gemütsbewegung.

Einige der indizialen und symbolischen Mittel sind spezifisch für den Film und können in der Literatur nicht angewandt werden. Zu ihnen gehört die Musik. Gemütszustände der Protagonisten werden im Film häufig durch bestimmte Stimmungsqualitäten der Musik wie Harmonie oder Unruhe symbolisch ausgedrückt. Ein symbolisches Mittel der Bewusstseinsdarstellung ist im Film auch die Stimmungsqualität bestimmter Bilder. Vor allem wenn die äußere Wirklichkeit mit den Augen eines Protagonisten wahrgenommen wird, kann ihre Qualität (z. B. Harmonie oder Chaos) als Index oder Symbol für den Gemütszustand des Betrachtenden gedeutet werden. Alle diese Mittel der indirekten Darstellung, gleichgültig, ob sie symbolisch oder indizial eingesetzt werden, sind natürlich auf Interpretation durch den Zuschauer angewiesen.

Indiziale und symbolische Bewusstseinsdarstellung ist allerdings auch in der Literatur möglich. Betrachten wir zwei Beispiele aus Lev Tolstojs *Anna Karenina* (1877/1878). Als Konstantin Levin vor seinem Besuch bei Kittys Eltern, die er um die Hand der Tochter bitten will, am frühen Morgen durch die Straßen Moskaus geht, sieht er Dinge, „die er nie wieder sehen soll“: „Besonders rührten ihn die Kinder, die zur Schule gingen, die graublauen Tauben, die von einem Dach auf den Bürgersteig flogen, und die mehlbestäubten Brötchen, die eine unsichtbare Hand in eine Auslage schob.“ (Tolstoj, 1966: 566) Schulkinder, Tauben und Brötchen bilden ein Paradigma, das Lebensbejahung assoziiert und Levins Erwartung eines künftigen Eheglücks reflektiert.

Ganz anders geartet sind die Wahrnehmungen, die Anna auf dem Weg zum Bahnhof macht, wo sie sich, was sie jetzt noch nicht weiß, vor den Zug werfen wird:

[S]ie sah einen betrunkenen Fabrikarbeiter mit hin und herschwankendem Kopf, der von einem Polizisten abgeführt wurde. [...] Der da will alle verblüffen und ist sehr mit sich zufrieden, dachte sie beim Anblick eines rotwangigen Verwalters, der auf einem Manegepferd vorbeiritt. [...] Diese Straßen kenne ich gar nicht. Irgendwelche Berge und lauter Häuser ... Und in den Häusern lauter Menschen ... Wie viele von ihnen, unzählige, und alle hassen einander. [...] Ja, eine Bettlerin mit einem Kind. Sie glaubt, dass man sie bemitleidet. Sind wir denn nicht alle in diese Welt geworfen, nur um einander zu hassen und deshalb uns selbst und andere zu quälen? (Tolstoj, 1936–1964, XIX, 342–344; Übers. W. S.)

In dieser Stelle ist der Ursprung der Auswahl und Bewertung der Wirklichkeitsausschnitte eindeutig auf die Figur bezogen.

Etwas anders verhält es sich mit folgendem Erzähleingang aus Anton Čechovs Erzählung „Der Student“ (1894):

Das Wetter war anfangs schön, ruhig. Es riefen die Drosseln, und in der Nähe, in den Sümpfen tönte etwas Lebendiges klagend, als ob man in eine leere Flasche bliese. Es flog eine Waldschnepfe vorbei, und der Schuss auf sie ertönte in der Frühlingsluft *fröhlich* schallend. Aber als es im Wald dunkelte, blies *ungelegenerweise* vom Osten ein kalter, *durchdringender* Wind, und alles verstummte. Auf den Pfützen bildeten sich lang gezogene Eisnadeln, und im Wald wurde es *ungemütlich*, *dumpf* und *abweisend*. Es roch nach Winter. (Čechov 1974–1982, VIII, 306; Übers. W. S.)

Es ist zunächst nicht klar, wer das Subjekt der Wahrnehmungen und der Urheber der (im Zitat kursiv gesetzten) Wertungen ist. Erst im nächsten Absatz wird der 22 Jahre alte Student der Geistlichen Akademie Ivan Velikopol'skij eingeführt, der am Karfreitag (!) auf der Schnepfenjagd von der abendlichen Frühlingskühle in seinem körperlichen Behagen gestört wird und dann zu negativen Schlussfolgerungen über den Verlauf der Menschheitsgeschichte gelangt. Der erste Absatz enthält Indizes für ein egozentrisches Subjekt, das einerseits das Leiden der Kreatur ästhetisch wahrnimmt, sich andererseits aber in seinen Körperempfindungen durch die natürliche Abendkühle im Frühling geradezu gekränkt fühlt (Einzelheiten in Schmid, 1992).

MARKSTEINE IN DER ENTWICKLUNG DES BEWUSSTSEINSROMANS

Zu Beginn des neuzeitlichen Erzählens, das wir für die europäischen Literaturen mit dem 18. Jahrhundert ansetzen können, war die Bewusstseinsdarstellung noch schwach entwickelt. Es dominierte die äußere Handlung, und die Motivationen der Helden wurden im knappen Bewusstseinsbericht mitgeteilt. Der Figurentext fand gelegentlichen Ausdruck in kurzer direkter innerer Rede. Dabei artikuliert sich die Figur noch nicht in ihrer individuellen Sprache. In der Erzählung *Die arme Lisa* (1792) des russischen Sentimentalisten Nikolaj Karamzin kommt nicht nur die Bäuerin, sondern auch der Erzähler nicht zu einer eigenen Sprache. Die Bäuerin spricht wie der Erzähler, und dieser folgt der empfindsamen Sprechweise der Literatur seiner Epoche. Erst im 19. Jahrhundert erlangen in den europäischen Literaturen die Figuren allmählich ein eigenes sprachliches Profil, aber noch im romantischen Erzählen sind Figurentext und Erzählertext sprachlich wenig voneinander und vom Autor dissoziiert.

Mit der Entwicklung der Bewusstseinskunst ergab sich das Erfordernis entsprechender Darstellungsformen. Noch in Goethes *Wahlverwandtschaften* (1809), die in der deutschen Literatur ein frühes Beispiel für systematisch gebrauchte erlebte Rede sind, wird Bewusstsein im Wesentlichen über den narratorialen Bewusstseinsbericht, die indirekte Darstellung, die direkte Rede der Figuren und verschiedene Formen direkter figuraler Aussage wie Briefe und Tagebuchaufzeichnungen vermittelt. Folgender Bericht über Eduards Emotionen und Planungen ist bei aller Introspektion in die geheimsten Gedanken der Figur noch deutlich narratorial geführt: „Eduard schauderte, er hielt sich für verraten und die liebevolle Sprache seiner Frau für ausgedacht, künstlich und planmäßig, um ihn auf ewig von seinem Glücke zu trennen.“ (Goethe, 1960: 86–87)

Ab Teil I, Kap. 10 findet sich allerdings häufiger erlebte Rede. Da Figuren und Erzähler dieselbe Sprache der Gebildeten sprechen, fallen Lexik und Syntax als distinktive Merkmale weitgehend aus, so dass oft nur nach Thema, Wertung und Sprachfunktion zu entscheiden ist, ob der gelegentlich subjektive Erzähler im eigenen Namen spricht oder die Gedanken einer Figur wiedergibt (vgl. Pascal, 1977: 37–45). Im folgenden Beispiel ist die erlebte Rede (kursiv) vor allem durch Ausrufe und aufgewühlte Fragen, also die Sprachfunktion, markiert: „Diese letzte Wendung floss ihm aus der Feder, nicht aus dem Herzen. Ja, wie er sie auf dem Papier sah, fing er bitterlich an zu weinen. *Er sollte auf irgendeine Weise dem Glück, ja dem Unglück, Ottilien zu lieben, entsagen! Jetzt fühlte er, was er tat.*“

(Goethe, 1960: 87) Solcherart expressive Markierung ist charakteristisch für Goethes Abgrenzung der erlebten Rede (hier kursiv gesetzt) vom Erzähldiskurs.

Der Beginn des europäischen Bewusstseinsromans wird häufig mit Jane Austens *Pride and Prejudice* (1813) datiert. Das entscheidende Ereignis ist hier mentaler Natur. Elizabeth Bennet und Fitzwilliam Darcy, die unterschiedlichen sozialen Klassen angehören, finden zueinander, indem beide eine mentale Schwelle überschreiten. Elizabeth und Darcy überwinden beide ihr Vorurteil und ihren Stolz. Dieses doppelte Ereignis wird zum Teil figural dargeboten, aus der Perspektive Elizabeths, wobei die erlebte Rede erheblichen Anteil hat. Wie im gesamten viktorianischen Roman bleibt freilich eine deutliche Dosis Narratorialität mit einer unverkennbar ironischen Note erhalten (vgl. Cohn, 1978: 113).

Eine radikal figurale Bewusstseinsdarstellung ohne narratoriale Korrektur mutet Fedor Dostoevskijs bereits angeführter Kurzroman *Der Doppelgänger* seinen an romantische Doppelgängerfiguren gewöhnten Lesern zu. Das gesamte Geschehen um den vermeintlichen ‚Zwilling‘ und ‚Usurpator‘ wird aus der Perspektive eines Helden erzählt, der dem Wahnsinn verfällt. Realität und Schimäre verschwimmen. Textinterferenz kommt hier in allen ihren Spielarten vor, und beide Funktionen, die Uneindeutigkeit wie die Bitextualität, machen sich so intensiv und konsequent geltend, dass die Zeitgenossen mit heftiger Ablehnung reagierten, da sie das zugrunde liegende Verfahren, die systematische Interferenz von ET und FT nicht identifizierten und die Entstehung des Doppelgängers aus dem Bewusstsein des Helden nicht erkannten (vgl. Schmid, 1973: 39–79).

In der französischen Literatur spielte eine analoge Rolle Gustave Flaubert, dessen *Madame Bovary* (1857) durch die zu jener Zeit noch ungewohnte figurale Darbietung der sündigen Gedanken der Ehebrecherin die moralische Empörung der Zeitgenossen gegen den vermeintlich im eigenen Namen sprechenden Autor lenkte und einen Gerichtsprozess wegen Verstoßes gegen die guten Sitten auslöste (LaCapra, 1982).

Der moderne Bewusstseinsroman findet für viele Betrachter seinen Höhepunkt in den Techniken des *inneren Monologs* und des *stream of consciousness*. Der zweite der beiden nicht einheitlich gebrauchten Begriffe (Palmer, 2005b) wird von den meisten Benutzern als sprachlich sehr freie, rein assoziative Gedankenwiedergabe verstanden. In unserer Typologie figuriert er als extrem figurale Variante des direkten bzw. erlebten inneren Monologs. Als Meisterbeispiele gelten James Joyces *Ulysses* (1922; vor allem die Episode „Penelope“) und Virginia Woolfs *To the Lighthouse* (1927).

Lange vor der Verwendung der beiden Techniken im Modernismus und auch noch vor Édouard Dujardin (1931), der für seinen Roman *Les lauriers sont*

coupés von 1888 den Primat für den *monologue intérieur* beansprucht, hat Lev Tolstoj, der in seiner Auktorialität nicht gerade als ein Wegbereiter modernistischer Bewusstseinskunst gilt, in seinen *Sevastopoler Skizzen* (1855) hochassoziative innere Monologe gestaltet (vgl. Struve, 1954). In *Krieg und Frieden* (1922) verwendet er für besondere mentale Situationen wie Halbschlaf und Fieberzustand einen inneren Monolog, dessen Kohärenz vor allem auf phonischen Äquivalenzen beruht wie im folgenden Monolog Nikolaj Rostovs:

Das muss Schnee sein, dieser Fleck; ein Fleck – une tache“, dachte Rostov, „nein, doch keine tache“. „Natascha, Schwester, schwarze Augen. Na ... taschka ... (Da wird sie sich aber wundern, wenn ich ihr erzähle, wie ich den Kaiser gesehen habe!) Nataschka ... nimm die Tasche“. [...] „Woran hab ich bloß gedacht? Das darf ich nicht vergessen. Wie ich mit dem Kaiser sprechen werde? Nein, das war's nicht, das ist morgen. Ach ja, das war's, die Tasche angreifen ... uns greifen – wen? Die Husaren. Die Husaren und ihre Moustaches ... Über die Tverskaja ritt dieser Husar mit dem Moustache [...] Ach, das ist alles unwichtig. Die Hauptsache ist jetzt: Der Kaiser ist hier. Wie er mich anschaute, und er wollte mir etwas sagen, aber er hat sich nicht getraut. Nein, ich war es, der sich nicht getraut hat. Aber das ist unwichtig, die Hauptsache ist – nicht vergessen, dass ich an etwas Notwendiges gedacht habe, ja. Na-taschka, die Tasche greifen, ja, ja, ja. Das ist gut. (Tolstoj, 1936–1964, IX, 325–326; Übers. W. S.)

Von den Assoziationen Nikolaj Rostovs in *Krieg und Frieden* ist es nur noch ein Schritt zum modernistischen *Bewusstseinsstrom*, in dem die Diegesis nicht mehr als eine vom Erzähler berichtete Geschichte dargeboten zu sein scheint, sondern als Sequenz flüchtiger Eindrücke, freier Assoziationen, momentaner Erinnerungen und fragmentarischer Reflexionen der Figuren. In dieser Sequenz erzählt hinter dem Rücken der Figuren ein Erzähler gleichwohl eine Geschichte.

Wolf Schmid

STREAM OF CONSCIOUSNESS

Summary

Stream of consciousness can be expressed in a narrative in two ways: 1. explicitly; by expressing the thoughts of the character through the voice of a narrator. 2. implicitly, by indicating symbols of different kinds. The first category can be further divided into *marked* and *covert* forms. Marked monologues can be represented by graphic means (quotation marks, italic, spacing and similar), introductory verbs (*he thought...*; *she felt...*) or indicated explicitly by narrative comments which are related to the origin of the relevant segments of the narrative discourse. The *covert* forms of monologue representation can be identified when the text narrated by the character is different from the rest and cannot be equalled to it,

but it can be expressed formally as narrative discourse as in the so-called substitutionary narration. The patterns of the representation of thoughts have so far been categorized and integrated into six basic types of explicit internal monologues motivated by familiar typologies (Dorrit Cohn, Alan Palmer, Brian McHale), the model of text inferencing (Lubomír Doležel, Wolf Schmid), and Michail Bachtin's "hybrid construction", as well as Valentin Vološinov's "Inference of the narrative." Apart from stream of consciousness, the specific characteristics related to determining the function of text inferencing are called *ambiguity* and *bitextuality*. Implicit internal monologues will be illustrated with the examples taken from "Anna Karenina" (L. Tolstoy) and "Student" (Chekhov). The paper is concluded with a short summary of the history of stream of consciousness in the European novels since the 18th century.

Keywords: stream of consciousness: explicit (marked and covert) and implicit; internal monologue, substitutionary narration and text inferencing; the history of the European stream of consciousness novels.

LITERATURVERZEICHNIS

- Bachtin, Michail (1929). *Problemy tvorčestva Dostoevskogo*. Leningrad. 2., wesentl. veränderte Aufl.: Bachtin 1963.
- Bachtin, Michail (1963). *Problemy poëtiki Dostoevskogo*. Moskva. Dt.: Bachtin 1971.
- Bachtin, Michail (1971). *Probleme der Poetik Dostoevskijs* [Übers. von Bachtin 1963]. München.
- Bachtin, Michail (1975 [1934/1935]). Slovo v romane. In: M. M. Bachtin, *Voprosy literatury i estetiki*. Moskva, Dt.: Bachtin 1979. 72–233.
- Bachtin, Michail (1979). Das Wort im Roman [Übers. von Bachtin 1975]. In: M. Bachtin, *Die Ästhetik des Wortes*. Hg. von R. Grübel. Frankfurt a. M., 154–300.
- Bally, Charles (1912). Le style indirect libre en français moderne. In: *Germanisch-romanische Monatsschrift* 4, 549–556, 597–606.
- Bally, Charles (1914). Figures de pensée et formes linguistiques. In: *Germanisch-romanische Monatsschrift* 6, 405–422, 456–470.
- Banfield, Ann (1982). *Unspeakable Sentences. Narration and Representation in the Language of Fiction*. Boston.
- Berend, Alice (2012 [1915]). *Die Bräutigame der Babette Bomberling. Roman*. Hg. und mit einem Nachwort von Britta Jürs. Berlin.
- Bortolussi, Marisa (2011). Response to Alan Palmer's 'Social Minds'. In: *Style* 45, 283–287.
- Bühler, Karl (1918/1920). Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes. In: *Indogermanisches Jahrbuch* 4, 1–20.

- Čechov, Anton P. (1974–1982). *Polnoe sobranie sočinenij i pisem v 30 t. Sočinenija v 18 t.* Moskva
- Cohn, Dorrit (1978). *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction.* Princeton.
- Cohn, Dorrit (1995). Narratologische Kennzeichen der Fiktionalität. In: *Sprachkunst. Beiträge zur Literaturwissenschaft* 26, 105–112.
- Cohn, Dorrit (1999). *The Distinction of Fiction.* Baltimore.
- Doležel, Lubomír (1958). Polopřímá řeč v moderní české próze. In: *Slovo a slovesnost* 19, 20–46.
- Doležel, Lubomír (1960). *O stylu moderní české prózy. Výstavba textu.* Praha.
- Doležel, Lubomír (1965). Nejtralizacija protivopostavljenij v jazykovo-stilističeskoj strukture epičeskoj prozy. In: *Problemy sovremennoj filologii. Sb. st. k semidesjatiletiju V. V. Vinogradova.* Moskva, 116–123.
- Dostoevskij, Fëdor M. (1972–1990). *Polnoe sobranie sočinenij v 30 t.* Leningrad.
- Dujardin, Edouard (1931). *Le monologue intérieur. Son apparition, ses origines, sa place dans l'œuvre de James Joyce et dans le roman contemporain.* Paris.
- Fernyhough, Charles (2011). Even ‚Internalist‘ Minds are Social. In: *Style* 45, 271–275.
- Feuchtwanger, Lion (1998). *Der jüdische Krieg.* In: *Gesammelte Werke in Einzelbänden.* Bd. 2. Berlin
- Fludernik, Monika (1993). *The Fictions of Language and the Language of Fiction. The Linguistic Representation of Speech and Consciousness.* London.
- Fludernik, Monika (2011). 1050–1500. Through a Glass Darkly; or, the Emergence of Mind in Medieval Narrative. In: D. Herman (Hg.), *The Emergence of Mind. Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English.* Lincoln, 69–102.
- Forster, Edward Morgan (1927). *Aspects of the Novel.* London.
- Genette, Gérard (1992 [1990]). Fiktionale Erzählung, faktuale Erzählung. In: G. Genette, *Fiktion und Diktion.* München, 65–94.
- Goethe, Johann Wolfgang (1960). *Die Wahlverwandtschaften.* Frankfurt a. M.
- Günther, Werner (1928). *Probleme der Rededarstellung: Untersuchungen zur direkten, indirekten und „erlebten“ Rede im Deutschen, Französischen und Italienischen.* Marburg.
- Hamburger, Käte (1953). Das epische Präteritum. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 27, 329–357.
- Hamburger, Käte (1955). Die Zeitlosigkeit der Dichtung. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 29, 414–426.
- Hamburger, Käte (1957). *Die Logik der Dichtung.* Stuttgart.

- Hamburger, Käte (1968). *Die Logik der Dichtung*. 2., wesentlich veränderte Auflage. Stuttgart.
- Herman, David (Hg. 2011a). *The Emergence of Mind. Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English*. Lincoln.
- Herman, David (2011b). Introduction. In: D. Herman (Hg.), *The Emergence of Mind. Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English*. Lincoln, 1–40.
- Herman, David (2011c). Post-Cartesian Approaches to Narrative and Mind: A Response to Alan Palmer's Target Essay on ‚Social Minds‘. In: *Style* 45, 265–271.
- Herman, David (2014). Cognitive Narratology. In: P. Hühn, J. Ch. Meister, J. Pier, W. Schmid (Hgg.), *Handbook of Narratology*. 2nd ed., fully revised and expanded. Berlin, 46–64. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/cognitive-narratology-revised-version-uploaded-22-september-2013> (7. April 2017).
- Hogan, Patrick Colm (2011). Palmer's Anti-Cognitivist Challenge. In: *Style* 45, 244–248.
- Hutto, Daniel D. (2011). Understanding Fictional Minds without Theory of Mind! In: *Style* 45, 276–282.
- Jahn, Manfred (2011). Mind = Mind + Social Mind?: A Response to Alan Palmer's Target Essay. In: *Style* 45, 249–253.
- Kafalenos, Emma (2011). The Epistemology of Fiction: Knowing v. ‚Knowing‘. In: *Style* 45, 254–258.
- Kalepky, Theodor (1899). Zur französischen Syntax. VII. Mischung indirekter und direkter Rede. (T[obler] II, 7) oder V[erschleierte] R[ede]? In: *Zeitschrift für romanische Philologie* 23, 491–513.
- Kalepky, Theodor (1913). Zum ‚Style indirect libre‘ (‚Verschleierte Rede‘). In: *Germanisch-romanische Monatsschrift* 5, 608–619.
- Kalepky, Theodor (1928). ‚Verkleidete Rede‘. In: *Neophilologus* 13, 1–4.
- LaCapra, Dominick (1982). *Madame Bovary on Trial*. Ithaca.
- Läftman, Emil (1929). Stellvertretende Darstellung. In: *Neophilologus* 14, 161–168.
- Lerch, Eugen (1914). Die stilistische Bedeutung des Imperfektums der Rede (‚style indirect libre‘). In: *Germanisch-romanische Monatsschrift* 6, 470–489.
- Lerch, Eugen (1928). Ursprung und Bedeutung der sog. ‚Erlebten Rede‘ (‚Rede als Tatsache‘). In: *Germanisch-romanische Monatsschrift* 16, 459–478.
- Lerch, Gertraud (1922). Die uneigentlich direkte Rede. In: V. Klemperer, E. Lerch (Hgg.), *Idealistische Neuphilologie. Festschrift für Karl Vossler zum 6. September 1922*. Heidelberg, 107–119.

- Lorck, Étienne (1921). *Die „Erlebte Rede“: Eine sprachliche Untersuchung*. Heidelberg.
- McHale, Brian (1978). Free Indirect Discourse: A Survey of Recent Accounts. In: *PTL* 3, 249–287.
- McHale, Brian (1981). Islands in the Stream of Consciousness. Dorrit Cohn's ‚Transparent Minds‘. In: *Poetics Today* 2, 183–191.
- McHale, Brian (2014). Speech Representation. In: P. Hühn, J. Ch. Meister, J. Pier, W. Schmid (Hgg.), *Handbook of Narratology*. 2nd ed., fully revised and expanded. Berlin, 812–824. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/speech-representation> (7. April 2017).
- Padučeva, Elena V. (1996). *Semantičeskie issledovanija*. Moskva.
- Page, Norman (1973). *Speech in the English Novel*. London.
- Palmer, Alan (2002). The Construction of Fictional Minds. In: *Narrative* 10, 29–46.
- Palmer, Alan (2004). *Fictional Minds*. Lincoln.
- Palmer, Alan (2005a). Thought and Consciousness Representation (Literature). In: D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan (Hgg.), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Oxon, 602–607.
- Palmer, Alan (2005b). Stream of Consciousness and Interior Monologue. In: D. Herman, M. Jahn, M.-L. Ryan (Hgg.), *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Oxon, 570–571.
- Palmer, Alan (2010). *Social Minds in the Novel*. Columbus, OH.
- Palmer, Alan (2011a). Social Minds in Fiction and Criticism. In: *Style* 45, 196–240.
- Palmer, Alan (2011b). Enlarged Perspectives: A Rejoinder to the Responses. In: *Style* 45, 366–412.
- Palmer, Alan (2011c). Rejoinder to Response by Marie-Laure Ryan. In: *Style* 45, 660–662.
- Pascal, Roy (1977). *The Dual Voice: Free Indirect Speech and Its Functioning in the Nineteenth-Century European Novel*. Manchester.
- Rimmon-Kenan, Shlomith (2011). Response to Alan Palmer. In: *Style* 45, 339–343.
- Ryan, Marie-Laure (2011). Kinds of Minds: On Alan Palmer's ‚Social Minds‘. In: *Style* 45, 654–659.
- Schmid, Wolf (1973). *Der Textaufbau in den Erzählungen Dostoevskijs*. München. – 2. Aufl. (1986) mit einem Nachwort („Eine Antwort an die Kritiker“). Amsterdam.
- Schmid, Wolf (1984). Bachtins ‚Dialogizität‘ – eine Metapher. In: *Roman und Gesellschaft. Internationales Michail-Bachtin-Colloquium*. Jena, 70–77.
- Schmid, Wolf (1989). Vklad Bachtina/Vološinova v teoriju tekstovoj interferencii. In: *Russian Literature* 26, 219–236.

- Schmid, Wolf (1992). ‚Der Student‘ – die Geschichte eines Karfreitagsereignisses? In: W. Schmid, *Ornamentales Erzählen in der russischen Moderne. Čechov – Babel’ – Zamjatin*. Frankfurt a. M., 117–134.
- Schmid, Wolf (1999). ‚Dialogizität‘ in der narrativen ‚Kommunikation‘. In: I. Lunde (Hg.), *Dialogue and Rhetoric. Communication Strategies in Russian Text and Theory*. Bergen, 9–23. Online in: *Amsterdam International Electronic Journal for Cultural Narratology* 1 (2005). <http://cf.hum.uva.nl/narratology/schmid.htm> (7. April 2017).
- Schmid, Wolf (2003). *Narratologija*. Moskva. 2., erw. Aufl. Moskva 2008. Dt.: Schmid 2014 [2005].
- Schmid, Wolf (2014 [2005]). *Elemente der Narratologie* [Übers. von Schmid 2003]. 3., erw. und bearb. Aufl. Berlin/Boston.
- Spitzer, Leo (1928). Zur Entstehung der sogenannten ‚erlebten Rede‘. In: *Germanisch-romanische Monatsschrift* 16, 327–332.
- Spitzer, Leo (1961 [1922]). Sprachmischung als Stilmittel und als Ausdruck der Klangphantasie. In: L. Spitzer, *Stilstudien II*, 2. Aufl. München, 84–124.
- Stanzel, Franz K. (1955). *Die typischen Erzählsituationen im Roman. Dargestellt an „Tom Jones“, „Moby Dick“, „The Ambassadors“, „Ulysses“ u.a.* Wien.
- Stanzel, Franz K. (1959). Episches Präteritum, erlebte Rede, historisches Präsens. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 33, 1–12.
- Stanzel, Franz K. (1979). *Theorie des Erzählens*. Göttingen.
- Stanzel, Franz K. (2002). Der Durchbruch. Die Kontroverse mit Käte Hamburger. In: F. K. Stanzel, *Unterwegs. Erzähltheorie für Leser*. Göttingen, 41–44.
- Steinberg, Günter (1971). *Erlebte Rede. Ihre Eigenart und ihre Formen in neuerer deutscher, französischer und englischer Erzählliteratur*. 2 Bde. Göppingen.
- Sternberg, Meir (1982). Proteus in Quotation-Land: Mimesis and the Forms of Reported Discourse. In: *Poetics Today* 3, 107–156.
- Struve, Gleb (1954). Monologue intérieur: The Origins of the Formula and the First Statement of Its Possibilities. In: *Publications of the Modern Language Association of America* 69, 1101–1111.
- Tjupa, Valerij (2014). Heteroglossia. In: P. Hühn, J. Ch. Meister, J. Pier, W. Schmid (Hgg.), *Handbook of Narratology*. 2nd ed., fully revised and expanded. Berlin, 219–226. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/heteroglossia> (7. April 2017).
- Tobler, Adolf (1887). Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik. In: *Zeitschrift für romanische Philologie* 11, 433–461.

- Tolstoj, Lev N. (1936–1964). *Polnoe sobranie sočinenij v 91 t.* Moskva.
- Tolstoj, Lev N. (Lew Tolstoj) (1966). *Anna Karenina*. Übers. von Hermann Asemissen. Berlin
- Toolan, Michael (2006). Speech and Thought: Representation of. In: K. Brown (Hg.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd ed. Amsterdam, Vol. 12, 698–710.
- Vološinov, Valentin (1929). *Marksizm i filosofija jazyka: Osnovnye problemy sociologičeskogo metoda v nauke o jazyke*. Leningrad. Dt.: Vološinov 1975; russ. Neuauflage: Moskva 1993.
- Vološinov, Valentin (1975). *Marxismus und Sprachphilosophie. Grundlegende Probleme der soziologischen Methode in der Sprachwissenschaft* [Übers. von Vološinov 1929]. Hg. von S. Weber. Frankfurt a. M.
- Vygotskij, Lev Semenovič (1934). *Myšlenie i rečʹ*. Moskva. Dt.: Vygotskij 1969.
- Vygotskij, Lev Semenovič (1969). *Denken und Sprechen* [Übers. von Vygotskij 1934]. Frankfurt a. M.
- Walzel, Oskar (1926 [1924]). Von ‚erlebter‘ Rede. In: O. Walzel, *Das Wortkunstwerk. Mittel seiner Erforschung*. Leipzig, 207–230.
- Wertsch, James V. (1991). *Voices of the Mind: A Sociocultural Approach to Mediated Action*. Harvard.
- Zunshine, Lisa (2006). *Why We Read Fiction. Theory of Mind and the Novel*. Columbus, OH

АНГЛИСТИКА

Ana Halas*

Odsek za anglistiku

Filozofski fakultet

Univerzitet u Novom Sadu

UDK: 811.111'367.623:811.163.41'367.623:[81'37+159.9]

81'362

DOI: 10.19090/gff.2017.1.99-115

Originalni naučni rad

METAFORIČKA ZNAČENJA ENGLESKOG PRIDEVA *HARD* I SRPSKOG PRIDEVA *TVRD* – KOGNITIVNOLINGVISTIČKA ANALIZA**

Analiza predstavljena u ovom radu podrazumeva identifikaciju pojmovnih metafora aktivnih u semantičkoj disperziji engleskog prideva *hard* i srpskog prideva *tvrd*. Cilj analize je poređenje metaforičkih obrazaca i njihove produktivnosti u semantičkim strukturama dva analizirana prideva, a time i sticanje uvida u sličnosti i razlike između engleskog i srpskog jezika u pogledu konceptualizacije apstraktnijih pojmova pomoću pojma fizičkog svojstva tvrdoće. Rezultati izvršene analize pokazuju da postoji značajan broj pojmovnih metafora zajedničkih za semantičke strukture prideva *hard* i *tvrd*, odnosno utvrđen je skup apstraktnih ili manje konkretnih domena koji se konceptualizuju pomoću domena tvrdoće i u engleskom, i u srpskom jeziku. Međutim, pomenuti zajednički pojmovni obrasci nisu jednako produktivni u semantičkim strukturama dva prideva, a takođe utvrđeni su i slučajevi u kojima su na osnovu istog pojmovnog obrasca izvedena različita značenja u dvema strukturama.

Ključne reči: pojmovna metafora, domen tvrdoće, metaforički obrazac, polisemična struktura, semantička disperzija, metaforičko značenje, engleski jezik, srpski jezik.

UVOD

Polisemična disperzija jedne lekseme rezultat je različitih semantičkih transformacija među kojima se, kao vrlo produktivan tip, izdvaja metafora. Kognitivna lingvistika posmatra metaforu kao stvar mišljenja i organizacioni princip našeg pojmovnog sistema, pa stoga i uvodi termin pojmovna metafora. Pomoću pojmovne metafore uspešno je objašnjena semantika mnogih leksičkih kategorija u kognitivističkoj literaturi (Klikovac, 2004: 30).

S obzirom na to da se fizička svojstva predmeta često javljaju kao izvorni domeni u obrascima pojmovnih metafora, može se pretpostaviti da je i svojstvo tvrdoće poslužilo kao izvorni domen za razumevanje različitih apstraktnijih

* ana.halas@ff.uns.ac.rs

** Ovaj rad je napisan u okviru projekta *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* (178002), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

pojmovna kako u engleskom, tako i u srpskom jeziku, te je opravdano očekivati i to da su polisemične strukture prideva *hard* i *tvrd*, koji primarno označavaju dato fizičko svojstvo, bogate metaforičkim značenjima.

Analiza predstavljena u ovom radu podrazumeva identifikaciju pojmovnih metafora aktivnih u semantičkoj disperziji prideva *hard* i *tvrd*, kao i poređenje semantičkih struktura dva prideva u pogledu utvrđenih metaforičkih obrazaca i njihove produktivnosti. Cilj analize je utvrđivanje stepena poklapanja metaforičkih obrazaca aktiviranih u semantičkoj disperziji dva prideva odnosno iznalaženje sličnosti i razlika između dva jezika u pogledu konceptualizacije apstraktnih pojmova polazeći od pojma fizičke tvrdoće kao izvornog domena. U slučaju postojanja metaforičkih obrazaca zajedničkih za semantičku disperziju dva prideva, utvrdiće se i stepen poklapanja značenja izvedenih na osnovu datih obrazaca u okviru dveju semantičkih struktura.

S obzirom na to da je pojam fizičke tvrdoće utemeljen u našem opštem telesnom iskustvu, u ovom radu polazi se od pretpostavke da postoji visok stepen sličnosti između engleskog i srpskog jezika u pogledu konceptualizacije apstraktnijih pojmova polazeći od pomenutog izvornog. U skladu s tim, očekivani ishod analize predstavljene u ovom radu jeste utvrđivanje metaforičkih obrazaca koji su zajednički za semantičku disperziju dva prideva. Međutim, aktivacija istih metaforičkih odnosa ne mora nužno značiti i njihovu jednaku produktivnost u dvama jezicima, a, takođe, mogući su i slučajevi izvođenja sasvim različitih značenja u dvema polisemičnim strukturama na osnovu zajedničkog obrasca.

METAFORA KAO MEHANIZAM POLISEMIJE

Polisemija podrazumeva sposobnost lekseme da ima više značenja koja su sva međusobno motivisano povezana (Cruse, 2011: 108). Sva značenja jedne lekseme čine njenu polisemičnu strukturu (Gortan-Premk, 2004: 38). Ona se sastoji od osnovnog ili primarnog značenja i sekundarnih značenja (Dragičević, 2010: 131–132). Pomenuta motivisana povezanost značenja posledica je činjenice da je svako značenje izvedeno od osnovnog ili nekog drugog značenja u datoj strukturi putem određenog semantičkog mehanizma, a jedan od najčešće aktiviranih je leksička metafora. Ona je osnovni proces u formiranju značenja reči (Knowles–Moon, 2006: 3). Leksička metafora je jezički mehanizam čije delovanje podrazumeva prenos imena s jednog pojma na drugi na osnovu uočene sličnosti (Dragičević, 2010: 148).

Međutim, kako bi se u potpunosti razumela suština leksičke metafore neophodno je znati činjenicu da je ovaj jezički mehanizam zapravo zasnovan na

mehanizmu mišljenja, pojmovnoj metafori, koju u središte pažnje lingvističke istraživačke delatnosti postavljaju Lakoff i Johnson (1980). Pojmovna metafora predstavlja razumevanje apstraktnog pojma ili domena pomoću drugog iskustveno bližeg, konkretnijeg ili čulno saznatljivog pojma ili domena (Klikovac, 2004: 12). Tako, na primer, apstraktniji domen vremena razumevamo pomoću nama iskustveno bližeg domena novca (npr. *Potrošili smo toliko vremena a ništa nismo uradili, Ako sve pripremim večeras, uštedeću malo vremena*), domen života pomoću domena putovanja (npr. *Svašta ga je zadesilo na njegovom životnom putu*), domen rasprave pomoću domena rata (npr. *Pitam se kako li će odbraniti svoje stavove*) itd. Ovaj mehanizam je asimetričan, jer se ciljni domen o kome imamo manje znanja povezuje sa izvornim domenom o kome je naše znanje veće (Stanojević, 2013: 83). Zapravo, pojmovna metafora predstavlja preslikavanje između domena odnosno iz izvornog (konkretnijeg) u ciljni (apstraktni) domen (Lakoff i Johnson, 2014: 289). Između elemenata dva domena uspostavlja se niz korespondencija (Gentner i Bowdle, 2008: 109). Preslikavanje strukture izvornog domena odnosno njegovih elemenata na strukturu odnosno elemente ciljnog domena možemo pokazati na primeru pojmovne metafore LJUBAV JE PUTOVANJE ilustrovane rečenicom *We're at a crossroads (Na raskršću smo)* upotrebljenoj pri opisu situacije u kojoj se moraju doneti važne odluke u ljubavnoj vezi (Kövecses, 2010: 6). Ovaj primer pokazuje kako se elementi izvornog domena putovanja preslikavaju na elemente ciljnog domena ljubavi tako da putnici predstavljaju ljubavnike, putovanje događaje u vezi, a raskrsnica trenutak u vezi u kome se mora napraviti izvestan izbor. Značaj mehanizma pojmovne metafore potvrđuje i zapažanje o tome da je opisani način govorenja o ljubavi i ljubavnim vezama uobičajen i u svakodnevnoj jezičkoj upotrebi (Evans–Green, 2006: 294). Ovo možemo potvrditi brojnim primerima, poput: *Gledaj dokle smo stigli, Možemo li krenuti ispočetka?, Pronašli su izlaz iz krize*, itd. (Klikovac, 2004: 13).

Izvorni domeni su u najužoj vezi sa našim svakodnevnim telesnim iskustvom u kome ključnu ulogu igra naša čulna percepcija. Na primer, u slučaju sinestezijsko-metaforičkog prenosa značenja kod prideva u engleskom i srpskom jeziku, domen dodira (kome pripada i ovde istraživani pojam fizičkog svojstva tvrdoće jer ga percepiramo taktilno) najčešći je izvorni domen kako u engleskom, tako i u srpskom jeziku, odnosno čulo dodira ima veliki značaj za strukturiranje značenja (Komaromi, 2016: 178). Dakle, nije redak slučaj da se u ulozi izvornog domena nađu i svojstva entiteta poput boje, veličine, težine, oštine, itd, što je posebno uočljivo kod prideva koji primarno označavaju kakvo fizičko svojstvo poput sledećih primera iz srpskog jezika: *visok, nizak, tvrd, oštar, topao, hladan*, itd. Na primer, među značenjima prideva *visok* koja nudi *Rečnik srpskohrvatskoga*

književnog jezika Matice srpske (1967–1976) nalaze se i ‘koji je izuzetan po kakvoći’ (npr. *visok kvalitet*), ‘pohvalan, laskav’ (npr. *visoka ocena*), ‘ugledan, otmen’ (npr. *visoki društveni krugovi*). Svako od njih izvedeno je od osnovnog značenja, koje se odnosi na fizičko svojstvo posedovanja znatnog rastojanja između donje i gornje tačke, i to putem metafore IZUZETAN/POVOLJAN U RAZLIČITOM SMISLU JE VISOK. Na osnovu datog primera uviđamo da je izvedeno novo značenje prideva *visok* tako što je izvršen prenos imena s jednog pojma na drugi na osnovu obrasca po kome se ono što je izuzetno u različitom smislu poima kao nešto što ima visinu u fizičkom smislu. Dakle, na delu je mehanizam razumevanja apstraktnog pojma pomoću pojma koji je utemeljen u našem fizičko-prostornom iskustvu. Isti metaforički obrazac aktivan je i u semantičkoj strukturi prideva *high* u engleskom jeziku, što vidimo na osnovu sledećih značenja koja nudi *Oxford Dictionary of English* (2. izdanje, 2005): ‘very favourable’ (npr. *a high opinion of someone*), ‘great in rank, status, or importance’ (npr. *a high position in an organization/institution*). Navedeni primer potvrđuje da se na osnovu izvesnog metaforičkog obrasca, i to polazeći od značenja koje se odnosi na određeni segment fizičko-prostornog iskustva govornika kao izvornog domena, konceptualizuje izvesni apstraktni pojam, odnosno izvodi se novo značenje. Drugim rečima, posredstvom metafore konstruišemo novi pojam od starog, već postojećeg (Bartsch, 2002: 73). U kognitivnoj semantici ustaljena je distinkcija doslovno nasuprot metaforičkom, a koja je očigledna i u slučaju prideva koji označavaju fizička svojstva, te čije je primarno značenje doslovno odnosno ono predstavlja primarni pojam zasnovan na našem čulnom iskustvu od koga se putem metafore izvode ostala značenja (Rakova, 2003: 33).

Reč je onoliko polisemična koliko ima različitih ciljnih pojmova sa kojima se izvorni pojam, očitovan u osnovnom, doslovnom značenju, povezuje (Kövecses, 2010: 214). Dakle, metafora je kognitivna veza između dva ili više značenja polisemične lekseme, s tim da ove metafore postoje nezavisno u našem pojmovnom sistemu, a aktiviraju se pri proširenju značenja reči (Kövecses, 2010: 216). Značaj pojmovne metafore kao mehanizma polisemije u engleskom i srpskom jeziku potvrđen je i rezultatima studija autorki: Prodanović-Stankić (2009), Radić-Bojanić i Halupka-Rešetar (2014), Halupka-Rešetar i Radić-Bojanić (2015) i dr.

ANALIZA METAFORIČKIH ZNAČENJA PRIDEVA *HARD* I *TVRD*

Pridevi *hard* i *tvrd* imaju bogatu polisemičnu strukturu u kojoj značajan udeo imaju upravo metaforička značenja, a koja su za potrebe ove analize ekscerpirana, u slučaju prideva *hard*, iz rečnika: *Collins English Dictionary* (11. izdanje), *Merriam-Webster Collegiate Dictionary* (11. izdanje) i *Oxford Dictionary of English* (2. izdanje), a u slučaju prideva *tvrd* iz: šestotomnog *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske (1967–1976) i jednodomnog *Rečnika srpskoga jezika* Matice srpske (2007). Konsultovani su i različiti rečnici i popisi metafora.

Prvi korak u analizi podrazumevao je utvrđivanje pojmovnog obrasca na osnovu koga je svako posmatrano metaforičko značenje izvedeno. U slučaju oba prideva, uočen je niz slučajeva u kojima je na osnovu jednog metaforičkog obrasca izvedeno nekoliko značenja. Stoga je izvršeno grupisanje onih značenja koja su izvedena aktivacijom iste pojmovne metafore. Potom je usledilo poređenje aktiviranih metaforičkih obrazaca i njihove produktivnosti u semantičkoj disperziji prideva *hard* i *tvrd*, koji primarno označavaju fizičko svojstvo tvrdoće, što se zaključuje i pregledom njihovih rečničkih članaka u kojima su prvo navedena sledeća značenja: ‘solid, firm, and rigid; not easily broken, bent, or pierced’ (*Oxford Dictionary of English*, 2. izdanje) i ‘koji (usled čvrste zbijenosti čestica) pruža jak otpor prodoru sečiva i drugih alatki’ (*Rečnik srpskoga jezika* Matice srpske, 2007).

Rezultati ovako postavljene analize prikazani su tabelarno. Za svaki identifikovani metaforički odnos formirana je zasebna tabela u čijoj su levoj koloni prikazana značenja prideva *hard*, a u desnoj prideva *tvrd* izvedena na osnovu predstavljenog obrasca, čime se omogućava jasan uvid u njegovu produktivnost. U slučaju zajedničkih obrazaca, značenja prideva *hard* i *tvrd* koja se poklapaju barem delimično prikazana su u istom redu u tabeli. Prazno polje u tabeli pokazuje da u datom jeziku ne postoji značenje analiziranog prideva koje korespondira sa odgovarajućim značenjem drugog posmatranog prideva predstavljenim u istom redu u tabeli. U tabelama 8, 9 i 10, sva polja u jednoj od kolona su prazna, jer je reč o obrascima koji su produktivni u semantičkoj disperziji samo jednog od dva analizirana prideva. Stoga, prazna kolona pokazuje da u polisemičnoj strukturi posmatranog prideva ne postoji nijedno značenje izvedeno na osnovu predstavljenog obrasca.

Tabela 1: Metaforički odnos MENTALNO/FIZIČKI NAPORAN JE TVRD i značenja izvedena na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *hard* i *tvrd*

I. MENTALNO/FIZIČKI NAPORAN JE TVRD	
▪ requiring physical effort (e.g. <i>hard work, hard graft, hard slog</i>) ¹	
▪ difficult to bear or endure (e.g. <i>hard times, hard life, hard conditions, a hard blow</i>)	▪ koji je ispunjen naporima, težak, mukotrpan (npr. <i>tvrd život, tvrd zanat, tvrde godine</i>)
▪ done with a lot of force or strength (e.g. <i>a hard blow, a hard whack, a hard slap, a hard run, a hard shove</i>)	
▪ difficult to understand or solve (e.g. <i>a hard question, hard problems, a hard concept</i>)	

Obrazac MENTALNO/FIZIČKI NAPORAN JE TVRD je čak četvorostruko produktivan u semantičkoj disperziji prideva *hard*. Zapravo, ovaj metaforički odnos je i najproduktivniji u izvođenju značenja datog prideva. S druge strane, u slučaju posmatranog prideva srpskog jezika, produktivnost ove metafore je vrlo mala, jer je na osnovu nje izvedeno svega jedno značenje, ali koje se, pak, poklapa sa jednim od četiri pomenuta značenja prideva *hard*. U pitanju je značenje ‘mukotrpano, teško’, a najčešće se pridevom *hard* odnosno *tvrd* upotrebljenim u ovom značenju opisuju život, vremena ili uslovi (života, rada i sl). Međutim, u engleskom jeziku, poimanje nečega što zahteva fizički napor kao objekta koji poseduje svojstvo tvrdoće poslužilo je kao osnova za izvođenje još dve upotrebe prideva *hard*, koje su, u prethodno pomenutim rečnicima, identifikovane kao dva zasebna značenja. Tako se ovim pridevom opisuje posao koji je fizički naporan (npr. *hard work, hard graft*), ali i jak udarac ili šamar koji zahteva ulaganje fizičke snage (npr. *a hard blow, a hard slap, a hard whack, a hard shove*). Dakle, probijanje površine tvrdog predmeta zahteva fizički napor, a na osnovu analiziranih metaforičkih značenja, uočavamo da

¹ Na osnovu uvida u odgovarajuće definicije ponuđene u pomenutim rečnicima, izvedene su i formulisane jezgrovite definicije značenja prideva *hard* odnosno *tvrd*, koje su predstavljene u tabeli, a koje sadrže samo ključnu specifičnu komponentu određenog značenja na osnovu koje se ono razlikuje od ostalih metaforičkih značenja datog prideva. Ponuđeni primeri preuzeti su iz rečnika koji su korišćeni za ekscerpciju značenja. U slučaju pojedinih značenja, rečnici nude samo jedan primer upotrebe, zbog čega su ona i u tabelama potkrepljena samo jednom ilustracijom.

se taj deo telesnog iskustva koristi u srpskom, a naročito u engleskom jeziku za poimanje i drugih situacija koje iziskuju naprezanje ljudskog tela. U engleskom jeziku, apstraktniji pojam mentalnog napora takođe se konceptualizuje pomoću domena tvrdoće. Stoga, kompleksno pitanje ili problem, koji kao takav zahteva ulaganje mentalnog napora onoga koji pokušava da na njega odgovori odnosno da ga reši, govornici engleskog jezika porede sa tvrdim predmetom. Na osnovu iskustva vezanog za ulaganje fizičkog napora pri probijanju površine onoga što je tvrdo razumeva se i situacija u kojoj je neophodno uložiti mentalni napor da bi se došlo do suštine problema ili pitanja. Ovo je sasvim jasan primer povezivanja sfere fizičkog sa sferom mentalnog, odnosno razumevanja apstraktnijeg pojma pomoću određenog aspekta telesnog iskustva. Na osnovu prethodne analize, zaključujemo da je povezivanje domena fizičkog odnosno mentalnog napora sa domenom fizičkog svojstva tvrdoće znatno inventivnije iskorišćeno u semantičkoj strukturi prideva *hard* s obzirom na broj i raznolikost značenja izvedenih njegovom aktivacijom.

Tabela 2: Metaforički odnos MENTALNO/ FIZIČKI JAK JE TVRD i značenja izvedena na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *hard* i *tvrd*

2. MENTALNO/ FIZIČKI JAK JE TVRD	
▪ free of weakness, tough (e.g. <i>a hard player, hard people, a hard man</i>)	▪ koji je dobre fizičke izdržljivosti (npr. <i>tvrd čovek</i>)
▪ resistant to stress or disease (e.g. <i>a hard plant</i>)	▪ koji se dobro odupire nečemu, otporan (npr. <i>tvrd od zime, tvrd od smrti</i>)
	▪ brojan i dobro naoružan (npr. <i>tvrd straža</i>)

Obrazac koji je gotovo jednako produktivan u semantičkim strukturama prideva *hard* i *tvrd* je MENTALNO/ FIZIČKI JAK JE TVRD. Mentalnu sliku predmeta koji poseduje svojstvo tvrdoće, te koji kao takav odoleva udarcima, savijanju, prodoru sečiva i sl, govornici ova dva jezika povezuju sa animatnim subjektom koji je izdržljiv i otporan na okolnosti koje ga ugrožavaju, poput stresa, bolesti, napada i sl. Kako se u tabeli vidi, ovaj obrazac je dvostruko produktivan u semantičkoj strukturi engleskog prideva, te trostruko u strukturi srpskog prideva, a od toga dva značenja ovih prideva se delimično poklapaju. Kada je reč o značenju izvedenom konceptualizacijom ljudske izdržljivosti pomoću pojma tvrdoće, u srpskom jeziku, ciljni pojam podrazumeva isključivo fizičku izdržljivost, dok u engleskom jeziku on može uključivati i mentalnu izdržljivost. U značenju ‘otporan’, pridev *hard* može opisivati sve animatne referente, što nije slučaj sa pridevom *tvrd* koji se u ovom

značenju odnosi samo na ljude. U svom trećem značenju izvedenom na osnovu pomenutog obrasca, pridev *tvrd* se koristi u specifičnom kontekstu u kome opisuje odbrambene grupe, te je otpornost u ovom slučaju rezultat dobre naoružanosti ili velike brojnosti. Ovakvu upotrebu ne nalazimo u semantičkoj strukturi prideva *hard*.

Tabela 3: Metaforički odnos BEZOSEĆAJAN/EMOTIVNO BEZIZRAŽAJAN JE TVRD i značenja izvedena na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *hard* i *tvrd*

3. BEZOSEĆAJAN/EMOTIVNO BEZIZRAŽAJAN JE TVRD	
▪ lacking sympathy or kindness (e.g. <i>a hard landlord, a hard look, hard voice, a hard taskmaster</i>)	▪ neosetljiv, nemilosrdan, okrutan (npr. <i>tvrd duša</i>)
	▪ uzdržljiv u ispoljavanju osećanja (npr. <i>tvrd srce</i>)
	▪ koji izražava strogost, hladnoću (npr. <i>tvrd lice, tvrd pogled</i>)
	▪ krut, uštogljen (npr. <i>tvrd kretnja, tvrd versifikacija</i>)

Konceptualizacija bezosećajnosti ili emotivne bezizražajnosti pomoću pojma fizičke tvrdoće odlikuje oba posmatrana jezika, mada je metaforički obrazac kojim se dati izvorni i ciljni domen povezuju (BEZOSEĆAJAN/EMOTIVNO BEZIZRAŽAJAN JE TVRD) značajno produktivniji u srpskom nego u engleskom jeziku. Ovo je zapravo najproduktivnija metafora u semantičkoj strukturi prideva *tvrd*. Govornici oba jezika bezosećajnost ili okrutnost poimaju pomoću svojstva fizičke tvrdoće, a najčešći referenti koji se usled ovakve konceptualizacije opisuju kao tvrdi su: osoba, pogled, duša itd. U engleskom jeziku, samo se potpuno nepostojanje (sa)osećajnosti poima pomoću fizičkog svojstva tvrdoće. Međutim, u srpskom jeziku, odsustvo emocija je u svojim različitim vidovima povezano sa fizičkim svojstvom tvrdoće. Stoga je, na osnovu date povezanosti, izveden širi opseg suptilnije izdiferenciranih značenja. Tako se u srpskom jeziku i neispoljavanje osećanja, koje ne znači nužno i njihovo nepostojanje, razumeva pomoću pojma tvrdoće. U semantičkoj strukturi prideva *tvrd* postoje još dva značenja koja se odnose na neispoljavanje osećanja, ali u specifičnom kontekstu tako da se u prvom slučaju ono tumači kao strogost (npr. *tvrd pogled, tvrd lice*), a u drugom kao krutost (npr. *tvrd kretnja*).

Tabela 4: Metaforički odnos **POUZDAN JE TVRD** i značenja izvedena na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *hard* i *tvrd*

4. POUZDAN JE TVRD	
▪ reliable, based on truth (e.g. <i>hard facts</i> , <i>hard evidence</i> , <i>hard news</i> , <i>hard information</i> , <i>hard proof</i>)	▪ pouzdan, siguran (npr. <i>tvrd dokaz</i>)
▪ dealing with verifiable facts (e.g. <i>hard science</i> , <i>a hard subject</i>)	

Sledeći pojam koji se kako u engleskom, tako i u srpskom jeziku konceptualizuje pomoću pojma tvrdoće je pouzdanost. U umu govornika oba jezika, ono što je zasnovano na činjenicama ili istinitosti, pa se kao takvo smatra pouzdanim, razumeva se kao entitet koji se odlikuje tvrdoćom ili koji je teško oštetiti ili uništiti. Značenje izvedeno ovakvom konceptualizacijom postoji u semantičkoj strukturi oba posmatrana prideva, mada se pridev *hard* upotrebljava sa širim opsegom uobičajenih referenata kojima pripadaju činjenice, dokazi, vesti, informacije, dok u srpskom jeziku pridev *tvrd* upotrebljen u ovom značenju uobičajeno kolocira sa imenicom dokaz. U engleskom jeziku, na isti se način konceptualizuje i varijacija pojma pouzdanosti koja se javlja u specifičnom, naučnom kontekstu, a očitovana je u značenju koje se odnosi na zasnovanost na proverljivim činjenicama, pa i nauka ili određeni predmet razmatranja mogu biti opisani kao tvrdi.

Tabela 5: Metaforički odnos **POSTOJAN JE TVRD** i značenja izvedena na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *hard* i *tvrd*

5. POSTOJAN JE TVRD	
▪ high and unlikely to change (e.g. <i>hard prices</i> , <i>hard commodities</i> , <i>hard assets</i> , <i>hard shares</i>)	
	▪ nepokolebljiv (npr. <i>tvrd odluka</i> , <i>tvrd reč</i> , <i>tvrd namera</i> , <i>tvrd nada</i>)
	▪ tvrdoglav, uporan (npr. <i>tvrd glava</i>)

Metaforički obrazac koji je aktiviran u semantičkoj disperziji oba analizirana prideva, ali na osnovu koga su u engleskom i srpskom izvedena različita značenja, je **POSTOJAN JE TVRD**. Povezivanje apstraktnijeg domena postojanosti sa konkretnijim domenom tvrdoće ostvareno je na osnovu sličnosti koja se ogleda u nepromenljivosti koju postojanost podrazumeva, ali je poseduje i tvrdi predmet koji

odoleva spoljnim silama koje nastoje da ga na određeni način deformišu savijanjem, probijanjem i sl. Međutim, pojam postojanosti konceptualizovan na objašnjeni način na različite se načine konkretizuje u engleskom i srpskom jeziku. Jedino značenje prideva *hard* izvedeno na osnovu datog obrasca upotrebljava se u kontekstu kupoprodajnih odnosa, pa se, na primer, cene koje su visoke i stalne opisuju kao tvrde. S druge strane, ovaj obrazac je dvostruko produktivan u srpskom jeziku, a jedna od njegovih konkretizacija očitovana je u značenju nepokolebljivosti identifikovanom na osnovu specifičnosti referenata poput odluke, reči, namere i sl. Druga konkretizacija ovog obrasca u srpskom jeziku takođe je uslovljena specifičnošću referenta, a to je glava osobe koja je uporna, odlučna i postojanih namera, te koja se, stoga, opisuje kao tvrda.

Tabela 6: Metaforički odnos NOSILAC IZRAŽENE KARAKTERISTIČNE OSOBINE JE TVRD i značenja izvedena na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *hard* i *tvrd*

6. NOSILAC IZRAŽENE KARAKTERISTIČNE OSOBINE JE TVRD	
▪ denoting an extreme faction within a political party (e.g. <i>the hard left, a hard left framework, a hard right faction</i>)	
	▪ koji u vrlo velikoj meri sadrži karakteristiku pojma označenog imenicom uz koju stoji (npr. <i>tvrd</i> <i>sirotinja</i>)

Obrazac NOSILAC IZRAŽENE KARAKTERISTIČNE OSOBINE JE TVRD je takođe zajednički za semantičke strukture dva prideva, ali, kao i u prethodnom slučaju, sasvim različita značenja su na osnovu njega izvedena u engleskom i srpskom jeziku. Izraženost karakteristične osobine nečega govornici oba jezika konceptualizuju polazeći od fizičkog svojstva tvrdoće kao izvornog pojma. U engleskom jeziku, značenje izvedeno posredstvom ove pojmovne metafore uslovljeno je vrlo specifičnim, političkim kontekstom tako da je tipični referent politička frakcija, a karakteristična osobina koju on sadrži u visokom stepenu je ekstremnost u zastupanju sopstvenih ideja i stavova, pa se tako, na primer, ekstremna levica ili desnica opisuje kao tvrda. U srpskom jeziku, pak, značenje izvedeno na osnovu datog obrasca nije uslovljeno specifičnim kontekstom, te dozvoljava širok opseg mogućih referenata, mada se u konsultovanim rečnicima navodi samo jedan ilustrativni primer - *tvrd* *sirotinja* (žestoka, teška *sirotinja*).

Tabela 7: Metaforički odnos VISOKO INTENZIVAN JE TVRD i značenja izvedena na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *hard* i *tvrd*

7. VISOKO INTENZIVAN JE TVRD	
▪ strongly alcoholic (e.g. <i>hard liquor, hard spirits, hard alcohol, hard drink</i>)	
▪ very strong and addictive (e.g. <i>hard drugs</i>)	
▪ highly penetrating (e.g. <i>hard radiation, hard X-rays</i>)	
	▪ (o snu) čvrst, dubok (npr. <i>tvrd san</i>)

Ukoliko je nešto intenzivno, govornici oba jezika to opisuju kao tvrdo. Ipak, obrazac po kome se svojstvo visokog intenziteta poima pomoću svojstva tvrdoće znatno je produktivniji u semantičkoj disperziji prideva *hard*. Zapravo, ovaj obrazac leži u osnovi tri značenja čija je diferencijacija izvršena na osnovu specifičnosti njihovih referenata, a to su, u prvom slučaju, alkoholna pića, u drugom narkotici, a u trećem radijacija ili radioaktivni zraci. Sve navedene referente, ukoliko se odlikuju visokim intenzitetom, govornici engleskog jezika opisuju kao tvrde. Ipak, očigledno je da je opisana konceptualizacija primenjiva samo u vrlo ograničenom broju slučajeva u engleskom. U semantičkoj disperziji prideva *tvrd*, pojmovna metafora o kojoj je reč minimalno je produktivna, što znači da se prepoznaje u osnovi svega jednog značenja, koje je, pored toga, i vrlo usko definisano i identifikovano na osnovu jedinstvenog referenta, a to je san. Međutim, na osnovu formulacije definicije ovog značenja u analiziranim rečnicima zaključujemo da se san visokog intenziteta ne konceptualizuje samo pomoću domena tvrdoće, već i domena čvrstine i dubine, pa se tako u srpskom jeziku san ne opisuje samo kao tvrd, već i kao čvrst ili dubok.

 Tabela 8: Metaforički odnos FIZIČKI/MENTALNO NEPRIJATAN JE TVRD i značenja izvedena na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *hard*

8. FIZIČKI/MENTALNO NEPRIJATAN JE TVRD	
▪ harsh to the senses (e.g. <i>hard light, hard noise, hard sunshine</i>)	
▪ (of weather) severe (e.g. <i>hard winter, hard frost, hard weather, a hard rain</i>)	
▪ harsh, offensive, resentful (e.g. <i>saying hard things</i>)	

Poimanje onoga što izaziva fizičku ili mentalnu neprijatnost kao tvrdog objekta karakteristično je samo za govornike engleskog jezika. Na osnovu svog telesnog iskustva, govornici engleskog jezika znaju da neposredan kontakt sa tvrdom površinom naročito pod pritiskom, a svakako i udar o nju izaziva fizičku neprijatnost. Na osnovu sličnosti koja se ogleda u izazvanoj neprijatnosti, taj segment telesnog iskustva vezan za fizičko svojstvo tvrdoće preslikava se na domen nepovoljnih vremenskih prilika. Otuda se u engleskom jeziku pridevom *hard* opisuje zima, mraz, i sl. Pomenuto iskustvo vezano za svojstvo tvrdoće govornici engleskog jezika povezuju i sa neprijatnošću doživljenom čulom vida ili sluha. Neophodno je istaći da je u ovom slučaju na delu specifičan tip leksičke metafore pod nazivom sinestezijska. Ona predstavlja metaforičko povezivanje domena jednog čula sa domenom nekog drugog čula, kao što je u datom primeru doživljaj iz sfere čula dodira kojim percipiramo tvrdoću povezan sa doživljajem čula vida i sluha (Dragičević, 2010: 151). Stoga, u engleskom jeziku imamo spojeve poput *hard light* ili *hard noise* u kojima je upotrebljen pridev koji primarno određuje pojmove iz sfere čula dodira. Naredno značenje je rezultat konceptualizacije mentalno ili emotivno neprijatnog pomoću svojstva tvrdoće. Dakle, ono što izaziva neprijatno osećanje, poput uvredljivih reči (npr. *saying hard things to someone*), poima se kao tvrdi objekat i to na osnovu već objašnjenog telesnog iskustva vezanog za fizičku neprijatnost izazvanu kontaktom sa tvrdom površinom.

Tabela 9: Metaforički odnos ŠKRT JE TVRD i značenje izvedeno na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *tvrd*

9. ŠKRT JE TVRD	
	▪ preterano štedljiv (npr. <i>tvrd na novcu</i> , <i>tvrd na pomoći</i> , <i>tvrd na pari</i>)

Pojmovne metafore aktivirane u semantičkoj disperziji samo prideva *tvrd* su ŠKRT JE TVRD i BOGAT JE TVRD. Sličnost koja se ogleda u pružanju otpora omogućila je povezivanje pojma škrtosti sa pojmom tvrdoće, jer kao što svojstvo tvrdoće podrazumeva pružanje otpora probouju, na primer, sečiva, tako škrtost podrazumeva snažan otpor ka trošenju ili davanju novca ili čega drugog materijalne vrednosti. Otuda se u srpskom preterano štedljiva osoba opisuje kao tvrda. Možemo primetiti i to da se ovo metaforičko značenje u nekim primerima identifikuje na osnovu determinatora u vidu predložko-padežne konstrukcije *na nečemu* koja sledi pomenuti pridev (npr. *tvrd na novcu*).

Tabela 10: Metaforički odnos BOGAT JE TVRD i značenje izvedeno na osnovu njega u semantičkoj strukturi prideva *tvrd*

10. BOGAT JE TVRD	
	▪ imućan, bogat (npr. <i>tvrd</i> kuća)

Bogatstvo se takođe poima pomoću pojma tvrdoće mada se može reći da je u ovom slučaju u središtu pažnje drugi aspekt mentalne slike tvrdog predmeta. Naime, tvrdoća je, kao svojstvo određenog objekta, rezultat čvrste zbijenosti čestica njegove unutrašnjosti, a upravo se na tome temelji i vizualizacija onoga što je bogato, i to kao objekta ispunjenog gusto zbijenim predmetima od vrednosti. Ovakva mentalna predstava uslovlila je poimanje onoga što je bogato kao nečega što je tvrdo, pa tako govornici srpskog jezika za bogatu kuću, na primer, kažu da je tvrda.

ZAKLJUČCI

Na osnovu rezultata izvršene analize zaključuje se da je među svim pojmovnim metaforama aktiviranim u semantičkoj disperziji prideva *hard* i *tvrd* najviše onih koje su zajedničke za semantičke strukture ova dva prideva. Dakle, utvrđen je čitav niz apstraktnih ili manje konkretnih domena koji se konceptualizuju pomoću domena tvrdoće kako u engleskom, tako i u srpskom jeziku, a to su: domen napora (mentalnog ili fizičkog), snage (mentalne ili fizičke), emocija, pouzdanosti (istinitosti), postojanosti, intenzivnosti i izrazitosti karakterističnih svojstava. Povezivanje domena tvrdoće sa apstraktnijim domenom neprijatnosti (u fizičkom ili mentalnom smislu) karakteristično je samo za engleski jezik. S druge strane, samo se u srpskom jeziku bogatstvo, ali i štedljivost poima pomoću domena tvrdoće.

Metaforičko proširenje značenja data dva prideva zasnovano je na vizualizaciji tvrdog predmeta i isticanju određenog aspekta pojma tvrdoće kao fizičkog svojstva predmeta. Primarno istaknuti aspekt je otpornost na delovanje spoljnih sila koje nastoje da dati predmet oštete, deformišu ili unište. Ovaj aspekt je u engleskom i srpskom jeziku povezan sa različitim apstraktnijim domenima, a na osnovu tih veza u polisemičnim strukturama prideva *hard* i *tvrd* izvedena su značenja koja se odnose na: iziskivanje fizičkog ili mentalnog napora kao u slučaju napornog posla, mukotrpnog života, komplikovanog problema ili pitanja itd; fizičku i mentalnu izdržljivost animatnog subjekta; bezosećajnost ili emotivnu bezizražajnost osobe, njenog pogleda, glasa, lica, duše itd; pouzdanost, na primer činjenica, informacija, dokaza ili naučnog delovanja; postojanost odluka, namera, visokih cena i sl; izraženost karakteristične osobine nekoga ili nečega; jačinu

delovanja opojnih sredstava i radijacije; škrtost osobe. Drugi aspekt istaknut prilikom proširenja značenja engleskog prideva je posledica fizičkog kontakta subjekta sa površinom tvrdog predmeta. Ovaj aspekt pojma tvrdoće povezan je sa domenom fizičke neprijatnosti, ali i mentalne neprijatnosti, pa su na osnovu tog metaforičkog odnosa izvedena značenja koja se odnose na neprijatnost izazvanu svetlošću, zvukom, nepovoljnim vremenskim prilikama, ali i uvredljivim rečima. Treći aspekt pojma tvrdoće istaknut u semantičkoj disperziji prideva *tvrd* je čvrsta zbijenost čestica u unutrašnjosti predmeta koja mu i daje pomenuto svojstvo. Ovaj aspekt je povezan sa domenom materijalnog bogatstva, pa se otuda ono što je bogato, imućno opisuje kao tvrdo.

Predstavljena analiza je jasno ukazala i na to da pomenuti zajednički metaforički obrasci nisu jednako produktivni u semantičkoj disperziji prideva *hard* i *tvrd*. Štaviše, u slučaju pojedinih zajedničkih obrazaca, postoji značajna razlika u broju izvedenih značenja u dvema semantičkim strukturama.

Takođe, u pojedinim slučajevima, na osnovu iste pojmovne metafore izvedena su potpuno različita značenja u strukturama dva prideva. To znači da ista konceptualizacija određenog apstraktnog pojma pomoću pojma tvrdoće može biti različito konkretizovana u engleskom i srpskom jeziku u zavisnosti od specifičnosti konteksta u kome se dati pridev upotrebljava ili referenta koji određuje.

Kao što je već istaknuto, analiza je pokazala da je značajan broj metaforičkih obrazaca aktiviranih u semantičkoj disperziji prideva *hard* i *tvrd* višestruko produktivan, odnosno u semantičkim strukturama oba prideva uočen je značajan broj slučajeva u kojima je nekoliko različitih značenja izvedeno na osnovu istog metaforičkog obrasca. Na osnovu ovog zapažanja zaključuje se i to da se polisemične strukture analiziranih prideva u velikoj meri temelje na skupu određenih pojmovnih metafora. Zapravo, može se reći da je analizirani deo datih polisemičnih struktura i organizovan prema ovim pojmovnim metaforama tako da je moguće uočiti grupe usko povezanih značenja izvedenih na osnovu istog pojmovnog obrasca, te koja su putem tog obrasca na isti način povezana sa osnovnim, doslovnim značenjem. Dakle, ovakva analiza metaforičkih značenja leksema omogućava detaljniji uvid u unutrašnju organizaciju njihovih polisemičnih struktura, a to saznanje bi moglo poslužiti kao osnova za drugačiju organizaciju rečničkih članaka, i to prema pojmovnim metaforama aktivnim u semantičkoj disperziji. Ovo bi korisnicima rečnika pružilo verniji prikaz međusobne povezanosti značenja i omogućilo lakše razumevanje metaforičkih značenja i njihovo memorisanje.

Ana Halas

METAPHORICAL SENSES OF THE ENGLISH ADJECTIVE *HARD* AND THE
SERBIAN ADJECTIVE *TVRD* – A COGNITIVE LINGUISTIC ANALYSIS

Summary

In this paper, there have been identified conceptual metaphors activated in the semantic dispersion of the English adjective *hard* and the Serbian adjective *tvrd*. The aim of the analysis has been to compare these metaphors and their productivity in the semantic structures of the two adjectives. Such a comparison has provided an insight into similarities and differences between English and Serbian related to the conceptualization of abstract notions using the notion of physical hardness as a source domain. The results of the analysis have shown that most of the identified metaphorical patterns are common for the two semantic structures in question. Actually, there is a range of abstract notions conceptualized on the basis of physical hardness as a source domain in both English and Serbian. However, the given common patterns are not equally productive in the two semantic structures. This means that there are cases in which there has been noticed a great difference in the number of senses derived on the basis of the same conceptual metaphor in the two semantic structures. What is more, it is a frequent case that completely different senses have been derived on the basis of the same conceptual metaphor in the semantic structures of the two adjectives. Therefore, the same conceptualization can be differently realized in the two languages depending on the context in which the given adjective is used. Finally, the observation that there are cases in which more than one sense has been derived on the basis of a single metaphorical pattern leads to the conclusion that the analysed polysemous structures are organized according to several conceptual metaphors. Hence, this analysis has provided a deeper insight into the internal organization of the polysemous structures of the adjectives *hard* and *tvrd*, which could be used as a model for the organization of dictionary entries according to conceptual metaphors activated in the semantic dispersion of a particular lexeme.

Keywords: polysemous structure, semantic dispersion, conceptual metaphor, metaphorical pattern, domain of hardness, metaphorical sense, English, Serbian.

IZVORI

Collins English Dictionary. Eleventh edition. Higgletton, E. (Ed.) Glasgow: Harper Collins Publishers. Available at <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>

Merriam-Webster Collegiate Dictionary. Eleventh edition. Mish, F.C. (Ed.) Springfield: Merriam-Webster Inc. Available at <http://www.merriam-webster.com/>

Metaphors Dictionary. (2001). Sommer, E. & Weiss, D. (Eds.) Detroit: Visible Ink.
Oxford Dictionary of English. Second edition. C. Soanes & Stevenson, A. (Eds.) Oxford: Oxford University Press. Available at <https://www.oxforddictionaries.com/>

- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika I-VI.* (1967–1976). Stevanović, M. i dr. (ured.) Novi Sad, Zagreb: Matica srpska, Matica hrvatska. (Objavljeno ćirilicom!)
- Rečnik srpskoga jezika.* (2007). Nikolić, M. (ured.) Novi Sad: Matica srpska. (Objavljeno ćirilicom!)
- Renton, N. E. (1990). *Metaphorically Speaking.* New York: Warner Books.
- Wilkinson, P. R. (2008). *The Concise Thesaurus of Traditional English Metaphors.* London: Routledge.

LITERATURA

- Bartsch, R. (2003). Generating Polysemy: Metaphor and Metonymy. In: Dirven, R. & Pörings, R. (Eds.) (2003). *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 49–74.
- Cruse, A. (2011). *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics.* 3rd edition. Oxford: Oxford University Press.
- Dragičević, R. (2010). *Leksikologija srpskog jezika.* Drugo izdanje. Beograd: Zavod za udžbenike. (Objavljeno ćirilicom!)
- Evans, V. & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gentner, D. & Bowdle, B. (2008). Metaphor as Structure-Mapping. In: Gibbs, R.W.JR. (Ed.) (2008). *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought.* Cambridge: Cambridge University Press. 109–128.
- Gortan-Premk, D. (2004). *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Objavljeno ćirilicom!)
- Halupka-Rešetar, S. & Radić-Bojanić, B. (2015). Polysemy of the Lexemes *Home* in English and *dom* in Serbian. *Nasleđe*, 32, 51–60.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku.* Beograd: Biblioteka XX vek.
- Knowles, M. & Moon, R. (2006). *Introducing Metaphor.* London, New York: Routledge.
- Komaromi, B. (2016). *Sinestezijska metafora u pridevima u engleskom i srpskom jeziku: kognitivnolingvistički pristup.* (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor. A Practical Introduction.* 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By.* Chicago: University of Chicago Press.

- Lakoff, G. & Johnson, M. (2014). O pojmovnoj metafori. U: Rasulić, K. & Klikovac, D. (ured.) (2014). *Jezik i saznanje. Hrestomatija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet. 273–305. (Objavljeno ćirilicom!)
- Prodanović-Stankić, D. (2009). Pojmovna metonimija i metafora u značenjima lekseme *srce* u srpskom jeziku. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XXXIV-1, 77–87.
- Radić-Bojanić, B. & Halupka-Rešetar, S. (2014). Višeznačnost leksema *door* i *window* u engleskom i *vrata* i *prozor* u srpskom jeziku. U: Živačević Sekeruš, I. & Majstorović, N. (ured.) (2014). *Susret kultura. Zbornik radova*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 347–358.
- Rakova, M. (2003). *The Extent of the Literal. Metaphor, Polysemy and Theories of Concepts*. New York: Palgrave Macmillan.
- Stanojević, M. (2013). *Konceptualna metafora. Temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*. Zagreb: Srednja Europa.

ХУНГАРОЛОГИЈА

Julianna Ispánovics Csapó*
Faculty of Philosophy,
University of Novi Sad

UDC 821.511.141(497.11):930.85
DOI: 10.19090/gff.2017.1.119-134
Pregledni naučni rad

THE HUNGARIAN LITERARY CULTURE IN SERBIA IN THE LIGHT OF BIBLIOGRAPHY**

The aim of the study is to approach, examine and present the historical, theoretical and institutional frameworks and nature of the Hungarian literature in Serbia. The result of the research is a contextual narrative based on bibliographic data that analyses and summarises the literature of the region, its past and its present, in the context of linguistics and cultural studies, media, theatre and film. Contextuality is present in the relation to both Yugoslavian/Serbian literature and the literature of Hungary; it draws on the bibliographic corpus to outline the endeavours towards and relations with the literary culture of Hungary and the Yugoslavian/Serbian literary culture.

Keywords: Hungarian literary culture, bibliography, Serbia

THE CONTEXTUAL NARRATIVE OF THE HUNGARIAN LITERARY CULTURE OF VOJVODINA IN THE LIGHT OF BIBLIOGRAPHY

The Bibliographic Brochures of the Hungarian literature of Vojvodina (Pastyik, 1969–1989; Pohárkovic, 1990–1992; Csapó, 1993–1999; Ispánovics Csapó, 2001–2015) represent four decades of the contextual narrative of the Hungarian literary culture of Vojvodina, since “there is no community without a fully-developed culture” (Bányai, 2010). They outline the structure of book and library culture (with a special regard to reader education) and the pillars of the media (print media, television, radio and portals). They present the results of Hungarian linguistic research in Vojvodina, assert the difficulties and successes of teaching in Hungarian, document the achievements in cultural history (the history of churches, settlements, schools, arts, music, sports and sciences) and ethnography, encompassing folklore, theatre and film.

The overview of our book culture summarises the areas of bibliophilia¹, bibliography, historical bibliography, typography, publishing and distribution,

* csapo@eunet.rs

** This paper has been written within the project no. 178017 that is financed by The Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

library science and press. Besides the general questions of book publishing, the bibliographic corpus reveals the sources of documenting the diverse profiles of older and newer Hungarian book publishers² in Vojvodina, their work and publications. Besides the question of the distribution of domestic books, the domain of book distribution continuously raises the question of (text)book import from Hungary and traditional events popularizing books (book month, book week, book exhibitions and fairs). In the area of library science, we can get informed about the achievements in the library culture of Vojvodina, the vocational conference of our librarians in Senta, further trainings, the activities of the Kapocs Library Group, the regional “national library” function of the Institute for Hungarian Culture based in Senta and their activities, and about the Hungarian libraries in Vojvodina, and libraries with a Hungarica collection. The methodology of reader education and the events of the Hungarian movement for promoting reading in Vojvodina are both ongoing topics of our book culture. In the context of print media, the appearance of Hungarian daily and weekly periodicals (*Magyar Szó*, *Családi Kör*, *Hét Nap*), journals (*Hungarológiai Közlemény*, *Tanulmányok*, *Létünk*, *Híd*, *Új Kép*, *Bácsország*, *Aracs*, *Módszertani Közlöny*), yearbooks (*Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság Évkönyve*), calendars (*Magyar Szó Naptára*), region-specific periodicals, bilingual (seldom) multilingual journals, and the appearance of local papers from 1990 (*Körkép* from Ada = *Panorama*, *Becsei Újság* = *Bečejski Mozaik*, *Dunatáj*, *Csernyei Újság*, *Muzslyai Újság*, *Temerini Újság*, *Új Kanizsai Újság*, *Szó-Beszéd* from Mali Idoš) is observed.

In the area of linguistic research, our literature appears in the context of contemporary fields of research that are typical in the region (historical linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics, terminology, onomastics, contrastive linguistics, lexicography – with a special regard to bilingual dictionaries –, phonology, morphology, phraseology, syntax, pragmatics, bilingualism – educational and vocational –, the use of toponyms, language cultivation – general principles, general

¹ Since 1994, the Beautiful Hungarian Book in Vojvodina Award of the Institute for Hungarian Culture in Vojvodina has been regularly awarded in Serbia as well.

² Agape, Aracs Association of Tradition Protection, Bácsország, Faculty of Philosophy, Családi Kör, Dudás Gyula Museum and Circle of Penfriends, Híd, Forum Publisher, Grafoprodukt, Létünk, LOGOS, Magyar Szó, Hungarian Teacher Training Faculty, Open University, Temerini Újság, Tankönyvkiadó Intézet, Thurzó Lajos Educational Centre, Hungarian Cultural Institute of Vojvodina, Hungarian Higher-education Centre of Vojvodina, Hungarian Folk Center of Vojvodina, Hungarian Scientific Association of Vojvodina and zEtna.

surveys and specific problems, and the Gábor Szarvas Linguistic Days). Maintaining and expanding education in the native language is of key importance for the Hungarian literary culture of Vojvodina as well. Because of this, our literary bibliography maintains a record of the up-to-date information relevant to the instruction in Hungarian (general surveys, laws, strategies, educational institutions, continuing professional training for the teachers, the civil sphere, the methodology of teaching Hungarian, and professional trainings and competitions).

The emergence and development of cultural history and ethnographic research in Vojvodina has a rich history and, from its beginnings (during the second half of the 19th century) up until today, it provides a vivid context to our literary culture, always open to dialogue. The achievements within the history of the church, local history, i.e. the history of the settlements, the history of schools, fine arts, sports, science and music present a background to the narrative of the Hungarian literature of Vojvodina that is abundant in events, occurrences and creators. The fieldwork and research conducted by ethnographers complements the events of literary culture, its establishment and texts, with the corpora of folk stock-farming, crop farming, historical recollection, decorative art, the world of beliefs, folk religion, habits, folklore (ballads, legends, tales, anecdotes, idioms and proverbs), folk music and dance. The contemporary events of folk culture (*Gyöngyösbokréta*, *Durindó*, *Őseink zenéje*, *Szólj, síp, szólj!* and *Lajos Kálmány Folk Tales Telling Competition*), their civil counterparts (Lajos Kiss Ethnographic Society and the Hungarian Folk Centre of Vojvodina folklore houses) and educational and scientific events (ethnographic camps, festivals and scientific discussions) are significant in terms of our literary culture as well. The Hungarian theatrical life of Vojvodina has been one of the richest “environments” of our literature (as the research of the history of theatre shows), and it still remains that in our time. Besides the question of the productions in performing-arts, the functions of the theatre and its repertoire are debated, and the functioning of certain Hungarian theatres and theatre companies in Vojvodina (the Novi Sad Theatre, the Hungarian company of the Subotica National Theatre, the Kosztolányi Dezső Theatre, the András Urbán Company, the Children's Theatre of Subotica and the Hungarian Studio Theatre of Senta) are overseen, the events of the current season (tours, guest performances, festivals and competitions) are kept a record of, and the performances brought to stage are analysed and evaluated. Alongside the events of the domestic theatrical life, our literary bibliography looks at events in the neighbouring countries, in Hungary, the Hungarian parts of Romania, western parts populated by Hungarians, etc., as not only Hungarian and Yugoslav/Serbian playwrights and their plays, but also our actors and stage directors maintain a rich

and multi-layered network of connections to abroad (guest performances, competitions, guest directions and reviews). In a minority context, the amateur theatrical life can have a determining role – and in this particular instance that is the case – in preserving language, identity and literature. The texts from our literature and Hungarian literature in general are often performed by Hungarian amateur theatres and theatre companies (Madách Amateur Theatre, Ferenc Berta Pocket Theatre) on stages across Vojvodina and during festivals and competitions.

The conventional intermedial connecting point of our literature is the film and cinematography of Vojvodina. The bibliography of the Hungarian literature of Serbia every year follows the events of the two most dignified film events, the Hungarian Film Review in Budapest and the International Film Festival in Palič, as well as the Hungarian Film Days of Vojvodina, and even the day of the Hungarian motion picture of Vojvodina. Our bibliography helps keep track and ensures the recognisability of the latest feature films and documentaries relevant to Hungary or Hungarians in Vojvodina.

The creations of our writers do not only live on in the form of film adaptations. Besides in print, the world of our literary culture is always accessible in the electronic media as well. The centre of the regional TV programmes in Hungarian is Novi Sad (Television of Vojvodina and Mozaik Television) and Subotica (Pannon RTV). The operation and continuity of the local television channels is nowadays chiefly possible due to private, cable television networks, which, depending on viewer demographics and their needs and as a result of business considerations, may provide several hours of news, entertainment or cultural programmes in Hungarian. The Hungarian viewers in Vojvodina regularly follow the broadcast of the Hungarian television channels. As a result of this, the press coverage in Vojvodina of the most viewed channels (M2, TV2, Duna Televízió and RTL Klub) is growing year by year. Amongst the public service radios broadcasting in Vojvodina, those in Novi Sad (Radio of Vojvodina and Mozaik Radio) and in Subotica (Hungarian Radio and Pannon Radio) still have a leading role with their programmes in Hungarian. On the other hand, the number of local Hungarian radio broadcasts is also significant. Local radios in Hungarian operate in Temerin, Kula, Petrovaradin, Vrbas, Sombor, Bačka Topola, Bač, Kanjiža, Srbobran, Bečej, Ada and Odžaci. The broadcasting stations of Banat broadcast their programs from Novi Bečej, Zrenjanin, Sečanj, and Kovačica, Kikinda, Plandište and Kovin on a daily or weekly basis.

The Hungarian print and electronic media in Vojvodina is already available in the virtual space in a digital form in most cases. The first virtual medium was founded in 2003 by the former publicist of the *Magyar Szó*, Imre Sebestyén, who

was not only the founder, but also the editor of the *Vajdaság Ma* news portal from Serbia. The “continuation” of the newspaper the *Napló* (1990–1997) from Novi Sad (ed. Károly Keszég), the first independent paper from Vojvodina, on the internet (naplo.org), has also started in May 2009 with Gábor Bódis as the editor.

THE MATRIX OF OUR LITERARY CULTURE – AREAS, INSTITUTIONS, AUTHORS AND RELATIONS

The institutionalization of the Hungarian literary theory of Yugoslavia/Vojvodina/Serbia can be tied to the formation of the Department of Hungarian Language and Literature in Novi Sad in 1959, and to its daughter organization, the Institute of Hungarology also based in Novi Sad, that functioned independently until 1976. The scientific journals of the department of the Faculty of Philosophy are the *Tanulmányok* [*Studies*] (1969–) and the Institute's the *Hungarológiai Közlemény* [*Hungarological Release*] (1969–). Both journals reflect the characteristic, preferred research areas and directions of our literature (Toldi, 2009).

The research within the Hungarian literary theory of Vojvodina mostly follows the contemporary trends and tendencies, relying in the past, for example, on the results of the modern (structuralist) studies of literary history, and applying the approaches and examining the issues of postmodernism today (regional culture, the new relation of the centre and periphery, space and time, intertextuality, intermediality, reception theory, deconstruction etc.).

In the field of literary criticism, the dominant world view is that of modernism, following the standards set by the ideology and creation processes of the avant-garde and neo-avant-garde, rejecting all other traditions (county, folk, national and civil), “proclaiming” and canonizing itself from the stronghold of the state-supported institutions (publishers and journals) into historical heritage. The model of the Hungarian literary criticism of Vojvodina is in tune with the perception that the modern movement dictates a “primitive and violent exterior normativity”, and that “what is not modern is out-of-date. Who/what does not stand for progressiveness (the newer step in modernism), justifiably ends up on the periphery. Normativity coming from outside is not able to handle the primordial difference, and can easily lose value in the judgement of novelties. Normativity that simplifies things excludes the ones not fitting the box, unnecessarily simplifies, and loses energy as a result” (Faragó, 1991: 8). The aggressiveness of the tendency presented above brings into life the postmodern endeavours organized around the *DNS* post cultural journal in Novi Sad, the circle of those young authors, who make

the formal or axiomatic logic of modernism and its simple rationality complete and humanlike by the involvement of the emotions and intuitions, stepping past “the conflict of tradition and modernity” (Bányai, 2010).

The principle topic of Hungarian writings about literary politics in Serbia is the authorial ownership, the responsibility of the authors. The contrasts between the artist's role in the society, the ideological constraint and artistic freedom and aesthetic determination generate continuous, occasionally generation-wide debates in our literature.

Imre Bori synthesized the Hungarian literature of Yugoslavia. His work in literary history comes into existence in several stages, several editions³ and after extended grounding, as the outcome of a series of studies. He contemplates the past of our literary culture and the contemporary literature originating from it, in the context of society and the cultural history of the region.

Following and presenting the events, phenomena and authors of the contemporary Yugoslavian/Serbian literature in Hungarian is a separate chapter in the bibliography of the Hungarian literature of Serbia. Apart from the region, contemporary literary topicalities from Hungary and beyond the borders (mainly from Transylvania) are also present and affect our literary culture.

The relations established with other surrounding literatures are the topic of the Hungarian comparative literature in Vojvodina that, of course, researches the effects, relations, and parallels with the world literature as well. Nevertheless, its most frequent area of research are the bi-directional South Slavic-Hungarian literary relations. Folk culture, the Hungarian literature of the 19th and 20th centuries,

³ *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918-tól 1945-ig.* [History of the Hungarian literature of Yugoslavia between 1918–1945] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1968. *Fejezetek irodalmunk természetrajzából.* [Chapters from the natural history of our literature.] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1973. *Irodalmunk évszázadai.* [Centuries of our literature] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1975. *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története.* [Short history of the Hungarian literature of Yugoslavia] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1982. *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története.* [Short history of the Hungarian literature of Yugoslavia] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1983. *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története.* [Short history of the Hungarian literature of Yugoslavia] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1993. *A jugoszláviai magyar irodalom története.* [History of the Hungarian literature of Yugoslavia] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, Zavod za izdavanje udžbenika, 1998. *A jugoszláviai magyar irodalom története.* [History of the Hungarian literature of Yugoslavia] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1999. *A jugoszláviai magyar irodalom története.* [History of the Hungarian literature of Yugoslavia] Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 2007.

provides a rich resource on the relation of the Serbian–Hungarian and Croatian–Hungarian literatures. In addition to this, literary translation is of paramount importance to the Hungarian literary culture of Vojvodina. The bridge role of our literature mentioned so frequently is primarily realized through the translation of Hungarian texts into the South Slavic languages and the translation of the South Slavic literature into Hungarian. Theoretical works, translation essays and notes help in the practice of literary translation, searching for the solutions to the various literary translation problems by thematising the translatability of the literary form of expressions and cultures behind the literature.

The understanding reader, the recipient, is the basis of the literature. The state of teaching Hungarian literature in Vojvodina can be inferred from our bibliography. The methodological journal titled *Új Kép* helps with modern lesson plans, and also motivates the work of the Hungarian language teachers working in Serbian primary schools and high-schools. The practice of literature education with digital devices is already present in our educational system. On the other hand, the examination of the literary forming effects of the virtual text and its application in education is essential for the development of our literary culture, besides the syllabus and method of text understanding through visibility and experience-centred literature education. The process of literary history and turning the literary text into an experience is a constant challenge. How to teach modern and contemporary (postmodern) authors? What can we do today with the authors of the old Hungarian literature? Besides the methodological guidance, our bibliography follows closely the continuing professional training of the Hungarian teachers in Vojvodina (courses and summer schools), the programs realised in out-of-school literary workshops and camps for primary school and high-school students.

The organizational and institutional frameworks of the Hungarian literary culture and literary life in Vojvodina (Yugoslavia) began to form towards the end of the 1950s. In 1957, the Forum Publisher was founded. Since 1959, the Híd Literary Prize is being awarded. The Hungarian literary scholars and writers of fiction from Vojvodina also become members of the Academy of Sciences and Art of Vojvodina. Besides its scientific and educational role, the Department of Hungarian Language and Literature in Novi Sad begins its work on the promotion and popularization of literature and culture. The department's programmes are manifold (programmes for national celebratory days (15 March), poetry day programmes, *Kontaktzóna* – encounters with fiction and scientific writers, artists, book presentations, science popularization through faculty programmes, university festivals and translation workshops).

Among the important events of the Hungarian literary life of Vojvodina are the announcements of various literary competitions⁴, their organisation and publication of the prizewinning texts.

The endeavours of the older and younger generation of authors presenting their literary work or the efforts of writers at the beginning of their career are acknowledged by the expert readers⁵ of our literature through the distribution of literary awards.

Founding and operating Hungarian literary societies in Vojvodina has been a problem area in our literary culture from the very beginning. Except for the Térzene Artistic and Literary Association in Senta, the only other such society is the Pataki László Literary and Artistic Association in Subotica. Neither of them is truly capable to unite the Serbian Hungarian authors, as our authors are committed to the Writers' Union of Vojvodina (Novi Sad) and the Hungarian Writers' Association (Budapest) as well.

The writers' camp in Kanjiža founded in 1953 is the one of the widely recognized and respected events of the Hungarian literary life in Yugoslavia. The multitudinous series of literary programmes has successfully brought together the authors of the region for a long time. The *zEtna* online journal from Senta launched a series of virtual writers' camps in 2000, a Literary (textual) "founding of cities" in the virtual space, which is later expanded by traditional of writer camps and a contemporary literary festival.

Book presentations, author-reader meetings, literary recitals, and, last but not least, literary memorial days, constitute the traditional events of our literary life. Memorial days are an efficient device of popularizing literature, since our programmes⁶ encompass the region.

⁴ Novel competition of the Forum Publisher (Novi Sad), Mihály Majtényi short-story competition (Novi Sad), János Herceg short-story competition (Sombor), Nándor Gion belletrist competition (Srbobran-Novu Sad).

⁵Híd Literary Prize (1959–, Híd Journal, Novi Sad), Ervin Sinkó Literary Prize (1970–, Ervin Sinkó Foundation, Department of Hungarian Language and Literature, Novi Sad), Kornél Szenteleky Literary Prize (1972–, Sivac), Bazsalikom Translator Prize (1972–, Sivac), Károly Szirmai Literary Prize (1976–, Temerin, Vrbas), István Koncz Literary Prize (Vajdasági Írók Egyesülete, Association of Writers from Vojvodina, Novi Sad), János Sziveri Literary Prize (1991–, Budapest).

⁶ Imre Csépe – Memorial Day, Mali Idoš; Kornél Szenteleky Literary Days, Sivac; Dezső Kosztolányi Literary Memorial Days, Subotica; György B. Szabó - Memorial Days, Zrenjanin; Erzsébet Juhász - Memorial Day, Bačka Topola; Ferenc Herczeg Days, Vršac;

Two of our traditional programmes, the KMV (Középiskolások Művészeti Vetélkedője) High School Art Competition and, from 2002, the ÁMV (Általános Iskolák Művészeti Vetélkedője) Primary School Art Competition in Subotica provide an opportunity for young authors and artists to present themselves and their work. The KMV, founded in 1966/67 in Bečej, grew from a literary competition into an artistic movement that hosts artists, folk musicians, actors, film-makers and poem singers in the Bečej–Bačka Topola–Temerin–Senta area.

Creators, fiction and scientific writers live, create and publish their texts in the context of the institutional system, programmes and events of the Hungarian literary culture in Serbia. They Hungarian minority literature coexists with the conflicts in our literature, the debates of tradition and modernity, with the necessary evil, because “the existence of the minority literary and cultural canon and its standard can be found in it” (Bányai, 2010). The existence and presence of a critical attitude is undoubtedly an important driving force and formative force of the literary life, but can we speak about genuine, productive dialogues, open to diversity when looking at the phenomena and tendencies of the Hungarian literature in Vojvodina both from historical as well as a contemporary viewpoint? Has there ever been, or is there a true willingness to listen to each other, or it is merely a rhetoric strategy?

István Margócsy disrupts the idea of a homogeneous image of the historical literary tradition, the “magic utopia of the literary historical unit” (Margócsy, 2012: 2), when he draws attention to the fact that the literary historical syntheses and narratives directed by principles outside of literature create the untraceable, but (considered to be) existing continuity of literary history, the thought of a “developmental or unfolding scheme” (Margócsy, 2012: 3). The homogeneous model of the cultural and literary national history was formed by certain authors of the diachronic narratives with the help of a scientific directing principle as a result of the scientific thinking of their age by the means of analogy:

...a preconceived (proved to work by others) developmental order dominates; its unity and element-wise structure being unquestionable – as the “big” history has its own prewritten course, the same regularities and effects have to be reflected in literature as well – and if they do not exist, then it is necessary to create them (Margócsy, 2012: 3).

Instead of the desire for the uniformity and continuity of the literary entities, events, and processes, Margócsy considers the discontinuity and fragmentation of the literary set as the principal feature of literary history. This is especially true, he emphasizes, if we include the texts' history of reception into the net of the historical narratives. This idea can be related to the entirety of Hungarian literature and culture appearing in time and space. He solves the problem of handling the literature and culture beyond the borders. The "plurality of historicism" (literary histories and cultural histories) makes the fiction of a diverse "historical sequence" possible (Margócsy, 2012: 5).

Margócsy's theory is applicable to Hungarian literature in Vojvodina as well, since instead of a continuous literary culture, we can rather talk about fragmented, continuously restarting domains of culture that frequently superficially acknowledge each other (if they do), and stand apart from each other by getting enmeshed in the debate between tradition and modernity. Although Kornél Szeneteleky and the Pécs emigration incorporate the county literary culture looking at Europe, Budapest and the South Slavic literary and cultural events (Ispánovics Csapó, 2012), they do not consider it equal, and by that they spread the trauma of the absence of tradition in our literature (Hózsza, 2010) which makes its destructive influence felt up to this date. The new times following World War II establish the model of national literature lead by the communist ideology after abolishing "the rudimental bourgeois culture", Szeneteleky's literary heritage. The modern world view and literary culture unfolding in the 1960s makes an attempt at an extensive deconstruction, since it rejects not only the previous era, but its entire pre-history when it accepts only the European cultural and literary pattern either directly, or with the mediation of the Yugoslav translation literature. Our history of literature considers this the era of the neo-avant-garde, the ideological heritage of which is not rejected though by the carefully forming Hungarian postmodern of Vojvodina, but merely considered as one of the acceptable traditions.

Are the inner conflicts and debates of our literature joined by the intermediary political, historical, cultural situation, the replication of the efforts and relationships with the world literature, the literature of Hungary and the Yugoslavian/Serbian literary culture – bridge roles or something else – intercultural contacts and integration pressings, aptitudes, constraints?

The integration of the heterogeneous minority literatures in the Carpathian Basin is beneficial to Hungarian culture as well, because "The natural integration of the minority and western Hungarian literatures into the Hungarian literature has made the image of the national self of the Hungarian literature complete and complex" (Görömbei, 2010). The heterogeneity and the eclectic national culture is a

stable identity forming element and it is a sustaining force of national identity in the face of globalisation (Görömbei, 2010). This is especially true when the integration of the minority language varieties, literatures and cultures is not governed by the centre, but by such liberal cultural policy strategies that urge the integration of the minority literatures living and developing in intermediary situations while keeping their respective regional linguistic, literary and cultural features.

CONCLUSION

The research into Hungarian literary history and theory in Vojvodina mostly follows the contemporary trends and tendencies. In the past they relied on the results of the modern (structuralist) theory of literature, and nowadays they utilize the means of the postmodern approach. By examining the Hungarian literary history of Vojvodina, we find István Margócsy's theory, based on which we do not talk about a linear, continuous literary culture, much rather we talk about a fragmented history, and continuously restarting culture domains in the history of our literature, applicable. In the field of literary criticism, the dominant world view is still that of modernism. The key topics of political writings are the debates concerning the problems of literary role taking, overcoming the ideological constraints and validating the aesthetic governing principles.

The contemporary literary topicalities outside of the region, from Hungary and beyond the borders (mainly from Transylvania), are also present and influence our literary culture. The Hungarian comparative literature of Vojvodina also researches the effects of world literature, its effects, relations, parallels, but its most developed field is still the South Slavic-Hungarian literary relations.

Julijana Išpanović Čapo

KNJIŽEVNA KULTURA MAĐARA U SRBIJI U KONTEKSTU BIBLIOGRAFIJE

Sažetak

Studija donosi pregled, analizu i prikaz istorijskih, teorijskih i institucionalnih osnova i karakteristika mađarske književnosti u Srbiji. Rezultat istraživanja teme vezane za književnu kulturu Mađara u Srbiji, pomoću stručne bibliografije, prikazuje istoriju, ali i savremenu mađarsku književnost regije. Analiza i sinteza materijala se vrše u kontekstu mađarske lingvistike, nauke o istoriji kulture, kao i u kontekstu medija, pozorišta i filma. Mađarska književnost u Srbiji ispitivana je u odnosu na književnosti u Republici Mađarskoj, ali i u odnosu na jugoslovensku/srpsku književnost. Korpus bibliografije mađarske književnosti u Srbiji omogućava detaljno ispitivanje kulturnih veza mađarske i jugoslovenske/srpske književne kulture.

Cljučne reči: književna kultura Mađara, bibliografija, Srbija

Ispánovics Csapó Julianna

A SZERBIAI MAGYAR IRODALMI KULTÚRA A BIBLIOGRÁFIA TÜKRÉBEN

Rezümé

A tanulmány célja a szerbiai magyar irodalom történeti, elméleti, intézményi mibenlétének, kereteinek megközelítése, vizsgálata és bemutatása. A kutatás eredménye egy olyan kontextuális narratíva, amely a térség irodalmát, annak múltját és jelenét, a szakbibliográfia segítségével a nyelv- és a kultúratudományok, a média, a színház, a film kontextusában elemzi és összegzi. A kontextualitás az anyaországi és a délszláv/szerb irodalmak vonatkozásában is tetten érhető, a bibliográfiai korpusz alapján megrajzolja az anyaországi és a jugoszláviai/szerbiai irodalmi kultúra felé mutató törekvések, kapcsolatok mintázatát is.

Kulcsszavak: magyar irodalmi kultúra, bibliográfia, Szerbia

PUBLICATIONS

- Pastyik, L. (1969) *A jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok 1968. évi magyar irodalomtörténeti repertórium.* [The 1968 Hungarian literary history directory of Hungarian periodicals and papers in Yugoslavia] Novi Sad: Hungarológiai Intézet
- Pastyik, L. (1970) *A jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok 1969. évi magyar irodalomtörténeti repertórium.* [The 1969 Hungarian literary history directory of Hungarian periodicals and papers in Yugoslavia] Novi Sad: Hungarológiai Intézet
- Pastyik, L. (1971) *A jugoszláviai magyar irodalom 1970. évi bibliográfiája.* [The 1970 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Hungarológiai Intézet
- Pastyik, L. (1974) *A jugoszláviai magyar irodalom 1971. évi bibliográfiája.* [The 1971 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Hungarológiai Intézet
- Pastyik, L. (1974) *A jugoszláviai magyar irodalom 1972. évi bibliográfiája.* [The 1972 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Hungarológiai Intézet
- Pastyik, L. (1975) *A jugoszláviai magyar irodalom 1973. évi bibliográfiája.* [The 1973 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Hungarológiai Intézet
- Pastyik, L. (1975) *A jugoszláviai magyar irodalom 1974. évi bibliográfiája.* [The 1974 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Hungarológiai Intézet

- Pastyik, L. (1977) *A jugoszláviai magyar irodalom 1975. évi bibliográfiája*. [The 1975 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1978) *A jugoszláviai magyar irodalom 1976. évi bibliográfiája*. [The 1976 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1979) *A jugoszláviai magyar irodalom 1977. évi bibliográfiája*. [The 1977 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1982) *A jugoszláviai magyar irodalom 1978. évi bibliográfiája*. [The 1978 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1982) *A jugoszláviai magyar irodalom 1979. évi bibliográfiája*. [The 1979 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1983) *A jugoszláviai magyar irodalom 1980. évi bibliográfiája*. [The 1980 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1984) *A jugoszláviai magyar irodalom 1981. évi bibliográfiája*. [The 1981 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1984) *A jugoszláviai magyar irodalom 1982. évi bibliográfiája*. [The 1982 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1986) *A jugoszláviai magyar irodalom 1983. évi bibliográfiája*. [The 1983 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1987) *A jugoszláviai magyar irodalom 1984. évi bibliográfiája*. [The 1984 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pastyik, L. (1989) *A jugoszláviai magyar irodalom 1985. évi bibliográfiája*. [The 1985 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Pohárkovich, E. (1992) *A jugoszláviai magyar irodalom 1986. évi bibliográfiája*. [The 1986 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Forum Könyvkiadó

- Pohárkóvics, E. (1990) *A jugoszláviai magyar irodalom 1987. évi bibliográfiája*. [The 1987 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete
- Csapó, J. (1993) *A jugoszláviai magyar irodalom 1988. évi bibliográfiája*. [The 1988 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Forum Könyvkiadó
- Csapó, J. (1993) *A jugoszláviai magyar irodalom 1989. évi bibliográfiája*. [The 1989 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Forum Könyvkiadó
- Csapó, J. (1994) *A jugoszláviai magyar irodalom 1990. évi bibliográfiája*. [The 1990 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Magyar Tanszék, Forum Könyvkiadó
- Csapó, J. (1995) *A jugoszláviai magyar irodalom 1991. évi bibliográfiája*. [The 1991 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Magyar Tanszék, Forum Könyvkiadó
- Csapó, J. (1996) *A jugoszláviai magyar irodalom 1992. évi bibliográfiája*. [The 1992 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Magyar Tanszék, Forum Könyvkiadó
- Csapó, J. (1997) *A jugoszláviai magyar irodalom 1993. évi bibliográfiája*. [The 1993 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Magyar Tanszék, Forum Könyvkiadó
- Csapó, J. (1998) *A jugoszláviai magyar irodalom 1994. évi bibliográfiája*. [The 1994 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Magyar Tanszék, Forum Könyvkiadó
- Csapó, J. (1999) *A jugoszláviai magyar irodalom 1995. évi bibliográfiája*. [The 1995 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Magyar Tanszék, Forum Könyvkiadó
- Ispánovics Csapó, J. (2001) *A jugoszláviai magyar irodalom 1996–1997. évi bibliográfiája*. [The 1996–1997 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Magyar Tanszék, Forum Könyvkiadó
- Ispánovics Csapó, J. (2005) *A jugoszláviai magyar irodalom 1998–1999. évi bibliográfiája*. [The 1998–1999 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Magyar Tanszék, Forum Könyvkiadó
- Ispánovics Csapó, J. (2009) *A jugoszláviai magyar irodalom 2000–2001. évi bibliográfiája*. [The 2000–2001 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Filozofski fakultet

- Ispánovics Csapó, J. (2010) *A jugoszláviai magyar irodalom 2002. évi bibliográfiája*. [The 2002 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Filozofski fakultet
- Ispánovics Csapó, J. (2011) *A jugoszláviai magyar irodalom 2003. évi bibliográfiája*. [The 2003 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Filozofski fakultet
- Ispánovics Csapó, J. (2014) *A jugoszláviai magyar irodalom 2004. évi bibliográfiája*. [The 2004 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Filozofski fakultet
- Ispánovics Csapó, J. (2015) *A jugoszláviai magyar irodalom 2005. évi bibliográfiája*. [The 2005 bibliography of the Hungarian literature in Yugoslavia] Novi Sad: Filozofski fakultet

REFERENCES

- Bányai, J. (2010) Hagyomány és modernitás konfliktusa. A kisebbségi kulturális kánon [The conflict of tradition and modernity. The minority cultural canon]. In: *Irodalom, nemzet, identitás*. [Literature, nation, identity], eds. József Jankovics and Judit Nyerges. Budapest: Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. <http://mek.oszk.hu/08100/08170/html/#23>. Downloaded: 10 March 2016
- Bori, I. (1998) *A jugoszláviai magyar irodalom története* [History of the Yugoslavian Hungarian literature]. Novi Sad: Forum Könyvkiadó.
- Faragó, L. (1991) Posztmodern. A modernizáció kritikája, avagy új kihívás. [Postmodern. Criticism of modernisation, in other words a new challenge]. *Tér és Társadalom*, 4. 1–16. <http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/223/445>. Downloaded: 29 March 2016
- Görömbei, A. (2010) Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat kialakításában. [The role of literature in forming the Hungarian national consciousness]. In: *Irodalom, nemzet, identitás*. [Literature, nation, identity] eds. József Jankovics and Judit Nyerges. Budapest, Nemzetközi Magyarástudományi Társaság. <http://mek.oszk.hu/08100/08170/html/#23>. Downloaded: 10 March 2016
- Hózsa, É. (2010) Trauma és irodalom – A tékozlás tünetei? A mai vajdasági magyar próza és a perem-trauma kultúrája [Trauma and literature – the symptoms? of extravagance The culture of the contemporary Hungarian prose in Vojvodina and that of the border- trauma]. In: *Irodalom, nemzet, identitás*.

[Literature, nation, identity], eds. József Jankovics, Judit Nyerges. Budapest, Nemzetközi Magyarológiai Társaság,

<http://mek.oszk.hu/08100/08170/html/#23>. Downloaded: 10 March 2016

Ispánovics Csapó, J. (2012) 80 éves a Kalangya. A bácskai kultúra „hasznosulása” Szenteleky Kornél Kalangyájában. [Kalangya is 80 years old. The culture of Bačka becoming valuable in Kornél Szenteleky’s]. *Bácsország*, 8: 100–104.

Margócsy, I. (2012) Variánsok lehetséges és létező összefoglaló magyar irodalomtörténetekről. [Variants on potential and existing comprehensive Hungarian literary histories]. *Alföld*, 3.

<http://www.alfoldfolyoirat.hu/node/341>. Downloaded: 2 October 2013

Toldi, É. ed. (2009) *Ötvenéves a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék* [The Department of Hungarian Language and Literature is fifty-year-old]. Novi Sad: Faculty of Philosophy

Horváth Futó Hargita*
Hózsá Éva
Csányi Erzsébet
Bölcsészettudományi Kar
Újvidéki Egyetem

UDC 821.511.141 Arany J.:811.163.41'255
DOI: 10.19090/gff.2017.1.135-147
Originalni naučni rad

AZ „ÁTTEVŐK” FELELŐSSÉGE (ARANY JÁNOS ÉS JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ FORDÍTÓI DIALÓGUSÁNAK IDŐSZERŰSÉGE)**

Arany János születésének 200. évfordulóján ismét figyelmet érdemel a 19. század fordítói koncepciója és gyakorlata. A dolgozat célja Jovan Jovanović Zmaj *Toldi*-fordításának komparatiztikai szempontú újraolvasása. A 21. század fordítói elmélete és gyakorlata új távlatokat nyit Arany *Toldijának*, valamint szerb fordításának interpretációjához. A kutatás a *Toldi*-trilógia első darabjára irányul, noha a példák tekintetében a trilógia többi szövegét is figyelembe veszi. A tanulmány bevezetője Arany János korának fordítói koncepciójára összpontosít filológiai-leíró módszer alkalmazásával, majd néhány komparatiztikai mozzanatot emel ki, végül pedig a célnyelvi szöveg kapcsán veti fel a fordíthatóság határainak és kulturális aspektusainak problémáját egy jelenkori kérdéshorizontból – az értekezés legfontosabb eredményeként.

Kulcsszavak: a fordítás hűsége, Kisfaludy Társaság, kulturális aspektus, honosítás, intertextus, önálló nyelv

AZ „ÁTTEVŐK” IRÁNYELVEI (ARANY, A FORDÍTÓ)

Ha Arany János művének szerb nyelvű átültetését vizsgáljuk, célszerű Arany fordítói elveire utalnunk, melyekre Kosztolányi Dezső is hivatkozott a huszadik században. Arany János, akit Shakespeare-fordítóként említ az irodalomtörténet, elsősorban a fordítói gyakorlatra fókuszált, a fordítókat sem szerette volna hosszas elméleti utasításokkal terhelni. Figyelmet érdemel az Arany korában használt „áttevő”, azaz áttevés terminus, amely különbözik az „átköltés”-től (Herceg János a szerb *Toldit* is átköltésnek nevezi meg) vagy az „átvitel/átvétel” (Itamar Even-Zohar, Janovits Enikő Mária ford.) és az „átmentés” felfogástól, noha mindegyikhez közel áll. A Shakespeare-bizottság „áttevő”

* horvathfuto@ff.uns.ac.rs

** A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatási és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektumának keretében készült.

terminusa leginkább arra utal, hogy a csonkítatlan forrásnyelvi szöveg „szépségeit magyarban kívánja élvezni” (Benedek, 1970: 144).

A Kisfaludy Társaság 1860-ban megtartott ülésén Arany ismertette a magyar Shakespeare-fordítások ügyében kiküldött bizottság fordítói irányelvekről szóló jelentését, amelynek nézeteivel Arany János is egyetértett (Benedek, 1970: 143). A felolvasott szövegben felmerül a hűség problémája: „Az áttevők alak- és anyag vagy tartalomhű fordításra törekedjenek, jambust jambussal, lyrai alakot lyraival adjanak vissza, de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavai) gördülékenységét apró formai bibelésnek sehol föl ne áldozzák” (Benedek, 1970: 143–144). A bírálók dolga, hogy eldöntsék, vajon a formához való görcsös ragaszkodás mennyiben nyomorítja meg a szellemet. A bizottsági jelentés kitér a fordítói ellenőrzés problémájára, valamint hangsúlyozza a nem megcsonkított szöveg jelentőségét, a korábbi fordítások figyelembe vételét és a jegyzetek megértésben betöltött szerepét. A műgond-igényt (Kozma, 1982: 119) kiemelő, ezt önmagától is következetesen megkövetelő Arany és a Kisfaludy Társaság bizottsága a fordítói értékrendben a „szellem” szerepére és a nyelv felszabadultabb kezelésére helyezi a hangsúlyt. Shakespeare hatásának említése a *Toldi* értelmezése és fordítása szemszögéből is fontos, hiszen a recepció rámutat a szöveg színpadi effektusaira, Benedek Marcell monográfiája pedig Bence jellemformálása kapcsán egy német Shakespeare-fordítás intertextuális hatásmechanizmusaira hivatkozik: „Sehol sem olvasunk erről, de nyilvánvaló, hogy Arany, amikor Shakespeare német fordítását olvasta, megismerkedett az *Ahogy tetszik*ben az elnyomott ifjú Orlando történetével s az ő hűséges öreg Ádámjával. A történet sok lényeges vonásban hasonlít Toldiéhoz” (Benedek, 1970: 29). Kosztolányi igazán csak Arany *Hamlet*jét dicsérte, a *János király* fordítását bírálta, a *Szentivánéji álom* egy részének újrafordítására viszont a nyelv változása miatt tett kísérletet, ugyanis Arany fordítása után hetvenegy év telt el (Szegedy-Maszák, 2010: 487).

A Kisfaludy Társaságban felolvasott elvek Jovan Jovanović Zmaj *Toldi*-fordítása szempontjából is figyelmet érdemelnek, hiszen Zmaj is a Kisfaludy Társaság tagja volt, a Társaság koncepcióit ismerte. A *Toldi* pedig, amely Arany János számára sikert hozott, Zmaj fordítói választása szemszögéből is indokolt. Arany költészetére egyre inkább felfigyelt a közönség a *Toldi* megjelenése idején.

Zmaj is népszerű költő, mikor lefordítja a *Toldit*, ő is a fordítás ellenőrzésére törekszik, noha Székács József nem tett eleget a kérésének. Zmaj „Székács József evangélikus papot bízta meg az átköltés hitelességének ellenőrzésével, s amikor Székács a kérést azzal hátrította el, hogy csekély szerb nyelvtudását régen elfelejtette, a türelmetlen Zmaj a kiadás jogát eladta

Medakovićnak, egy újvidéki nyomdatulajdonosnak” (Herceg, 1957: 246). Zmaj gondosan ügyelt a formára és a „szellem” problémájára. Fordítását eleinte nehezen tudta kiadni, ám végül utat talált a tágabb szerb olvasóközönség felé (Herceg, 1957: 246–247). A *Toldi* 1858-ban, a *Toldi estéje* 1870-ben, a *Toldi szerelme* pedig 1896-ban jelent meg szerb nyelven. A *Toldi*-trilógia részeinek fordításai közötti időbeli távolság meglehetősen nagy, mégis megszakításokkal teli folyamatról beszélhetünk, vagyis Arany a Zmaj-opusra folyamatosan hatott. Fried István Zmajt a korszak szerb–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatainak szempontjából kulcsfigurának, a *János vitéz* és a *Toldi* szerb változatát pedig a korai szerb műfordítás-történet két legkiválóbb darabjának tartja. A két mű átültetése arra is utal, hogy mit igényelt a szerb irodalom és olvasóközönség a magyar irodalomból: „A romantika és a népies szemléletmód magas fokú szintézise, Petőfi és Arany lírája és verses epikája a szerb költő lehetőségeit, a követhető és megvalósítható költői irányt segítette tudatosítani” (Fried, 1984: 83).

A SZERB IRODALOM GYARAPÍTÁSA?

Zmaj *Toldi*-fordítását időszerű tettként értékelik a kutatók. Dávid András koncepciója szerint Zmaj a *Toldi*-trilógia fordításával „a szerb irodalomban hiányzó terjedelmesebb, népies elbeszélést” kívánja némileg pótolni (Dávid, 1970: 162). Bori Imre megállapítja:

Amikor Zmaj megszólaltatja szerb nyelven a *János vitézt* és a *Toldit*, majd e magyarosnak tudott versformákat magáévá teszi, költészetébe olvasztja, egy kellőképpen nem értékelt és homályban hagyott jelenséggel gyarapította a szerb irodalom történetét – éppen a magyar népies epika és a szerb irodalom relációja terén, jelezve többek között, hogy a nagyobb, népies jellegű epikának olyan formavilága volt időszerű a szerb irodalomban, amelynek már semmi köze sincs a patriarchális-hősihez (Bori, 1987: 90).

Bori kiemeli, hogy Zmaj sem törekedett a fordításelméleti általánosításra, szerbesítő tendenciáival gyakorlatban oldotta meg a problémát (Bori, 1987: 90).

Arany János tájékozódott, sőt több forrásból is értesülhetett a szerb népköltészet sajátosságairól, például a Hunyadi Jánosról szóló szerb epikus énekekről, a *Koszorú* szerkesztőjeként fokozottan összpontosított ezekre a népköltésekre (Dávid, 1993: 91), a Hunyadi Jánosról szóló énekek pedig balladaköltészetére is hatottak. Arany nem beszélt a szerb nyelvet, Zmaj fordítása azonban hozzájárult Arany szerb irodalmi körökben való megismertetéséhez. A szerb recepció kutatása azt bizonyítja, hogy a 19. század második felében Arany János ismertté vált a szerb kultúrában (Németh, 2014: 51).

Zmaj is, Arany is a fordítás gyakorlati aspektusát helyezte előtérbe, nem elméleti problémaként kezelték a fordítást. Összeköti őket az is, hogy mindketten költők, a nyelv virtuózai. Sava Babić Zmaj fordítói koncepciójával foglalkozó tanulmányában idézi a költő 1856-ban, a Toldi fordítása kapcsán megfogalmazott fordítói felfogását: „Arra törekedtem, hogy jól dolgozzam át szerbre, de ne magyartalanítsam el” (Zmaj, 1856: 10). Babić szerint Zmaj tökéletesen megfogalmazta a fordításhoz való viszonyát: „Zmaj tisztában volt a problémával, amellyel szembetalálta magát: mennyire hasonítani az eredetit, tehát engedményeket tenni az új olvasóknak, s eközben nem megsérteni az eredeti szellemét, illetve hogyan összeegyeztetni két kultúra nemzeti sajátosságait, amelyeket a specifikus nyelvezet szelleme is kifejez” (Babić, 1984: 698). Zmaj Toldi-fordításáról elmondható, hogy saját költeménye „kiindulási pontjának” tekintette az idegen szöveget (Paz, 2007: 77).

„SZERBÜL BÁBELBEN” – A *TOLDI* FORDÍTÁSA

A *Toldi* részleges fordítása 1856-ban jelent meg az újvidéki *Sedmica* lapban, amely a 19. század közepén jelentős mértékben hozzájárult a magyar irodalom szerb irodalmi életbe való beáramlásához. A *Sedmica* az 1852-ben Danilo Medaković újvidéki nyomdász által alapított *Srbski dnevnik* irodalmi melléklete volt, amely magyar irodalmi szövegek fordításait is közölte, s teret adott Jovan Jovanović Zmaj és Antonije Hadžić számára Arany-, Petőfi- és Jókai-fordítások közlésére. Az első magyarból fordított szöveg, amelyet publikáltak, Zmaj *Toldi*-fordításának első két éneke volt: „A *Toldi*ből közölt töredék bekerült az eposz teljes szövegének kiadásába. Valójában a *Toldi* első két énekének a *Sedmicá*ban való közlésével kezdte meg Zmaj Arany műveinek fordítását.” (Čurčić, 1984: 104–105) A *Toldi* teljes szerb fordítása 1858-ban jelent meg szintén Danilo Medaković kiadásában. Ez volt Zmaj első könyv alakban megjelent műve. Herceg János a kiadás körülményeiről a kötet előszava alapján megállapítja, hogy Zmaj a *Toldi*-fordítással először a Szerb Maticát kereste fel, de az ottani hivatalnokok sokallták a kiadás költségeit, a negyven aranyat, amelyet Zmaj a munkájáért kért, és bizalmatlanok is voltak a fiatal költő vállalkozásával szemben, ezért a kiadás jogát Zmaj eladta Medakovićnak, aki meg is jelentette (Herceg, 1957: 246). Közben a Matica szintén bejelentette kiadási igényét, így a szerb nyelvű fordítás második kiadása húsz évvel később a Szerb Maticánál jelent meg, s ez a szöveg már az új helyesírási normát tükrözte, az első kiadás archaikus szerb írásmódját átírták.

A fordításhoz írt *O ovoј knjizi* című bevezetőjében Zmaj kiemelte, hogy nagyon sokat hallott Arany János dicséret művéről, a *Toldiról*, de csak 1855-ben

sikerült kézhez kapnia, és amíg olvasta, el is döntötte, hogy lefordítja. Hangsúlyozta Arany János művének világos gondolatmenetét, nyelvi egyszerűségét, említette Ilosvai Selymes Péter históriáját is, illetve azt, hogy Arany mottóként idézett az 1574-ben keletkezett szövegből:

A Toldiban olyan elemeket találtam, amelyek a mi népdalainkban is fellelhetők, formai tekintetben is hasonló a mi népi költészetünkhöz, s a Toldi mégis egészen más, mint a mi hőskölteményeink. Megértettem, hogy ez a különbség a magyar szellem sajátosságaiban és karakterében rejlik, ez a szellem hatja át az egész művet, s én arra törekedtem, hogy annak ne kelljen a fordításban elvesznie¹ (Herceg János ford., Jovanović Zmaj, 1858: 6).

Zmaj bevezetőjének kulcsszava a „szellem”, pontosabban a szellem „áttevése” a szerb kultúrába. Fordítói attitűdjében hasonló elvek működtek, mint amit a Kisfaludy Társaság Shakespeare-bizottságának tagjai vallottak. A recepció felfigyelt arra, hogy Zmaj költészetében kölcsönzések, áthallások, gondolati és formai átvételek bukkannak fel. Fried István értelmezésében Zmaj azért fordította le a *Toldit* és a *János vitézt*, mert az általa is nagyra becsült népi epikus énekektől elütő elbeszélő költeményre akart variánst teremteni a szerb irodalomban (Fried, 1984: 678).

Az 1858-as kötetben Zmaj a *Toldi*-trilógia első részének átültetését publikálta. A fordításhoz írt utószavában megállapította, hogy az általa lefordított *Toldi* is egész műnek tekinthető, viszont szerzője megírta a *Toldi estéje* című művet is hat énekben, amely ugyanolyan érdekes és mesterien megalkotott, mint a *Toldi*: „Ha a szerb olvasóközönség jól fogadta volna a *Toldit*, akkor lehet, hogy hozzáfognék további fordításához. Előbb azonban meglátom, milyen érdeklődésre talál a *Toldi* ennél a kevés előfizetőnél”² (H. F. Hargita ford., Zmaj, 1858: 155). Az 1910-ben kiadott *Toldi* című kötetben már a trilógia mindhárom darabja olvasható szerb nyelven, a prolóógus elé a *Toldijina mladost* (Toldi fiatalsága) címet illesztette a fordító, a következő két rész pedig *Toldijina ljubav* (Toldi szerelme) és *Toldijina starost* (Toldi idősokora) címmel jelent meg. A *Toldi szerelmét* részben verses formában, részben prózában és kivonatosan fordította le.

¹ „У Толди самъ нашао понаввише елемементе, кои су и у нашимъ нар. песмама, ворма ние тако далеко одъ нашихъ нар. ворма и опетъ е та разлика у особености мацарског духа и характера, коимъ цео спев дише, и око тога самъ се попаштио, да се то у преводу не изгуби.”

² „Да се србска публика позиву на Толдию болъ одазвала, можда бихъ се латио да и далъ преводимъ. Овако ћу гледати, како ће бити Толдия и кодъ оцо мало предбройника примлѣнь.”

A prologus két versszaka kimaradt Zmaj fordításából, a Szerb Matica kiadásában azonban már olvasható, s akár vendégszövegnek is tekinthető a híres bevezető (fordítás a fordításban), ugyanis ez a szöveg az egy ideig Budapesten tartózkodó és ott tanuló Blagoje Brančić (1860–1915) fordítása.

Zmaj fordításszövegének első kiadásában az Ilosvai Selymes Péter-mottókat meghagyta, de magyar nyelven, nem fordította le őket. A második, a Szerb Matica gondozásában megjelent 1910-es kiadásában a magyar befogadó először Ilosvai mottójának hiányára figyel fel, a mottók ugyanis teljesen kimaradtak. Felvethető a kérdés, hogy a célnyelvi olvasó számára mennyiben tekinthető hiánynak az Ilosvai-idézetek elhagyása. Az intertextuális utalás az irodalomtörténeti előzményre hívja fel a figyelmet. Feltételezhető, hogy a fordító nehezen birkózott volna meg az archaikus nyelvhasználat érzékeltetésével, a pretextus esetében ugyanis az időbeli távolságot is érzékeltetnie kellett volna.

A fordítás kiemelkedő problémája a névhasználat, azaz a nevek honosítása. A névhasználatban többnyire a honosítás hiánya érvényesül. A Miklós utónév esetében a fonetikus átírás miatt csak részleges hangváltozás következik be, *Mikluš* a főszereplő neve. Hasonlóképpen lesz Lajos király *Lauš*, Miklós György nevű bátyja azonban *Dorđe* (Csuta György esetében ugyancsak honosítja a keresztnévet), Endre *Andrija*, Lőrinc *Lovra*, Pál *Pavle*. Bence neve megmarad, ebben az esetben nem történt változás. A honosítás a földrajzi nevek átültetésében érvényesül, természetesen ott, ahol megvan a szerb megfelelő, pl. *Budim*, *Budim-grad* (Buda), *Dunav* (Duna). Herceg János recenziója a magyar személynévhasználat megtartását hangsúlyozza (pl. Miklós a Nikola helyett), ezt azonban nem a magyaros szellemmel, hanem a formai hűség előtérbe helyezésével indokolja.

Ez a »megszerbesítés« semmi esetre sem értendő szó szerint, mert Zmaj sehol sem tért el az eredeti szövegtől, György kivételével a személynéveket is magyar alakjukban hagyta meg s csupán a hasonlatoknál folyamodott a szerb népdalok szelleméhez [...]. Pedig az »elszerbesítés« az akkori szerb fordításokban általános volt. Zmaj bizonyára nem azért tért el ettől a szokástól a Toldi átköltésében a személynévek meghagyásával, mert ezzel akarta a mű »magyarosságát« tiszteletben tartani; nem azért írt Miklóst »Nikola« helyett például, mert Toldi keresztnévének szerb változata esetleg valóban más szint adott volna a hős alakjának, hanem főképpen azért, mert Arany időmértékét és ritmikáját követve a három szótagból álló név könnyen felbonthatta volna sorait (Herceg, 1957: 247).

Zmaj meglehetősen sok utónevet honosított, a főszereplők esetében azonban következetesen nincs honosítás, legfeljebb némileg módosulhat a személynév szerb, cirill betűs átírása. Zmaj pontos célkitűzését nem ismerjük, ám a

főszereplők neveinek idegensége a szerb célszövegben a magyar történelmi és kulturális aspektust közvetíti a befogadó számára.

A *Toldi szerelmében* a *Piroška* név mellett a kislányra utaló kicsinyítő képzős *Piroškica* változat is megjelenik, noha a *kis Piroška* (*Piroška mala*) is előfordul. Vezeték- és utónév esetében a célszöveg világosan elkülöníti a kettőt, a *Toldi szerelmében* ez gyakori megoldás: „Lovra mu je ime, a Tar mu prezime” (Aranj, 1910: 71).

Arany csendéletként intonálja művét, kivonja a tájból az életaktivitásokat jelentő igéket, ezek helyett a létigéket („nincs”) halmozza, illetve az ábrázolt cselekvés nem életre, hanem annak hiányára, a mozgás, a tevékenység megszűnésére: alvásra vonatkozik („hortyog”). Csak az alacsonyabb rendű állatok, a „szöcskenyáj legelészése” jelent élő működést, amely azonban szinte a szervesetlen világ tüzének, a nap lángolásának szinonimája. Az üres/félig üres szekerek is a hiányt nyomatékosítják. A magyarban a szolgákra passzív, indirekt cselekvés vonatkozik: „mintha legjobb rendin menne dolga”, a szerbben a történésszerűség hangsúlyozása nem sikerül: „kao da su pos`o dovršili”. A „halott” életképet a magyar eredetiben az „álldogálnak” kifejezés is nyomatékosítja, a fordításból ez hiányzik.

A második versszak egy markáns képpel, megszemélyesítéssel érzékelteti az élő és a tárgyi világ közti különbséget: a gémeskút gémje szűnyogként kémleli a vizet, a föld vérét szívja. A szöcskék mellé felsorakoznak a szűnyogok, majd a böglyök, ismétcsak a ragadozó rovarok osztályából. Mindezzel szemben állnak („háborúra kelnek”) az ökrök, a letaglózott béresek. A tárgyi világ megszemélyesítése a szerbben is sikeres képpé áll össze, csupán az „óriás szűnyog” víziójának „golijat-komar”-ként való fordítása tekinthető kissé bonyolult megoldásnak.

A forrásnyelvi szöveg szerzője a statikus képet továbbra is kívülről szemléli, Zmaj lírai alanya viszont már itt, a 2. versszakban megszólal, megszólítja a szenvedő ökröket: „Žedni moji voci, ala trpet` znate!” Az eredetiben Arany majd csak a 4. versszakban vezeti be a dialógust, oldja fel a tikkasztó melegtől megégetett táj mozdulatlanságát („Szép öcsém, miért állsz ott a nap tüzeiben?”). Ezzel a késleltetéssel Arany fokozza a várakozást, majd hatásosabbá teszi annak feloldását. A *Toldi* felvezetése a kontraszt effektusát emeli ki, jelzi, hogy a mű minden vonatkozásban az ellentétek drámaiságára épül.

A reáliák szerepe meghatározó lehet egy műben, ezért nagyon fontos jelentéstartalmuk megőrzése a célnyelvi szövegben. Arany a pusztai élethez, munkafolyamatokhoz kapcsolódó kultúrspecifikumokat (edények, ruhák, kutyafajták), méltóságneveket (nádor, nádorispán), valamint a paraszti

társadalomban (béres), katonaságban (leventék) használatos elnevezéseket sző az első két ének szövegébe. Zmaj különféle fordítói műveleteket alkalmaz ezek átültetésére. A *béres* szó háromszor fordul elő a szövegben, s mindhárom alkalommal kihagyással él a fordító, mert valószínűleg úgy ítéli meg, hogy a célnyelvi olvasó számára nem sokat jelentene, ha a közvetlen alaki tükrözéssel keletkezett *biroš* szóval ültetné át. Például:

De felült Lackó a *béresek* nyakára,

Nincs, ki vizet merjen hosszú csatornára.

Žedni moji voci, ala trpet' znate!

– Tako vas i puste, da se načekate! (I. ének, 2.)

A verssorhoz lábjegyzetet is fűz Arany, amelyben a „Felült Lackó” frázist magyarázza.

S míg ő *béresekkel* gyűjt, kaszál egy sorban...

Pa je njemu zazor, što kopa i pluži... (I. ének, 7.)

Szénát hord szegényke künn a *béresekkel*,

U polju je, sine, da se vršaj spremi... (II. ének, 7.)

A *kuvasz* esetében a behelyettesítés műveletét alkalmazza, a szerbben használatos (madarski) kuvas helyett a célközönség számára ismertebb kutyafajta, az agár (*hrt*) mellett dönt, pedig fontos lett volna kiemelni, hogy a gazdaságot magyar kutyafajta őrzi:

Nyelvel a *kuvasz* a földre hengeredve...

Pa i *hrt* se, eno, od pripeke krije... (I. ének, 4.)

Még egy kutyafajta jelenik meg a szövegben, a *kopó*, egy hasonlat elemeként, a fordító ezen a szöveghelyen általánosít, átviszi a jelentést, meghagyja a hasonlatot, de a fölérendelt fogalmat, a faj megnevezését alkalmazza. A magyar irodalmi befogadás szemszögéből a *kopó* kiemelt jelentőségű, a célnyelvi olvasó szempontjából viszont közömbös.

Mint *kopó*, megérzi a zsíros ebédet...

Al' *pseći* nanjuši na ognjište masno... (II. ének, 10.)

A katonai reáliákhoz tartozó *levente* kétszer fordul elő az első ének hatodik versszakában, először alaki tükrözéssel oldja meg a fordító az átültetést:

Szép magyar *leventék*, aranyos vitézek!

Oh, *levente* zlatne, vitezovi slavni! (I. ének, 6.)

A forrásnyelvi szövegben a hatodik versszak első sora megismétlődik az utolsó sorban is, mintegy keretessé teszi a versszakot, a célnyelvi változatban azonban már elveszik az ismétlés, a fordító a *leventéket* a vitézek (*vitezovi*) kifejezéssel cseréli fel:

Szép magyar *leventék*, aranyos vitézek!

Vitezovi slavni, zlato moje čisto! (I. ének, 6.)

A társadalmi-politikai reáliák egyik csoportját képezik a hatalmi egységek, ezen belül az irányító személyek megnevezései. A nádor vagy nádorispán a Szent Istvántól 1848-ig terjedő időszakban a király után a legnagyobb országos méltóság volt Magyarországon. Zmaj teljes átalakítást végzett, a *nádort* hasonló, a célnyelvi olvasó számára ismert és érthetőbb fogalomra, a *županra* (zsupán) cseréli le, bár a kettő nem ekvivalens. Az ital tárolására használt *csobolyó* és *kecsketömlő* a szerb fordításban a török eredetű *tulumina*, a *bükkfateknő* pedig az anyagnév megnevezése nélkül *načvaként* fordul elő. A puszta hangulatát érzékeltetik a *szik* (*zemlja*), *kútágas* (*đeram*), *gém* (*šipka*), *tilalomfa*, *forgószél* (*vihar*), *parlag*, *bocskor* (*mamuze*) szavak, amelyek legtöbbje elveszik a fordításban.

A *Toldi* fordításának kulturális aspektusa főként az anya–fiú relációban nyilvánul meg, a célnyelvi befogadó ugyanis ráismer a szerb népi epika nyelvi-stilisztikai fordulataira. Nemcsak motivikus kapcsolatról van szó, hanem például a *mila* [mio: kedves, kellemes, bájos, drága] jelző gyakori beiktatásáról az anya vonatkozásában, amely ma már a szerb kultúrában sztereotípiaként is értelmezhető. A *Hatodik ének* 9. versszakában megjelenő „Édes anyámasszony” megszólítás szerb fordítása: „Gospo mila majko” (Aranj, 1910: 27). A 17. versszakban, amikor Miklós sietősen búcsúzik anyjától („Kegyelmedet pedig áldja meg az Isten...”), a célszövegben ismét felfedezhető a szerb kulturális hagyomány hatása: „S bogom sada, s bogom, – mila moja mati...” (Aranj, 1910: 29). A magára maradt anya kapcsán a hiperbolisztikus képteremtés is megnyilvánul. A *Hatodik ének* végén a fia eltűnését nehezen megélő anya megtántorodik és elájul, lelki összeroppanása tehát testi tüneteket eredményez. A szerb fordításban a testi tünetek fokozása, az anyai bánat felnagyítása figyelhető meg, ennek eléréséhez egy hasonlat kerül be a célnyelvi szövegbe: „Kao mrtva [mint a halott] leži u nesvesti” (Aranj, 1910: 30). Ebben az utolsó versszakban kétszer ismétlődik az „anya” szó („majka”, „tužna majka”), habár a forrásnyelvi szövegben egyszer sem szerepel (Aranj, 1910: 30). Arany szövegében Toldi Miklós számára a szülői házból való távozás a mérföldekre kitáguló világot és az induláshoz szükséges juss kiadását jelenti (*Második ének*), a célnyelvi szövegbe azonban bekerül az anyát nehezen elhagyó fiú reflexiója: „Ma da mi je teško majku ostaviti [Noha nehezen hagyom itt anyámat]” (Aranj, 1910: 13). Az anya-kapcsolatok esetében a fordító a redundancia veszélyétől, a kiemelésről vagy az új értelmezéstől sem riad vissza, mégis például a farkaskaland után hazafelé igyekvő Toldi vonatkozásában (*Ötödik ének*) a célnyelvi szöveg nem említi az anyai házat, csak a hazamenetelt és a falut (Aranj, 1910: 25). A forrásnyelvi szöveg szempontjából feltűnik, hogy a *Második ének* végén Toldi Miklós az „apai házból” megy ki tántorogva, az *Ötödik ének* végén pedig „az anyja

házáig” siet. A célnyelvi szöveg az otthont, a házat nem a szülőhöz, hanem az elmenés és visszatérés relációjához kapcsolja.

ÖSSZEGZÉS

A vizsgálat csupán néhány fordítói szempontot és műveletet érintett, főként azokat, amelyek a kulturális kapcsolatok vonatkozásában fontosak. A tanulmány nem a korszerű *Toldi*-kép megközelítésére törekedett, hanem Arany korának fordítói koncepcióját és Zmaj fordítói elveit vizsgálta, amelyekről méltatlanul kevés szó esett az eddigi recepcióban, ez a szakirodalom is többnyire régi vagy elavult. Az utóbbi években Németh Ferenc kutatásai készítettek Herceg János Zmaj fordításáról vallott nézeteinek újragondolására. Megállapítható, hogy Arany is, Zmaj is költőként a fordítói gyakorlatot helyezte előtérbe, mindketten alkotó tevékenységként viszonyultak a műfordításhoz, fordítóként a szellemet és a célközönség kulturális aspektusát helyezték előtérbe, ugyanakkor kellőképpen ügyeltek az idegenség „áttevésének” szempontjaira is. Így a kutatás további irányait a kulturális identitás jelenkori elméletei szabják meg, annál is inkább, mert a másság, az idegenség érzékeltetése a mai fordításszövegekben egyre hangsúlyozottabban érvényesül. Ez az értelmezési horizont azért oly eleven, mert az idegentől visszavezet önmagunkhoz: „Nem csak azért fontos a műfordítás, hogy általa megjelenhessünk a nagyvilágban, hogy hozzátartozónak érezhessük magunkat a kultúrák tarka és átfogó közösségéhez. De ugyanennyire fontos lehet azért, hogy mi magunk más fénytörésben újra megfejtjük azt, amit egy költemény »mond«. Ezért kell tisztelettel adóznunk azoknak a fordítóknak, akik magukénak érzik és interpretálni próbálják a mi kultúránkat, a mi költőinket” (Kocsány, 2017: 205).

Horváth Futó Hargita
Hózsza Éva
Csányi Erzsébet

RESPONSIBILITY OF “TRANSMITTERS” (TIMELINESS OF JÁNOS ARANY AND JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ’S TRANSLATOR DIALOGUE)

Summary

On the occasion of the 200th anniversary of János Arany's birth, the translator concept and practice of the 19th century again merit special attention. The purpose of the paper is rereading Jovan Jovanović Zmaj's *Toldi*-translation with comparative aspect. The research – that affects only some translator viewpoints and operations, particularly those that are

important with respect to the cultural contacts – is being directed mainly towards the first part of the Toldi trilogy.

Zmaj was one of the keystones of the era's Serbian-Hungarian literary and cultural contacts. He translated Toldi in 1858, Toldi's Evening in 1870 and Toldi's Love in 1896 into Serbian. The Serbian translation of the epic work Toldi appeared, in the first place, in 1858 in the Medaković press, Novi Sad. The second edition of the translation appeared in 1910, being supplemented with Toldi's Love (Toldijina ljubav) and Toldi's Evening (Toldiji nastarost), in the edition of the Serbian Matica, and this text already reflects the new orthographic norm, the archaic Serbian writing style of the first edition being transcribed. The two stanzas of the prologue were left out from Zmaj's translation, however it can be read in the edition of the Serbian Matica, and the notable introduction (translation in the translation) can be considered even as a guest text, namely this text is the translation of Blagoje Brančić, living and learning for a while in Budapest. Zmaj, in his first edition of text translation, preserves the mottos of Péter Ilosvai Selymes on Hungarian, he does not translate them. In the 1910 edition, the Hungarian recipient first confronts with the problem of deficiency, namely with the full absence of Ilosvai's motto.

The translator theory and practice of the 21st century open new perspectives for Arany's *Toldi* trilogy, as well as for the interpretation of its Serbian translation. Both Zmaj and Arany emphasize the practical aspect of translation; do not treat translation as a theoretical problem. Both of them are poets, virtuosi of the language. As poets, they give preference to the translator practice, both relate to literary translation as a creative activity, as translators favour the spirit and cultural aspect of the target audience. At the same time, they properly take notice of the viewpoints of strangeness "transfer", the latter one predominates more and more emphatically in today's translations. About Zmaj's Toldi translation, it can be noted that he considers foreign text as the "starting point" of his own poem. The introduction of the study focuses on the translator concept of Arany's age with the adaptation of philological-descriptive method, and emphasizes some comparative literature phases. Ultimately, it raises the problem of the boundaries and cultural aspects of translatability in connection with the target text, from a contemporary question horizon - as the most essential outcome of the paper.

Keywords: translation accuracy, Kisfaludy Society, cultural aspect, naturalization, intertext, independent language

Hargita Horvat Futo
Eva Hoža
Erzsébet Čanji

ODGOVORNOST „PRENOSILACA”
(AKTUELNOST PREVODILAČKOG DIJALOGA JANOŠA ARANJA I JOVANA
JOVANOVIĆA ZMAJA)

Sažetak

Dva veka od rođenja Janoša Aranja povod je za reinterpetaciju koncepcije i prakse prevođenja u 19. veku sa novih teorijskih stanovišta. Cilj studije je ponovno, komparativističko iščitavanje prvog dela trilogije *Toldi*, koju je preveo Jovan Jovanović

Zmaj. Teorija i praksa prevođenja u 21. veku otvaraju nove perspektive za interpretaciju navedene Aranjeve zbirke poezije, kao i njegovog srpskog prevoda. Uvodni deo rada fokusiran je na prevodilačku koncepciju vremena Janoša Aranja, potom je istaknuto nekoliko komparativističkih momenata, i na kraju se, povodom ciljnog teksta, obrađuje problematika granica i interkulturalnih aspekata mogućnosti prevođenja. Filološko-opisna metoda u radu tretira nekoliko bitnih aspekata i postupaka prevođenja, naročito one koji se odnose na uzajamne veze mađarske i srpske kulture. Konkluzije rada su sledeće: pesnici Aranj i Zmaj su smatrali da je prevodilačka praksa važnija od teorije i da je prevod samostalno umetničko delo. Njihovi prevodi ističu duh i kulturne aspekte ciljne grupe – trudili su se da „prenose” naročito one segmente u kojima se dve kulture razlikuju.

Ključne reči: vernost prevoda, Društvo „Kisfaludy”, interkulturalni aspekt, prilagođavanje, intertekst, samostalan jezik

KIADÁSOK

Aranj, J. (1858). *Spev Jovana Aranja Toldija. Spevana skaska u XII pesama*. Preveo: Zmaj Jovan Jovanović. Novi Sad: Narodna pečatnja dra Danila Medakovića.

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/1113> (cirill betűs kiadás)

Aranj, J. (1910). *Spev Jovana Aranja Toldija*. Preveo: Zmaj Jovan Jovanović. Knjige Matice srpske, broj 32. Novi Sad: Matica srpska. (cirill betűs kiadás)

Arany, J. (1966). *Összes költeményei*. Budapest: Magyar Helikon.

IRODALOM

Babić, S. (1984). Zmaj – a magyar költészet fordítója. *Hungarológiai Közlemények*, 58., 695–710.

Benedek, M. (1970). *Arany János*. Budapest: Gondolat.

Bori, I. (1987). A XIX. századi magyar és szerb népiesség problémáiról. In: Bori I. *Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról*. Újvidék: Forum. 88–91.

Čurčić, L. (1984). A magyar irodalom az újvidéki Sedmica lapjain 1856 és 1858 között. In: Veselinović Š. M. *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok II*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 100–106.

Dávid, A. (1970). *Fejezetek a magyar–délszláv művelődési és irodalmi kapcsolatok köréből*. Subotica: A Pedagógiai Főiskola Jegyzetellátó Bizottsága.

- Dávid, A. (1993). *Egyazon égtájon. Fejezetek a magyar–délszláv és délszláv–magyar kapcsolattörténet köréből*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete–Forum.
- Fried, I. (1984). Jovan Jovanović Zmaj – komparatiztikai szempontból. *Hungarológiai Közlemények*, 58., 677–684.
- Fried, I. (1984). Szerb–magyar művelődési kapcsolatok (1849–1867). In: Veselinović Š. M. *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok II*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 75–86.
- Hadzsics, A. (1869). Zmaj–Jovanovics János. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, 24. 45.
- Herceg, J. (1957). Arany Toldijának százéves szerb kiadása. *Híd*, 3–4., 246–247.
- Kocsány, P. (2017). Arany János verseinek német fordításairól. *Magyar Nyelvőr*, 2017. április–június, 141 (2), 191–206.
- Kozma, D. (1982). *Arany János breviárium*. Kolozsvár–Napoca: Dacia.
- Németh, F. (2014). *Arany, Jókai és Petőfi kultusza a Vajdaságban*. Szabadka: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar.
- Paz, O. (2007). Fordítás – Irodalom és irodalmiság. *Kalligram*, 2., 73–79.
- Szegedy-Maszák, M. (2010). *Kosztolányi Dezső*. Pozsony: Kalligram.

Kovács Rácz Eleonóra*
Halupka-Rešetar Szabina
Bölcsészettudományi Kar
Újvidéki Egyetem

UDC 811.163.41:: 371.3(497.113)
371.3:811.111'243
316.722:37
DOI: 10.19090/gff.2017.1.149-169
Originalni naučni rad

SZERB ÉS ANGOL NYELVI ATTITÚDÖK A VAJDASÁGI MAGYAR TANNYELVŰ 3. ÉS 4. OSZTÁLYOS GIMNÁZIUMI TANULÓK KÖRÉBEN**

A szociolingvisztikai kutatás a nagybecskereki (28 fő), a törökkanizsai (12 fő), az újvidéki (18 fő), valamint a zentai (74 fő) 3. és 4. osztályos tanulók szerb és angol nyelvi attitűdjét elemzi (összesen 132 fő). A kérdőíves kutatással végzett felmérés célja, hogy részben bemutassa a kapott eredményeket, másrészt viszont a rétegzett mintavétel nyomán szeretnénk feltárni a vajdasági magyar tannyelvű középiskolás diákok szerb és angol nyelvi attitűdje közötti különbségeket. A kutatás további célja, hogy a kapott eredmények felhasználhatók legyenek az angol és a szerb nyelv középiskolai oktatásmódszertanának fejlesztésében, a funkcionális-szituatív két- és többnyelvűség fejlesztésében, az additív nyelvszemlélet kialakításában, a két vagy több nyelvre kiterjedő kódváltás tudatosításában. Jelen tanulmányunkban tanulmányozzuk mindazokat a nyelvi attitűdjegyeket, amelyek mentén az iskolai angol és szerb nyelvi oktatás színvonala és minősége javítható.

Kulcsszavak: szociolingvisztika, nyelvi attitűd, funkcionális-szituatív kétnyelvűség, additív nyelvszemlélet, vajdasági magyar.

1. A NYELVI ATTITÚDRÓL

A nyelvi attitűdnek számos, többé-kevésbé egybeeső meghatározása van. Pap (1979) a nyelvi attitűdöt egy-egy nyelvvel, illetve nyelvjárással szemben kialakult értékelő jellegű véleményként definiálja. Kiss (1995: 135) szerint a nyelvi attitűd egy nyelvhez vagy nyelvváltozathoz fűződő szubjektív vélemény, a beszélő nyelvi beállítottságát, a nyelvvel vagy nyelvváltozattal kapcsolatos pozitív vagy negatív jellegű vélekedését jelöli. Giddens (1995: 686) a nyelvi attitűdöt olyan

* kreleonora@ff.uns.ac.rs

** A kutatás az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának a Szerb Köztársaság Oktatásügyi és Tudományos Minisztériuma által támogatott *Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában* című 178017. számú projektuma, valamint a *Nyelvek és kultúrák térben és időben* című 178002. számú projektuma keretében készült.

előzetesen kialakult elképzelésnek tartja, amely új információk hatására sem változik meg. Trudgill (1997: 58) azonban másként közelíti meg a témát, és úgy véli, hogy az attitűd a nyelvi viselkedésre való felkészültségre utal, és azt tükrözi, hogy egy adott nyelvre hogyan reagálunk, vajon kedvező módon-e, vagy sem.

A nyelvi attitűd a viselkedéssel szorosan összefügg. Lambert (1967) szerint nagymértékben meghatározza a viselkedést, míg mások (Brudner–Douglas, 1979) úgy vélekednek, hogy maga a nyelvi attitűd is viselkedésből fakadó tényező. Woolard és Gahng (1990) hangsúlyozzák, hogy a nyelvi attitűdöket a társadalmi, politikai, illetve nyelvpolitikai változások egyaránt alakítják. Vonatkozik ez a nyelvi attitűdre is, hiszen több összetevőből áll, mégpedig a megismerő (kognitív), az értékelő (evaluatív) és az akarati összetevőből (Deprez-Persoons, 1995). A nyelvi attitűd kialakulásának sok tényezőjét különíti el a szakirodalom. A szociológiai vizsgálatok során kiderült, hogy a nem és az életkor, a különböző kulturális hatások (pl. a család társadalmi helyzete, vagy a szülők iskolázottsága is) nagymértékben befolyásolja az attitűd kialakulását (Baker, 1992: 45).

A nyelvi attitűd vonatkozásában Gréczi-Zsoldos Enikő meghatározását fogadjuk el, amely véleményünk szerint a legátfogóbban írja körül a nyelvi attitűdöt. Eszerint:

A nyelvhasználat viselkedésforma is egyben. A mindenkor szituációhoz, a beszédkörülményekhez igazodva nyelvi elemek közül választunk beszélőközösségi, interperszonális, formális és informális helyzetben egyaránt. A nyelvi elemek közötti választás divatkövetés. A nyelvi attitűd a nyelvhasználati formákhoz való szubjektív viszonyulást, egyes embereknek és emberek csoportjainak nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel, elemekkel, illetőleg a nyelvhasználattal szembeni beállítottságát, az ezekről kialakult értékelő jellegű vélekedését jelöli. A beszélőnek tehát lehetősége van választani regiszterek, stílusárnyalatok, nyelvi formák között. (Gréczi-Zsoldos, 2011).

Laihonen (2015: 47) kijelenti, hogy bármely nyelv elsajátításához egyéb tényezők mellett nélkülözhetetlen a pozitív nyelvi attitűd, ugyanis ez eredményezi a másodnyelv tanulására való hajlandóságot és motivációt. A vajdasági magyar tannyelvű középiskolások számára a másodnyelv részben a szerb, részben pedig az iskolában tanult angol. Az említett két nyelv azonban nem egyenlő mértékben hat a magyarra, azaz a tanulók anyanyelvére. A szerb nyelvi hatás kétféle regionális és demográfiai faktorcsoporthoz mentén érvényesül: a Vajdaságban szórványban élő fiatalok mindennapi kommunikációs aktusainak része, mivel informális és formális beszédhelyzetben egyaránt találkozhatnak az államnyelvvél. Azonban azokban a régiókban, ahol a magyarság tömbben él – esetlegesen egy-egy településen belül

azonos településrészben –, ott a szerb nyelv többnyire az iskolai oktatás nyelve. Erre a különbségre ebben a tanulmányban nem térünk ki, de l. Kovács Rácz és Halupka-Rešetar (kéziratban). Az angol nyelvvel azonban mind a tömbben, mind pedig a szórványban élő diákok többnyire az iskolai oktatás keretében találkoznak. Az angol vonatkozásában azonban azt is tudnunk kell, hogy a Vajdaságban városokban élő gyerekek gyakran az iskolai oktatás előtt vagy mellett kapcsolatba kerülnek az angollal, mivel az angol nyelvű rajzfilmeket és gyermekműsorokat nem szinkronizálják, vagy csak részben szinkronizálják, továbbá a számítógépes játékokban szintén angolul zajlik a kommunikáció, tehát az angol azért számít másodnyelvnek, mert már tanulás előtt és közben elsajátítják azt.

Az említett két nyelv iránti attitűd évtizedek óta feltáratlan a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások vonatkozásában, ezért indokoltnak láttuk a nyelvi attitűdkutatás ilyen irányú kiterjesztését. A vajdasági magyar tannyelvű iskolások nyelvi attitűdje két fő irányvonal mentén szerepel az előzetes szociolingvisztikai szakirodalomban:

1. A kutatások részben a vajdasági magyar nyelvjárásokkal szemben kialakult nyelvi attitűdöket taglalják (vö. Kovács Rácz, 2013).
2. A felmérések másrészt a vajdasági magyar tannyelvű diákok szerb nyelvi attitűdjét elemzik (vö. Andrić, 2002–2012; Papp, 2004, Göncz, 1985, 1991, 1995, 1999, 2004; Rajšli, 1995, 1996; Lánicz, 1996; Molnár Csikós, 1974, 1995, 1998, 2000; Vukov Raffai, 2009, 2012; Čudić, 2003; Mirnics, 2003), azonban átfogó, a közösség egészére kiterjedő másodnyelvi attitűdkutatás nem született az eddigiekben. Emellett az angol nyelvvel szembeni viszonyulást tartalmazó attitűdökről nem készült tanulmány mindezidáig.

Jelen felmérés bevezetője és része annak a kutatásnak, amely megpróbál átfogó, összegző elemzést végezni a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások anyanyelvi, szerb nyelvi, valamint angol nyelvi attitűdjét illetően. A kérdőíves felmérés során mintegy 20 vajdasági középiskola (9 gimnázium és 11 szakközépiskola) 1087 (401 gimnáziumi tanuló és 686 szakközépiskolai tanuló) magyar tannyelvű tanulójának nyelvi attitűdjét szeretnénk felmérni. Mindebből most a Zentai Gimnázium, a Nagybecskereki Gimnázium, a Törökkanizsai Gimnázium, valamint az újvidéki Svetozar Marković Gimnázium 3. és 4. osztályos tanulóinak szerb és angol nyelvi attitűdjét mutatjuk be. Fontosnak találjuk hangsúlyozni még azt is, hogy az újvidéki és a nagybecskereki általános gimnázium harmadikos diákjainak heti négy angolórása van, a negyedikeseknek pedig heti három angolórása. A zentai gimnáziumban a harmadikos tanulók tantervében szintén heti négy angolóra szerepel, viszont a szakirányzattól függően (általános,

illetve társadalmi-nyelvi), a negyedikesek heti kettő, azaz négy angolóra számíthatnak. A törökkanizsai gimnázium magyar tagozata informatikai szakirányzatú, ezért csak heti két-két angolóránk van a harmadikos és a negyedikes tanulóknak is. Ami viszont a szerb nyelvi oktatást illeti, szakirányzattól függetlenül, a jelen kutatásban résztvevő valamennyi diáknak csak heti két szerbóra van.

2. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Nyelvi attitűdvizsgálatunkat magyar nyelvű szociolingvisztikai kérdőív segítségével végeztük iskolai tanórákon. Az élőnyelvi interjút az iskolák a szülők kérésére nem engedélyezték. A kutatás során 132 magyar tannyelvű 3. és 4. osztályos tanulót teszteltünk négy vajdasági középiskolából: a Nagybecskerek-i Gimnáziumból 28 tanuló, a Törökkanizsai Gimnáziumból 12 diák, az újvidéki Svetozar Marković Gimnáziumból 18 tanuló, a Zentai Gimnáziumból pedig 74 diák töltötte ki kérdőiveinket. Azért esett a választásunk a fentebb említett két iskolai korosztályra, mert ennek a csoportnak a szerb és angol nyelvi attitűdje még feltáratlan a szociolingvisztikai irodalomban. Sajnos az 1. és 2. osztályokban nem tudtuk elvégezni a felmérést, mert erre nem kaptunk engedélyt az iskoláktól.

Kérdőiveinkben zárt típusú kérdéseket (vö. Fóris, 2008) fogalmaztunk meg, mert a próbakérdezés alapján úgy láttuk, hogy a kutatás leginkább a megadott válaszlehetőségek nyomán lesz eredményes és sikeres.

Az egyes kérdések válaszlehetőségeit hosszas átgondolás és a próbakérdezés nyomán összegyűlt tapasztalati tényanyag alapján állítottuk össze. A próbakérdezés ugyanezen kérdésekkel történt, de nem adtunk válaszlehetőséget a megkérdezettek számára, ők maguk írták le válaszaikat egy-egy kérdés kapcsán. A kapott válaszokat összegezve alkottuk meg tehát a jelen tanulmányunkban is előforduló zárt típusú kérdéseinket. A zárt típusú kérdések két csoportját különböztetjük meg: az egyik kérdéscsoportban az adatközlők csupán egy választ keretezettek be (4.1., 5.1., 6.1., 6.2. kérdések), a másik csoportnál (3.1.1., 3.1.2. kérdések) viszont több válasz mellett is dönthettek ugyanazon kérdéson belül a megkérdezettek. Ezek a válaszok a vajdasági beszélt nyelv ismeretében nem zárják ki egymást, és a próbakérdezés következtében nem tartottuk indokoltnak, hogy kapott válaszok valamelyikét kihagyjuk. Tehát a kutatás során kikérdezett 132 adatközlő száma azon kérdésekre adott válasznál változik, amelyeknél több választ is bekeretezettek az adatközlők (3.1.1. és 3.2.1. kérdésekben). Ez utóbbi lehetőséget minden kérdésnél külön jeleztük a számukra. Jelen kutatás szempontjából fontosnak tartjuk, hogy az általunk megadott válaszok a mindennapi nyelvhasználat tekintetében kiegészítik egymást.

Az egyes kérdések és válaszok feldolgozása a következő sorrend szerint alakul a tanulmányban: a kérdések és a válaszok ismertetését követően táblázat formájában feltüntetjük a kérdésekre érkezett válaszok számát. Ezután a válaszarányokat bemutató százalékarányos diagrammal szemléltetjük és elemezzük a kapott adatokat. A diagramokban közöltek *a teljes minta* megnevezéssel illetjük, mivel a beérkezett válaszok összességét tartalmazzák, azaz a teljes adatközlői válaszszám alapsokaságát közlik. Teljes mintának számít tehát a beérkezett válaszok összessége, függetlenül attól, hogy azonos-e a válaszok és az adatközlők száma, vagy pedig különbözik. Ez utóbbi azokban a kérdésekben fordul elő, ahol több választ is bekeretezettek az adatközlők (3.1.1. és 3.2.1. kérdésekben).

3. NYELVI ATTITÚD A SZERB ÉS AZ ANGOL NYELV VONATKOZÁSÁBAN

Fontosnak ítéltük, hogy felmérjük a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások részéről a szerb és az angol nyelvi attitűdöt. Zárt típusú kérdéseinkben a lehetséges válaszokat próbakérdezés nyomán fogalmazzuk meg. Azonban a válaszok sorában szereplő utolsó lehetőség az *egyéb válasz* kategóriát tartalmazza. Ez utóbbi lehetőséget ad olyan válaszok megfogalmazására, amelyek nem szerepelnek az általunk megadott válaszok között.

3.1. A szerb nyelvtudás értékelése

Mivel előző vizsgálataink szerint a szerb nyelvhasználat a nyilvános beszédhelyzetektől a familiáris szféráig terjedő intervallumban értékelhető a vajdasági magyarság vonatkozásában (Kovács Rácz, 2011), ezért az első kérdésre megadott lehetséges válaszokat is eszerint fogalmazzuk meg, azaz az általánosan minden beszédhelyzetre kiterjedő szerb nyelvi kommunikációtól haladtunk addig a pontig, mely szerint sem nem értenek szerbül, sem nem beszélnek a szerb nyelvet a megkérdezettek. Itt nem elsősorban a konkrét beszédhelyzetek érdekeltek bennünket, inkább a nyelvtudás fokára helyeztük a hangsúlyt, melyet azonban kötnünk kellett néhány beszédhelyzethez. Fontosnak tartottuk továbbá a lehetséges válaszok között megemlíteni a barátokkal történő kommunikációt, mert igaz ugyan, hogy az a familiáris beszédhelyzetekhez tartozik, azonban tapasztalataink szerint a vajdasági magyarság vonatkozásában (Kovács Rácz, 2011) az utóbbi beszédhelyzet átmenetet képez az informális és formális beszédhelyzetek

között, mivel a baráti társalgások sokszor munkahelyi társalgások is, amelyek viszont a munkahelyi ügyintézéshez kapcsolhatók, azaz a munkahelyi baráti társalgások azáltal válnak formálissá, hogy hivatalos ügyekről folyik a beszélgetés. Mivel a barátokkal zajló társalgás (c) választ átmenetet képez a formális és az informális beszédhelyzetek között, ezért adatközlőink gyakran az előző két válasszal együttesen keretezték be ezt a válaszlehetőséget. Ennek köszönhető, hogy a válaszok száma jelen kérdésben meghaladja az adatközlők számát.

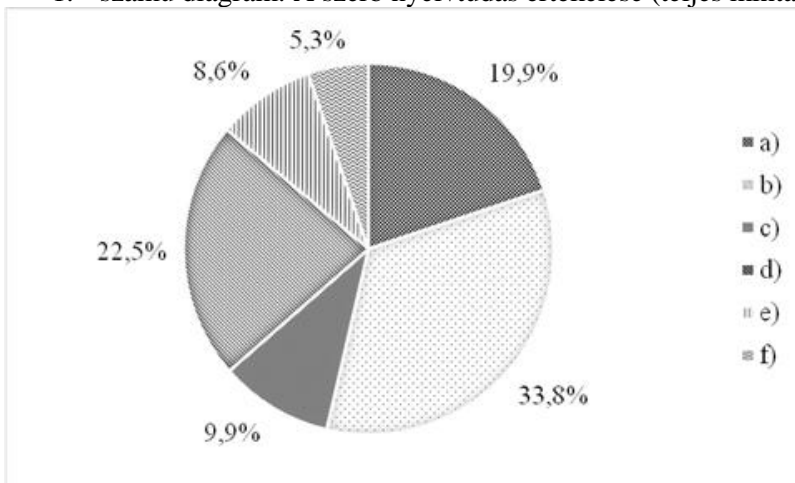
3.1.1. Adatközlőink tehát az alábbi válaszok segítségével értékelték szerb nyelvtudásukat:

- a) *Jól beszélek szerbül, bármely témáról tudok szerb nyelven beszélni.*
- b) *Főként a mindennapi életben beszélek szerbül hivatalos ügyintézés közben (kezelőorvossal, bankban, boltban stb.), amennyiben más nyelven nem értenek meg.*
- c) *A barátaimmal is szerbül beszélek.*
- d) *Értek szerbül, de nem beszélek.*
- e) *Nem értek szerbül és nem is beszélek.*
- f) *Egyéb válasz.*

1. számú táblázat: A szerb nyelvtudás értékelése: a válaszok megoszlása

Válaszok	a)	b)	c)	d)	e)	f)	Összesen
Teljes minta	30	51	15	34	13	8	151

1. számú diagram: A szerb nyelvtudás értékelése (teljes minta)

A 3. és 4. osztályos vajdasági magyar tannyelvű középiskolások 33,8%-a azt állította a kutatás során, hogy főként a hivatalos ügyintézéshez köthető a szerb

nyelvhasználat. A gyakorisági sorrend második helyén áll az a vélemény, mely szerint a megkérdezettek megértik ugyan a szerb nyelvi kommunikációt, de nem beszélnek a szerbet. Adatközlőink további 19,9%-a úgy véli, bármely beszédhelyzetben meg tud szólalni szerb nyelven, mivel jól beszél a nyelvet. Amennyiben összesítjük az első két válaszlehetőséget (az (a) és (b) válaszokat), úgy a megkérdezettek 56,3%-a jól beszél a szerb nyelvet, és minden probléma nélkül kommunikál a mindennapokban szerbül, amennyiben arra szükség van. A középiskolások 9,9%-a úgy ítéli meg, barátaival is szerb nyelven társalog. Mindemellett az adatközlők 8,6%-a választotta azt, hogy sem nem érti, sem nem beszél a szerbet. A kapott adatok 5,3%-a tartalmaz egyéb választ, melyek a következők:

Családdal (beszélek szerbül).
Értek szerbül, de nem tudok tökéletesen beszélni.
Értek szerbül, és beszélek is, ha a helyzet úgy hozza.
Értem, de nem mindig tudok válaszolni.
Megértem amit mondanak, de nem tudok mindig válaszolni.
Mindent megértek, de csak akkor válaszolok, ha nagyon muszáj.
Nagyjából megértem, nem beszélem.
Néha megértem, amit mondanak, és tudok rá válaszolni.

Az egyéb vélemények minden válasza egyszer fordul elő a kérdőívekben. Bár a fenti válaszok egy része a (d) válaszlehetőség alá is sorolható, az adatközlők fontosnak tartották külön hangsúlyozni, hogy milyen mértékben értik, azaz beszélnek a szerb nyelvet, válaszaikat emiatt tüntettük fel külön itt is.

3.2. Az angol nyelvtudás értékelése

Mivel a vajdasági magyar ajkú középiskolások számára az angol nyelv idegen nyelv, melynek használati köre különbözik a szerb nyelvtől, ezért a próbakérdés nyomán az angol nyelv használati körére vonatkozóan a szerbtől részben eltérő válaszokat fogalmaztunk meg. A próbakérdésből egyértelművé vált számunkra, hogy az angol nyelv használati köre főként az alábbiak vonatkozásában tér el a szerb nyelvhasználatától: a különbség elsősorban abban mutatkozik meg, hogy az angol használata kötődik ugyan a mindennapos kommunikációs nyelvhasználatához, ez viszont főként az internetes oldalak beszédhelyzeteihez köthető többnyire (alábbi (e) válasz). Továbbá azokat a beszédhelyzeteket,

melyekben adatközlőink kiválóan beszélnek az angolt, három lehetséges válaszra osztottuk fel (vö. (d), (e), (f) válaszok), mivel a próbakérdés alapján szükségesnek láttuk az említettek különválasztását. Ez utóbbi a szerb nyelv vonatkozásában más megfogalmazásban ugyan, az (a), a (b) és a (c) válaszokban jelentkezett a fentiekben. Az adatközlők több válaszlehetőséget is bekarikázhattak.

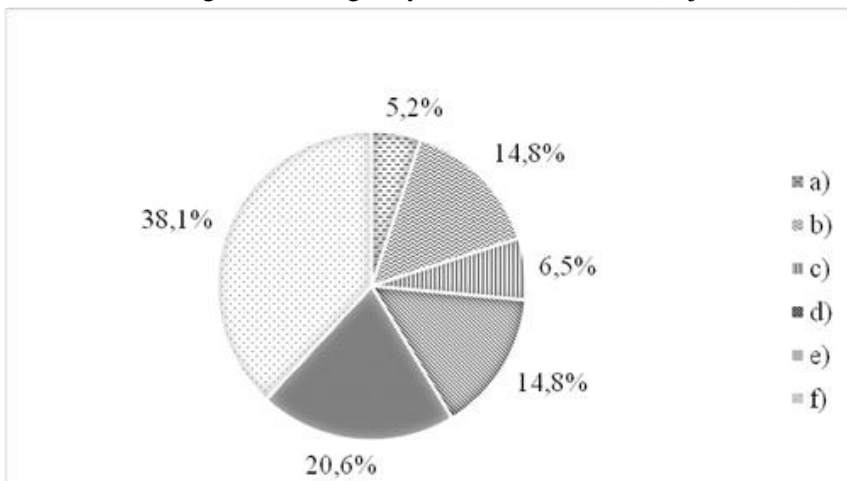
3.2.1 A tanulók a következő válaszok segítségével értékelték angol nyelvtudásukat:

- a) *Nem beszélek angolul, és nem értem az angol nyelvű beszélgetést.*
- b) *Nem beszélek angolul, de megértem az angol nyelvű beszélgetést.*
- c) *Csupán a leírt szöveget értem meg angolul.*
- d) *Azokról a témakörökről tudok beszélni angolul, melyeket az iskolában tanulunk a tankönyvekből angol nyelvi órán.*
- e) *Azokról a témakörökről tudok beszélni angolul, melyeket a zeneszámok, valamint a különböző internetes oldalak révén sokszor látogatok.*
- f) *Jól beszélek angolul, csaknem mindent megértek.*
- g) *Egyéb vélemény.*

2. számú táblázat: Az angol nyelvtudás értékelése (teljes minta)

Válaszok	a)	b)	c)	d)	e)	f)	Összesen
Teljes minta	8	23	10	23	32	59	155

2. számú diagram: Az angol nyelvtudás értékelése (teljes minta)

Adatközlőink 38,1%-a bevallása szerint jól beszél angolul, csaknem mindent megért angol nyelven. További 20,6%-uk úgy ítéli meg, azokról a

témakörökről tud angol nyelven beszélni, melyekkel az internetes oldalak által van kapcsolatban. Mintegy 14,8%-ot tesz ki azoknak a magyar tannyelvű középiskolai tanulóknak a számaránya, akik véleményük szerint passzív angol nyelvi tudással bírnak, azaz megértik ugyan az angol nyelvű beszélgetést, de ők maguk nem beszélnek a nyelvet, valamint ugyanilyen arányszámban találkoztunk azokkal az adatközlői attitűdökkel, melyekben a megkérdezettek arról nyilatkoztak, hogy az iskolában tanultak vonatkozásában tudnak angolul kommunikálni. A válaszok 6,5%-ában az adatközlők úgy ítélik meg, csupán a leírt szöveget értik meg angolul. Adatközlőink 5,2%-a állítja, hogy nem beszél és nem ért angolul.

4. A SZERB ÉS AZ ANGOL NYELVTUDÁS KÖZÖTTI PÁRHUZAM

A szerb és az angol nyelvtudás párhuzamba állításakor megpróbáltunk minden olyan válaszlehetőséget felsorakoztatni, melyek fennállnak az említett nyelvek vonatkozásában a vajdasági magyar tannyelvű középiskolások nyelvhasználatában. Ezért a megkérdezettek az alábbi válaszok segítségével vonhattak párhuzamot szerb és angol nyelvtudásuk között:

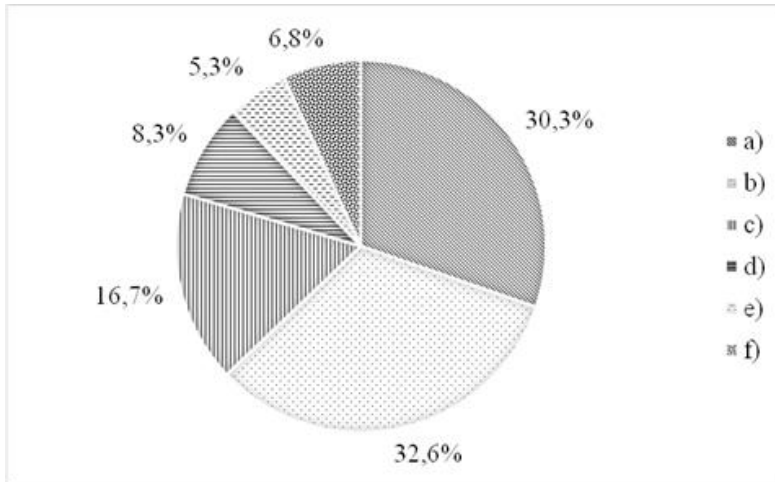
4.1.

- a) *Szerbiül beszélek jobban (angolul kevésbé).*
- b) *Angolul beszélek jobban (szerbiül kevésbé).*
- c) *Mindkét nyelven egyformán beszélek.*
- d) *Egyik nyelven sem beszélek, de megértem, amit mondanak nekem.*
- e) *Szerbiül beszélek, az angol pedig megértem.*
- f) *Angolul beszélek, a szerbet megértem.*

3. számú táblázat: A szerb és az angol nyelvtudás közötti párhuzam (teljes minta)

Válaszok	a)	b)	c)	d)	e)	f)	Összesen
Teljes minta	40	43	22	11	7	9	132

3. számú diagram: A szerb és az angol nyelvtudás közötti párhuzam (teljes minta)

Az adatközlők 30,3%-a azt állítja, szerbül beszél jobban, további 32,6%-uk pedig állítása szerint angolul beszél jobban. A magyar tannyelvű középiskolai tanulók 16,7%-a azonos szinten beszéli az angolt és a szerbet. A megkérdezettek 8,3%-a passzív nyelvtudással bír az angol és a szerb nyelv vonatkozásában, azaz egyik nyelvet sem beszélik, de megértik a velük kommunikáló felet. További 5,3%-ot tesz ki azoknak az aránya, akik a szerbet beszélik, az angolt pedig csupán megértik. Végül pedig 6,8%-kal számolhatunk azon nyelvi adatok vonatkozásában, melyekben az adatközlők állításuk szerint az angolt beszélik, a szerbet pedig csupán megértik.

5. A SZÍVESEBBEN TANULT NYELV

Angol–szerb nyelvi attitűdkutatásunk során feltettük az alábbi kérdést is, valamint a próbakérdés nyomán válaszlehetőségeket is megfogalmaztunk:

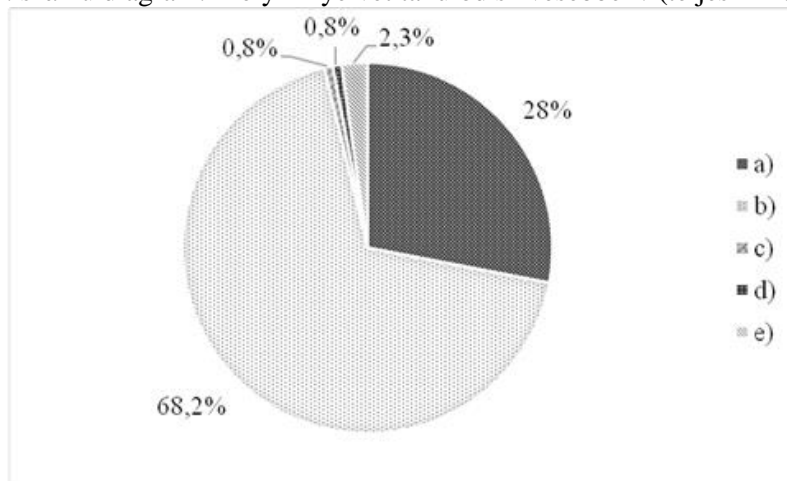
5.1. Mely nyelvet tanuld szívesebben?

- Szerbül tanulok szívesebben.*
- Angolul tanulok szívesebben.*
- Mindkét nyelvet egyforma szívesen tanulom.*
- Egyik nyelvet sem szívesen tanulom.*
- Nem tudom. Nincs véleményem erről.*

4. számú táblázat: A szívesebben tanult nyelv (teljes minta)

Válaszok	a)	b)	c)	d)	e)	Összesen
Teljes minta	37	90	1	1	3	132

4. számú diagram: Melyik nyelvet tanuld szívesebben? (teljes minta)

Adatközlőink többsége (68,2%-a) az angol nyelvet tanulja szívesebben. A megkérdezettek további 28%-a a szerb nyelv mellett döntött. A mindkét nyelvet szívesen tanulók számaránya, valamint az egyik nyelvet sem szívesen tanulók aránya 0,8%-ra tehető. Adatközlőink 2,3%-ától nem kaptunk választ kérdésünkre. Kontollvizsgálatunk folyamán azt a kérdést is feltettük adatközlőink számára, hogy miért tanulják szívesebben az egyik vagy a másik nyelvet, azonban kérdésünket elutasították, azaz nem válaszoltak rá, ezért a továbbiakban ezt a kérdést kihagytuk a kutatásból.

6. ÉRDEMJEJY SZERB ÉS ANGOL NYELVBŐL

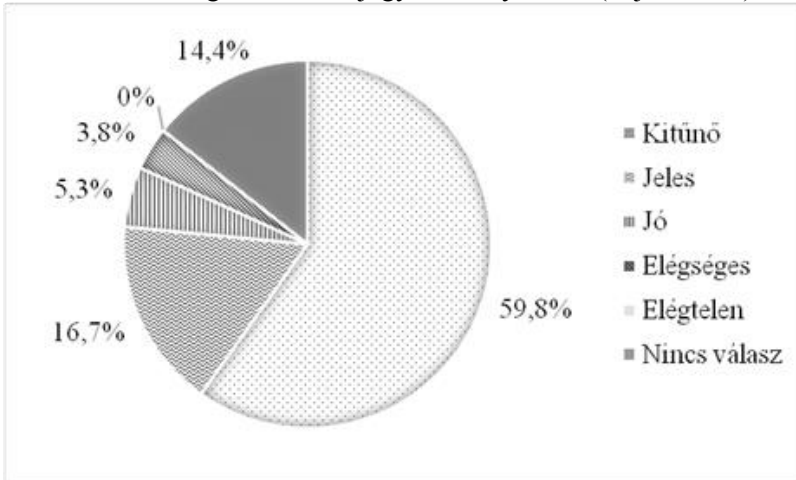
6.1. Érdemjegy szerb nyelvből

Szerb nyelvi attitűdvizsgálatunk során adatközlőink megjelölték kérdőíveinkben, hogy az előző tanév végén milyen osztályzatuk volt szerb nyelvből. A válaszok ezúttal tehát az osztályzatokat tartalmazzák:

5. számú táblázat: Az érdemjegyek megoszlása szerb nyelvől (teljes minta)

Válaszok	Kitűnő	Jeles	Jó	Elégséges	Elégtelen	Nincs válasz	Összesen
Teljes minta	79	22	7	5	0	19	132

5. számú diagram: Érdemjegy szerb nyelvől (teljes minta)

A kérdőívek adatai alapján a megkérdezettek 59,8%-ának ötöse, 16,7%-uknak négyese, 5,3%-uknak hármasa, 3,8%-uknak pedig kettese volt szerb nyelvől az előző tanév végén. A kapott adatok alapján senki sem zárta elégtelen osztályzattal a tanévet. Emellett adatközlőink 14,4%-a nem válaszolt kérdéseinkre.

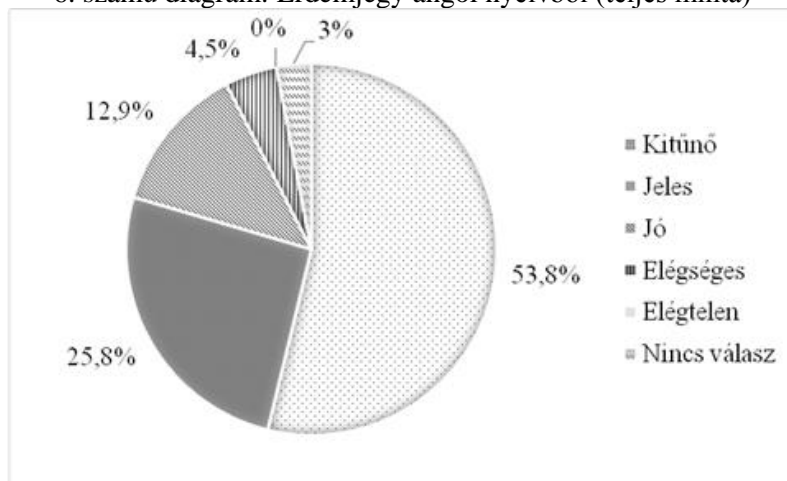
6.2. Érdemjegy angol nyelvől

A megkérdezettek feltüntették a kérdőívekben angol nyelvől kapott osztályzataikat. A válaszok tehát az érdemjegyek megjelölését tartalmazzák alábbi diagramunkban.

6. számú táblázat: Az érdemjegyek megoszlása angol nyelvől (teljes minta)

Válaszok	Kitűnő	Jeles	Jó	Elégséges	Elégtelen	Nincs válasz	Összesen
Teljes minta	71	34	17	6	0	4	132

6. számú diagram: Érdemjegy angol nyelvből (teljes minta)

A tanulók 53,8%-a ötössel, 25,8%-uk négyessel, 12,9%-uk hármassal, 4,5%-uk pedig kettessel zárta a tanévet. Senki nem kapott elégtelen osztályzatot, 3%-uk nem válaszolt kérdésünkre.

Amennyiben összevetjük a szerb és az angol nyelvből kapott osztályzatokat, és fentebbi nyelvi attitűdöket, valamint a nyelvtudás szintjét (a tanulók önértékelése alapján), úgy azt tapasztaljuk, hogy annak ellenére, hogy az angolnak magasabb presztízse van a vajdasági magyar tannyelvű 3. és 4. osztályosok körében, 6%-kal többüknek van ötöse szerb nyelvből. Angol nyelvből pedig 9,1%-kal gyakrabban fejezték négyes osztályzattal, 7,6%-kal többen pedig hármas osztályzattal zárták a tanévet. Leszögezhetjük tehát, hogy az érdemjegyek nem tükrözik az angol nyelv presztízseit. Az utóbbi nyelvi attitűd, azaz az angol presztízse sejtésünk szerint azzal magyarázható, hogy az angol oktatásmódszertana Vajdaságban a funkcionális-szituatív oktatásgyakorlatra épül, ezért a tömbben élő tanulók gyakran jobban beszélik az angolt, mint a szerbet. A szerb nyelvi oktatás ezzel szemben környezetnyelvnek tekinti a szerbet, a tananyag megoszlása is eszerint alakul. Ezzel szemben a tömbben gyakran homogén többségben élő magyar fiatalok számára a szerb nem része a mindennapoknak, és ezt az iskolai oktatás nem veszi figyelembe. Az utóbbi problémával küzdenek szerte a magyar országhatáron túl homogén többségben élő magyar iskolások is, mivel sem a román, sem a szlovák, sem pedig az ukrán tanításában nem veszik figyelembe ezt a regionális jellemzőt. Az utóbbi években a felvidéki és erdélyi (Szilágyi, 1998) magyar nyelvészek körében történnek erőfeszítések annak érdekében, hogy a román és a

szlovák nyelv elsajátítását ne kudarcként éljék meg a tanulók. Mindezt az alábbiakkal magyarázzák az erdélyi magyar szociolingvisták:

Az oktatási folyamat tervezése nem épít a tanulók nyelvi, kulturális sajátosságaira. Sem az oktatási szemlélet, sem a tantervekben, tankönyvekben foglalt tartalmi kínálat nem ad lehetőséget a nyelv funkcionális, pragmatikus elsajátítására. A tananyagban szereplő nyelvi tartalmak nem követik a beszélők kommunikációs igényeit és integrációs szükségleteit, sok esetben nem a román nyelvet mutatják be, hanem annak regionális vagy archaikus regisztereit. A tanítási és tanulási stratégiákban az egynyelvű szemlélet érvényesül, nevezetesen a »másodnyelvű egynyelvűség« (Péntek, 2005, 2011) logikája, hiányzik azonban az összehangoltság az anyanyelv, a nem anyanyelv (másodnyelv) és az idegen nyelvek között, csakúgy, mint a nyelvi kompetenciák integrált fejlesztésének törekvése. (Tódor, 2015: 24–25)

Véleményünk szerint mindez az alapja és kiindulópontja a szerb nyelv magyar tannyelvű tagozatokon történő oktatásának is a Vajdaságban. Ezzel magyarázzuk az angol presztízsét a szerb nyelvvel szemben, mely az attitűdvizsgálatból egyértelműen kirajzolódik a számunkra.

7. ÖSSZEGZÉS

Kutatásunk eredményeit a következő pontok mentén összegezhetjük:

1. A megkérdezettek 63,6%-a értékeli úgy (1. kérdés, (a), (b), (c) válaszok), hogy jól beszéli a szerbet, és a mindennapokban jól boldogul szerb nyelvtudásával. Ugyanez a nyelvi attitűd az angol nyelvhasználatot illetően a válaszok 73,5%-ában jelenik meg (2. kérdés, (d), (e), (f) válaszok). Adatközlőink 38,1%-a nyilatkozta, hogy jól beszéli az angolt, valamint további 20,6%-uk az iskolai tananyaggal azonos témakörökben kommunikál angolul. Továbbá az adatok 8,6%-ában a megkérdezettek úgy értékelik, sem nem beszélnek, sem nem értenek szerb nyelven, ugyanez az attitűd 5,2%-os gyakorisággal fordul elő az angol nyelvtudás értékelésében. Passzív nyelvtudással az angol vonatkozásában (2. kérdés, (b) és (c) válaszok) a válaszok 21,3%-ában találkozunk, mindez a szerb nyelvet illetően a válaszok 22,5%-ában jelenik meg. Azonban hangsúlyoznunk kell azt a tényt is, hogy az adatközlők nyelvtudási szintje önértékelésen alapszik, ezért bizonyos mértékben szubjektív is. A nyelvtudás önértékelését továbbá az adott nyelvközösséggel való közvetlen kapcsolat is befolyásolja, ezért az adatközlők könnyebben/objektívebben meg tudják határozni szerb nyelvtudásuk szintjét, míg az angol nyelvtudás szintjének

meghatározását feltételezhetően elenyésző számú adatközlő esetében könnyítette az angol nyelvközösség tagjaival való közvetlen kapcsolat.

2. Adatközlőink 35,6%-a (1. kérdés, (a) és (f) válaszok) meglátása szerint jól boldogul a mindennapokban szerb nyelvtudásával, valamint a megkérdezettek 39%-a állítja (2. kérdés, (b) és (f) válaszok) ugyanezt angol nyelvtudása vonatkozásában. Továbbá 16,7%-ra tehető azok aránya, akik úgy értékelik, mindkét nyelvet egyformán beszélik. Az adatközlők 40%-kal magasabb számarányban nyilatkozták, hogy szívesebben tanulják az angolt, mint a szerbet.
3. Az érdemjegyeket illetően az alábbi különbségekkel számolhatunk: 6%-kal magasabb számarányban van ötöse szerb nyelvből a tanulóknak, mint angolból. Emellett a szerb–angol érdemjegyet összehasonlítva 9,1%-kal több diáknak van négyes osztályzata, valamint 7,6%-kal többüknek van hármas osztályzata angol nyelvből.

A Vajdaságban többen élő magyarok többnyire homogén többségben élnek az egyes településeken belül, számukra a szerb nyelv elsajátítása sokkal nagyobb nehézséggel jár, mint a vajdasági szórványban élők számára. Tehát az előbbi régióban élő gyerekek környezet és idegennyelv-tanításában (számos európai modell mintájára) a nyelvtanítás funkcionális aspektusára kell helyoznünk a hangsúlyt, azaz azokat a beszédhelyzeteket kell gyakoroltatnunk iskolai tanórákon, melyekben a diákok nagy valószínűséggel megszólalnak majd szerb nyelven. Mivel az angol egyértelműen idegen nyelv, a szerb pedig részben környezetnyelv (a szórványban élőknek), részben pedig államnyelv (a többen élőknek), ezért az utóbbi régió vonatkozásában a vajdasági köztudatban az szerepel, hogy a szerb nyelvet az angol mintájára idegen nyelvként kell tanítanunk az iskolákban. Azonban ennek a nézetnek a téves voltát igazolja az a tény, hogy a szerbet a vajdasági magyarok más beszédhelyzetekben alkalmazzák, mint az angolt idegen nyelvként. Ez utóbbira egy későbbi tanulmányunkban mutatunk rá, amelynek eredményeit jelenleg összegezzük és dolgozzuk fel. Tehát tulajdonképpen a funkcionális-szituatív kétnyelvűségekre való nevelés a cél, azaz arra kell összpontosítanunk a nyelvtanítás során, hogy mind a többen, mind a szórványban élő magyar gyermekek meg tudjanak szólalni szerb és angol nyelven azokban a beszédhelyzetekben, amelyekben erre szükségük lesz. Jelen kutatás eredményei alátámasztják és bizonyítják a funkcionális-szituatív kétnyelvűségekre való nevelés időszerűségét, valamint az ismertetett nyelvi attitűdök kiindulópontjai ennek a szemléletnek. További feladata az iskolai oktatásnak, hogy a szerb nyelv presztízsét növelje, ehhez pedig rendkívül nagy szükség van a a Tódor Erika Mária (2015) által felsorolt alapelvek figyelembevételére, a tananyag felállítását a tanulók nyelvi

kulturális sajátosságaira kell építenünk, párhuzamokat kell felállítanunk ennek kapcsán anyanyelvünk, valamint az államnyelv között.

Kovács Rác Eleonóra
Halupka-Rešetar Szabina

ATTITUDES TOWARDS SERBIAN AND ENGLISH AMONG HUNGARIAN 3RD AND 4TH GRADE GRAMMAR SCHOOL PUPILS IN VOJVODINA

Summary

The paper presents part of the more comprehensive sociolinguistic research aimed at analyzing the attitudes of Hungarian 3rd and 4th grade pupils in Vojvodinian grammar schools not only towards their mother tongue, but also toward Serbian, as the majority language and the official language of the country in which they live, and also towards English as a foreign language. In this paper, we present the results obtained by analyzing the data collected by the stratified sampling method. The participants in the research totalled 132 pupils of the 3rd and 4th grades of four grammar schools in Vojvodina: the grammar school "Svetozar Marković" in Novi Sad (N=18), the Zrenjanin Grammar School (N=28), the Grammar School in Novi Kneževac (N=12), and the Grammar School in Senta (N = 74). The respondents from the first three grammar schools are pupils who live in a heterogeneous language environment, where the Hungarian population is diffused and is exposed to Serbian (and English) to a much greater extent. The pupils of the Grammar School in Senta, on the other hand, represent members of a relatively compact community whose members are mostly exposed to Hungarian (cf. Barlai – Gábrity Molnár, 2008). The results of the research show that in a heterogeneous language environment, the attitudes of the respondents towards Serbian are much more positive than among pupils living in a compact Hungarian community. However, the latter group of research participants showed a more positive attitude towards English than their peers from Novi Sad, Zrenjanin or Novi Kneževac. Such results speak in favour of the need to rethink language teaching practices (for teaching Serbian and English) so that more focus is placed on the development of functional and situational bilingualism or multilingualism. We need to insist on the pupils attaining additive bilingualism, i.e. on developing a sense of their belonging to two languages and two cultures and to raise the pupils' awareness of code switching. The conclusions of this research should contribute to the quality of teaching Serbian and English in grammar schools in Vojvodina in which Hungarian is the language of instruction.

Keywords: sociolinguistics, attitudes towards language, functional and situational bilingualism, additive approach to language, diffused and compactly settled Hungarians in Vojvodina.

Eleonora Kovač Rac
Sabina Halupka-Rešetar

STAVOVI PREMA SRPSKOM I ENGLESKOM JEZIKU KOD VOJVOĐANSKIH UČENIKA 3. I 4. RAZREDA GIMNAZIJE NA MAĐARSKOM NASTAVNOM JEZIKU

Sažetak

U radu se prikazuje jedan deo obimnijeg sociolingvističkog istraživanja čiji je cilj da se analiziraju stavovi učenika vojvođanskih srednjih škola na mađarskom nastavnom jeziku kako prema maternjem jeziku, tako i prema jeziku okruženja i jeziku države u kojoj žive, pa i prema engleskom jeziku kao stranom. U ovom radu predstavljamo rezultate do kojih smo došli analizom podataka prikupljenih metodom stratifikovanog uzorkovanja, i to među ukupno 132 učenika 3. i 4. razreda četiri vojvođanske gimnazije: novosadske gimnazije „Svetozar Marković“ (N=18), Zrenjaninske gimnazije (N=28), Gimnazije Novi Kneževac (N=12), te Senčanske gimnazije (N=74). Dok su ispitanici iz prve tri gimnazije učenici koji žive u heterogenoj jezičkoj sredini, gde su Mađari difuzno naseljeni i u kojoj su u znatno većoj meri izloženi srpskom (i engleskom) jeziku, učenici Senčanske gimnazije predstavljaju populaciju koja živi u relativno kompaktnoj zajednici u kojoj se uglavnom koristi mađarski jezik (v. Barlai – Gábrity Molnár 2008). Rezultati istraživanja pokazuju da su u heterogenim jezičkim sredinama stavovi ispitanika prema srpskom jeziku znatno pozitivniji nego što je to slučaj kod učenika koji žive u kompaktnim mađarskim zajednicama. Međutim, potonji ispitanici su pokazali pozitivniji stav prema engleskom jeziku nego li njihovi vršnjaci iz Novog Sada, Zrenjanina ili Novog Kneževca. Ovakvi rezultati govore u prilog potrebe da se u metodiku nastave srpskog i stranog jezika u većoj meri uključi razvijanje funkcionalne i situacione dvojezičnosti, odnosno višejezičnosti, da se insistira na aditivnoj dvojezičnosti, tj. na razvijanju osećaja pripadnosti dvama jezicima i dvama kulturama i na podizanju svesti učenika o promeni koda. Zaključci ovog istraživanja trebalo bi da doprinesu kvalitetu nastave srpskog i engleskog jezika u gimnazijama na mađarskom nastavnom jeziku.

Ključne reči: sociolingvistika, stavovi prema jeziku, funkcionalna i situaciona dvojezičnost, aditivni pristup jeziku, difuzno i kompaktno naseljeni Mađari u Vojvodini.

IRODALOM

- Andrić, E. (2002). A szerb nyelv hatása a kétnyelvű gyerekek magyar nyelvhasználatára Vajdaságban. Dr. Lengyel Zsolt – Dr. Navracsics Judit (szerk.) *V. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem 2002. május 26–30. – Jubileumi kötet CD-n*. Balatonalmádi: VE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Andrić, E. (2003). A szerb nyelv hatása a magyar általános iskolás tanulók nyelvére a Vajdaságban. Gábrityné dr. Molnár Irén – Mirmics Zsuzsa (szerk.) *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*. Szabadka: MTT Könyvtár 7. 193–213.

- Andrić, E. (2004a). A vajdasági magyar gyerekek nyelvhasználatában tapasztalható környezetnyelvi hatásokról. P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.) *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 153–162.
- Andrić, E. (2004b). Iskoláskori kétnyelvűség Vajdaságban. Papp György (szerk.) *Mi ilyen nyelvben élünk*. Szabadka: MTT Könyvtár 9. 249–267.
- Andrić, E. (2005). Szerb lexikai hatások a vajdasági magyar nyelvben. *Anyanyelvünk szolgálatában*. Ada: A Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület jubileumi kiadványa. 44–54.
- Andrić, E. (2006). A vajdasági diákok kétnyelvűsége. *Hungarológiai Közlemények*, 37/1, 99–115.
- Andrić, E. (2007a). A vajdasági diákok kétnyelvűsége. *Nyelv, nemzet, identitás – VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus*. Debrecen – Budapest: Nemzetközi Magyarisztan-tudományi Társaság. 209–220.
- Andrić, E. (2007b). A szabadkai diákok kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői. *Hungarológiai Közlemények*, 38/2, 52–70.
- Andrić, E. (2008). Az ürményházi diákok kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői. *Hungarológiai Közlemények*, 39/4, 62–73.
- Andrić, E. (2009a). Dvojezičnost mađarskih đaka u Vojvodini. Plamenka Vlahović – Ranko Bugarski – Vera Vasić (szerk.) (2009). *Višejezični svet Melanije Mikeš*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 37–55.
- Andrić, E. (2009b). A szenttamási gyerekek kétnyelvűsége és magyar nyelvhasználatuk jellemzői. *Hungarológiai Közlemények*, 40/4, 75–99.
- Andrić, E. (2010). Az újvidéki magyar általános iskolások kétnyelvűsége. *Hungarológiai Közlemények*, 41/4, 94–114.
- Andrić, E. (2012). Az újvidéki középiskolások magyar nyelvi tudatáról. *Hungarológiai Közlemények*, 42/1, 69–84.
- Baker, C. (1992). *Attitudes and Language*. Clevedon – Philadelphia – Adelaide: Multilingual Matters.
- Barlai, J. – Gábrity Molnár, I. (szerk.) (2008). *Hazaérsz. Esély és egyenlőség a Vajdaságban*. Szabadka: Vajdasági Módszertani Központ, Grafoprodukt.
- Brudner, L. A. – Douglas, R. W. (1979). Language attitudes, behavior and intervening variables. In W. F. Mackey and J. Ornstein (Eds.), *Psycholinguistic studies in Language contact. Methods and Cases*. The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers. 51–68.
- Čudić, M. (2003). Prilog izučavanju mađarsko-srpskih jezičkih interferencija u severnoj Vojvodini. *Filološki pregled*, 30/2, 187–205.

- Deprez, K. – Persoons, Y. (1987): Attitude. In Ammon, U. – Dittmar, N. – Mattheier, K. J. (Eds.) (1987). *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. New York – Berlin: Walter de Gruyter. 399–404-
- Fóris, Á. (2008). *Kutatásról nyelvészeknek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Giddens, A. (1995). *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- Göncz, L. (1991). A vajdasági magyar-szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai kutatásai. Györi-Nagy, S. – Kelemen, J. (szerk.) (1991). *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*. Budapest: Széchenyi Társaság. 88–99.
- Göncz, L. (1995). A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többnyelvű környezetben. Kassai, I. (szerk.) (1995). *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 65–81.
- Göncz, L. (1999). *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó, Forum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz, L. (2004). Újabb nyelvi adalékok a vajdasági magyar beszélők nyelvhasználati szokásaihoz. P. Lakatos, I. – T. Károlyi, M. (szerk.) (2004). *Nyelvjárásvesztés és attitűdváltás a vajdasági magyar fiatalok körében. Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré. A 13. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 13–25.
- Gréczi-Zsoldos, E. (2011). *A nyelvi attitűd*. <http://www.avorospostakocsi.hu/2011/12/16/a-nyelvi-attitud-2/> (2015. 09. 03.)
- Kiss, J. (1995). *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kovács Rácz, E. (2011). *Nyelvi attitűdök a vajdasági magyarság körében*. Újvidék: Sajnos.
- Kovács Rácz, E. (2013). *Nyelvjárási attitűdök*. Újvidék: Sajnos.
- Kovács Rácz, E. – Halupka-Rešetar, Sz. (kéziratban). Stavovi prema srpskom jeziku među učenicima vojvodanskih gimnazija koji nastavu slušaju na mađarskom jeziku.
- Laihonen, P. (2015). A nyelvoktatás elmélete és gyakorlata ma: betekintés a finn oktatásba és azon túl. Vancó, I. – Kozmács, I. (szerk.) (2015). *Nyelvtanulás – nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem.
- Lambert, W. E. (1967). A social psychology of bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23, 91–109.
- Láncz, I. (1996). A köznyelvűsödés útján. Láncz, I. (szerk.) (1996). *Nyelvünk – nyelvhasználatunk*. Budapest: Betli Bt. 43–53.

- Mirnic, K. (2003). Nemzeti kisebbségből szórványnépeség. Gábrity Molnár, I. – Mirnic, Zs. (szerk.) *Kisebbségi létjelenségek*. Szabadka: MTT Könyvtár 7. 25–84.
- Molnár Csikós, L. (1974). Szociolingvisztikai vizsgálatok a Dunatájón. *Létiünk*, 4/5–6, 76–83.
- Molnár Csikós, L. (1995). A vajdasági magyar diáknyelv napjainkban. *Híd*, 59, 347–351.
- Molnár Csikós, L. (1998). Az anyanyelven való tanítás a jugoszláviai magyarok körében. Gábrity Molnár, I. (szerk.) *Vajdasági útkereső*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság. 191–196.
- Molnár Csikós, L. (2000). Vajdasági diákok nyelvhasználati viselkedése. Borbély, Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 157–163.
- Pap, L. (1979). Language attitudes and minority status. W. F. Mackey – J. Ornstein (Eds.) *Sociolinguistic studies in Language contact. Methods and Cases*. The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers. 197–207.
- Papp, Gy. (szerk.) (2004). *Mi ilyen nyelvben élünk*. MTT Könyvtár 9. Szabadka.
- Péntek, J. (2005). Tanulságok – szentencia nélkül. Kontra, M. (szerk.) *Sült galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika*. Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó. 239–247.
- Péntek, J. (2011). Többségi? Kisebbségi? Horváth, I. – Tódor, E. (szerk.) *Nyelvhasználat, tannyelv és két(több)nyelvű lét*. Somorja: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kriterion, 11–27.
- Rajslí, I. (1995). Nyelvi adaptálódás és kódváltás a megváltozott körülmények között. Kassai, I. (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest: Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. 299–305.
- Rajslí, I. (1996). A kódváltás jelensége a fiatalok nyelvhasználatában. Ada: Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok. 68–73.
- Szilágyi, N. S. (1998). De ce nu-si pot insusi copiii maghiari limba romana in scola? (Mért nem tudhatják megtanulni a magyar gyermekek a román nyelvet az iskolában?). *Altera*, 7, 131–148.
- Tódor, E. M. (2015). A román nyelv oktatása magyar tannyelvű iskolákban: tapasztalatok, tanulságok és kérdések. Vanco, I. – Kozmács, I. (szerk.) *Nyelvtanulás–nyelvtanítás. Fókuszban az államnyelv oktatása kisebbségek számára*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem. Bölcsészettudományi Kar. 23–31.

- Trudgill, P. (1997). *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGyTF.
- Vukov Raffai, É. (2009). A kétnyelvűség megítélése kétnyelvű környezetben. Borbély, A. – Vančóné Kremmer, I. – Hattyár, H. (szerk.) *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó.
- Vukov Raffai, É. (2012). *Az örökíró, a hémijszka, és ami körülöttük van*. Szabadka: Grafoprodukt.
- Woolard, K. A. – Gahng, T. J. (1990). Changing Language policies and attitudes in Catalonia. *Language in Society*, 19, 311–330.

Utasi Csilla*
Bölcsészettudományi Kar
Újvidéki Egyetem

УДК 821.511.141-14.09 Зrínyi М.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.171-181
Originalni naučni rad

KÉPELMÉLETI KÉRDÉSEK ZRÍNYI MIKLÓS SYRENA-KÖTETÉBEN

Giambattista Marino festményeket leíró verseiben az *ut pictura poesis*-elmélet kérdéseire játszik rá. Zrínyi, aki pedig a Syrena-kötetben sokszor imitálja Marinót, a képelemlet vonatkozásában nem követi őt. Zrínyinek ennek ellenére egyik legjelentősebb költői eszköze a jelenségeket különös erővel megjelenítő kép, melyet a retorikai hagyomány enargeiának vagy evidentiának nevez. A dolgozat szerzője szerint a képelemlet a Syrena-kötetben a díszcímlap megformálásán hagy nyomot. A metszet valószínűleg az *Obsidio* XIV. énekének kezdő reflexióját ábrázolja. Ha a címlapkép tengeri jelenete valóban a szövegben az eposzírást jelölő metaforát, a hajózást ábrázolja a vizuális kép eszközeivel, akkor joggal tételezhetjük fel, hogy a kép allegorikus alakjai közül a magát tükörben fésülő szirén a kötet költői diskurzusát jeleníti meg. A Syrena-kötetnek azt költői diskurzusát, amely Marino képelemletével sok rokon vonást mutat.

Kulcsszavak: Zrínyi Miklós, Syrena-kötet, enargeia, *ut pictura poesis*, Giambattista Marino, képelemlet, petrarkizmus, superatio

AZ ÖNREPREZENTÁCIÓ ZRÍNYI MIKLÓS SYRENA-KÖTETÉBEN

A Syrena-kötet címével Zrínyi Miklós Giambattista Marino lírájának adózik. Az olasz költő művészetét barátai és művének értői már első kötete, a *Rime* (1602) megjelenését követően az itáliai félszigetet megtermékenyítő tengerhez hasonlították. Versei háromkötetes kiadásában, melyet Marino 1614-ben *La Lira* címen publikált – Zrínyi könyvtárában ez a gyűjtemény a következő, 1615–1616-os kiadásban volt meg (Hausner & at al, 1991: 291–292) –, Marino egy tucat hozzáírt panegyricust is közzétett, amelyek mind a Marino-mare és a Sirena-motívumot variálják (Pfisterer, 2013: 443). A *La Sampogna* elején közölt költői levelek közül a harmadikban, melynek Claudio Achillini a címzettje, Marino a szirén fiacskájának nevezi önmagát (Marino, 1621:25).

Marino festményeket leíró verseiben az *ut pictura poesis*-elmélet kérdéseire játszik rá. Zrínyi a képelemlet vonatkozásában nem imitálja Marinót, a Syrena-kötetben azonban az önreprezentáció egyik legjelentősebb költői eszköze a jelenségeket különös erővel megjelenítő kép.

* csilla.utasi@ff.uns.ac.rs

A nyelv „képszerűségét”, „képalkotó képességét” már a görög hagyományban az enargeia fogalmával írták le. A fogalom egyaránt jelölte a költőnek és szónoknak azt az eljárását, mellyel az elbeszélte tárgyakat és tetteket képszerűen a befogadó szeme elé tárják, és magának a nyelvnek a képalkotó tevékenységét. Quintilianus meghatározásában: „az enargeia, amit Cicero illusztrációnak és evidenciának nevez, (...) nem annyira elmondani látszik a dolgokat, mint megmutatni, és olyan érzelmeket ébreszt, mintha személyesen jelen lennének (Quintilianus, 2009: 6, 2, 33, 416–417). A megalakuló reneszánsz költészetelméletben alapvető szerepet kapó enargeia-fogalom elméletét az eposz megújulásának, a *Poétika* intenzív értelmezésének időszakában, a 16. században dolgozták ki.

A DÍSCÍMLAP MINT ÖSSZEGZŐ KÉP

A *Syrena*-kötethez Zrínyi Miklós összegző szerepű díscímlapot készíttetett.

A díscímlap készítője, Juraj Šubarić 1644 és 1652 között, abban az időszakban, melyben bécsi tevékenységét nyomon követhetjük, Matthäus Cosmeroviuszal és Matthäus Rickhesszel működött együtt. Alkalmi röplapokat, allegorikus címlapképeket, kegyességi képeket, portrékat, ex libriseket készített megrendelői, a Királyi Magyarország főnemesei számára (Pelc, 2015). A díscímlapot megrendelő Zrínyi Miklós mintha megfordítaná Marino kötetének, a *La Galeriának* alapeljárását: ahelyett, hogy a nyelv médiumában festményeket írta le, a *Syrena*-kötetet, az eposz elbeszélését a kép médiumának segítségével jeleníti meg.

A díscímlap valószínűleg az eposz egyik különleges, az elbeszélés metasíkját fölillantó concettójára, a XIV. ének kezdő reflexiójára utal:

Ihon jün Zrininek ragyagó csillaga,
 Ihon mozdulhatatlan tramontanája,
 Bán cselekedetét az én kezem írja,
 Mellyet Isten lölke elmémbe befűja.
 Nem távozik annak veszélyre hajója,
 Melynek ez csillaghoz tart okos kormányja,
 Hüvség, vitézség ennek calamitája,
 Az mely ez csillagot veszteni nem hagyja. (Szv XIV. 1–3)

Az eposzírási vállalkozását az antik szerzők mintájára Zrínyi is a tengeren való átkelés metaforájával jelöli. Az ének kezdősorában („Ihon jün a Zrini ragyagó csillaga”) az éjszakai égen feltűnik a Zrínyi-nemzetség csillaga: a szigeti várvédő mártírhálálának metaforája. A metatájék egén a metafora csillagként, valóságos

látványként jelenik meg. Az elbeszélő alakján ugyanakkor áttűnik az életét a példához igazító szerző alakja is: hajózás képe a belső tulajdonságokat, erényeket feltételező tettet is megjeleníti.

A metszeten látható páncélba öltözött vitéz merően előre néz. A csillag, amelyre a tekintetét valószínűleg veti, kívül van a képen rögzített valóságon. Abban az önreflexív, fiktív pillanatban, melyet a kép megragad, a szirének, a tenger lakói veszik körül a hajót. A bárkába kapaszkodó jobb oldali szirén kagylót nyújt a páncélba öltözött kormányosnak. A kagyló a szexuális aktus, az erotikus költészet jelképe. A bárka oldalánál lebegő, fésülködő sellő tükröt tart maga elé, kissé a kép szemlélője felé fordítva a tükör felületét, melyen arca reflektálódik. A Syrena-kötetből kiragadott szöveghelyek, például a *Feszületre* kezdőképe, a „rothadandó fű” megengedik a tükör vanitas-szimbólumként való felfogását is.

Ha a kép fő figurájának az olvasó számára is példaértékű megtérése állna a Syrena-kötet középpontjában, a címlapmetszet valószínűleg a szakrális reprezentáció teljes szerkezetével rendelkezne: a kép jobb felső sarkában a szigeti várvédő térdelne dicsfénytől övezetten, fején a mártírok koronájával.

Az embléma picturájának elemei térben helyezkednek el, a látványt gyakran semmi sem különbözteti meg a matematikai perspektíva szabályai szerint megalkotott képtől, máskor a heterogén részletek térbeli kapcsolata eleve jelzi a képtől való eltérést. Az *inscriptio* és az *epigramma* úgy társítanak a képen ábrázolt tárgyak együtteséhez topikus tudást, hogy elemeire bontják a látványt és az izolált képi elemei között értelmi összefüggést teremtenek. Az embléma általánosan érvényes tudást jelenít meg: a könyvek címlapján a kötet jelentését vagy a szerző szándékát gyakran több embléma együttese érzékelteti. (Peil, 2008: 309–311).

A Syrena-kötet címlapján ábrázolt tengeri táj nem szakrális reprezentációként vagy emblémaként, hanem képként jeleníti meg a szerzőt és művét. Šubarić metszete talán azért áll szívósan ellent az értelmezői kísérleteknek, mert a megrendelő, Zrínyi intenciója a kép allegorikus figurái közötti viszonyt nem jelölte ki világosan.

A SYRENA-KÖTET EVIDENCIÁI

A Syrena-kötet a paratextusok után a két *Idiliummal* kezdődik, majd az *Obsidió-t* újabb erotikus versek, az *Epigrammata*, a *Feszületre* című himnusz és végül a *Peroratio* követik.

A petrarkista költészet szubjektuma a szerelmi érzés állapotát jelölő toposzok segítségével formálja meg önmagát (Wesche, 2010: 59–63). Az olasz és spanyol barokk erotikus költészet is, a német is, melyben jelentős petrarkizmus

korábban nem alakult ki, a petrarkizmus alappozícióit vonja kétségbe, értelmezi át. Zrínyi a *superatio* eljárását alkalmazza, lírai énje a petrarkista költészet beszédhelyzetét úgy műlja felül, hogy a lírai én saját szenvedélyét végtelennek, parttalannak állítja.

Az *Arianna sírásának* kezdőképeiben a petrarkista hasonlatok állításait olyan kérdésekké formálja, melyekben a petrarkista versek állításaihoz képest helyet cserél a hasonló és a hasonlított:

Adria tengernek fönn forgó habjai
 Vajon oly nagyok-é, mint szemeim árjai,
 Vajon oly nagyok-é, mint Mongyibél lángjai?
 Mint szívemnek lángos hatalmai (*Arianna sírása*, 1)¹.

A *superatio* gesztusa a versek egyes szám első személyben beszélő szerelmesének a dignitas minőségét kölcsönzi. Zrínyi a képhatárok jelölésére a régiségnek nem csak magyar költészetre jellemző eszközt, az aposztrophét használja. A múlt és a jelen idő váltogatása hasonlóképpen a képek kezdetét és végét jelöli ki költeményeiben. A monológok (arietták, canzonetták) vagy párbeszédnek nem a lírai én szerelmi kazuisztikájának a részei, hanem ezek is önálló, képszerű kivágatban jelennek meg.

Az *Olvasónak* szóló ajánlás, noha a Syrena-kötet legelején helyezkedik el, már az elkészült műre tekint vissza, a szerelmi költészet igazolása is utólagos érvényű tehát. A „csendesén” való írás talán a burkolt, fátyolozott kifejezésmódot jelenti, nem pedig a kötetben található erotikus költészet szelídségét vagy szemérmességét. A fátyolozott kifejezésmódnak Zrínyi rögtön példáját is adja: Petronius Arbiternek a Mars sisakjában fészket rakó galambokról szóló epigrammája Mars és Venus házasságtörő szerelmével igazolja az erotikus költészet létjogosultságát. Orpheuszhoz, a mitológiai szereplőhöz a kora újkori kultúrában a mértéktelen szerelem képzete társult. A történetét feldolgozó művek a baljós kimenetelt általános morális tanulsággul állították a befogadó elé. Zrínyi, amikor Orpheusz álarcában saját gyászáról vallott, nem függetlenedhetett teljes mértékben a keresztény antropológia tanításától. Az Eurüdice halálát leíró versszakban a halál ugyanúgy a transzcendencia hatalmában áll, mint ahogyan a keresztény elképzelés szerint:

Euridice oly volt, mint egy szép virágszál,
 Mint a legszebbik csillag, mely sokak között áll,

¹ A Syrena-kötetre a hasonmás kiadás (Zrínyi 1981) alapján hivatkozom. A kötet ívjelzése nem következetes, az idézetek esetében ezért a címet és a versszakot adom meg. Az *Obsidio Szigethiana* cím rövidítése: Szv. Zrínyi Miklós szövegét saját átiratomban közlöm.

Ezt elvitte az irigy s kegyetlen halál,
És ezért nyugodalmat szívem nem talál (*Orpheusz* I., 3).

A Syrena-kötetben a szerelem (és közvetve az erotikus költészet is) nem morális szempontból, hanem a halálról is döntő Isten hatalmához képest bizonyul elégtelennek. Az Orpheusz-versektől kezdve a szerelmes evidenciaszerűen megjelenített állapota egy nagyobb, átfogóbb viszonyhoz mérődik hozzá.

A *Feszületre* a kötet szemléleti középpontja. A kor meditatív lírájában a beszélő általában saját lelkét szólítja fel bűnbánatra. Zrínyi mintájában, Girolamo Preti, *Invita l'anima sua a piagnere la morte di Cristo* című versének címe szerint (Preti, 2003) saját lelkét utasítja töredelemre². Zrínyi a lélek szerepét az édes Múzsára, az erotikus líra énjét megtestesítő allegorikus alakra ruházza át.

A *Feszületre* beszélője a Múzsát így inti: „Sírtál már eleget Ariannáért” (*Feszületre*, 1) azaz Arianna nevében, az ő szerepében. A Múza alakja azonban egyúttal az erotikus költészet diskurzusának megtestesítője is: azért kell bűnbánatot gyakorolnia, mert az erotikus költészet dicsősége „rothadandó fű” (*Feszületre*, 1). Kérdésként merül föl, hogy a megfeszített Krisztus sorsának átértéze, a compassio tisztán affektus marad-e, vagy az erotikus költészethez hasonlóan kívülről szemlélhető képként is megszerveződik.

A megfeszített Krisztus képmása előtt álló versbeni beszélő, a megfeszítés bűnéből részt vállalva, a következő kérdést intézi Istenhez: „Hogy nézhetsz emberre, ember teremtője?” (*Feszületre*, 3) A vitézek Istenét szólítja meg: a kétértelmű birtokos szerkezet egyszerre jelenti a vitézkedőkre gondot viselő Istent és az athleta Christi képzetét, mely a megtestesülés következményének meghökkentő értelmezését adja az alábbi verssorban: „Bajt vittál, harcoltál halállal vitézül” (*Feszületre*, 5). A versén Istenhez többesszám egyesben fordul. A költemény utolsó harmadát elfoglaló argumentáció számos más vershez hasonlóan a bűnök elengedését Isten irgalmára hivatkozva kéri. A himnusz végén a compassióról vagy az Isten és a magát bűnösnek tartó beszélő szövetségét helyreállító érvelésről Isten kegyelmére helyeződik át a hangsúly. A beszélő a versben előbb a teremtőként, majd metaforikusan Krisztusként, végül sokféle ószövetségi neven szólítja meg a megfoghatatlan Istent: a himnusz mindenekelőtt azt az asszimetrikus viszonyt képezi meg, amelyben Istennek az emberre vetett tekintete megelőzi a pillantást viszonozni nem tudó ember tekintetét. Isten színe

² Az olasz költemény is aposztrophéval kezdődik: a versbeni beszélő fájó szemét szólítja fel, hogy ezután méltóért sírjon, önmaga meggyőzésére szánt érveit azonban, például azt, hogy a szép szempárt, melyért azelőtt hullatta könnyeit, Isten teremtette, egyes szám első személyben, kijelentő módban adja elő (Preti, 2003).

látása nem adatik meg a földi életben (a *visio beatificá*-ról lásd Kőszeghy, 2014: 324–325) Angelus Silesius a *Cherubinischer Wandersmann* című munkáját Isten örök bölcsességének, a makula nélküli tükörnek ajánlja, melybe a cherubok és a boldog lelkek tekintenek; az örök fénynek, mely minden embert megvilágít. A költemény záradékában a szerző az Ő látására való vágyakozástól minden percben meghalóként jellemzi önmagát (Idézi Moennighoff, 2008: 346–347).

A *Metamorphoses* záró sorait parafrázáló *Peroratio* versénje büszkén állítja, véghezvitte immár munkáját. Kijelenti, hogy amikor eljön az a nap, mely testén uralkodhatik csak: „Hatalma magamnak, ugyan nagyobb részem / Hordoztatik széllal az magas egeken” (*Peroratio*, 2). A „nagyobb rész” égbeli megnyilvánulására a Scitiából kijövő magyarok útvonalán mindenütt tekintetek sokasága szegeződik. Míg e kép esetében az olvasó a tömeges rátekinvés jelenetét látja maga előtt, a zárókép esetében az olvasónak azt a tettet kell maga elé képzelnie, mely a műben leírt cselekedetet megismétli. A haza hamuja, mellyel a lírai én beborítottatik, a szigeti várvédéshez hasonló vesztés szituációt jelöl. A betemetés képzetéhez szorosan hozzátartozik a vakságé. A halál előtti pillanatot és a szemtől szemben való látás lehetetlenségét leíró kép metaforikusan az üdvösség bizonyosságát fejezi ki.

A *Peroratio*ban megidézett mindkét látvány enargeia vagy evidentia abban az értelemben, hogy a história folyását, az emberi törekvést: a fama keresését és az örök dolgokat egyetlen képbe foglalja.

A koronájaként csillagokat viselő Szűz Máriától az eposz elbeszélője azt kéri invocációjában: „úgy írassak, mint volt” (*Szv I.*, 5). A kérés a hű ábrázolás a történeti tényszerűsége túl a szigetvári hős tettének azokat a szemléleti, morális, érzelmi és hitbeli indítékait is felöleli, amelyek a szigeti hős halálát Zrínyi számára a követhető magatartás kizárólagos mintájává teszik.

A kisebb költeményeknek a kötet szerkezetében az a szerepük, hogy az eposznak mint sorsmintának a szemléleti elemeit és azok egymáshoz való viszonyát kifejezzék.

GIAMBATTISTA MARINO KÉPELMÉLETE

Nem tudjuk, Zrínyi Miklós ismerhette-e Giambattista Marino többszáz oldalas, 1614-ben *Dicerie sacre* címen publikált prózaművét, melynek első könyve a festészetéről, a második a zenéről, a harmadik pedig az Égről szól. Értekezésében a képzőművészeti kép kérdéseit evidenciák sokaságával érzékelteti, az értekezés képeket görgető szövegét pedig tükörkabinethez hasonlítja. A tükör a szemtől szemben való látás lehetetlenségére utal. Marino szerint a képi reprezentáció két

tekintetben is tükröződés. Minden kép egy látvány tükörképe – reflexe –, ugyanakkor az emberi megismerés – reflexió – eredménye is. Marino a teremtés valamennyi látványát képnek fogja fel, és megállapítja, Isten voltaképpen festő. (Flemming, 2013: 18–29).

Marino a festészetet az ókor óta övező gyanú álláspontjára helyezkedik, amikor kijelenti, Isten festőként való működése nem komoly tevékenység: a teremtés játék, Isten ujjgyakorlata. Marino szerint azonban Isten megteremti valódi, titkos képmását is, a „láthatatlan kép”-et: az Igét. Az Ige Krisztus alakjában vált láthatóvá, életének egy-egy pillanatában föllebbent a fátyol³ (Flemming, 2013: 34–36). A nézőnek minden festményen a nem láthatót, a képpé nem változtatható transzcendenciát kell keresnie. A kép létmódja látszat, ám éppen a látszat nyílt vállalásával képes a kép az igazság megjelenítésére. Marino nem tesz különbséget a képzőművészeti és a nyelvi, a valóságos és a fantáziakép között, felfogásában tehát a költői beszédet ugyanúgy az ismeretelméleti kétség és az igazság megjelenítésének kettőssége jellemzi.

A *Dicerie sacre* hatalmas antik műveltséganyagot mozgósít, a képelemlet újdonságának megértéséhez nem képzőművészeti tájékozottságra, hanem elsősorban műveltségre volt szükség. Zrínyi Miklós a gyakorlatból is ismerhette Marino képeleméleti nézeteit. Az olasz szerző *La Galeria*⁴ című, a *Dicerie sacre* törekvéseit bizonyos értelemben folytató gyűjteménye szerepel a Bibliotheca Zriniana katalógusában⁵.

³ Marino az értekezés megjelenésének idején a torinói udvar szolgálatában állt, egyik nyilvános megmutatásakor látta a torinói halotti leplet, amelyet utóbb értekezésének rejtett vonatkozási pontjává tett. Marino a Santa Sindoné-t „semmi”-nek nevezi. (Fleming, 2013: 36). Joggal nevezhette semminek, hiszen az arc és a test a 19. században a lepelről készített fotó üvegnegatívján mutatkozott meg először. A hiteles képmás kérdéséről magyarul lásd Belting, 2005; a torinói lepel fényképfelvételéről Belting, 2005: 89–95.

⁴ Marino 1605 táján, a gyűjtemény ötletének megszületésekor még csak egy Varro és Paolo Giovio portrégalériáihoz hasonló kötetet tervezett. 1610/11 táján előbb „favolákkal” (favole) majd szobrok leírásával egészítette ki a gyűjteményt. Legközelebbi mintája valószínűleg a padovai Accademia degli Orditi kiadásában 1611-ben megjelent, Itália legjobb költői összegyűjtő antológia, a *Careggiamento poetico* volt. Ennek *Le Immagini* címet viselő, a kötet egyharmadát kitevő fejezete több szerző, kizárólag festményeket leíró költeményeit tartalmazza. Marino a *La Galeria*ba csupán saját verseit sorolta be, saját *ingegnó*-ját versenyezteti. (Pfisterer, 2013: 435–436).

⁵ Marino kötetének kezdetén, azon a helyen, ahol szabályszerűen az arcképét vagy egy jelentős mitológiai eseményt megörökítő kép leírásának kellene állnia, Marino két Venust ábrázoló festmény leírását helyezte el (Marino, 1664 [1620]: 5–6). Az első költemény

Hogy Zrínyi a díszcímlapon ábrázolt allegorikus alakok egymáshoz való viszonyát homályban hagyta, az az *ut pictura poesis*-vitában való állástfoglalását jelenti.

A magát tükörben néző, a tükör felszínét kirajzolódó arca reflexével kissé a néző felé fordító szirén a tükörképnek talán azt a szimbolikus jelentését idézi meg, melyet a festészet kora újkori elméletei, például Leon Battista Alberti *De pictura* című traktátusa tulajdonítanak neki⁶. A tükröt tartó szirén a költői (és a képzőművészeti) képet jelentheti, amely mindenkor illúzió alapul, ám az illúzió segítségével az igazságot jeleníti meg. Ha így van, akkor Zrínyi Miklósnak a költői nyelvről való felfogása – a kettejük között táguló világnézeti különbség ellenére – közelebb áll Marino képelméletéhez, mint ahogyan eddig sejtettük.

Utasi Csilla

QUESTIONS OF PICTURE THEORY IN MIKLÓS ZRÍNYI'S *SIREN* VOLUME

Summary

In the era of baroque literature, poets were often compared to heroes of Greek and Roman mythology, as well as to the sirens, among others. Miklós Zrínyi followed this tradition by calling himself a siren in his volume entitled *The Siren of the Adriatic Sea: Count Miklós Zrínyi*. Zrínyi owes this gesture to the poetry of Giambattista Marino, who was referred to as the siren of the Tyrrhenian Sea by his contemporaries. In addition to the several of Marino volumes, *La Galleria* could be also found in Zrínyi's abundant library. In *La Galleria*,

mintája Jacopo Palma il Giovane *Venus leveti ruháit Mars előtt* című vászna. Az egyébként is mindig meztelenül ábrázolt, itt az ágyon heverő szerelemistennő fegyverei letételére kényszeríti Marsot. A vers felütésében a lírai én Venust felszólítja, bájait takarja el, hiszen a vágyat a lefátyolozott szépség növeli. A vers záradéka a festő pálmaágot, illetve kézfejet jelentő nevére játszik rá. Amint Marino írja, Palma kezével a szerelemistennő meztelenségét nem befedi, hanem teste titkos szépségét felfedi. A költeményben Marino rejtetten állást foglal a festészet és a költészet elsőbbségéről folytatott vitában, a dolgokat nyíltan megmutató festészettel szemben az imaginációnak teret engedő költészetnek juttatja az elsőbbséget. (Pfisterer, 2013: 440). A második költemény Bernardo Castello mára elveszett festményét jeleníti meg. A versben azt állítja, a kagylójában kuporgó Vénus a tengerben szebb, mint az égen: „Az ég és a tenger hangsúlyos szembeállítása – in mar – azonban egyféle, a MARinóra vonatkozó »argumentum a nominé«-t sejtet, a költő rejtett aláírását” (Pfisterer, 2013: 443).

⁶ Alberti munkája második könyvében azt állítja, a poéták úgy tudják, a festészet feltalálója az utóbb virággá változtatott Nárccisszosz volt: „Mi mást jelent a festés, mint a művészettel a patak felszínét átölelni?” (Alberti, 2013 :46).

Marino's descriptions of the canvases of contemporary painters suggest that poetry is more valuable than painting. Zrínyi imitates Marino's epic and lyrical works in his numerous collections. The frontispiece of the Siren volume illustrates the introductory reflection of the epic's 14th poem, in which the flow of the narrative is denoted by sailing metaphors. Here, Miklós Zrínyi depicts himself as an armoured knight. The knight is the captain of the ship: he stares outward, his eyes focused on a point next to the image. Two sirens swim beside his ship. One holds onto the edge of the boat and hands a shell to its captain as a symbol of sensual union and sexuality. The other siren combs her hair while gazing at herself in a mirror. This paper argues that the allegorical images on the frontispiece do not depict sins and virtues. Rather, the knight in the picture represents heroic poetry, the mermaid holding a shell represents the volume's erotic poems, and the siren gazing at herself in the mirror represents the entire volume's poetic discourse. By arranging the frontispiece in this manner, it is as if Miklós Zrínyi is reversing Marino's gesture: He does not describe paintings through the medium of poetry as Marino does, but instead displays the whole meaning of the volume through the medium of an image on the frontispiece of his collection.

Keywords: Miklós Zrínyi, Siren volume, enargeia, Nikola Zrinski, *ut pictura poesis*, Giambattista Marino, picture theory, Petrarchism, superatio

Čila Utaši

PITANJA TEORIJE O SLICI U ZBIRCI *SIRENA* NIKOLE ZRINSKOG

Sažetak

Naslov zbirke *Adriai tengernek Syreneaia (Jadranskoga mora Sirena)*, objavljene 1651. godine, može se tumačiti kao svojevrsan omaž Đanbatisti Marinu (Giambattista Marino). Nikola Zrinski, autor pomenute zbirke, bio je inspirisan poezijom ovog italijanskog pesnika. U delima Marina *ut pictura poesis* teorija igra važnu ulogu, a u svom traktatu pod naslovom *Dicerie sacre* iz 1614. godine autor je razvio i jednu posebnu teoriju slike. Iz književnog opusa Nikole Zrinskog se ne može zaključiti da li je on poznavao Marinovu teoriju slike. U svojoj biblioteci imao je samo zbirku pod naslovom *La Galeria*. U pesmama zbirke *Sirena* nema tragova teorije *ut pictura poesis*. Ipak, Nikola Zrinski, uređujući naslovnicu svoje zbirke, kao da obrće imitacijski gest Marina u njegovu suprotnost. U svojim pesmama Zrinski ne opisuje platna poznatih slikara, kao što to Marino čini, već značenje zbirke predstavlja pomoću medija slike. Naslovnica zbirke aludira na početnu refleksiju XIV pevanja epa: na ovom mestu teksta čin pripovedanja je opisan metaforama plovidbe. U saglasju sa tekstualnom metaforom plovidbe na naslovnici autor je prikazan kako upravlja brodom nalik na školjku. Obučen u pancir, on gleda pravo ispred sebe, pogled mu je uprt u jednu tačku koja se nalazi izvan slike. Kraj njegovog broda lebde dve sirene, jedna se pridržava za pramac barke i nudi kormilaru broda školjku: simbol polnog akta i seksualnosti. Druga sirena češlja svoju kosu, dok se gleda u ogledalu. Možemo zaključiti da alegorijske figure gravure ne predstavljaju grehove i vrline. Naime, vitez na slici označava herojsku književnost, sirena sa školjkom erotske pesme zbirke, dok je lik sirene sa ogledalom alegorija celokupnog poetskog diskursa zbirke.

Cljučne reči: Nikola Zrinski, zbirka *Sirena*, enargeja, *ut pictura poesis*, Đanbatista Marino (Giambattista Marino), teorija slike, petrarkizam, superacija

FORRÁSOK

- Hausner, G., Klaniczay, T., Kovács S. I., Monok, I., Orlovsky G. (1991). *A Bibliotheka Zriniana története és állománya*. Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó.
- Marino, G. B. (1664 [1620]). *La Galeria del cavalier Marino. Distinta in pitture, & sculpture*. Venetia: Presso G.P. Brigonci. <https://archive.org/details/lagaleriadelcav00marigoog> (letöltve: 2017. május 20.)
- Marino, G. B. (1621). *La sampogna del caualier Marino, diuisa in idillij fauolosi, & pastorali*. Venetia: apresso i Giunti. http://books.google.com/books?id=0AVi0vgj7VYC&hl=&source=gbs_api (letöltve: 2017. március 27.)
- Preti, G. 2003. *Invita l'anima sua a piagnere la morte di Cristo* In Poesie. Biblioteca Italiana. <http://ww2.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bibit000364/bibit000364.xml&chunk.id=d3871e6346&toc.depth=1&toc.id=&brand=bibit> (letöltve: 2017. július 7.)
- Zrínyi, M. Zrínyi, (1980). *Adriai tengernek Syreneaia (1651)*. Kovács Sándor Iván (utószó). Bécs: Cosmerovius. Hasonmás kiadás.

IRODALOM

- Alberti, L. B. (2013). *On picture*. Ed. and transl.by Sinisgalli, R. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Mexico City: Cambridge University Press.
- Belting, H. (2005). *A hiteles kép: Képviták mint hitviták*. Ford. Hidas, Z. Budapest: Atlantisz.
- Flemming, V. von (2013). Was ist ein Bild?:Marinos Dicerie sacre. Stillers, R. und Kruse, Ch. (hrsg.) (2013). In: *Barocke Bildkulturen: Dialog der Künste in Giovan Battista Marinos „Galeria“*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 48). 15–43.
- Kőszeghy, P. (2014). *Balassi Bálint. Magyar Amphión*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Moeninghoff, B. (2008). Die Kunst des literarischen Schenkens: Über einige Widmungsregeln im barocken Buch. Von Ammon, F. und Vögel, H. (hrsg.) (2008). *Die Pluralisierung des Paratexts in der Frühen Neuzeit: Theorie, Formen, Funktionen*. Berlin-Münster-Wien-Zürich-London: LIT Verlag (Pluralisierung & Autorität). 337–352.
- Peil, D. (2008). Titelkupfer/ Titelblatt– ein Programm?: Beobachtungen zur Funktion von Titelkupfer und Titelblatt in ausgewählten Beispielen aus dem

17. Jahrhundert. Von Ammon, F. und Vögel, H. (hrsg.) (2008). *Die Pluralisierung des Paratexts in der Frühen Neuzeit: Theorie, Formen, Funktionen*. Berlin-Münster-Wien-Zürich-London: LIT Verlag (Pluralisierung & Autorität). 301–336.
- Pelc, M. (2015). „Georgius Subarich sculpsit Viennae – bakrorezac Juraj Šubarić u Beču oko 1650. godine: Djela i naručitelji”. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 39, 55–74.
- Pfisterer, U. (2013). *Iconologia Mariana: Marinos Selbst- und Fremdbilder*. Stillers, R. und Kruse, Ch. (hrsg.) (2013). *Barocke Bildkulturen: Dialog der Künste in Giovan Battista Marinos „Galeria”*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 48). 433–469.
- Quintilianus, M. F. (2009). *Szónoklattan*. Ford. Adamik, T., Csehy, Z., Gonda, A., Kopeczky, R., Krupp, J., Polgár, A., Simon, L. Z., Tordai, É. Budapest: Pesti Kalligram.
- Wesche, J. (2010). *Petrarkismus*. Herbert Jaumann, H. (hrsg.) (2010). *Diskurse der Gelehrtenkultur in der Frühen Neuzeit: Ein Handbuch*. Berlin: De Gruyter. 55–84.

КОМПАРАТИВНА КЊИЖЕВНОСТ

Sonja Veselinović*
Filozofski fakultet
Univerziteta u Novom Sadu

UDK 82.09-1 Despotov V.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.185-196
Originalni naučni rad

ANTOLOGIJE BIT I ANDERGRAUND POEZIJE VOJISLAVA DESPOTOVA**

Polazeći od šireg konteksta recepcije bit i andergraund poezije u našem kulturnom prostoru, u radu se analizira antologija *Fuck you: iz američke underground poezije* (1985, 1986, 1989, 1991, 1998) Vojislava Despotova. Na osnovu istraživanja došli smo do uvida da je Despotov ovu antologiju i njen predgovor preveo iz izdanja *Fuck you: Underground poems. Untergrund Gedichte* (1968) Ralf-Rajnera Rigule, iako je u knjizi navedeno da je on autor predgovora i priređivač. Bavićemo se relacijama ove dve knjige i njihovim kulturnim i političkim značajem i funkcijama. Takođe, osvrnućemo se i na antologiju *Beat poezija* koju je Despotov objavio 1991. godine, a koja takođe predstavlja prevod izbora *Beat Poets* koji je Džin Barou načinio 1961. Uporednom analizom i analizom prevoda i prevoda-plagijata nastojaćemo da osvetlimo problematiku u procesu recepcije, prepreke u usvajanju stranog i kreiranje odgovarajućeg konteksta, kao i ulogu posrednika i shvatanje antologije kao izvora.

Ključne reči: bit poezija, underground poezija, antologija, Vojislav Despotov, prevod, priređivač, plagijat, 1968. godina.

Vojislav Despotov (1950–2000), kao prevodilac, antologičar i pesnik ima značajnu ulogu u recepciji savremene američke poezije, pretežno bit i andergraund usmerenja. On je već 1974. godine u časopisu *Polja* (br. 189, novembar 1974) načinio kratak izbor „Bit poezija“,¹ u periodu od 1985. do 1998. godine objavio je pet izdanja pregleda *Fuck you: iz američke underground poezije*, od 1990. do 1991. izdavao je magazin za američku kulturu *Hey Joe!*, a 1991. priredio je izbor *Beat poezija*. Takođe, kad je reč o prozi bitnika, ključno mesto svakako ima roman *Na putu* Džeka Keruaka (Kerouac, 1922–1969), koji je Despotov preveo 1988. godine i koji je

* sonja.veselinovic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta broj 178005, „Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti“, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Izbor se sastojao od pesama: Lorenc Ferlingeti „Prenaseljenost“, Pol Kerol, „Poklon puritancima“, Gregori Korso, „Sacré Coeur café“, Leroj Džons, „Odlazak sa Zapada“ i Filip Valen, „Plus, minus“, *Polja*, br. 189, nov. 1974, str. 28. Prevodi su puni slobodnih izmena i intervencija, skraćivanja, grešaka u prevodu, a ne vodi se računa ni o obliku, dužini stiha i ritmu.

objavila Književna zajednica Novog Sada, a tu je i *Satori u Parizu* dve godine kasnije (Krovovi, Sremski Karlovci i Studentski kulturni centar, Niš). Ova kultura prisutna je i u njegovom pesničkom, pripovedačkom i esejističkom opusu. Upravo iz šire perspektive Despotovljevog delovanja, ali i delovanja neoavangardne književne scene, zanima nas koncepcija i značaj njegovih pregleda anderground i bit poezije.

Prvi izbor *Fuck you: iz američke underground poezije* Despotov je objavio 1985. u izdanju Književne zajednice Novog Sada. Sa potpuno crnim koricama, velikim belim slovima „Fuck you” u središtu gornje polovine korice i nešto sitnijim fontom ispisanog ostatka naslova u donjem desnom uglu, knjižica (41 strana) je delovala vrlo upečatljivo i provokativno, iako ničeg anderground, opskurnog niti prevratničkog nije bilo kod samog izdavača, uglednog i uticajnog, kao ni u činjenici da je knjiga objavljena u čak tri hiljade primeraka.² Uz predgovor „Dvadeset godina underground-a, otprilike”, pregled sadrži trinaest autora (dvanaest pesnika i jedna pesnikinja): Čarls Bukovski (Bukowski, 1920–1994), „Bezglasna briga plave ljubičice”, „Muški klozet”; Ted Berigen (Berrigan, 1934–1983), „Život sa Krisom”; Frenk O’Hara (O’Hara, 1926–1966), „Fantazija”, „Pesma”, „Pesma”; Lenor Kendel (Kandel, 1932–2009), „Strip”, „Ljubavna pesma”; Džon Viners (Wieners, 1934–2002), „Bar ‘Orao’”, „Pesma”; Aram Bojadžijen (Boyajian), „Dan kada sam se preobrazio u kineskog generala”, „Lusi, Nadžent, Huver, papa i Isus, svi zajedno u jednoj pesmi”, „Čovek koji je napisao najduži haiku na svetu”; Edvard Dorn (Dorn, 1929–1999), „Vakero”; Ed Sanders (Sanders, 1939), „Koka-kola tuš”, „Banda pušačica”, „7”, „10”; Edvard Fild (Field, 1924), „Kura lepote”; Filip Vejlen (Whalen, 1923–2002), „I tako dalje”, „4:2:59 zadatak I”; Maks Finstin (Finstin,³ 1924–1982), „Neko drugo mesto”; Džek Spajser (Spicer, 1925–1965), „Ljubavna pesma 9”; Tuli Kapferberg (Kupferberg, 1923–2010), „Masturbirati je ljudski, jebati božanski”, „Točak sreće”, „Teorija gađenja”.

Ono što nas je posebno zainteresovalo za ovaj pregled anderground poezije jeste neobičan izbor pesnika, pa i pesama, osobena postavka i redosled autora, kao i određene teze iz predgovora koje se ne uklapaju sasvim u dotadašnju recepciju bit, anderground ili hipi poezije i kulture, odnosno kontrakulture. Recepcija bit poezije u skromnim okvirima započinje šezdesetih godina sa pokojim prevodom Alena Ginzberga (Ginsberg) i nastavlja se sedamdesetih, kada, recimo Ivana Jadrešić

² Radi poređenja, ista izdavačka kuća te godine naučne knjige (P. Milosavljević, A. Savić Rebac, E. Kasirer) štampala je u tiražu od 1000, 1500 ili 2000 primeraka, a domaće pesničke pretežno u 1000 primeraka. U ovako velikom tiražu poput Despotovljevog izbora objavljavani su npr. Gete, Hajdeger, Prop.

³ U knjizi pogrešno piše ime u originalu kao Finstin.

u časopisu *Polja* 1970. godine pravi temat „Sveti barbari: o američkoj kontrakulturi i još koječemu”, u koji će uključiti Ginzberga, Džeka Keruaka, Majkla Meklura, Liroja Džonsa, Lorensa Ferlingetija, Gregorija Korsa i Džonatana Vilijamsa, ključne autore bita, a na istom tragu bio je i sam Despotov u svom izboru u istom časopisu četiri godine kasnije. Vladislav Bajac i Vojo Šindolić objavljuju pregled *Pesnici bit generacije* (K. Reksrot, L. Bruks, Dž. Keruak, L. Ferlingeti, A. Ginzberg, G. Snajder, K. Kizi, G. Korso, P. Orlovski, R. Hanter, M. Meklur) 1979. godine. No, pravi zamah u recepciji bitnika jesu osamdesete godine, kada su se u atmosferi većih političkih sloboda i širih kulturoloških potreba ostvarili uslovi za prihvatanje i prevođenje onoga što je viđeno kao kultura političkog bunta, seksualnih sloboda, alternativnih verovanja, otvorenosti prema opijatima. Osobito nakon Ginzbergove posete Jugoslaviji 1980. godine, bit pokret i Ginzberg kao njegova zvezda postaje zapravo, u paraleli sa rokenrol kulturom, jedna od mejnstrim opcija, tolerisana od strane establišmenta.

Despotov u ovom izboru predstavlja pesnike koji su rođeni kada i predstavnici prve generacije bitnika – ali ne same ključne predstavnike – kao i mlađu generaciju, takozvani post-bit (post-Beat). S obzirom na to da su i Vladislav Bajac i Vladimir Kopicl za svoju antologiju američke poezije *Trip* iz 1983. godine preuzeli izbor mlađe bit poezije iz serije *New Directions 37: An International Anthology of Prose and Poetry* iz 1978. (navedene kao izvor među drugim antologijama na kraju njihovog izbora), te da američka andergraund scena uglavnom nije bila poznata domaćim antologičarima iz prve ruke (mada je Despotov boravio u SAD), tragali smo za izvorom ili uzorom za Despotovljev odabir pesnika. Iako se u njegovom predgovoru pominje časopis *Fuck you* Eda Sandersa koji je izlazio 1962–1965. u Njujorku,⁴ kao ključna publikacija tzv. mimeo revolucije, malotiražnog, nekomercijalnog objavljivanja i umnožavanja putem mimeografa, on nije delovao kao realan izvor. Sandersova parola u časopisu bila je „Objaviću bilo šta”, naslovnica najčešće iscrtana istočnjačkim simbolima, prizorima seksa, polnih organa ili crtežima marihuane i drugih psihoaktivnih supstanci, a u tom pravcu su najčešće išli i literarni prilozi, mada je bilo i značajnog političkog aktivizma. Sanders i saradnici okupljeni oko časopisa i drugih publikacija predstavljali su drugu generaciju bita i povezivali starije autore sa hipi pokretom iz sredine šezdesetih godina. Pregledajući brojeve Sandersovog časopisa,⁵ ustanovili smo da se jedan deo autora iz Despotovljevog izbora redovno pojavljuje, ali čak ni tu nisu bile zastupljene pesme koje je on

⁴ Up. Daniel Kane, *All Poets Welcome: The Lower East Side Poetry Scene in the 1960s*, University of California Press, 2003.

⁵ <http://realitystudio.org/bibliographic-bunker/fuck-you-press-archive/>

predstavio. I na osnovu niza drugih razloga delovalo je prilično neverovatno da je ovaj časopis koji je koncipirao, štampao i “distribuirao” jedan čovek mogao uistinu biti izvor.

Na osnovu prethodno uočenih poklapanja u recepciji bit poezije u Nemačkoj i Jugoslaviji, odnosno mogućnosti nemačkog literarnog posredništva u ovoj recepciji, ali i Despotovljeve upućenosti na nemačku kulturu kao prevodioca sa nemačkog, naišli smo na antologiju istog naziva, *Fuck you: Underground poems. Untergrund Gedichte*, objavljenu u Darmštatu 1968. godine, koju je uredio Ralf-Rajner Rigula (Ralf-Rainer Rygulla). Ova antologija imala je i drugo izdanje 1980. godine, koje je realnije moglo poslužiti Despotovu kao izvor. Rigulin dvojezični *Fuck you* sastoji se iz sledećih ostvarenja: T. Berrigan, „Leben mit Chris”, „Marthas Millionen”; P. Whalen, „Auf Weiteres”, „Aufnahme Nr. 4,15: VIII: 57, für N”, „4:2:59 Aufnahme P”; T. Kupferberg, „Theorie des Ekels”, „Das Glücksrad”, „Gedicht”, „Masturbieren ist menschlich... ficken göttlich”, „Bajonett Drill”; A. Saroyan, Aus: „Werke”; E. Dorn, „Vaquero”, „Das Lied ist aus für Nellie L.”; Ch. Bukowski, „Die lautlose Besorgnis eines blauen Veilchens”, „Männer-Klo”, „Natur-Gedicht”; J. Spicer, Aus: „Ding Sprache”, Aus: „Homage für Creeley”; F. O’Hara, „Phantasie”, „Gedicht”, „Gedicht”; L. Kandel, „COMICS”, „Liebe mitten in der Luft”, „Liebes-Gedicht”; E. Sanders, „Die Abkau-Bande”, „7”, „10”, „15”, „Coca-Cola Spülung”; M. Finstein, „ein anderer ort”, „wie einer von der truppe”; E. Field, „Klein Gwendolyn und die Gräfin”, „Schönheits-Kur”, „Reisen-Pazifik-Tintenfisch”; J. Wieners, „Die Adler Bar”, „Gedicht”; A. Boyajian, „Der Tag an dem ich mich in einen chinesischen General verwandelte”, „Lusi, Nugent, Hoover, der Papst und Jesus Christus alle zusammen in einem Gedicht”, „Der Mann der den längsten Haiku der Welt schrieb”. Kod Rigule autori su hronološki poređani, a evidentno je da je Despotov preveo svoju antologiju iz ovog izbora, izuzevši nekoliko pesama i Arama Sarojana. Iz Rigulinih napomena možemo videti da su pesme, osim kod nekoliko autora gde su uzete iz zbirki, zaista preuzimane iz nezavisnih, anderground časopisa kao što su *Fuck you*, *Intrepid* i *Entrails*.

Pre nego što se posvetimo Rigulinom i Despotovljevom pratećem tekstu, trebalo bi sagledati kontekst u kojem se nemačka antologija pojavljuje te turbulentne 1968. godine. Pre ove antologije pojavili su se izbori *Junge amerikanische Lyrik* 1961. godine, poetički nešto šire koncipirana antologija koju su priredili američki pesnik Gregori Corso (Gregory Corso), i pisac, kritičar i urednik Valter Helerer (Walter Höllerer), potekao iz “Gruppe 47”; *Beat: Eine Anthologie* iz 1962. godine, koju je priredio novinar i publicista Karl Otto Paetel, kao i brošura *Underground poems. Untergrund Gedichte. Letzte amerikanische Lyrik*, koju je Rigula objavio 1967. Rigulina antologija *Fuck you* imala je znatno slabiju recepciju i značaj,

međutim, od one koje će uslediti godinu kasnije i biti njome praktično najavljena (Müller-Dannhausen, 2011: 54) – *ACID: Neue amerikanische Szene* (Darmštat 1969. i 1975), koju je Rigula priredio sa Rolfom Diterom Brinkmanom (Rolf D. Brinkmann, 1940–1975), piscem i prevodiocem koji je mnogo doprineo recepciji angloameričke poezije u Nemačkoj i čije čitavo delo se kreće u „kodovima studentskog pokreta” (Clare, 2016: 61). Brinkman je iste godine objavio i antologiju *Silverscreen. Neue amerikanische Lyrik* u Kelnu. U svojoj knjizi *Slika i uticaj Amerike u nemačkoj poeziji od 1945. godine* Gregori Dajvers o antologiji *Fuck you* piše:

Rigula sledi pristup sličan onom kod njegovih prethodnika, i pri uvođenju novih pisaca i pri upoznavanju nemačkih čitalaca sa skorašnjim kulturnim trendovima u Americi. Glavna razlika, međutim, jeste upadljivo apolitičan uređivački stav. Ovde ne nalazimo “drugu” Ameriku pesnika iz Lovenfelsove antologije *Gde je Vijetnam?*, onih čiji aktivizam i nesaglasnost odražavaju ideale i odgovornosti povezane sa participativnom demokratijom. Umesto toga, naglasak je na jednoj Americi naizgled lišenoj odgovornosti. Rigula promovise ovaj američki kontrakulturni pohod kao potpunu negaciju društvenih vrednosti, sa naglaskom na njegovim anarhističkim crtama, pre nego crtama ma kojeg političkog *izma*. Njegov pogovor upućuje na elemente političkog protesta, ali predstavlja modus neslaganja koji krši prihvaćene norme bezočnom upotrebom opscenosti.

Kao što se vidi u naslovu, Rigulin izbor pesama agresivno se suočava sa čitateljem. Dok uvredljiv ton obeležava ostvarenja kao što su „Muški klozet” Č. Bukovskog, „Vežbe s bajonetom” T. Kupferberga i “Koka-Kola tuš” E. Sandersa, ostale su – a osobito pesme Teda Berigana, Edvarda Dorna, Frenka O’Hare, Džeka Spajsera i Filipa Vejlena – jednostavno dovtljivije ili humoristične, anderground u smislu antiliterarnog. Sandersov poziv na „totalni napad na kulturu” karakteriše cilj ove radikalne grupacije pesnika, a ta rečenica takođe uspostavlja ton za *ACID* (1969), antologiju ne samo pesama, već i kratkih priča, eseja, manifesta, intervjuja, stripova i fotografija. Za razliku od *Fuck you*, *ACID* je privukao dosta pažnje u štampi Zapadne Nemačke; štaviše, ponovljena izdanja pokazuju da se drži za glavni izvor kod nemačkih poklonika anderground scene (Divers, 2002: 125–126).

Ako je Rigulina antologija delovala apolitično u Nemačkoj 1968. godine, koliko je izbor pesama preuzet iz nje mogao biti kontroverzan ili provokativan u Jugoslaviji 1985. godine? Isto toliko su adekvatne za predstavljanje ove poezije sa distancom od dvadesetak godina mogle biti i Riguline teze koje je Despotov preuzeo, odnosno doslovno preveo, ponešto izbacio i uveo nekoliko rečenica da kontekstualizuje predgovor u okviru datog trenutka, ne navodeći ipak nigde svoj izvor tj. originalni tekst. Njegov predgovor započinje rečenicom: „Betmen, super-čovек-

super-slepi miš napušta SAD i u svom super-tenku bori se u Vijetnamu protiv super-zla” (Despotov, 1985: 5), što je kod Rigule tek drugi deo rečenice („Batman hat Gotham City verlassen und kämpft in Vietnam in seinem Super-Super-Tank gegen das Böse” (Rygulla, 1980: 115)), u kojoj se izdvajaju parole „BURN, BABY, BURN” i “KILL KILL KILL FOR PEACE” i podignutom retorikom privlači pažnja, što je očekivano kod ovakvih tekstova koji uzmiču od uobičajenog kritičkog pristupa. Despotov potom pokušava da kontekstualizuje ovaj specifičan diskurs, pitajući se šta se događalo u Americi, „najzapadnijem društvu Zapada”, pre dvadesetak godina. Iz Rigulinog teksta izbacije neke rečenice koje se odnose na film i one u kojima je očigledno odraženo vreme u kojem su pisane. Uporedimo tekstove s početka:

Der von Ed Sanders geforderte „totale Angriff auf die Kultur” kann nicht durch systemimmanente Kritik erfolgen, sondern durch Kritik von außen, d. h. von Kriminellen, Süchtigen und Farbigen. Ihre Slogans heißen: FICKT FÜR DEN FRIEDEN – KASTRIERT LBJ – NIMM LSD – VERLASS DIE SCHULE – RONALD REAGAN IST LESBISCH.

Das totale Negieren aller Werte der Gesellschaft ergibt einen Lebenswandel, für den Begriffe wie Ordnung, sozialer Aufstieg, Sauberkeit, Bildung überhaupt nicht existieren. Die Leute vom Underground haben erkannt, daß innerhalb der Legalität nichts mehr verändert werden kann. Die massive Vergesellschaftung und das daraus resultierende Konformitätsverhalten wird mit einer extrem individualistischen Haltung beantwortet, die anti-Konsum und antizivilisatorisch ist.

Der Abscheu, den man vor dem Super-Kommerzialismus und Perfektionismus empfindet, drückt sich schon in der Form der Publikationsmittel aus, in denen die Autoren des Underground veröffentlichen. (Rygulla, 1980: 115)

„Totalni napad na kulturu”, zahtevan od pesnika Eda Sandersa, ne može da rezultira kroz kritiku koja je imanentna sistemu već samo kroz tzv. kritiku od spolja, onu koja potiče od strane kriminalaca, bolesnika i obojenog življa.

Njihovi slogani bili su: **jebi za mir – kastriraj lindona džonsona – uzimaj LSD – napusti školu – ronald regan je lezbejka**, itd. Ljudi iz podzemlja shvataju da se u okviru legaliteta ništa ne može promeniti odnosno da je bitna životna promena moguća samo totalnim negiranjem svih vrednosti. Odvratnost koja se oseća prema super-komercijalizaciji i perfekcionizmu ogleda se već i u samim formama publikacija koje pokreću autori underground-a. (Despotov, 1985: 5–6)

Na osnovu ovog odlomka vidimo da Despotov dosledno prevodi Rigulin tekst, a izbacuje jednu rečenicu, u kojoj bi „sveopšta socijalizacija” na koju se odgovara krajnje individualističkim stavom mogla biti negativno shvaćena, ali u kojoj se pojavljuje i reč *anticivilizacijski*, koju nalazimo u još jednoj Rigulinog rečenici koju

Despotov preskače: „Schon in der Beat-Bewegung zeigte sich das anti-zivilisatorische & anti-amerikanische Element” (Rygulla, 1980: 118). Dakle, čak i sedamnaest godina nakon Rigulinog teksta koji je ocenjen apolitičnim u kontekstu revolucionarne 1968. godine, nereda na Frankfurtskom sajmu knjiga,⁶ protesta protiv neokolonijalizma i pobune protiv domaće (nemačke) autoritarnosti, odnosno potrebe za alternativnim istinama i znanjima, koje mogu biti oličene u kontrakulturi, Despotov izostavlja one delove koji bi eventualno ukidali vremensko-prostornu distancu, čime se ova poezija i njene postavke predstavljaju kao udaljeni, američki fenomen, sa čijim se političkim premisama ne povlači nikakva paralela. O tome govori i poslednji pasus pogovora, u kojem je Despotov preveo početak Riguline rečenice o tome da je andergraund fenomen specifičan za SAD, ali je izbegao da prenese da je uslovljen upravo „potpuno usavršenim i samo-regulisućim društvom” (Rygulla, 1980: 120), nego je to tako zato što je „tamo perfekcionisan i, naravno, sankcionisan. Bez obzira da li pesnici iz ovog skromnog izbora danas pevaju i misle drugačije, njihova moralna snaga kao kritičara sopstvene životne scene ostaje da živi za istorijsku savest i značajan dokument o kritičnom punktu pluralizma dvadesetog veka” (Despotov, 1985: 8). Opet se naglašava distanca i neprimenjivost datog modela razmišljanja na domaću situaciju – koji svakako nisu karakterisali nemačku recepciju kontrakulture – kao što se u suštini potencira provokativnost jezika i seksualnosti i opscenosti kao najčešćih tema, nad eventualnim političkim aktivizmom.

Zanimljivo je da Despotov u predgovor nije ubacio čak ni neke zanimljivosti koje su mu možda mogle biti poznate, kao recimo to da se Tali Kapferberg (koji nema nikakvu recepciju kod nas docnije) pojavljuje u filmu *Misterije organizma* (1971) Dušana Makavejeva, koji se bavi sudbinom austrijsko-američkog psihijatra Vilhelma Rajha (Reich), ali zato prenosi Riguline reči o značaju Rajhovih teza o seksualnosti za američki andergraund. To ne dopunjava ni u docnijim izdanjima svoje antologije, kada je film Makavejeva već bio oslobođen zabrane prikazivanja. Despotov je antologiju *Fuck you* proširivao novim pesnicima ili pesmama više puta: u izdanju iz 1986. dodao je po jednu pesmu Boba Kaufmana (Kaufman, 1925–1986; „Heter Bel”) i Lorensa Ferlingetija (Ferlinghetti, 1919; „Prenaseljenost”), a u znatno obimnijem izdanju iz 1989. pojavljuju se Ginzberg („Dupeljub”, „Molim te maestro”, „Park Grant”), Harold Nors (Norse, 1916–2009; „Zbog dupeta tvog imam nesanicu”, „Ameriku vidam svakodnevno”, „Bio je to običan dan u pomrčini”), Džek Keruak („Drmni mi krasuljak”, „231-i napev”), Gregori Corso („Pesnici stopiraju na autoputu”), Robert Krili (Creeley, 1926–2005; „Znam čoveka”), Pol Kerol (Carroll,

⁶ Up. Wolfgang Kraushaar, *Frankfurter Schule und Studentenbewegung: von der Flaschenpost zum Molotowcocktail*, Vol. 1, Hamburg: Rogner&Bernhard, 1998.

1926–1996; „Poklon puritancima”, „Otac”), Liroj Džons (Jones/Amiri Baraka, 1934–2014; „Odlazak sa Zapada”), Anselm Holo (Hollo, 1934–2013; „Istinita priča o otkriću LSD-ija”), En Voldmen (Waldman, 1945; „Pritisak”) i Džonatan Vilijems (Williams, 1929–2008; „Kad bi moć mogla”), i dodato je nekoliko pesama Bukovskog, O’Hare, Kapferberga, Vejlena, Kaufmana i Dorna. Neke od ovih pesama bile su zastupljene i u Despotovljevoj antologiji *Beat poezija* dve godine kasnije. Četvrto i peto izdanje *Fuck you* (1991, 1998) isto je kao treće.

Od prvog izdanja *Fuck you* V. Despotova, naznačeno je da „izbor i prevod s engleskog” načinio sam Despotov, a u kasnijim izdanjima nakon predgovora, osim potpisa, čak stoji i „N. Sad, 1983”. U trećem izdanju stoji i napomena:

Izvesnoj istorijskoj razdaljini, pomenutoj u predgovoru uz prvo izdanje, pridodato je još pet godina. Uspehu ove knjige, prodaji i čitanju – što je mogućnost da se andergraund legalizuje kao deo ovdašnje kulture – najviše su doprineli sami pesnički tekstovi; u trećem izdanju ih je znatno više zato što su vidici prošireni – FUCK YOU je počeo da obraća pažnju i na drugu poeziju koja se pisala u vreme najžešćeg andergraunda i to najviše zbog očiglednog uticaja i međusobnog trpljenja. U Novom Sadu, 14.12.1988. (Despotov, 1989: 9).

Prisvajanje Rigulinog izbora nije toliko iznenađujuće, mada se ne može govoriti o nedostatku izvora, originalnih zbirki ili antologija, kada pogledamo spisak antologija na koje kao izvore upućuju Bajac i Kopicl na kraju svog *Trip*-a. No, preuzimanje njegovog pogovora kao vlastitog teksta možemo posmatrati samo kao plagiranje, a čini se neobjašnjivim, pošto je Despotov u to vreme pisao eseje koji su se bavili upravo vezom književnosti i društvenih fenomena,⁷ štaviše, njegov esej „Antireganoezija” iz knjige *Vruć pas* (1985) predočava upravo nove umetničke (andergraund) prakse u SAD, sa osvrtom na bitnike kao prethodnike.

A kad je reč o „legalizovanju” andergraunda – što je apsurd po sebi – sam tiraž ovih antologija, kod uglednog izdavača, pokazuje kako one nisu ni u jednom trenutku smatrane problematičnom kontrakulturom, a osobito groteskno deluje spisak sponzora (market, restoran, knjižara, vulkanizer) u izdanju iz 1989. (tiraž 2500), uz spisak građana pod napomenom „Oni su pomogli štampanje ove knjige”, među kojima ima i istaknutih književnika i univerzitetskih profesora. U svom tekstu o antologiji, pod naslovom „Zbornik opreke”, Vladimir Kopicl (inače jedan od recenzenata *Fuck you*-a; drugi je sam Despotov) piše kako je Despotov izabrao i dobro preveo vanserijske, relevantne pesme, dok je „uvodni esejistički sažetak najbitnijih eksternih i drugih odrednica govora kome pripadaju i koji ostvaruju valjan

⁷ Up. knjigu *Vruć pas* (Matica srpska, 1985), kao i eseje iz ciklusa “Konac dvadesetog veka” objavljujane u *Letopisu Matice srpske* u periodu 1982–1985.

prilog njihovom potpunijem razumevanju” (Kopicl, 2000: 87). U nekim drugim rečenicama Kopiclovi utisci kao da nisu baš nedvosmisleno pozitivni, već ostavljaju prostora i za drugačije zaključke na osnovu izloženog:

Ovakav postupak pri izboru pokazuje se ne samo kao zalag njegove osobenosti već i kao dragocenost, jer ako su se u zadatom kontekstu i morali očekivati tekstovi Čarlsa Bukovskog i Edvarda Filda, pravo je iznenađenje i zadovoljstvo u njemu otkriti uključene primere tekstualnog angažmana velikana poput Frenka O’Hare ili Teda Berigena čiji su poetski interesi jugoslovenskim čitaocima do sada predstavljani obično u nešto drugačijem svetlu.⁸ (Kopicl, 2000: 86)

I antologija *Beat poezija* (1991), objavljena kao treća knjiga u novosadskoj izdavačkoj kući *Četvrti talas* koju je Despotov pokrenuo, u okviru edicije „Dead Poets Society”, a reklamirana i kao vanredni broj pesnikovog privatnog časopisa za američku kulturu *Hey Joe* u samom časopisu, takođe je preuzet izbor Džina Baroa⁹ *Beat Poets* (London, 1961). Doduše, u njoj ne piše da je Despotov načinio izbor, već samo da je preveo sa engleskog, ali nije naveden ni naslov izvornog, originalnog dela. Očigledno je da za Despotova antologija nije predstavljala autorsko delo, u koje je uloženi trud i znanje. *Beat poezija* sadrži sledeće autore: P. Kerol („Spokojan život: bokal, sunce i plantaža avokada”, „Poklon puritancima iz indijanske prodavnice duvana”, „Otac”), G. Korso („Pesnici stopiraju na autoputu”, „The Sacre-coeur cafe”, „Jednu godinu dalje”), E. Dorn („Sudbina nenajavljenih godina”, „Kada homići”), L. Ferlingeti („Daleko iznad”, „Stalno rizikujući”), A. Ginzberg („Iza stvarnosti”, „Na Apolinerovom grobu”, „Odgovor”), L. Džons („Odlazak sa Zapada”), Dž. Keruak („Spis o zlatnoj večnosti”, „231-i napev”), R. Levinson („Utišanost pesme”), M. Meklur („Kanu: eksplikacija”, „Logos: čvor”), G. Snajder („Tragovi pare”, „Dolina reke Nuksak”), F. Vejlen („Plus ca change”, „Ljubavno zbogom za Čikago reviju”), Dž. Viners („Pesma za muzej Goers”), Dž. Vilijs („Kad bi noć mogla da ustane i prošetati”, „Neko to mora iza brda”).

U ovoj knjizi je bar uz predgovor potpisan njegov autor, a to je i jedan vrlo koristan predgovor, s obzirom na to da je među vrlo retkim u ranoj recepciji bita koji ne govori o biografijama pesnika ili o bitu kao društvenom fenomenu, već upravo o stilskim, formalnim i tematskim specifičnostima i odnosu prema tradiciji. Baroov izbor okuplja brojne pesme visoke estetske vrednosti, za razliku od mnogih prisutnih

⁸ Osim Beriganove pesme „Život sa Krisom”, teško da bi se ostale mogle dovesti u vezu sa angažovanim pesništvom.

⁹ Eugene Baroff (1924–1982), američki organizator umetničkih izložbi, pisac, predavač, živeo i radio u SAD i širom Evrope; 1968. godine koncipirao izložbu “Engleska i američka savremena grafika” u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu.

u *Fuck you* antologiji, odabranih u drugom ključu. Nažalost, bez posredovanja nemačkog prevoda, ovde je Despotovljevi prevod nesigurniji i greške su prisutnije, kako u nespretnim formulacijama u predgovoru, tako i u samim pesmama. Kerolova pesma „Still Life: Tankard, Sun, and Avocado Plant” postaje „Spokojan život: bokal, sunca i plantaža avokada” umesto *mrtva priroda* i *biljka avokada*, dok u istoj pesmi „Even that oil you did of me in freak-show barker’s gaudy vest” postaje „Čak i to ulje koje si bacio na mene, obučenog u jaknu nakindurenog čudovišta”, „Of women whose cells of blood were attics with a burnt-out moon” prevedeno je kao „Žene čija su krvna zrnca bila puna iscrpljenog meseca”, a u pesmi „Otac” istog autora „cocky kid” je „kurati dečak”, „Stuck somewhere in the dresser drawer” prevodi se kao „iščeprkana negde u fioci stočića”, a „Hair, bone, brains & cock & skin rotten in the earth these 16 years” kao „Kosa, kost, mozak, kita i koža rđaju u zemlji ovih 16 godina”. Slični problemi nastavljaju se kroz čitavo izdanje, tako da mnoštvo pesama deluje konfuzno i njihov kvalitet ne može doći do izražaja.

Zanimljivo je kako slika sa kraja dvadesetog veka odražava jezičkokulturno stanje iz devetnaestog veka na prostoru Vojvodine. Nemački jezik u slučaju Despotovljevi prevoda poslužio je opet kao jezik posrednik između naše i neke druge kulture, ali antologija koju je on preveo bila je u Nemačkoj jedna među mnogima u ranoj recepciji i dala sebi slobodu da se bavi jednim aspektom ove književne scene, seksualnim slobodama i prkosom građanskom vaspitanju. S obzirom na prilično zakasnelu recepciju bita/post-bita kod nas, apolitičnost ovog izbora možda nije jedan od najvećih problema, mada jeste upadljiva. Veći problem jeste slaba estetska vrednost gotovo polovine pesama, što u kombinaciji sa provokativnom seksualnom tematikom ponegde više naginje pornografiji nego književnosti. Nesumnjivo, nezaobilazan je značaj otvorene tematizacije homoseksualnosti i ovde i u prevodima Ginzberga (osobito eksplicitno u knjizi *Urlik uma* iz 1983) za našu kulturu kao doprinos toleranciji. Međutim, u književnom kontekstu *Fuck you* u više pogleda daje pogrešnu sliku onoga što predstavlja: najpre, kao plagijat, nudi nešto što je načinjeno na drugom mestu i u drugo vreme, za drugu publiku, kao autentično delo; zatim jedan provokativan kontrakulturni projekat sa, kako ističe Dajvers, „uvredljivim” naslovom koji neposredno uključuje čitaoca, donosi u okviru ugledne izdavačke kuće sa velikim tiražem, te govori o “legalizovanju andergrounda”, što sve deluje kao konformizam i podvala i u potpunosti je suprotnosti sa izvornim načinom objavljivanja datih tekstova; i naposljetku, pružajući sveden tematski okvir (naglasak na seksualnoj revoluciji) i slabe pesme u ovoj knjizi i loše prevode izvrsnih pesama u knjizi *Beat poezija* utiče i na sužena razumevanja značaja bit i post-bit poezije uopšte, koja su u našoj prevodnoj književnosti prisutna. Recimo, zbog prenaglašavanja izvanredne i revolucionarne pozicije bitnika često se previda njihova pozicija na liniji

američke književnosti koja vodi od V. Vitmana, V. K. Vilijamsa i E. Paunda, do savremenih pesnika. Plagijat kao činjenica prevodne književnosti svakako da ne može biti ništa pozitivno, ali je vrlo indikativno i ne sme se zaobići u sagledavanju odnosa prema autorstvu antologije kao književnog dela. Odnos prema čitaocu koji se očituje Despotovljevim prevodenjem tuđeg predgovora i predstavljanjem kao vlastitog, krajnje je porazan i nazadan, te unosi i neke drugačije tonove u vrednovanje neoavangardnog koncepta, emancipaciju čitaoca, angažman i mit o neshvaćenosti.

Sonja V. Veselinović

ANTHOLOGIES OF BEAT AND UNDERGROUND POETRY
EDITED BY VOJISLAV DESPOTOV

Summary

In the context of Serbian (Yugoslavian) translations and literary reception of the Beat and post-Beat generation of poets, the anthology *Fuck You: from the American Underground Poetry* (*Fuck you: iz američke underground poezije*; 1985, 1986, 1989, 1991, 1998), edited by the neo-avant-garde poet, novelist and translator Vojislav Despotov, seems slightly incongruous and peculiar in its selection of poets and poems and its foreword. For that reason, I searched for a potential source of Despotov's anthology and found it in the German anthology *Fuck you: Underground poems. Untergrund Gedichte* (1968, 1980), edited by Ralf-Rainer Rygulla. Namely, Despotov translated Rygulla's anthology and his afterword almost completely and without referring to any sources, claiming the authorship of the selection, the translation from English and the accompanying text. Rygulla's selection and the afterword had been perceived as apolitical in his native culture in the framework of the revolutionary year 1968 and among other, more socially and politically engaged anthologies of contemporary American poetry. However, Despotov made it even less relevant in this regard, transposing it eighteen years after its initial publication. The other anthology that Despotov published in 1991, *Beat Poetry (Bit poezija)* is also not an original, it is entirely based on *Beat Poets* edited by Gene Baro in 1961; this time, however, Despotov did not appropriate Baro's foreword, crediting him properly instead. Apart from plagiarizing someone else's selection of poets and poems, the problem with this anthology is very poor translation from English, which underlines the importance of German as mediatory language in the previous case. For all that, the contribution of these anthologies to the reception of Beat and post-Beat poetry is rather questionable, counterproductive and disadvantageous.

Keywords: beat poetry, underground poetry, anthology, Vojislav Despotov, translation, editor, plagiarism, the year of 1968.

LITERATURA

- Bajac, V.-Kopić, V. (prir.) (1993). *Trip: vodič kroz savremenu američku poeziju*. Beograd: Narodna knjiga.
- Baro, Gene (ed.) (1961). *Beat Poets*. London: Vista Books.
- Clare, J. (2016). *Protexzte. Interaktionen von literarischen Schreibprozessen und politischer Opposition um 1968*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Despotov, V. (prir.) (1974, novembar). Bit poezija. *Polja*, br. 189, 28.
- Despotov, V. (prir.) (1985). *Fuck you: iz američke underground poezije*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Despotov, V. (1985a). *Vruć pas*. Novi Sad: Matica srpska. (Štampano ćirilicom!)
- Despotov, V. (prir.) (1986). *Fuck you: iz američke underground poezije*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Despotov, V. (prir.) (1989). *Fuck you: iz američke underground poezije*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Despotov, V. (prir.) (1991). *Beat poezija*. Novi Sad: Četvrti talas.
- Despotov, V. (2012). *Konac dvadesetog veka*. Novi Sad: Misao.
- Divers, G. (2002). *The Image and Influence of America in German Poetry Since 1945*. Rochester: Camden House.
- Kane, Daniel (2003). *All Poets Welcome: The Lower East Side Poetry Scene in the 1960s*, Berkeley and Los Angeles, London: University of California Press.
- Kraushaar, W. (1998). *Frankfurter Schule und Studentenbewegung: von der Flaschenpost zum Molotowcocktail*, Vol. 1. Hamburg: Rogner&Bernhard.
- Kopić, V. (2000). Zbornik opreke. Pantić, M. (ur.) (2000). *Vojislav Despotov: uspomena na dugo sećanje*. Novi Sad: Centar za političko obrazovanje. 86–87.
- Müller-Dannhausen, L. (2011). *Zwischen Pop und Politik: Elfriede Jelineks intertextuelle Poetik in "wir sind lockvögel baby!"*. Berlin: Frank & Timme GmbH.
- Rygulla, R.-R. (Hrsg.) (1980). *Fuck you: Untergrund Gedichte*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

РОМАНИСТИКА

Dragana Drobnjak*
Snežana Gudurić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.133.1'373.7
811.163.41'373.7
DOI: 10.19090/gff.2017.1.199-218
Originalni naučni rad

SRCE U FRANCUSKOJ I SRPSKOJ FRAZEOLOGIJI**

Predmet rada čine francuski i srpski frazemi sa komponentama fr. *cœur* / srp. *srce*. Cilj rada je da putem semantičke i kontrastivne analize utvrdimo motivisanost odabranih frazema, te da ih shodno njihovoj pozadinskoj slici, prateći leksikografski model 'tehnikе grozdova' Dobrovoljskog, razvrstamo u konceptualna polja i ustanovimo (ne)podudarnost njihove leksičke i semantičke strukture. Korpus za ovo istraživanje ekscerpiran je iz francuskih i srpskih opštih i frazeoloških rečnika, dnevnih i nedeljnih novina, elektronskih medija.

Ključne reči: srce, frazem, francuski, srpski.

UVOD

Bogata i tematski raznovrsna frazeologija svojstvena je svakom jeziku (Moon, 1998), budući da dotiče raznolike oblasti čovekovog postojanja i delanja. Somatska frazeologija, kao neizostavan deo frazeologije utemeljen na univerzalnoj antropocentričnoj tendenciji, obiluje metaforičkim i metonimijskim modelima koji su proistekli iz poimanja čoveka kao vaskolikog merila. Telo je postalo heuristički model za razumevanje kosmosa, samim tim što je slika sveta koji okružuje čoveka iznedrena iz misaonih postupaka istovetnih postupcima kojima se opaža sopstveno telo i njegov položaj u tom svetu (Radenković, 1991: 193).

Prema teorijskim postavkama Giroa (Guiraud, 1975: 8) telo je sedište svih čovekovih saznanja i osećaja samim tim što su psihičke funkcije utemeljene i imenovane na osnovu slika koje ono odražava. Shodno tome, nevidljiva psiha se u tradicionalnoj psihologiji poima kao odraz vidljivog tela.

Karakter somatizama je univerzalan i izvire iz tradicionalne simbolike delova tela, gestova, mimike, narodnog verovanja, tradicije i praznoverja (Mršević–Radović, 1987). Dok su u spoljašnjoj somatskoj frazeologiji podjednako zastupljeni svi vidljivi delovi čovekovog tela (npr. glava, lice, oči, uši, ruke, noge, prsti), u unutrašnjoj somatskoj frazeologiji u mnogim lingvokulturološkim zajednicama

* dashayuyu@yahoo.fr

** Rad je urađen u okviru projekta MNTR br. 178002 Jezici i kulture u vremenu i prostoru.

znatno prevladava somatizam *srce* u odnosu na druge unutrašnje organe (npr. stomak, želudac, bubrezi, živci) ili telesne tečnosti (npr. krv, sluz, znoj, suze).

U ovom radu pažnju smo usmerile ka francuskoj i srpskoj somatskoj frazeologiji sa željom da utvrdimo obojenost leksema fr. *cœur* / srp. *srce* i koncepte koje one izražavaju. Jezičkim realizacijama u našem korpusu metodom semantičke dekompozicije pridružile smo odgovarajuće deskriptore, te ih shodno tome svrstale u odgovarajuća konceptualna polja. Korpus za ovo istraživanje ekscerpiran je iz brojnih izvora na francuskom i srpskom jeziku: opštih i frazeoloških rečnika, dnevnih i nedeljnih novina, elektronskih medija, bez pretenzije da u analizu uvrstimo sve postojeće jezičke realizacije sa posmatranim komponentama. Odabrane jezičke realizacije pripadaju standardnom i familijarnom francuskom i srpskom jeziku, potvrđene su u savremenoj jezičkoj praksi, a njihova učestalost je bio presudan kriterijum u priključivanju građi.

SRCE I KONCEPTUALNA POLJA

Od pamtiveka se srce smatra jednim od najvažnijih, ako ne i najvitalnijim organom. Razna mitska i magična verovanja izvorište pronalaze u ovom delu ljudskog i životinjskog tela, samim tim što se srce oduvek poimalo kao središte raznolikih emocija, ljubavi i čestitosti, plemenitosti i samilosti, odvažnosti i srčanosti, besa i nemilosrdnosti, bezosećajnosti i grubosti.

Dok su stari Egipćani verovali da je srce središte duševnog života, prevashodno mišljenja, većina grčkih filozofa poimala je srce kao utočište volje, osećanja i mišljenja. Tako prema Platonu duša obitava u srcu, glavi i stomaku, a prema Aristotelovom promišljanju duša se nalazi isključivo u srcu, dok mozak ima nebitan značaj (Guthrie, 1962). Prema Apresjanu (Апрецјан II, 1995) intelektualna delatnost se lokalizuje u glavi, pameti, umu (npr. *pretpostavljati, shvatiti, saznavati*), govorna u ustima, na jeziku i drugim govornim organima (npr. *saopštiti, savetovati, hvaliti, rugati se*), dok su u srcu i duši smeštene okulturene želje povezane sa duhovnim potrebama i emocijama (npr. *radovati se, voleti, diviti se, mrzeti*).

Srce, dakle, odiše izobiljem simbolike, budući da se u naivnoj slici sveta ono poistovećuje sa čovekovim unutrašnjim bićem, onim najtananim i najskrivenijim duhovnim i emotivnim kutkom. Često uminu i granice između srca i duše, o čemu svedoče frazemi u kojima se u okviru istih kognitivnih jedinica pojavljuju i *srce* i *duša*:

fr. *son cœur, son âme brûle (pour quelqu'un, quelque chose)* / srp. *srce, duša mu gori, izgara (za nekim, nečim)*

fr. *cela vient de mon cœur, âme* / srp. *to mi dolazi iz srca, duše*

fr. *être gravé dans le cœur, l'âme* / srp. *urezati se u srce, dušu*

Shodno definiciji iz RMS (1263–1264) *srce* odlikuje nekoliko značenja: 1.

a) *centralni mišićast organ u grudima koji reguliše krvotok u telu*; b) *mesto na levoj strani grudi pod kojim se taj organ nalazi*. 2. (obično u izrazima) a) *narav, priroda, karakter*; b) *unutrašnji čovekov svet, duša*; v) *osećajni život čovekov*; d) *u prisnom obraćanju, obično uz reč „moje”, u značenju: draga moja, dragi moj*. 3. fig. a) *središnje mesto (države, pokrajine, oblasti), središte, centar*; b) *sredina kakvog ploda, cveta i sl., jezgro*; v) *unutrašnjost čega*. 4. nar. *želudac, stomak*. 5. *kao sastavni deo nekih botaničkih naziva*.

Značenja francuske lekseme *cœur* u relevantnim francuskim rečnicima (TLF, Le Petit Robert) odgovaraju navedenim značenjima u srpskom jeziku, te ih ovde nećemo posebno navoditi.

Na međujezičkom planu, dakle, uočavamo istovetnost polisemičnih struktura posmatranih leksema. Našim istraživanjem utvrdićemo da li se u francuskoj i srpskoj lingvokulturološkoj zajednici navedeni semantički sadržaji jednako konceptualizuju ili odišu raznolikim poimanjem stvarnosti.

Frazem predstavlja spoj dve ili više reči (pri čemu uslov ne predstavlja punoznačnost barem jedne od njih) koji odlikuje čvrsta struktura, bez obzira na njenu (ne)idiomatičnost (Burger, 1982). Kod globalnih frazema uočljiva je tesna uzajamna povezanost komponenata od kojih se niti jedna ne može dodati ili izostaviti, niti se njihov redosled može promeniti. Kod komponentnih frazema deo komponenti je figurativno obojen, a deo zadržava primarno značenje. Tako frazem *avoir le cœur au bord des lèvres* nosi značenje „osećati mučninu”. Ukoliko se umesto *au bord* upotrebi drugi lokalistički predlog, *sur*, nastaje frazem sa drugačijim značenjem „biti iskren”. Upotreba različitih predloga osim formalnih razlika među frazemima otkriva i drugačije poimanje značenjskih odnosa između komponenata. Isto tako, frazem *imati na srcu* upućuje na postojanje teskobe ili problema, dok frazem *imati u srcu* koji se razlikuje u samo jednom segmentu ističe da nam je neka osoba, predmet ili pojam veoma drag. Dok se u prvom primeru nagoveštava prisustvo nekog tereta koji pritiska srce, u drugom se srce poima kao posuda koju punimo sadržinom, odnosno emocijama.

S druge strane, u komponentnom frazemu *parler à cœur ouvert* („govoriti iskreno”) glagol *parler* zadržava osnovno značenje, nosilac je semantike celokupnog frazema i može se zameniti drugim glagolima (npr. *agir, raconter*). Segment *à cœur ouvert* prolazi kroz semantičku transpoziciju budući da ga nije moguće doslovno prevesti, te preuzima značenje priloga ‘iskreno’. U srpskom jeziku takođe uočavamo komponentne frazeme: *biti širokog/velikog srca, iz dna*

srca/iz sveg srca koji mogu da stoje uz razne glagole (npr. *voleti, mrzeti*). Ukoliko se, međutim, upotrebljavaju bez glagola, posmatramo ih kao globalne frazeme.

U kognitivnoj lingvistici frazemi predstavljaju psiholingvističke jedinice unutar ‘mentalnog leksikona’. Ovaj leksikon istkan je od mreže pojmovnih jedinica razvrstanih u jedno ili više konceptualnih polja koja su omeđena prema izvanjezičkim kriterijumima, odnosno utemeljena su na svakolikom čovekovom znanju o svetu. Konceptualno-semantičko umreženje frazema izvire iz metode semantičke dekompozicije tako što se frazemima pridružuju odgovarajući deskriptori, tačnije relevantna svojstva zasnovana na odnosima sličnosti. Dobrovoljski (prema Zybatov 1997: 582) predlaže ‘tehniku grozdova’ u okviru koje frazeme istog grozda povezuje semantička sličnost na intuitivnom nivou. Kontekst često utiče na pridruživanje deskriptora frazemima, te pojedine višeznačenjske frazeme samim tim može da krasi više deskriptora. Osim toga, samim tim što su frazemi unutar jednog grozda združeni u značenjsku celinu usled istovetnog relevantnog obeležja, oni ne moraju obavezno da dele isti deskriptor.

Prateći ovakav leksikografski postupak, frazeme iz našeg korpusa smo prema njihovoj pozadinskoj slici grupisale u pet konceptualnih polja: 1) ‘čovekove osobine’, 2) ‘čovekova stanja’, 3) ‘čovekovo ponašanje i odnos prema drugim ljudima’, 4) ‘način čovekovog delanja’, 5) ‘središte’.

U našem istraživanju pod potpunom ekvivalencijom frazema u dva jezika podrazumevamo istovetnost morfosintaksičke strukture, frazeološkog i doslovnog značenja, konotativnosti i pozadinske slike. Frazeme istog ili sličnog značenja, ali neistovetne leksičke strukture smatramo korespondentima, ne i ekvivalentima, te ih posebno navodimo. Kod francuskih primera za koje ne pronalazimo ekvivalent u srpskom jeziku u zagradi dajemo doslovno značenje komponenata frazema, a ne frazeološko značenje. Doslovno značenje frazeoloških komponenti veoma je važan kriterijum budući da odnos doslovnog i frazeološkog značenja ukazuje na (ne)prozirnost motivacije i određuje stepen idiomatičnosti.

1. Konceptualno polje ‘čovekove osobine’

Prvu podgrupu čine frazemi koji upućuju na karakterizaciju čoveka, odnosno na njegove: a) fizičke i b) karakterne odlike:

a) fizički izgled:

- ‘veoma sladak, slatka’, ‘veoma šarmantan,-na’:

fr. *être beau, belle, joli, jolie comme un cœur* (*biti lep,-a kao srce) / srp. –

fr. *être mignon,-ne comme un cœur* (*biti sladak, slatka kao srce) / srp. –

b) karakterne odlike:

Svi frazemi u ovoj skupini izražavaju trajne osobine. Od poželjnih karakternih odlika uočavamo sledeće:

- ‘dobrota’, ‘plemenitost’, ‘(sa)osećajnost’:

fr. *avoir un cœur en, d’or* / srp. *imati zlatno srce*

fr. *avoir un grand cœur* / srp. *imati veliko srce*

fr. *avoir bon cœur* / srp. *imati dobro srce*

fr. *avoir le cœur sur la main*¹ / srp. *imati srce na dlanu*

fr. *être un vrai cœur* / srp. *biti pravo srce*

fr. *avoir le cœur à la bonne place*² (*imati srce na dobrom mestu) / srp. –

fr. *être un cœur sur deux pattes* (*biti srce na dve šape) / srp. –

fr. *être tout cœur* (*biti sav srce) / srp. –

fr. *être un homme de cœur* (*biti čovek od srca) / srp. –

fr. – / srp. *imati meko srce*

fr. – / srp. *imati široko srce*

fr. – / srp. *biti dobrog srca*

fr. – / srp. *biti srce od čoveka*

- ‘dobrota’, ‘milosrđe’, ‘čistota duše’, ‘bezgrešnost’:

fr. *avoir un cœur pur* / srp. *imati čisto srce*

fr. – / srp. *biti čistog srca*

- ‘nežnost’:

fr. *être tendre comme un cœur* (*biti nežan kao srce) / srp. –

- ‘ljubaznost’:

fr. *être gentil,-le comme un cœur* (*biti ljubazan,-na kao srce) / srp. –

- ‘iskrenost’:

fr. *avoir le cœur sur les lèvres*³ (*imati srce na usnama) / srp. –

¹ U pozadinskoj slici uočavamo dobru osobu čija su osećanja izložena na dlanu, te je spremna da ih podari nekome. Pružena ruka sama po sebi je izuzetno snažan simbol solidarnosti i plemenitosti.

² Ovaj frazem je nastao kalkiranjem engleskog frazema *to have one’s heart in the right place*.

³ Frazem ima još jedno značenje, „imati mučninu”, „imati želju za povraćanjem”, te smo ga svrstale i u naredno konceptualno polje među frazeme koji upućuju na čovekovo fiziološko stanje.

- ‘spontanost’, ‘naivnost’, ‘čistota duše’, ‘radost’:

fr. *avoir un cœur d'enfant* (*imati srce dečije) / srp. –

- ‘neustrašivost’:

fr. *avoir du cœur* (*imati srca) / srp. –

fr. *avoir du cœur au ventre*⁴ (*imati srce u stomaku) / srp. –

Posebno su zanimljivi frazemi u kojima se karakterizacija čoveka ostvaruje poređenjem sa životinjama. U frazemima fr. *avoir un cœur de lion*⁵ / srp. *imati lavlje srce* uočava se metonimijski odnos budući da se srce lava koji je oličenje neustrašivosti poima kao sušta hrabrost koja ispunjava njegovo srce. Tako ovakav metonimijski prenos postaje temelj pojmovne metafore u okviru koje karakteristika lava (hrabrost koja se nalazi u srcu) izrasta u izvorni domen, a odvažan čovek ciljni domen na koji se preslikava ova osobina.

U našem korpusu pronalazimo i frazeme koji iskazuju pojedine nepoželjne karakterne osobine. Najprisutniji u ovoj skupini jesu frazemi kojima se ističe odsustvo osetljivosti, duševnosti, nedobrote:

- ‘neosetljivost’, ‘bezdušnost’:

fr. *avoir un cœur dur, endurci* / srp. *imati tvrdo srce*

fr. *avoir un cœur de glace, avoir un cœur glacé* / srp. *imati ledeno srce*

fr. *être sans cœur* / srp. *biti bez srca*⁶

fr. *avoir un cœur froid* / srp. *imati hladno srce*

fr. *avoir le cœur sec* (*imati srce suvo) / srp. –

fr. *manquer de cœur* (*nedostajati srca) / srp. –

fr. – / srp. *biti tvrdog srca*

- ‘zloba’:

fr. *avoir un mauvais cœur* / srp. *imati zlo srce*

fr. – / srp. *biti zlog srca*

⁴ U srednjem veku, leksema *ventre* je pored značenja „trbuh, stomak” upućivala kako na „grudni koš” tako i na „unutrašnjost glave”.

⁵ Frazem je popularizovan pod uticajem francuskih istoričara koji su ovaj nadimak nadenuli engleskom kralju Ričardu I zbog njegove neustrašivosti.

⁶ U pojedinim frazemima u našem korpusu mogući su varijantni oblici kada se lekseme fr. *cœur* / srp. *srce* kao komponente mogu zameniti leksemama fr. *âme* / srp. *duša*. Nećemo navoditi ovu varijantnost budući da to nije predmet našeg istraživanja.

U brojnim frazemima, prevashodno francuskim, srce se poistovećuje sa kakvom tvrdom neprobojnom materijom:

- fr. *avoir un cœur de pierre* / srp. *imati kameno srce, srce od kamena*
- fr. *avoir un cœur d'acier* / srp. *imati čelično srce, srce od čelika*
- fr. *avoir un cœur de marbre* (*imati srce od mermera) / srp. –
- fr. *avoir un cœur de granit* (*imati srce od granita) / srp. –
- fr. *avoir un cœur de bronze* (*imati srce od bronze) / srp. –
- fr. *avoir un cœur d'airain* (*imati srce od bronze) / srp. –
- fr. *avoir un cœur de roche* (*imati srce od stene) / srp. –
- fr. *avoir un cœur de fer* (*imati srce od gvožđa) / srp. –
- fr. – / srp. *biti kamenog srca*

I u ovoj skupini uočavamo poistovećivanje čoveka sa određenim životinjama ili biljkama:

- ‘izrazita plašljivost’, ‘kukavičluk’:

fr. *avoir un cœur de lièvre* / srp. *imati zečje srce*

- ‘velika okrutnost’:

fr. *avoir un cœur de tigre* (*imati srce tigra) / srp. –

- ‘emotivna nestalnost’, ‘biti zaljubljuje prirode’:

fr. *avoir un cœur d'artichaut*⁷ (*imati srce artičoke) / srp. –

2. Konceptualno polje ‘čovekova stanja’

Konceptualnom polju ‘čovekova stanja’ pridružile smo sadržaje koji se odnose na: a) fiziološka i b) psihička stanja:

a) ‘čovekova fiziološka stanja’:

Nije neobično da u ovoj skupini pronalazimo isključivo francuske frazeme, budući da je do sedamnaestog veka leksema *cœur* imala i značenje „stomak”⁸. Otuda i semantika ovih frazema.

Skoro svi frazemi ukazuju na kakvo trenutno neprijatno fizičko stanje:

⁷ *Srce* ovde označava središnji deo biljke sa kojeg se odvajaju brojni listovi, po jedan za svaku prisutnu osobu. Otuda metaforičko upućivanje na osobu koja nudi malo ljubavi svakome ko joj privuče pažnju. Frazem je nastao krajem devetnaestog veka i proistekao je iz poslovične izreke *cœur d'artichaut, une feuille pour tout le monde* (*srce artičoke, jedan list za svakog).

⁸ O ovom značenju u srpskom jeziku biće govora u daljem tekstu.

- ‘imati mučninu’, ‘imati želju za povraćanjem’:

fr. *avoir le cœur soulevé* (*imati srce⁹ podignuto) / srp. –
 fr. *avoir mal au cœur* (*imati bol u srcu) / srp. –
 fr. *avoir le cœur au bord des lèvres* (*imati srce na krajičku usana) / srp. –
 fr. *avoir le cœur sur les lèvres* (*imati srce na usnama) / srp. –
 fr. *avoir le cœur barbouillé* (*imati srce ubrljano) / srp. –
 fr. *avoir le cœur noyé* (*imati srce utopljeno) / srp. –
 fr. *avoir le cœur à l’envers* (*imati srce naopačke) / srp. –
 fr. *se sentir le cœur retourné* (*osećati sebi srce okrenuto) / srp. –

- ‘izazivati gađenje’, ‘zgaditi’:

fr. *retourner le cœur à quelqu’un* (*preokrenuti srce nekome) / srp. –
 fr. *lever le cœur* (*dići srce) / srp. –
 fr. *soulever le cœur* (*podići srce) / srp. –
 fr. *faire mal au cœur*¹⁰ (*praviti bol u srcu) / srp. –

- ‘osećati bol u grudima’:

fr. *avoir une pointe au cœur* (*imati bodlju u srcu) / srp. –

Svega jedan frazem nosi pozitivnu konotaciju:

- ‘biti otporan na ono što izaziva gađenje’:

fr. *avoir le cœur bien accroché*¹¹ (*imati srce dobro zakačeno) / srp. –

b) ‘čovekova psihička¹² stanja’:

Određeni broj francuskih i srpskih frazema opisuje čovekove emocije koje ne mogu direktno da se percipiraju, nego se poimaju zahvaljujući prototipičnim

⁹ U doslovnom prevodu frazema u ovoj skupini umesto *srca* može ravnopravno da stoji i *stomak*.

¹⁰ Navedeni frazem ima i značenje „izaz(i)vati tugu” i „izaz(i)vati saosećanje”, te smo ga svrstale i u okvire konceptualnog polja ‘čovekovo ponašanje i odnos prema drugim ljudima’.

¹¹ Odnosi se i na gnušanje u metaforičkom smislu.

¹² Pod psihičkim stanjem podrazumevamo i bazične, biološki uslovljene emocije, i sekundarne, okulturene emocije.

U bazične emocije svrstavaju se sreća, ljubav, radost, ljutnja, bes, tuga, strah, iznenađenje i interesovanje, jer za njih postoje odgovarajuće facijalne ekspresije. Sekundarne emocije, kao što su nada, očajanje, dosada, ljubomora, neugoda, motivisane su intelektualnom ocenom situacije kao željene ili neželjene za subjekta i svojstvene su isključivo čoveku.

spoljašnjim manifestacijama i u jeziku se konceptualizuju kroz metaforičke i metonimijske modele.

U frazemima koji slede pronalazimo veoma produktivnu pojmovnu metaforu u kojoj se srce konceptualizuje kao s(r)edište emocija, kao prostor u kome se nalazi čovekovo unutrašnje biće, njegovu suštinu.

Većina frazema u ovoj podgrupi ukazuje na čovekovo nelagodno psihičko stanje, neraspoloženje i neprijatna osećanja. Najbrojniji među njima su frazemi u kojima se (golema) tuga, povređenost, očaj, veliki duševni bol oličavaju kao bol srca uprkos medicinskoj činjenici da bol srčanog mišića fiziološki nije moguć:

fr. *avoir mal au cœur* / srp. *boli srce nekoga*

fr. *son cœur se serre* / srp. *steže mu se srce*

fr. *avoir le cœur qui saigne* / srp. *imati srce koje krvari*

fr. *son cœur se déchire* / srp. *srce mu se cepa, kida, para*

fr. *peser sur le cœur* / srp. *biti teško na srcu nekome*

fr. *avoir le cœur serré* (*imati srce stegnuto) / srp. –

fr. *avoir le cœur gros* (*imati srce veliko) / srp. –

fr. *avoir le cœur lourd* (*imati srce teško) / srp. –

fr. *en avoir gros sur le cœur*¹³ (*imati veliko na srcu) / srp. –

fr. *en avoir lourd sur le cœur* (*imati teško na srcu) / srp. –

fr. – / srp. *imati na srcu ranu*

Pored tuge, u srcu mogu da se nastane i druge emocije:

- ‘teret na duši’:

fr. *avoir quelque chose sur le cœur* / srp. *imati nešto na srcu*

fr. *avoir un poids sur le cœur* / srp. *imati teret na srcu*

- ‘kratkotrajan i bolan osećaj usled kakve emocije’:

fr. *avoir un pincement au cœur* (*imati štipanje u srcu) / srp. –

- ‘bes’:

fr. *avoir la rage au cœur* / srp. *imati bes u srcu*

fr. *en avoir gros sur le cœur* (*imati veliko na srcu) / srp. –

- ‘bezzvoljnost’:

fr. *n’avoir le cœur à rien* (*nemati srce za ništa) / srp. –

¹³ Frazem ima i sekundarno značenje „osećati bes” i sa tim značenjem smo ga uvrstile još jednom u istu ovu grupu, ali smo mu pridružile drugi deskriptor.

- ‘teško prihvatiti nešto’:

fr. *rester sur le cœur* (*ostati na srcu) / srp. –

- ‘pritajiti bol’, ‘skupiti snagu’:

fr. – / srp. *stegnuti srce*

- ‘ražalostiti se’, ‘ozbiljno nešto shvatiti’, ‘lično shvatiti’:

fr. – / srp. *uzeti, uzimati k srcu*

fr. – / srp. *primati nešto k srcu*

- ‘osetiti olakšanje’, ‘osloboditi se velike brige, problema, tegobe’:

fr. – / srp. *teret je nekome pao sa srca*

fr. – / srp. *kamen je nekome pao sa srca*

- ‘veliki strah’:

fr. *avoir un cœur transi de crainte* (*imati srce smrznuto od straha) / srp. –

fr. – / srp. *nekome je srce stalo od straha*

fr. – / srp. *nekome se ledi srce od straha*

fr. – / srp. *nekome srce silazi u pete*

U poslednjem frazemu uočavamo dve metonimije, najpre *srce* koje se poistovećuje sa osobinama koje se nalaze u njemu (kao i kod drugih frazema), potom *pete* koje usled metonimijskog prenosa ukazuju na bežanje kao uobičajenu reakciju izazvanu strahom.

Srce se u francuskoj i srpskoj frazeologiji poima i kao sedište ljubavi, nežnosti, privrženosti, radosti:

- ‘osećati ljubav prema nekome’:

fr. *avoir quelqu’un dans son cœur* / srp. *imati nekoga u srcu*

fr. *porter quelqu’un dans son cœur* / srp. *nositi nekoga u srcu*

- ‘biti nekome drag’, ‘biti predmet nečijih misli’:

fr. *être dans le cœur de quelqu’un* / srp. *biti u nečijem srcu*

fr. – / srp. *ležati kome na srcu*

fr. – / srp. *biti nekome na srcu*

- ‘biti srećan’, ‘biti radostan’, ‘biti blažen zbog ispunjenja neke želje, očekivanja’:

fr. *avoir le cœur léger* (*imati srce lagano) / srp. –

fr. – / srp. *puno je srce nekome*

fr. – / srp. *srce (za)igra nekome*

fr. – / srp. *srce raste nekome*

fr. – / srp. *milo je nekome oko srca*

fr. – / srp. *srce mu je na mestu*

fr. – / srp. *biti toplo oko srca*

- ‘biti oduševljen nekim/nečim’:

fr. *avoir un coup de cœur* (*imati udarac srca) / srp. –

Pojedini frazemi nisu sami po sebi pozitivno ili negativno konotirani, već su kontekstualno obojeni. U narednim frazemima određeno psihičko stanje prate i svojevrsne fizičke manifestacije:

- ‘osećaj neuobičajenog lupanja srca usled snažne emocije (zaljubljenosti, straha, besa, strepnje)’:

fr. *avoir le cœur qui bat (fort, vite)* / srp. *imati srce koje lupa (snažno, brzo)*

fr. *avoir le cœur qui bat la chamade*¹⁴(*imati srce koje dobuje) / srp. –

fr. *cœur qui bat à tout rompre* (*srce koje lupa da sve slomi) / srp. –

fr. – / srp. *iskočiće srce nekome*

fr. – / srp. *nekome srce udara, tuče kao ludo*

fr. – / srp. *nekome je srce zadrhtalo*

Pojedini frazemi otkrivaju raznolika osećanja usled gubitka ili neimanja ljubavi:

- ‘osećati veliku tugu nakon rastanka ili gubitka voljenog bića’:

fr. *avoir le cœur brisé* / srp. *imati slomljeno srce*

fr. *avoir le cœur en miettes* (*imati srce u mrvicama) / srp. –

- ‘biti bez ljubavi’:

fr. – / srp. *nekome je hladno oko srca*

3. Konceptualno polje ‘čovekovo ponašanje i odnos prema drugim ljudima’

¹⁴ Poreklo ovog izraza pronalazimo u italijanskoj reči *ciamada* („vika”, „poziv”). Ona je upućivala na vojnu proceduru dobovanja kojim se neprijateljskoj strani poručivalo da se traži kratak prekid borbe ili predaja. *La chamade* je nekada označavala vrstu oružja koje je pravilo veliku buku.

Semantika frazema oličenih u ovoj skupini ilustruje čovekovo ponašanje, kao i odnos prema ljudima u njegovom okruženju. U narednim frazemima prisustvo drugih osoba je moguće, ali nije obavezno:

- ‘raditi nešto predano sa uživanjem, poletom’:

fr. *s'en donner à cœur joie* (*dati se srcem radost) / srp. –

fr. *avoir le cœur à l'ouvrage, au métier* (*imati srce u poslu) / srp. –

fr. *y mettre du cœur* (*u nešto staviti srca) / srp. –

fr. *mettre tout son cœur* (*staviti celo svoje srce) / srp. –

fr. *prendre quelque chose à cœur* (*uzeti nešto na srce) / srp. –

fr. – / srp. *uneti srce u nešto*

- ‘želeti jako nešto’, ‘držati do nečega’, ‘biti veoma zainteresovan za nešto’:

fr. *avoir à cœur* (*imati na srcu) / srp. –

fr. *tenir à cœur* (*držati na srcu) / srp. –

fr. *prendre à cœur* (*uzeti na srce) / srp. –

- ‘ne ograničavati svoje želje’:

fr. – / srp. *pustiti srcu na volju*

- ‘ne obeshrabriti se pred teškoćama’, ‘zadovoljiti se onim što se ima’, ‘prihvatiti kompromis’:

fr. *faire contre mauvaise fortune bon cœur* (*činiti protiv loše sreće dobro srce) / srp. –

- ‘smejati se iskreno bez podrugivanja’:

fr. *rire de bon cœur* (*smejati se dobrim srcem) / srp. –

- ‘biti načisto u vezi sa nečim’:

fr. *en avoir le cœur net* (*zbog toga imati srce čisto) / srp. –

- ‘gristi se’, ‘nervirati se’:

fr. *se ronger le cœur* (*sebi jesti srce) / srp. –

- ‘lišiti se večere’, ‘ostati bez večere’:

fr. *dîner par cœur*¹⁵ (*večerati na srce) / srp. –

¹⁵ Ovaj šaljivi frazem se prvobitno odnosio na osobu koja je mnogo pričala i recitovala, te samim tim nije stizala da večera.

Za razliku od prethodno navedenih, u ovim frazemima uočavamo neophodnost prisustva drugih osoba. Pozitivnu konotaciju nalazimo u sledećim slučajevima:

- ‘poveriti se nekome’, ‘izjadati se’:

fr. *parler à cœur ouvert* / srp. *pričati otvorenog srca*

fr. *ouvrir son cœur à quelqu'un*¹⁶ / srp. *otvoriti svoje srce nekome*

fr. *découvrir son cœur* / srp. *otkriti svoje srce*

fr. *décharger son cœur* / srp. *rasteretiti srce*

fr. *vider son cœur* / srp. *isprazniti srce*

fr. *épancher son cœur* (*izliti svoje srce) / srp. –

fr. *parler d'abondance de cœur* (*pričati obilno iz srca) / srp. –

- ‘biti podrška nekome’:

fr. *être de (tout) cœur avec quelqu'un* / srp. *biti sa nekim svim srcem*

- ‘pružiti utehu nekome’:

fr. *réchauffer le cœur de quelqu'un* / srp. *ugrejati srce nekome*

fr. *faire chaud au cœur* (*praviti toplo u srcu) / srp. –

fr. *mettre du baume sur le cœur* (*staviti melema na srce) / srp. –

- ‘ohrabriti nekoga’:

fr. *(re)donner du cœur au ventre* (*(ponovo) dati srca u stomak) / srp. –

fr. *mettre du cœur au ventre* (*staviti srca u stomak) / srp. –

- ‘razveseliti nekoga’:

fr. *dilater le cœur de quelqu'un* *(ra)širiti srce nečije) / srp. –

- ‘ganuti nekoga’:

fr. *aller droit au cœur de quelqu'un* / srp. *ići pravo u nečije srce*

fr. *toucher le cœur de quelqu'un* / srp. *dotaći nečije srce*

- ‘raznežiti nekoga’, ‘izazvati nečiju samilost’, ‘učiniti da neko popusti’:

fr. *attendrir le cœur de quelqu'un* / srp. *raznežiti nečije srce*

fr. *amollir le cœur de quelqu'un* / srp. *smekšati, razmekšati nečije srce*

¹⁶ Frazem nosi i značenje „dozvoliti nekome/nečemu da uđe u naš život”, te smo ga sa ovim značenjem još jednom svrstale u isto ovo konceptualno polje sa drugačijim deskriptorom.

- ‘zagrliti nekoga’:

fr. *serrer sur son cœur* (*stegnuti na svoje srce) / srp. –

fr. *presser sur son cœur* (*pritisnuti na svoje srce) / srp. –

- ‘poznavati nekoga veoma dobro’:

fr. *connaître quelqu’un par cœur* (*poznavati nekoga na srce) / srp. –

- ‘biti istih osećanja, misli, želja’:

fr. – / srp. *biti brat po srcu*

- ‘ne moći iz sažaljenja (reći, uraditi)’:

fr. – / srp. *nemati srca*

- ‘osećati sažaljenje prema nekome’:

fr. *avoir mal au cœur* (*imati bol u srcu) / srp. –

- ‘osloboditi nekoga bola, muke’:

fr. *arracher (à quelqu’un) une épine du cœur* (*iščupati (nekome) trn iz srca) / srp. –

U ovo konceptualno polje uvrstile smo i frazeme u kojima pozadinsku sliku čini ljubav:

- ‘predati se emotivno nekome’, ‘zavoleti nekoga’:

fr. *donner son cœur à quelqu’un* / srp. *dati nekome srce*

fr. *offrir son cœur à quelqu’un* / srp. *pokloniti nekome srce*

- ‘dozvoliti nekome/nečemu da uđe u nečiji život’:

fr. *ouvrir son cœur à quelqu’un/ à quelque chose* / srp. *otvoriti svoje srce za nekoga/nešto*

- ‘osvojiti nečiju ljubav’:

fr. *gagner le cœur de quelqu’un* / srp. *osvojiti nečije srce*

fr. *voler le cœur de quelqu’un* / srp. *ukrasti nečije srce*

- ‘mnogo se voleti’:

fr. *n’être qu’un cœur et qu’une âme* / srp. *biti jedno srce i duša*

- ‘mnogo voleti nekoga/nešto’:

fr. – / srp. *srce vuče nekoga ka nekome/nečemu*

fr. – / srp. *srcu*, *za srce prirasti*

- ‘ljubavna čežnja’:

fr. – / srp. *srce nekome vene za nekim*

fr. – / srp. *srce nekome kopni za nekim*

- ‘prestati misliti na nekoga/nešto’, ‘zaboraviti nekoga/nešto’:

fr. – / srp. *iščupati nekoga/nešto iz srca*

fr. – / srp. *istrgnuti nekoga/nešto iz srca*

Najbrojniji su, međutim, frazemi u kojima se ističe povređenost osećanja neke osobe usled neprimerenog ponašanja druge (drugih) osobe (osoba):

- ‘povrediti jako nekoga’, ‘rastužiti jako nekoga’, ‘potresti nekoga’:

fr. *briser le cœur de quelqu'un* / srp. *slomiti srce nekome*

fr. *arracher le cœur à quelqu'un* / srp. *iščupati srce nekome*

fr. *déchirer le cœur à quelqu'un* / srp. *razdirati srce nekome*

fr. *fendre le cœur à quelqu'un* / srp. *parati srce nekome*

fr. *blesser le cœur à quelqu'un* / srp. *raniti nečije srce*

fr. *enfoncer un couteau, un poignard dans le cœur de quelqu'un* / srp. *zariti nekome nož u srce*

fr. *plonger un couteau, un poignard dans le cœur de quelqu'un* (*zaroniti nož u srce nečije) / srp. –

fr. *crever le cœur à quelqu'un* (*probiti srce nekome) / srp. –

fr. *percer le cœur à quelqu'un* (*probosti srce nekome) / srp. –

fr. – / srp. *ujesti nekoga za srce*

- ‘povrediti jako nekoga’, ‘izaz(i)vati tugu’, ‘izaz(i)vati saosećanje’:

fr. *faire mal au cœur* (*praviti bol u srcu) / srp. –

U narednim frazemima uočavamo različita ponašanja čoveka koja ne odišu pozitivnom konotacijom:

- ‘pomagati nezahvalnoj osobi koja će uzvratiti zlom’:

fr. – / srp. *hraniti guju na srcu*

fr. – / srp. *čuvati guju na srcu*

fr. – / srp. *nositi guju na srcu*

- ‘ponašati se kao zavodnik’, ‘biti Don Žuan’:

fr. *faire le joli cœur* (*praviti lepo srce) / srp. –

fr. *être un bourreau des cœurs* (*biti dželat srca) / srp. –

- ‘biti preterano ljubazan’, ‘ponašati se izveštačeno’:

fr. *faire la bouche en cœur* (*praviti usta u srce) / srp. –

- ‘ljutiti se, vređati se za sitnicu’:

fr. – / srp. *biti nakraj srca*

4. Konceptualno polje ‘način čovekovog delanja’

U ovo konceptualno polje uvrstile smo frazeme koji ukazuju na načine na koje čovek obavlja raznolike aktivnosti:

- ‘mirno’, ‘lako’, ‘bez oklevanja’:

fr. *le cœur léger* / srp. *laka srca*

fr. *d’un cœur léger* / srp. *lakog srca*

fr. – / srp. *mirnog, mirna srca*

- ‘učiti napamet’, ‘znati napamet’:

fr. *apprendre, réciter, savoir par cœur* (*naučiti, recitovati, znati na srce) / srp. –

- ‘iskreno se poveravati jedno drugom’:

fr. *cœur à cœur* (*srce srcu) / srp. –

- ‘iskreno’, ‘rado’:

fr. *du fond du cœur* / srp. *iz dubine srca*

fr. *à cœur ouvert* / srp. *otvorenog srca*

fr. *de tout (mon) cœur* / srp. *iz, od sveg srca*

fr. *de bon cœur* (*iz srca dobrog) / srp. –

fr. *de gaité de cœur* (*iz radosti srca) / srp. –

- ‘otvoreno, iskreno govoreći’:

fr. *droit au cœur* (*direktno u srce) / srp. –

fr. – / srp. *ruku na srce*

- ‘sa pregršt emocija’:

fr. *cœur battant* (*srce lupajući) / srp. –

- ‘sa entuzijazmom’:

fr. *de grand cœur* (*iz velikog srca) / srp. –

- ‘protiv volje’:

fr. *à contre-cœur* (*protiv-srca) / srp. –

fr. – / srp. *preko srca*

fr. – / srp. *teška srca*

- ‘sa tugom’:

fr. *le cœur gros* (*srca velikog) / srp. –

fr. – / srp. *žalosna srca*

- ‘potajno’:

fr. – / srp. *u dnu srca*

- ‘u izobilju’, ‘do mile volje’:

fr. – / srp. *koliko ti srce želi (jesti, piti)*

- ‘na prazan želudac’, ‘natašte’:

fr. – / srp. *našte srca (jesti, piti)*

fr. – / srp. *na gladno srce (jesti, piti)*

Leksema *srce* u ovim potonjim primerima ima značenje „želudac”, „stomak”. U tradicionalnoj lingvistici ove dve lekseme su etimološki povezane i smatraju se ‘okamenjenim’ metaforama. U savremenoj jezičkoj praksi srpski izrazi *ne sme se popiti prazna srca/na prazno srce* i *nosi dete pod srcem* su zastareli.

5. Konceptualno polje ‘središte’

U frazemima koji slede *srce* označava ‘središte’ u najširem smislu:

- središnje mesto (države, pokrajine, oblasti, kakvog prostora), središte, centar:

fr. *être au cœur de la ville* / srp. *biti u srcu grada*

- vremenski posmatrano:

fr. *être au cœur de l’été* (*biti u srcu leta) / srp. –

fr. *au cœur de la vie humaine* (*u srcu ljudskog života) / srp. –

- suština, srž:

fr. *entrer au cœur des choses* (*ući u srce stvari) / srp. –

fr. *toucher au cœur même de quelque chose* (*dirnuti u srce nečega) / srp. –

fr. *aller droit au cœur de quelque chose* (*ići pravo u srce nečega) / srp. –

- središnji deo razgovora:

fr. *être au cœur du sujet, d'une question* (*biti u srcu teme, pitanja) / srp. –

fr. *toucher le cœur du sujet, d'une question* (*dotaći srce teme, pitanja) / srp. –

–

- osoba koja ima glavnu ulogu u nekoj grupi, aktivnosti:

fr. *être le cœur d'une équipe* / srp. *biti srce ekipe*

ZAKLJUČAK

Naša analiza izvršena je na korpusu koji čini 266 frazema, i to 156 francuskih i 110 srpskih. Na osnovu istraživanja možemo da zaključimo da je u frazeološkom izražavanju francuska leksema *cœur* produktivnija negoli srpska leksema *srce*, te da nudi raznovrsnije semantičke sadržaje i stilske nijanse za koje u srpskom jeziku ne postoje odgovarajući ekvivalenti. Leksičko i semantičko poklapanje u posmatranim jezicima uočili smo u 57 slučajeva, dok bezekvivalentnih frazema u francuskom ima 99, a u srpskom 53.

Definisale smo pet konceptualnih polja: 1) 'čovekove osobine', 2) 'čovekova stanja', 3) 'čovekov odnos prema drugim ljudima i svetu oko sebe', 4) 'način čovekovog delanja', 5) 'središte' i utvrdile da frazemi u našem korpusu prevashodno oslikavaju čovekove karakterne osobine, njegovo psihičko stanje i odnos prema drugim ljudima i svetu koji ga okružuje. U brojnim frazemima ističu se kako dobre karakterne osobine (dobrota, plemenitost, čistota duše, nežnost, iskrenost, spontanost, naivnost, radost, neustrašivost), tako i one loše (neosetljivost, zloba, plašljivost, okrutnost, nestalnost). Veliki broj frazema iskazuje neprijatna čovekova psihička stanja, prvenstveno tugu, povređenost, očaj, potom strah, bes, neraspoloženje, teskobu. Veoma je zanimljivo da u skupini frazema koji se odnose na čovekovo fiziološko stanje pronalazimo isključivo francuske frazeme budući da u njima leksema *cœur* zapravo upućuje na želudac i stomak, dok je ovakva upotreba u srpskom zastarela. S druge strane, o sreći i radosti svedoče samo srpski frazemi. Svega nekoliko frazema upućuje na radosno psihičko stanje što je svakako neobično budući da se pojam *srce* obično asocijativno povezuje sa nečim prijatnim i lepim.

Činjenica da u francuskom i srpskom jeziku pronalazimo znatno više globalnih frazema ukazuje na to da se osnovno značenje leksema fr. *cœur* / srp. *srce* iznimno retko koristi, te da je metaforična i metonimijska upotreba ovih leksema

znatno češća i da one prevashodno označavaju i opisuju raznolika emocionalna stanja i psihološke karakteristike. Kod većine posmatranih frazema pozadinska slika je lako uočljiva i razumljiva. Isticanjem i opisivanjem čovekovih karakteristika i osećanja putem frazema umesto glagolima istovetne semantike ostvaruje se izuzetna ekspresivnost kakvu nefrazeološki izrazi i jezički spojevi ne mogu da iznedre.

Posmatrani francuski i srpski frazeologizmi utemeljeni na metaforičkim i metonimijskim preslikavanjima ukazuju na određene sličnosti u naivnoj slici sveta, mada nisu zanemarive ni izvesne raznolikosti budući da su dve lingvokulturološke zajednice bile izložene neistovetnim kulturološkim, istorijskim i drugim činiocima koji su uticali na stvaranje osobenih sociolingvističkih miljea.

Dragana Drobnjak
Snežana Gudurić

HEART IN FRENCH AND SERBIAN PHRASEOLOGY

Summary

This paper deals with French and Serbian phrasemes with the components Fr. *coeur* /Serb. *Srce* (heart). All the phrasemes were classified into five conceptual fields according to their underlying imagery and analyzed using semantic and contrastive analysis. In both languages, numerous examples emphasize a person's positive character traits (goodness, nobility, purity of soul, tenderness, sincerity, spontaneity, naivety, joy, fearlessness) as well as negative traits (insensitivity, malice, shyness, cruelty, inconsistency). A large number of phrasemes express a sad person's psychological states: primarily sadness, pain and despair, as well as fear, rage, unhappiness, and distress. The conclusion drawn from the analyses is that, the French lexeme *coeur* is more productive than the Serbian *srce* in phraseological expression.

Keywords: heart, phraseme, French, Serbian.

LITERATURA

- Burger, H., Buhofer, A., Sialm, A. (1982). *Handbuch der Phraseologie*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Guiraud, P. (1975). *Les gros mots*. Paris : Presse universitaire de France.
- Guthrie, W. K. C. (1962). *A History of Greek Philosophy*, Vol. I, Cambridge: Cambridge University Press.
- Moon, R. (1998). *Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-Based Approach*. Oxford: Oxford University Press.

- Mršević-Radović, D. (1987). *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Radenković, Lj. (1991). Die Symbolik des menschlichen Körpers in der südslavischen ZauberspruchTradition. In: *Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker*. Berlin: Sonderdruck, 183–193.
- Zybatow, L. (1997). *Idiome und Parömien aus kognitivlinguistischer und translationslinguistischer Sicht (am Beispiel des Russischen und Ukrainischen)*. U: Internationale Tendenzen der Syntaktik, Semantik und Pragmatik. Akten des 32. Linguistischen Kolloquiums in Kassel 1997 (Hrsg. O. Spillmann / I. Warnke), Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften, str. 579–588.
- Apresjan, Ju. D. (1995). *Izbrannye trudy*. Tom II. Integral'noe opisanie jazyka i sistemnaja leksikografija. Moskva: Jazyki russkoj kul'tury. (Štampano na ćirilici!)

IZVORI

- Drašković, V. (1990). *Francusko-srpskohrvatski frazeološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Le nouveau Petit Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française* (2005). Paris: Robert.
- Milosavljević, B. (1994). *Srpsko-francuski rečnik idioma i izreka*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Rey, A. (2000). *Le Robert, Dictionnaire historique de la langue française*. Paris : Dictionnaire Le Robert.
- Trésor de la langue française : dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle* (1971–1994). Paris, Éd. du Centre national de la recherche scientifique: Klincksieck: Gallimard.
- RMS 1.: *Rečnik srpskoga jezika* (2007). Novi Sad: Matica srpska.
- RMS 6.: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika I–VI* (1967–1976). Novi Sad (– Zagreb): Matica srpska (– Matica hrvatska).

Tamara Valčić Bulić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.133.1.09-1 Ronsard P. de "15"
DOI: 10.19090/gff.2017.1.219-235
Originalni naučni rad

PJER DE RONSAR, ANGAŽOVANI PESNIK? BESEDE O JADIMA OVOG VREMENA(1562–1564) **

Pjer de Ronsar (Pierre de Ronsard, 1524–1585), uvažavan kao najznačajniji francuski pesnik XVI veka, vođa pesničke škole Plejade, po tematici prevashodno pesnik ljubavi, a po svom društvenom statusu dvorski pesnik, u predvečerje i tokom verskih i građanskih ratova (1562–1598), uprkos svojim elitističkim ubeđenjima o specifičnom statusu poezije, piše elegije i besede u kojima prvo miroljubivo, zatim sve ogorčenije, upozorava svoje savremenike, prvo sve bez razlike, a zatim u prvom redu svoje verske i političke protivnike, protestante, na zla koja prete Francuskoj. Tako Ronsar u *Besedama* (*Discours des misères de ce temps*) prerasta u vrsnog angažovanog, a kako vreme prolazi i rat je sve izvesniji, militantnog pesnika. Cilj ovog rada je da prikaže različita umetnička i retorička sredstva koja pesnik koristi da bi svoje protestantske neistomišljenike ubedio u besmislenost oružanih bratoubilačkih sukoba, ali i da bi razobličio, po njegovom ubeđenju, prave motive njihove pobune. Na osnovu podrobne analize, može se zaključiti da Ronsar nastoji da na sve loše strane sukoba koji otpočinje ukaže racionalnim argumentima (on je protivan razumu, tradiciji, poretku). Pored toga, kao pravi besednik, pesnik nastoji da uzbudi svoje čitaoce, što čini koristeći snažne, upečatljive opise (hipotipoze), alegorije i personifikacije Francuske i njenih žitelja, a konačno i time što svoja lična osećanja izražava neposredno, otvoreno kritikujući i napadajući svoje protivnike.

Ključne reči: Ronsar, protestanti, angažovanost, besede, *movere*, satira, alegorija

Iz današnje perspektive teško je poverovati u značaj političke i društvene angažovanosti pisaca i intelektualaca u davnim vremenima poput srednjeg veka i renesanse. Razlozi za nevericu su razumljivi: protok informacija bio je slab i spor, javni nastupi pred milionskim auditorijumima nezamislivi, a Gutenbergovo otkriće pokretnih slova u XV veku nije odmah omogućilo široku difuziju knjige. Pa ipak, i mnogo pre pojave figura kao što su, u Francuskoj, Volter, Viktor Igo, Lamartin, Emil Zola, Žan-Pol Sartr – da nabrojimo samo najpoznatije među njima – može se

* tamara.valcic.bulic@ff.uns.ac.rs

** Ovaj tekst nastao je na osnovu saopštenja pod nazivom „Satira kao oružje političko-verske polemike u *Besedama o jadima ovog vremena* (1562–1564) Pjera de Ronsara“, na VIII Međunarodnom naučnom skupu Srpski jezik, književnost, umetnost na Filološko-umetničkom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, 25–26.oktobra 2013. Saopštenje zatim nije objavljeno.

naiči ne samo na slučajevne nedvosmislenog spisateljskog angažmana na jednoj strani, u teškim istorijskim okolnostima, već i na odjeke koje je na drugoj strani taj angažman imao u javnosti svoga vremena. Jedan od takvih primera je upravo zbirka Pjera de Ronsara (Pierre de Ronsard, 1524–1585), *Besede o jadima ovog vremena*, (*Discours des misères de ce temps*) koja će se pod tim zajedničkim nazivom pojaviti tek nekoliko godina posle sukcesivnog objavljivanja prvih Ronsarovih beseda (ne uvek i tako nazvanih) koje su zatim sakupljene i objavljene pod tim zajedničkim imenom. U kojoj meri su te pesme angažovane, na kojoj strani, s kakvim ciljevima i u prvom redu, na koji se način pesnik zalaže za svoje ideje, namera nam je da ukratko pokažemo u ovom radu. Kako bi Ronsarovo književno uplitanje u istorijske događaje bilo razumljivije, prvo ćemo reći nekoliko reči o pesniku, a zatim i o njegovom vremenu i okolnostima u kojima i zbog kojih nastaju *Besede*.

RONSAR I NJEGOVO DOBA

Francuski pesnik Pjer de Ronsar je kod nas malo prevođen i slabo poznat osim među stručnjacima, prvenstveno frankoromanistima¹. On je pesnik francuske renesanse, najznačajniji predstavnik Plejade, francuske pesničke škole koja se oformila krajem četrdesetih godina XVI veka, bila naročito uticajna u doba vladavine Anrija II (1547–1559) i još desetak godina posle toga. Ova pesnička škola, koja svoju poetiku izgrađuje na oponašanju antičke književnosti i italijanskih renesansnih pesnika, a naročito Petrarke, nastupa kao protivteža predstavnicima zastarelih i srednjovekovnih stavova o pesništvu koje u njihovim očima oličava tada veoma ugledni pesnik Kleman Maro i njegovi epigoni. Od samog početka, iako u to vreme gotovo ništa nije objavio i potpuno je nepoznat, Ronsar se nameće kao njen vođa.

Kao plemić, Ronsar je u mladim danima paž u kraljevskoj službi; usled bolesti i problema sa sluhom koje ona prouzrokuje, vojnička i diplomatska karijera su mu uskraćene. On se stoga okreće svešteničkom pozivu, ali ta služba mu u stvari omogućava da se istinski posveti poeziji. Na svojim literarnim počecima, inspiraciju nalazi kako u antičkoj tako i u petrarkističkoj ljubavnoj poeziji koja je, upravo tih, pedesetih godina XVI veka, predmet velikog interesovanja i oponašanja

¹ Prevedeno je nekoliko njegovih pesama, i to pretežno ljubavnih, koje su uglavnom objavljivane po antologijama i časopisima. Pored toga, u istorijama književnosti kao što je *Francuska književnost 1* posvećena mu je poneka stranica (Banašević i dr, 1976: 133–140).

među francuskim pesnicima². Ali, Ronsar se ipak prvo okreće antici i objavljuje za ono vreme prilično kontroverznu zbirku *Oda* (prve četiri knjige 1550, peta 1552), u kojoj, iako početnik, odmah nadmeno proklamuje svoju superiornost u odnosu na druge žive pesnike³, dok aristokratskoj publici nudi pesme ispunjene antičkom erudicijom koju ta publika ne razume i ne poznaje. U početku Ronsar ne doživljava željeni uspeh, savremenici mu, po svedočanstvima iz onog vremena, upućuju brojne kritike, a među njima je u kontekstu teme verskih ratova posebno zanimljiva i ona, da ima paganska, a ne hrišćanska ubedenja (Smith, 1988: 88).

Ipak, Ronsar ne odustaje od svog pohoda na slavu i ubrzo zatim, jedne za drugima objavljuje zbirke „kanconijera“ kojima daje ime *Les Amours* ili u prevodu *Ljubavi* (1552, 1554, 1555). U njima on virtuožno primenjuje sve petrarkističke topose, dajući im i lični pečat svojom ljubavlju prema prirodi, prikazivanjem čulne želje, kao i izuzetnim versifikatorskim umećem i muzikalnošću stiha. Šezdesetih godina XVI veka, on je priznat i cenjen, a zvanični dvorski pesnik postaje još u doba vladavine Anrija II, godine 1554 (Ménager, 1979, 3), što je veoma laskava a ujedno i obavezujuća titula: ona mu obezbeđuje nesmetano bavljenje poezijom, ali ga s druge strane primorava da piše i prigodnu poeziju, da svoje pesničke komade posvećuje kralju i drugim uglednim ličnostima iz njegove neposredne okoline. U tom smislu, objavljuje i *Himne* (1555–1556), vraćajući se još jednoj od antičkih pesničkih vrsta, a time se ujedno odaziva i svojim dužnostima dvorskog pesnika. Ne treba zato da čudi što mu, posle Maroa, polazi za rukom da ponese i laskavu titulu „princa pesnika“⁴.

I pored ovih ustupaka koje mora da čini svojim dvorskim zaduženjima i borbi za mesto koje smatra da mu pripada, kao pravi zaljubljenik u uzvišenu misiju poezije, koju naziva „alegorijskom teologijom“ rezervisanom samo za posvećene, Ronsar načelno odbacuje svaku utilitarnost a tim pre i militantnost, te didaktičnost i ideološku angažovanost – barem deklarativno – smatra njenom profanacijom. Ovaj

² Upravo tih godina (1548) Vasken Filijel (Vasquin Philieul) objavljuje prvi francuski prevod Petrarkinog *Kanconijera*. (200 soneta), što svakako dodatno doprinosi popularnosti ovog, među humanstima i pesnicima i inače popularnog dela.

³ U predgovoru *Oda*, on naime kaže sledeće: „Kada me budeš nazvao prvim lirskim pesnikom i onim ko je druge poveo na put ovog čestitog rada, tada ćeš mi vratiti ono što mi duguješ.“ (« Mais quand tu m'appelleras le premier auteur Lirique François, & celui qui a guidé les autres au chemin de si honneste labeur, lors tu me rendras ce que tu me dois », Ronsard, 1932: 43).

⁴ Ronsarova biografija koja je ovde sumarno prikazana, predmet je više navedenih studija koje su nam poslužile kao izvor (v. u Bibliografiji: Balmas, 1974, Banašević, 1976, Ménager, 1979, Simonin, 1990).

elitistički stav podrazumeva i odbijanje da se na bilo koji način ugađa ukusu i interesovanjima širih čitalačkih slojeva; Ronsar prezire gomilu i piše za *happy few*. Tih šezdesetih godina, on priprema i prvo izdanje svojih sabranih dela⁵.

I pored svega toga, Ronsar odstupa – ili se to barem tako na prvi pogled čini – od sopstvenih ubeđenja i strastveno se uključuje u versko-političku polemiku koja se šezdesetih godina rasplamsava u Francuskoj. To ne treba da čudi kada se ima u vidu da su za Francusku XVI veka verski i građanski ratovi događaji sa, u to doba, najpogubnijim posledicama i da su preko trideset pet godina snažno potresali zemlju: od početka prvog rata 1562, sve do proglašenja Nantskog edikta 1598. godine. Sâm Ronsar uostalom njihov kraj neće ni doživeti. Uzroci ovih ratova dobro su poznati u savremenoj historiografiji: pored dubokog verskog sukoba između katolika i protestanata koji je otpočeo u prvoj polovini XVI veka, iako tada još ne s žestinom koja će se kasnije ispoljiti, u osnovi ratova je i borba za vlast.

Porodica Valoa, suočena sa sve snažnijom novom jeresi, želi da sačuva vlast, a da istovremeno pruži pomirenje naciji. Umesto da do pomirenja dođe, nemiri i sukobi kulminiraju u ovim bratoubilačkim ratovima. Na čelu države, posle smrti Anrija II i ujedno okončanja italijanskih ratova (1559), zatim smrti njegovog najstarijeg sina, Fransoa II, nalazi se desetogodišnji kralj, Šarl IX, a umesto njega vlada njegova majka, kraljica Katarina de Mediči. Pri tome, kako prolazi vreme, sve je izvesnije da će vladajuća dinastija ostati bez muških naslednika, a njen glavni protivnik je predstavnik protestantske porodice Burbona, navarski kralj Anri, koji bi kao najbliži srodnik trebalo da nasledi francuski presto. Neke od uticajnih plemićkih porodica takođe pretenduju na francusku krunu, a među njima je najuticajnija ultrakatolička porodica De Giz.

Ovom kratkom istorijskom pregledu dodajmo i to da je protestantizam u jeku u Francuskoj šezdesetih godina XVI veka, kako zbog snažne „medijske“ propagande koja dolazi iz Ženeve, izvesne pragmatične trpeljivosti dvora i regentkinje Katarine de Mediči prema novoj veri, tako i zbog opravdanog

⁵ Ronsarova namera je da za života rukovodi izdavanjem svojih sabranih dela, da bi ih, kako sam kaže, na taj način zaštitio od nesavesnih stampara, ali i iz drugih, sasvim pesničkih razloga. Te, 1560. godine, objavljena su četiri toma Ronsarovih sabranih dela. Za ovaj poduhvat, Ronsar može zahvaliti mladom kralju Fransoa II, koji će vladati veoma kratko, jedva godinu dana, a koji Ronsaru ukazuje ne samo veliku čast, već mu pruža i materijalnu pomoć davanjem lične i opšte povlastice za štampanje njegovih dela. I pored toga Ronsar mu ne uzvraća ovaj izraz velike naklonosti i prećutno odbija da mu prigodnom pesmom izrazi poštovanje i zahvalnost, kao što uostalom nije cenio ni njegovog oca, pokojnog kralja Anrija II, uprkos tome što je postao dvorski pesnik u doba njegove vladavine. (Simonin, 1990: 215–216).

nezadovoljstva koje čak i među samim katoličkim vernicima izaziva vladanje katoličkog sveštenstva. Konačno, valja napomenuti da protestanti, barem jedan njihov deo, pored zahteva da im se prizna pravo na slobodu veroispovesti, imaju i neke druge političke pretenzije⁶. Ne zalazeći u sve pojedinosti, ne možemo a da ne pomenemo niz incidenata između dve suprotstavljene strane tokom 1560–1561. godine, među kojima posebno mesto zauzima protestantska zavera u Amboazu (mart 1560), u stvari pokušaj otmice mladog kralja Fransoa II⁷. Kao i savetovanje u Poasiju (Poissy, septembar-oktobar 1561), neuspešan pokušaj pomirenja katoličkih i protestantskih teologa koji se pretvara u žustru raspravu bez pozitivnog ishoda, tako i drugi incidenti i tuče vode u zaoštavanje situacije i u dalje sukobe (Nakam, 1993, 126 i 128). Dodajmo da je sâm Ronsar nekima od ovih događaja prisustvovao (savetovanje u Poasiju) ili o njima bio detaljnije obavešten usled svog života na dvoru i u njegovoj blizini.

Neposredan povod za početak prvog rata pruža katolička strana, porodica De Giz, čiji će ljudi 1. marta 1562. počiniti pokolj protestanata u Vasiju (dvojna grafija: Wassy i Vassy), gradiću istočno od Pariza; u tom gradu su protestanti javno ispovedali svoju veru unutar gradskih zidina, uprkos kraljevskom ukazu iz iste godine koji im to pravo daje samo ukoliko to čine izvan grada.

Pored oružanih sukoba kojih je, kako vidimo, sve više, rat se vodi i drugim sredstvima: razvoj štamparstva utiče i na sve snažniju borbu putem pisane reči. Protestanti svoju propagandu sprovode i intenzivnom izdavačkom aktivnošću, objavljujući različite spise političke i propagandne sadržine, pamflete i razne druge brošure. Među tim spisima nalaze se i oni napisani kao odgovor Ronsaru⁸, čija su

⁶ U pitanju je stranka onih koji smatraju da je osvajanje verskih sloboda samo prvi korak ka osvajanju širih političkih, kojim će narod dobiti moć koju tada ima samo kralj, kao božji predstavnik na zemlji (Dassonville, 1989: 15).

⁷ Među brojnim izvorima koji govore o ovom događaju i o celokupnom istorijskom kontekstu, izdvajamo Nakam 1993. Po ovom izvoru, namera protestanata bila je da Fransoa II odvoje od moćne ultrakatoličke porodice Gizovih (De Guise). Ishod ove zavere ('conjuraton d'Amboise') ili kako je još u istoriji zovu "metež" ('tumulte') je hapšenje Kondea (Conde), kao i brojna mučenja i pogubljenja protestantskih vođa. (Nakam, 1993: 125).

⁸ Ovde je nemoguće – a i prevazilazi okvire ovog rada - prikazati celokupnu polemiku između Ronsara i protestanata. Napomenimo samo da je ona u francuskoj književnoj istoriji proučena, da je jedan deo tekstova zauvek izgubljen, ali da i oni koji postoje, rečito govore o rasplamsanosti verskih strasti. Osim toga, i sam Ronsar se u nekim svojim proznim poslanicama osvrće na pravu kampanju koju protiv njega vode protestanti. (V. Između ostalih izvora Ménager, 1979: 240–241). U bazi podataka <http://base-agon.paris-sorbonne.fr/querelles/ronsard-et-les-poetes-protestants> moguće je videti nepotpun spisak

prva upozorenja porodici Valoa, zatim Francuskoj u celini i protestantima posebno – u vidu pesničkih sastava – tad već uveliko ugledala svetlost dana.

RONSAROV ANGAŽMAN I NASTANAK „BESEDA“

Podsetimo se da, kako navodi Predrag Matvejević u *Rečniku književnih termina*, uprkos raznovrsnosti upotreba reči „angažman“ i stoga njegovoj izvesnoj neodređenosti, pa čak i dvosmislenosti:

Angažirana umjetnost u pravilu teži da posreduje na jednoj široj, *kolektivnoj* ili *socijalnoj* razini; [...] nadalje, suprotstavljajući se shvaćanju kojem umjetničko delo nema *svrhovitosti* (finaliteta), angažman u stvari stavlja naglasak na funkciju i podrazumjeva tendenciju umjetnine, odbijajući svako zatvaranje u privatne sfere i tzv. „kulu bjelokosnu“, angažirana djela teže da djeluju na razini javnosti, *u situaciji* (Sartr). Umjesto proklamirane *bezrazložnosti*, *angažman* afirmira potrebu za efikasnošću. To bi bile njegove osnovne opće odrednice. (Živković (ur.) 1986: 26)

Društveni i kolektivni karakter angažmana, njegova efikasnost i uticaj na javnost (a to znači i efikasnost umetničkog dela koje je izraz tog angažmana), to bi dakle bile glavne odlike angažovane umetnosti, a u ovom slučaju, angažovane poezije. Dodajmo ipak da se u doba razvoja apsolutizma, a imajući u vidu pri tome da Ronsar nosi titulu dvorskog pesnika, može postaviti pitanje koliko je uopšte moguće govoriti o pesnikovom angažmanu zasnovanom na autonomiji mišljenja i delanja, a koliko o njegovoj instrumentalizaciji od strane vlasti.

Valja reći da se u veoma teškim istorijskim okolnostima o kojima ovde govorimo, Ronsar oglašava prvi među pesnicima i to u doba kad se dvor još koleba oko konkretnih mera koje valja preduzeti (Smith, 1979: 17) pa čak i opominje one koji sukobe i rečima – a ne samo delima – raspiruju, umesto da ih smiruju (Dassonville, 1989: 10). Čak i ako prihvatimo da ova upozorenja nisu upućena direktno Ronsaru, ostaje da pesnik samostalno donosi odluku o svom pesničkom učešću i zauzimanju stava u verskim razmiricama, a sve to u atmosferi verske uzavrelosti u tom prelomnom istorijskom trenutku. Kako tvrdi Simonen: „Nasuprot [nekim drugim pesnicima], Ronsar se angažuje pre nego što ga je vlast angažovala da to učini.“⁹

protestantskih pamfleta protiv Ronsara, objavljivanih u različitim francuskim gradovima (Orlean, Lion, Ženeva).

⁹ « A l'opposé, Ronsard s'engage avant que le pouvoir ne l'ait engagé à le faire. » (Simonin, 1990: 232). Mišel Simonen bio je cenjeni stručnjak za francusku renesansnu književnost i autor jedne Ronsarove biografije (v. Bibliografiju).

Teško je ipak sa ove vremenske udaljenosti sa sigurnošću utvrditi Ronsarove motive za pesničko učešće u događajima. Ronsarovi ondašnji protivnici, kao i neki današnji dobri poznavaoци tadašnjih istorijskih okolnosti uopšte, a Ronsarovog života i dela posebno, tumače Ronsarov stav kao udvorički potez i karijerizam, kao želju da pokaže svoj nepokolebljivi hrišćanski (katolički) duh iz ličnih interesa ili prosto kao reakciju i inače sujetnog pesnika na kritike kojima je izložen (o svemu ovom, između ostalog v. Dassonville, 1989: 8; Smith, 1979: 16). Za druge, njegovo angažovanje je i rezultat istinske privrženosti vladajućem poretку, institucijama i kraljevskoj porodici (Dassonville, 1989: 12). Ronsar naravno zastupa krajnje konzervativne stavove, ali se oni mogu donekle razumeti ukoliko se ima u vidu opasnost koju sukobljavanje predstavnika „stare“ i „nove“ vere predstavlja za stabilnost države i bezbednost njenih žitelja, a to je ono što pesnik po svaku cenu želi i svojom rečju da spreči; književno zanimljivije je i Ronsarovo ubedenje – koje pomalo paradoksalno proizlazi iz prethodno pominjanog pesnikovog elitizma - o odlučujućoj društvenoj ulozi pesnika; pesnik je pozvan da bolje od drugih zastupa stavove većine, on je prorok dužan da prosvetli „prost svet“, da bude učitelj i pedagog. I na kraju, *Besede* predstavljaju još jedan estetski eksperiment, novi izazov u sticanju retoričke izvrsnosti kojoj teži Ronsar, priliku za ovladavanje još jednim novim, a starim – antičkim žanrom (Rigolot, 1989: 58–59).

U periodu od 1560, doba zaoštavanja odnosa između dve verski suprotstavljene strane, do 1565, kada je rat već uveliko otpočeo, Ronsar objavljuje devet pesničkih komada, koji neposredno govore o savremenim događajima. Ti prvi komadi, neki od njih naknadno nazvani „besedama“ ili „raspravama“, kako se još može prevesti pojam *discours*, izlaze u manjem i jeftinijem formatu, u vidu knjižica, brošura, i to u više gradova istovremeno, te su namenjeni za masovnu upotrebu i čitanje, za razliku od prethodnih Ronsarovih pesničkih zbirki. Oni izlaze sledećim redom: 1560. godine dve elegije, „Elegija Gijomu Dezotelu“ („Élégie à Guillaume des Autels“) i „Elegija Luju de Maziru“ („Élégie à Loïs des Masures“). Godine 1562. objavljeni su u maju „Vaspitavanje mladog kralja Šarla IX“ („Institution pour l’adolescence du roy Charles IX“) i „Beseda o jadima ovog vremena“ („Discours des misères de ce temps“), u oktobru „Nastavak besede o jadima ovog vremena“ („Continuation du Discours des misères de ce temps“) a u decembru 1562. „Opomena narodu Francuske“ („Remonstrance au peuple de France“). Zatim u proleće 1563. izlazi „Odgovor na uvrede i klevete ne znam kojih ženevskih propovednika i sveštenika“ („Responce aux injures et calomnies de je ne sçay quels predicans et ministres de Geneve“); naredne 1564. godine izlazi jedna poslanica u prozi kada je I rat završen, „Poslanica čitaocu u kojoj autor kratko

odgovara svojim kleveticima“ (“Epistre au lecteur par laquelle succinctement l’auteur respond a ses calomnieurs”), a 1565. “Parafraza Te Deum-a” (“Paraphrase de Te Deum”). Pored toga, napomenimo da su neke od beseda napisane kao odgovor protestantskim pamfletistima, „prepiska“ s njima. Besede će prvi put biti objedinjene u zbirku 1563, zatim ponovo 1567. godine. U nastavku ratova, Ronsar će napisati još četiri besede u nepravilnim vremenskim intervalima (jednu 1569, dve 1578, još jednu 1584). Poslednja među njima nastaje dakle godinu dana pred Ronsarovu smrt (podsetimo, umire 1585), dok će pomenute tri biti objavljene u novom izdanju njegovih sabranih dela 1578. godine¹⁰.

Kada Ronsarove pesme prvi put izlaze, pojedinačno, one, kao što smo već rekli, u nazivu ne sadrže uvek oznaku *discours*; dve su „elegije“, jedna beseda sadrži proznu poslanicu (VII), a jedna je u potpunosti napisana u prozi (VIII). Kasnije Ronsar daje zajednički naziv zbirci, *Besede o jadima ovog vremena*, a ovo naknadno razlikovanje i davanje imena, ukazuje i na činjenicu da u vreme kad Ronsar piše, *discours* ne postoje kao jasno definisana pesnička vrsta u francuskoj književnosti, niti se pominju u teorijskim tekstovima onog doba. Smatra se da je književni naziv preuzet iz italijanske književnosti u kojoj se u renesansi pojam *discorsi* koristi da označi spise o nekim moralnim ili političkim temama kao i rasprave o poetici, najčešće napisane u prozi¹¹. Sama reč *discours* ima širok dijapazon značenja, od najopštijeg značenja „razgovor“, do onog užeg: „govor, izlaganje, rasprava, beseda, propoved“. Kako navodi I. Belanže, Di Bele je prvi među pesnicima Plejade upotrebio reč *discours* i to 1558. godine u “Besedi kralju o primirju godine 1555”¹².

Discours odnosno „besede” nemaju jasno tematsko i formalno određenje; najčešće su pisane u stihu i to u aleksandrincu, mada mogu biti i u prozi¹³, a teme

¹⁰ Napomenimo i to da je Ronsar unosio ponekad i značajnije izmene u svoje besede iz izdanja u izdanje, pa im čak i menjao imena. Promene koje je Ronsar unosio - bilo da je u kasnijim verzijama prvobitni tekst ublažavao kada je smatrao da su njegove izjave preoštre ili je naprotiv odlučivao da iz beseda izbacii posvete ličnostima s kojima se u međuvremenu zavadio, sva ta pitanja zanimljiva su prvenstveno za francusku književnu historiografiju i ovde nisu tretirana. Sve pesme analizirane su u originalnim, najstarijim izdanjima, tako kako su učestvovalе u polemici.

¹¹ Primer za to je Makijavelijeva *Rasprava o prvih deset knjiga Tita Livija (Discorsi sopra la prima deca di T. Livio, 3 vols., 1512–1517)*.

¹² Na francuskom “Discours au Roy sur la Trefve de l’an MDLV”. Veći deo našeg izlaganja o pojmu *discours* inspirisan je tekstom Ivon Belanže, (v. Bellenger 1984: 195–198).

¹³ Primer u francuskoj književnosti : Pontus de Tyard, *Discours philosophiques* (1550–1558).

moгу biti kako ljubavne, tako i političke ili filozofske. Neki od savremenih istraživača daju i ovakvu definiciju francuske renesansne vrste *discours*: „niz razgovora, čas sredenih, čas nepovezanih, ili barem ne sistematično uređenih“¹⁴ (Bellenger, 1984: 196). Belanže posebno ističe različitost – u pogledu tematike, a naročito u pogledu forme – između francuskog i italijanskog pesničkog oblika. Naime, italijanski *discorso* mnogo je više okrenut istoriji, moralu ili poetičkim pitanjima i pri tome organizovaniji u svom izlaganju, dok francuski *discours* međutim može imati raznolike teme a u pogledu forme, prisutnija je u njemu razudenost i asocijativnost u izlaganju. To je i razlog što nismo usvojili termin „rasprava“ koji su upotrebili neki naši istoričari književnosti¹⁵, koji se nisu potanko bavili Ronsarovim i nekim drugim sličnim *discours*, a može se pretpostaviti da su po analogiji preuzeli usvojeni prevod za italijansku formu. Dodajmo da za rasvetljavanje književnoistorijskog pojma *discours* od pomoći može biti i Horacijeva zbirka *Sermones*, ili *Satirae*, zbirka razgovora ili satira, napisana mahom u dijaloškom obliku, što je model koji Feroni u *Istoriji italijanske književnosti* opisuje ovako: „model razgovora i moralnih refleksija, srednjeg tona i uzdržane mudrosti“ nasuprot agresivnijem modelu Juvenalovih *Satira* (Feroni, 2005: 286). Ipak, Ronsar kao da usvaja ponešto od oba ova modela: jedna od ključnih osobina njegovih „beseda“, pored izvesne digresivnosti i asocijativnog mišljenja, jeste upravo satirični ton i devalorizacija i diskvalifikacija protivnika, te se njegove *Besede* po tonu i svesno moralističkom stavu koji usvaja u pogledu društveno-političke stvarnosti, približavaju i vrsti političke satire¹⁶.

RON SAROVE METODE UBEDIVANJA

Značaj retorike ovde nikako nije moguće zanemariti; podsetimo se osnovnog besednikovog cilja: da poduči, da se dopadne, da uzbudi (*docere, delectare, movere*), a sve to da bi ubedio u valjanost predmeta za koji se zalaže, a to je u ovom slučaju odustajanje od rata, a zatim i kad do rata dođe, njegovog brzog okončanja. Kako postupa Ronsar? Kako ovde nije moguće detaljno iznositi razlike koje postoje između

¹⁴ U originalu: „une suite de propos, tantôt ordonnés, tantôt décousus ou du moins non systématiquement ordonnés.“

¹⁵ Tako na primer Midhat Šamić naziva ovo delo „raspravama u stihu“. (u: Banašević i dr. 1976: 137).

¹⁶ Iako Ronsar ovaj termin i pojam nigde ne pominje, bez obzira što je reč o plemenitoj pesničkoj formi u u duhu antičke odnosno latinske tradicije; pesnik će kasnije i pisati satire. Šamić takođe navodi “Tačno je rečeno da je svojim *Raspravama u stihu* Ronsar stvorio ‘veliku političku satiru’”. (u Banašević i dr, 1976: 138).

prvih (iz 1560) i onih potonjih beseda¹⁷ (od početka rata, pa nadalje) recimo ovo: od pokušaja da bude koliko-toliko neutralan i tolerantan i da ukaže na greške i mane oba tabora, Ronsar ide ka sve snažnijim i žustrijim napadima na protestante, da bi se zatim, u poznijim godinama svog stvaralaštva vratio nešto mirnijim tonovima (od 1569. pa do smrti). Ipak, pokušaćemo da ovde izdvojimo neke osnovne postupke.

Upravo sledeći pravila besedništva, pesnik u “Elegiji Gijomu Dezotelu” iz 1560. koja predstavlja njegovo prvo oglašavanje u vezi s verskim sukobima, poziva na razum, na logos, na glas i reč, na borbu knjigom, kao na ono što bi trebalo da donese razrešenje i smirenje: „ne oštricom sečiva već snažnim razlozima“¹⁸, te je potrebno, kaže on, naoružati „Apolona i muze“, dakle poeziju staviti u službu mirotvorstva. U ovom sveopštem pozivu na razum sučeljene su greške jednih i drugih – prvo protestanata, u dvadesetak stihova¹⁹ – da bi se zatim pesnik posvetio greškama katolika i njihove Crkve: dokon način života sveštenstva, njegovo zgrtanje bogatstva i udaljavanje od pastve, sve je to razlog, veli pesnik, za moralnu obnovu i pomirenje.

Ipak, glavni argumenti su na katoličkoj strani, tvrdi Ronsar i kao jedan od ključnih, već u “Elegiji Luju de Maziru” (1560) sve iznoseći niz pomirljivih stavova, postavlja retoričko pitanje kako je „jedan sipljivi Namac“ mogao, „usred čaša, vina i psovki“, pravilno tumačiti Sveto pismo (Ronsard, 1979: 62)?

U narednim besedama pesnik produbljuje argument koji poziva savremenike na buđenje nacionalnog osećanja: nova vera u suprotnosti je s francuskom, a pesnik čak kaže i - franačkom tradicijom, ona je „uvezena“, protestanti slede „zabludu jednog stranca“ (Ronsard, 1979: 78).

Šta reći će Faramon, Klodion, i Klovis?
 Naši Pipini, Marteli, naši Šarli i Lujevi,
 Što krvlju koju u ratu proliše
 Za kraljeve naše prelepu zemlju osvojiše?²⁰

I što je najgore, kad su bratoubilački sukobi već otpočeli, protestanti u pomoć pozivaju ratobornu naciju koja „pije široki Dunav i talase Rajne“²¹. Buđenje svesti o

¹⁷ Namera nam je da u obimnijoj studiji besede predstavimo hronološki i da svaku detaljnije prikažemo, ali kako to ovde nije moguće, uopštavanja koja nudimo jesu jedino rešenje.

¹⁸ « Non par le fer trenchant mais par vives raisons » (Ronsard, 1979: 53). Svi prevodi Ronsarovih beseda su autorski.

¹⁹ „Naši neprijatelji prave greške, al’ grešimo i mi“ („Nos ennemis font faulte et nous faillons aussy.“ Ronsard, 1979: 54).

²⁰ „Que dira Pharamond, Clodion, et Clovis? /Nos Pepins, nos Martels, nos Charles nos Loys, /Qui de leur propre sang versé parmy la guerre/Ont acquis à nos Roys une si belle terre?“ (Ronsard, 1979: 74–75)

značaju nacionalne pripadnosti nesumnjivo nailazi na plodno tle među Ronsarovim katoličkim savremenikima. Vidimo pritom da nacionalno osećanje nije lišeno primesa ksenofobičnosti, koju pesnik inače i drugde ispoljava, barem kad je u pitanju poreklo i širenje nove vere.

Drugi, politički argument tiče se opasnosti koju za državni poredak predstavljaju protestanti. Ronsar zastupa konzervativne stavove apsolutne poslušnosti i odanosti suverenu, a ujedno, i to je ono ključno, odbacuje i upotrebu sile. Njegovi protivnici unose neslogu u državu, narušavaju mir, uništavaju i pale.

Šta? Zar kuće paliti, pljačkati i otimati,
 Usmrtiti, ubiti, silom vladati,
 Više kraljevima poslušnost ne pokazivati, vojsku skupljati,
 Zar se to Reformisanom crkvom može zvati?"²²

Tu pesnik racionalnim razlozima dodaje i snažne emocije, težeći da uzbudi i svoje čitaoce; zbog svoje zabludlosti protestanti uništavaju harmoniju porodičnog života, u čemu im katolici svesrdno "pomažu", bratoubilaštvo je prikazano živo i doslovno, pometnja u Francuskoj opšta, a osećanje samilosti prema nesrećnim sunarodnicima veoma izraženo:

I brat (o nesreće!) protiv brata se oruža,
 Sestra protiv sestre, (...)
 Žena muža svoga da prepozna neće.
 Deca bez razloga o veri raspravljaju,
 I sve u nered i bezakonje srlja.²³

Narušavanju mira i poretka dodajmo i krucijalni moralni razlog, ujedno i optužbu koju pesnik upućuje svojim protivnicima. Postoji nepremostivi ponor između ratobornosti i upotrebe sile, nasilja i ubijanja s jedne, i jevandeoskih pretenzija s druge strane. Zlo je u suprotnosti s hrišćanskim učenjem, te su protestanti još i licemeri, veli

²¹ „Boit le large Danube et les ondes du Rhin.“ (Ronsard, 1979: 77)

²² Et quoy? Brusler maison, piller et brigander, Tuer, assassiner par force commander, /N'obeir plus aux rois, amasser des armées, /Appellez-vous cela Eglises reformées?" (Ronsard, 1979: 82).

²³ U originalu: Et le frere (o malheur) arme contre son frere, La soeur contre la sœur (...)/La femme ne veut plus son mari recognoistre./ Les enfans sans raison disputent de la foy, /Et tout a l'abandon va sans ordre et sans loy. (Ronsard, 1979: 77)

pesnik i do kraja obezvređuje veru svojih protivnika, ona je samo obmana, laž i privid: „Ne propovedaj u Francuskoj više naoružano Jevanđelje/Hrista što garav se sav od dima puši“²⁴.

Najmanje mesta u svojoj argumentaciji Ronsar posvećuje doktrinarnim pitanjima, na šta je često ukazivano u literaturi. (Dassonville 1985: 129; Smith, 1979: 15–17). Ipak, on se osvrće i na činjenicu da postoji međusobna nesloga između protestantskih „sekti“ koje nabraja, a koje se međusobno spore oko određenih verskih pitanja; ovaj razdor među protestantima već ukazuje na to da protestanti nisu, ne mogu biti Hristovi izabranici, tvrdi pesnik (Ronsard, 1979: 88); svi ljudski argumenti su nemoćni pred božanskim karakterom verovanja, a oni koji dovode u pitanje istinsko Hristovo prisustvo u hlebu i vinu (katolička dogma o transsuptancijaciji) zabludeli su i otpadnici, kaže on drugde (Ronsard, 1979: 98).

Ipak, Ronsar se ne upušta previše u ove verske teme, a vidljivo je i da su njegova razmatranja o veri pojednostavljena i upućena najširim slojevima stanovništva. Valja reći da je od racionalno shvatljivih a još i više od verskih argumenata, još značajnija uloga uzbuđenja koje Ronsar želi da izazove, da gane i potrese svog čitaoca (*movere*). Njegove besede su stoga veoma žive; u njima kao protagonista učestvuje sam pesnik, oglašava se i uzima reč uz brojne ličnosti iz njegove savremenosti. Nekada su te ličnosti njegovi zamišljeni sagovornici: kralj, kraljica majka, neki od protestanata, bio on bezimen ili veoma određen. To je slučaj na primer sa Teodorom iz Beze, koji je pre prelaska u protestantsku veru bio ugledni humanista i pesnik, a i Ronsarov prijatelj; u svojoj besedi Ronsar pokazuje kako sa njim dijalog u stvari nije moguć, on pred Ronsarom ostaje nem. Pesnik dramatičuje dalje, ne odustajući od dijaloga s nekadašnjim prijateljem, te odlučuje da ga sledi i prisustvuje jednoj od njegovih propovedi. On međutim ništa ne čuje i s izvesnom dozom humora zahvaljuje Bogu na sopstvenoj gluvoći, opisujući pri tome u kratkom grotesknom krokiju Teodora od Beze kao čoveka „rogatog, rašljaste brade i izvrnutih šaka“²⁵, što govori usred gomile od koje će, nastavlja pesnik u istom tonu, on sam pobeći kao neki trgovac što se spasao od brodoloma i gleda svoje saputnike kako tonu.

Drugde zamišljeni dijalog omogućava Ronsaru da uvede alegoriju, tu figuru inače tako tipičnu za srednji vek: kraljica majka je krmanoš francuskog broda koji jedino ona može da sačuva kroz sve bure i oluje; ili se na drugom mestu javlja

²⁴ V. « Ne presche plus en France une Evangile armée, /Un Christ empistolé tout noirci de fumée. » (Ronsard, 1979: 84).

²⁵ „Et ne vy seulement que son grand front cornu,/Et sa barbe fourchue, et ses mains renversées,/ Qui promettaient le ciel aux foules amassées“. (Ronsard, 1979: 141–142)

personifikovano „čudovište Mnjenje“, „kuga ljudskog roda“²⁶. Pesnik razvija grotesknu sliku njegovog fizičkog izgleda i odrastanja da bi ga zatim uveo u radnu sobu „Teologa“, tih „novih Rabina“ koji su se usudili da sebe zamisle kao antičke Gigante sposobne da se uspnu do vrha Olimpa. Reč je naravno o protestantskim teolozima, rasvetljava ovu alegoriju sam pesnik: „To čudovište o kome pričao sam, Francusku diže na noge, /Proseći za pomoć...“²⁷ U ovom primeru možemo primetiti kako Ronsar vešto manipulise osećanjima konzervativnih čitalaca: poređenje s Jevrejima, ne-hrišćanima, nimalo popularnim u tadašnjoj antisemitski nastrojenoj Francuskoj, kao zatim i ono s paganskim, ne-hrišćanskim mitološkim bićima, poziva samo na dalju omrazu²⁸.

Ronsarovi lični stavovi i njegove snažne emocije pred prizorom ojađene zemlje više su nego očigledni. Na mnogim mestima, pesnik hiperbolično nagomilava nabranje zala koja su zavladala, a na jednom upečatljivo završava svoje nabranje snažnom slikom „sila, bodeži, krv i klanica“²⁹.

Konačno, među pesnikovim osećanjima ne treba zaboraviti ni ona koja se direktno tiču uvreda koje protestanti izriču na njegov račun, a koje u rukopisu kruže u javnosti. Evo nekih od njih, autor prvog je izvesni Ras de Ne (Rasse des Noeuds), dok je drugi odlomak anonimn:

Ronsar znan kao dobar ateista
O čemu svedoče reči, spisi i dela
Bežeći od tog glasa, pop papistički postade

.....Ronsar
više pesnik nije, bogomoljac postade.
(...) Siromaštvo, pesnicima dobro znano,
on i te kako mrzi; on novac voli
Gospodara traži i sledi, kako god može
I šta god da bude, onog što više mu daje³⁰.

²⁶ „monstre Opinion [...] peste du genre humain“ (Ronsard, 1979: 77).

²⁷ „Ce monstre que j'ay dit met la France en campagne,/Mendiant le secours...“ (Ronsard, 1979: 77)

²⁸ O ovome v. zanimljivu i podrobnu analizu u: Bellenger, 1976: 73–77.

²⁹ „La force, les cousteaux, le sang et le carnage“. (Ronsard 1979: 78).

³⁰ Ronsard, cogneu pour un bon athéiste/Tesmoins ses dits, ses escrits et ses faits,/Fuyant ce bruit, se rend prestre, papiste... i sledeći odlomak: „..... Ronsard/ N'est plus poète, il s'est fait un caphard, (...) La pauvreté aux poètes commune/ Il hayt bien fort; il ayme la pécune;/

Stoga ne treba da čudi što u besedi objavljenoj po završetku rata, kao i u dve prozne poslanice, Ronsar s visine progovara o svojoj pesničkoj umetnosti. Na protestantske optužbe da je ne samo ateista već i rdav pesnik i plagijator, upućuje im, iz njegove perspektive možda i najvažniju kritiku: svi su oni – veli pesnik - stihoklepci, neuspešni imitatori, „babuni“, „majmuni“, „škrabala“ koja je iznedrila upravo njegova poezija i inspiracija, ili pesnički rečeno:

To da sporiš ne možeš! Jer mojom ste punoćom
Vi ispunjeni svi: ja vaš sam uzor,
Iz veličine moje svi potekli ste,
Podanici moji, a ja zakon vaš
Potočići moji, a ja izvor vaš³¹

Kako primećuje Danijel Menaže, „trijumfalno 'ja' u [Ronsarovom] *Odgovoru* ukazuje na pesnika koji se ne oseća vezanim ni za jednu instituciju i koji raspolaže potpunom slobodom³².

*

* *

Da je Ronsar u *Besedama* angažovani pesnik – u onom smislu u kome se to u XVI veku moglo biti - može se zaključiti kako po preduzetoj inicijativi, kritičkom stavu i sve ubojitijoj satiri, tako i po odjeku koji su besede imale u javnosti, čak i ako nisu neposredno uticale na dramatične događaje i nisu promenile njihov tok. U početku mirotvorački nastrojen i spreman da na obe strane traži krivce za nemire, a posebno među katoličkim sveštenstvom, što će mu doneti mnoge pohvale među savremenici, sa zaoštavanjem sukoba Ronsar postaje sve oštriji i ogorčeniji prema protestantima: elegičnost ustupa mesto otvorenoj kritici i žustrim napadima zbog počinjenih zlodela. Kritika protestanata je višestruka: ona je kako društveno-

Il cherche maistre et suit, vaille que vaille,/A tous hazards ce qui plus luy baille.“ (U: Simonin, 1990: 233–234).

³¹ Tu ne puis le nyer ! car de ma plenitude/ Vous estes tous remplis : je suis seul vostre estude, /Vous estes tous yssus de la grandeur de moy, /Vous estes mes sujets, et je suis vostre loy /Vous estes mes ruisseaux, je suis vostre fontaine. (Ronsard, 1979: 150)

³² « Le « je » triomphant de la « Responce » désigne un poète qui ne se sent lié à aucune institution, et qui dispose d'une totale liberté ». (Ménager, 1979: 258).

politička - protestanti remete državno ustrojstvo, tako i moralna - oni su licemeri koji jevandeosku veru propovedaju ognjem i mačem. Ronsarov stalno prisutni lični stav, samilost prema nesreći sunarodnika, borba perom protiv rata i onih koji ga izazivaju, a ne toliko protiv jednog novog učenja u čije se finese ne upušta, sve ga to čini razumljivim i bliskim njegovim savremenikima iskreno zabrinutim za budućnost zemlje. Na kraju, vratimo se i na uže polje književnosti: i sama polemika koju druga strana žučno vodi protiv Ronsara govori u prilog značaju koji *Besede* imaju u javnosti. Protestanti što su se drznuli da pišu protiv Ronsara gube u toj borbi knjigom i perom, borbi koja je i sama počela da nalikuje na zveckanje oružjem, jer Ronsar je i odlučio da piše „gvozdanim perom na čeličnom papiru“³³.

Vidljiva književna superiornost u odnosu na protivnike, Ronsarova slava ali i pesnikov – dotada neviđen - nedvosmisleni politički angažman, sve to čini da je uspeh *Beseda* kako tvrde neki francuski istraživači „fenomenalan“ za ono doba, a njihov uticaj dublji od ostatka Ronsarovog dela. Zahvaljujući njima, Ronsar postaje poznat i van Francuske, a zatim i promovisan u „junaka katoličke reforme“³⁴ (Smith, 1979, 24).

Tamara Valčić Bulić

PIERRE DE RONSARD, ENGAGED POET?
DISCOURSE ON THE MISERIES OF THESE TIMES (1562–1584)

Summary

Pierre de Ronsard (1524–1585), renowned as the most significant French poet of the XVI century, chief of the literary school known as La Pleiade, in theme predominantly a love poet, enjoyed the status of a court poet before and during religious and civil wars (1562–1598). Despite his elitist beliefs on the specific status of poetry, Ronsard writes elegies and discourses in which he, at first benevolently and then with ever-increasing bitterness, warns

³³ „D'une plume de fer sur un papier d'acier“. (Ronsard, 1979: 81)

³⁴ S obzirom na celokupan istorijski kontekst, ovde bi ispravniji bio prevod „junak katoličke reformacije“, kao protivteža protestantskoj reformaciji koju pristalice katolicizma u onovremenim tekstovima i inače nazivaju *tobožnjom* ili *navodnom reformacijom* čime nastoje da ospore njeno postojanje. Ipak, pojam reformacija srpskog čitaoca, manje upućenog u zbivanja u doba verskih ratova, asocira na različite protestantske crkve te ga ovde stoga nismo upotrebili. Napomenimo da se pod katoličkom reformom (obnovom) ili reformacijom, podrazumeva obnova katoličke crkve iznutra, a sveopšte poznati pojam „protivreformacija“ ili „kontrareformacija“ nastao je tek u XIX veku. V. između ostalog http://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/R%C3%A9forme_catholique/140524 kao i virtualni muzej protestantizma, <https://www.museeprotestant.org/notice/la-reforme-catholique-ou-contre-reforme/>.

his contemporaries, particularly his religious and political opponents - Protestants, of the evils that threaten France. Thus, Ronsard in *Discourse on the Miseries of These Times* (*Discours des misères de ce temps*) evolves into a finest engaged poet, and as the time goes by and the war becomes inevitable, he becomes militant. The aim of this paper is to present different artistic and rhetorical devices which the poet uses to persuade his Protestant adversaries of the absurdity of the armed conflicts among brothers, and to determine the real reasons of their rebellion. Based on a detailed analysis, we can conclude that Ronsard strives to reveal all the negative sides of the incoming conflict using primarily rational arguments : war is senseless, the new faith does not agree with the French tradition but is "imported" from abroad, the society and its institutions are threatened. In addition, as a real orator, the poet wishes to excite his readers, which he achieves by using poignant and compelling descriptions, allegories and personifications of France and its residents, and finally reveals his personal feelings, openly criticizing and attacking his opponents.

Keywords: Ronsard, Protestants, engagement, discourses, *movere*, satire, allegory

BIBLIOGRAFIJA

- Aulotte R. (1991) (dir.) *Précis de littérature française du XVIe siècle La Renaissance*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Balmas E. (1974). *Littérature française 4, La Renaissance II 1548–1570*. Paris: Arthaud.
- Banašević N. Pavlović M. Šamić M. Vitanović S. (1976). *Francuska književnost I od srednjeg vijeka do 1683*. Beograd: Nolit.
- Bellenger, Y. (1976) L'allégorie dans les poèmes de style élevé de Ronsard. *Cahiers de l'Association internationale des «études françaises*, 28. 65–80. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/caief_0571-5865_1976_num_28_1_1107
- Bellenger, Y. (1984). À propos des Discours de Ronsard: Y a-t-il un genre du discours en vers ? U G. Demerson (dir.) (1984) *La Notion de genre à la Renaissance*. Genève: Slatkine. 195–201.
- Dassonville, M. (1985) Un poète dans la mêlée (1560–1563). U : Dassonville, M. (1985). *Ronsard: étude historique et littéraire. IV, Grandeurs et servitudes*. Genève: Droz. 109–137.
- Dassonville, M. (1989) Introduction. U M. Dassonville (dir.) (1989). *Ronsard et Montaigne, Écrivains engagés ?* Lexington, Kentucky: French Forum, Publishers. 7–17.
- Feroni, Đ. (2005). *Istorija italijanske književnosti I*, Podgorica-Beograd: CID-Službeni list.
- Ménager, D. (1979). *Le Roi, le Poète et les Hommes*. Genève: Droz.

- Nakam G. (1993). *Montaigne et son temps. Les événements et les Essais. L'histoire, la vie, le livre*. Gallimard, collection Tel.
- Rigolot F. (1989). Poétique et Politique: Ronsard et Montaigne devant les troubles de leur temps. U: M. Dassonville (dir.) (1989). *Ronsard et Montaigne, Écrivains engagés ?* Lexington, Kentucky: French Forum, Publishers. 57–69.
- Ronsard, P. de (1979). *Discours Derniers vers*. Paris: GF Flammarion.
- Ronsard P. de (1932). *Odes et bocage de 1550 précédés des premières poésies 1547–1549*. Édition critique avec introduction et commentaire par Paul Laumonier. Paris: Librairie E. Droz.
- Smith, M. (1979) Introduction. U: Ronsard, *Discours des misères de ce temps*, Genève : Droz. 7–26.
- Simonin M. (1990). *Pierre de Ronsard*. Librairie Arthème Fayard.
- Smith, M. (1988) *Ronsard et ses critiques contemporains, Ronsard en son IVe centenaire & Ronsard hier et aujourd'hui*. Genève: Droz. 83–90.
- Živković D. (ur.) (1986). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Institut za književnost i umetnost u Beogradu Nolit.
- http://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/R%C3%A9forme_catholique/140524, pristupljeno 10. oktobra 2017.
- <https://www.museeprotestant.org/notice/la-reforme-catholique-ou-contre-reforme/>, pristupljeno 10. oktobra 2017.

РУМУНИСТИКА

Virginia Popović*
Universitatea din Novi Sad
Facultatea de Filosofie
Departamentul de Limba și Literatura Română

UDC 821.135.1(497.113)-31.09
DOI: 10.19090/gff.2017.1.239-251
Stručni naučni rad

**CORRECTION: ROMANUL ROMÂNESC DIN VOIVODINA: TEME ȘI
MOTIVE (ANNUAL REVIEW OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY,
2016., VOLUME XLI-1, P. 311–322)****

Fiecare literatură are începuturile ei și cele mai importante perioade sau curente literare, care vor reuni prozatori sau poeți în baza unor principii literare sau artistice. Fiecare curent se manifestă în baza unui program sau în baza unui manifest publicat în primul număr al revistei care face propagarea acestui curent literar. În literatura română din Voivodina acest lucru nu e valabil deoarece istoricii literari au fixat începutul literaturii române în deceniul cinci al secolului trecut prin apariția primelor reviste literare. La fel istoricii literare nu consemnează existența a unui roman înainte de 1945. Dacă plecăm de la ideea oamenilor competenți în domeniu, începutul romanului românesc din Voivodina se fixează abia în a doua parte a secolului trecut cu primele fragmente publicate în revistele de cultură de aici. În lucrarea de față încercăm pentru prima dată să facem o împărțire a romanului românesc din Voivodina și totodată să atragem atenția asupra temelor la care au apelat scriitorii de aici, dar și la motivele literare specifice satului bănățean românesc.

Cuvinte-cheie: roman, literatura română din Voivodina, motiv, temă

Despre apartenența scriitorilor români din Voivodina diferitelor graiuri românești și despre particularitățile limbii lor s-au ocupat mai pe larg cunoscătorii lingviști români din Voivodina, care în cercetările lor au demonstrat că populația românească din Banat are la bază trei straturi dialectale: unul bănățean, altul ardelenesc și altul oltenesc. În partea mare a satelor bănățene din Serbia se vorbește în grai, lucru care a influențat foarte mult operele scrise ale scriitorilor români care provin din aceste medii rurale. Uneori putem să presupunem de unde provine autorul, doar prin simpla lectură a romanelor lui. Vom înțelege că scriitorii români din Voivodina provin ori de la codru (din satele din jurul orașului Vârșeț), ori de la

* popovic.virdjiniija@ff.uns.ac.rs

** Lucrarea de față este realizată în cadrul proiectului *Jeziци i kulture u vremenu i prostoru/ (Limbi și culturi în timp și spațiu)*, nr. proiect 178002, finanțat de Ministerul de Invățământ și Știință din Serbia.

pustă (din satele din jurul orașelor Zrenianin sau Panciova), sau din sate mixte (din jurul orașului Belgrad), doar prin simpla analiză a lexicului folosit aici. Acest fapt aduce acestor romane o doză de autenticitate, fiind unice de acest fel în literatura română. La fel, în romanele scriitorilor români din Voivodina se poate observa o mare influență a limbii sârbe sau a culturilor popoarelor conlocuitoare aici, care în mare măsură au format personalitatea acestor scriitori, crescând și învățând într-un mediu multinațional și multiconfesional. De aceea ei preferă să apeleze la elemente lexicale ale minorităților din Voivodina, pentru a reda cu cea mai mare autenticitate ideile presupuse.

Plecând de la opiniile primului și unicului istoric literar din Voivodina, prof.dr. Radu Flora, care menționează că „atât istoriatul cât și aspectele tematice ale folclorului literar în limba română din acest spațiu, privind din perspectiva de astăzi, dar și din trecut, au creat o expresie literară în spiritul creației populare de care trebuie ținut cont, considerând că aceasta reprezintă primul pas spre creația artistică din vremurile ulterioare” (Flora, 1976: 13–31). Vorbind despre influența literaturii populare asupra literaturii din Voivodina, în special asupra limbii vorbite aici, Radu Flora ne-a lăsat în moștenire foarte multe surse istorice și literare despre cele mai de seamă opere literare care au apărut în acest spațiu, axându-se, în special, pe operele despre care a scris în paginile ziarului „Libertatea” sau revistei „Lumina”. Cele mai de seamă opere în perioada de avânt a literaturii române din Voivodina provin de la așa-numiții scriitori-țărani, „care au avut noima pasiunilor stridente și a culorilor locale” (Baba 2017: 28) care au produs, la început, o literatură angajată politic și sociologic cu influențe socialist-realiste. Literatura din Voivodina s-a dezvoltat fără influențe din țara mamă, iar tendința de bază a acestei literaturi este „sincronizarea cu fenomenul general românesc” (Agache, 2010: 27–28). Primii scriitori care s-au impus cu romane erau cei care au îmbrățișat scriitura în manieră tradiționalistă, pentru faptul că provenind din satele românești din Voivodina, au vrut să evoce viața personajelor romanelor strâns legată de viața de la sat, de mentalitatea și obiceiurile țăranilor bănățeni. Istoricii literari au fixat începutul literaturii române în deceniul cinci al secolului trecut prin apariția primelor reviste literare. La fel istoricii literari nu consemnează existența a unui roman înainte de 1945. Dacă plecăm de la ideea oamenilor competenți în domeniu, începutul romanului românesc din Voivodina se fixează abia în a doua parte a secolului trecut cu primele fragmente publicate în revistele de cultură de aici. Un lucru foarte puțin cercetat în literatura română din Voivodina este romanul românesc și apartenența lui la curente sau mișcări/promoții literare, precum și temele și motivele la care apelează scriitorii români din Voivodina în scrierea romanelor lor.

Primele fragmente de roman scrise în limba română apărute în paginile revistei „Lumina” (1952–1953) erau scriitorului Miu Mărgineanu (*O zi însemnată, Fata cu ochii mirați, Ulmii de la răspântie*). Cu ecouri autobiografice autorul descrie viața și mediul liceal din perioada interbelică iar personajele principale fac parte din grupul de tineri care pledează pentru afirmarea originalității românilor din fostul regat iugoslav, pornind de la o viziune sămănătorist-tradiționalistă, conform programului de la „Sămănătorul”, în care „acționarea pentru răscolirea morală” a sătenilor români pentru care dascălii formați în România ar trebui să plădeze în activitatea lor didactică și educativă. Autenticitatea atmosferei se obsearvă din expresiile argotice folosite de romancier pentru a demonstra limbajul elevului din perioada interbelică descrisă în romane: „autorul adesea s-a lăsat furat de amănunte neesențiale neavând măsura selectivă necesară în plasmuirea unui tablou concis, real și mișcător. Se resimt aromele realist-tradiționaliste ale romanelor românești dintre cele două războaie” (Petrovici, 1977: 41–47). Scenele descrise în romanele lui Miu Mărgineanu sunt pline de „erotism palid” iar trăirile psihologice apar estompate, nu au vigoarea dezlănțuirilor tinerești, [...] ci mai degrabă țin de conceptul de viață al romancierului” (Popa, 1977: 133–134). Tinerii minoritari care merg la școlile sârbești din Banatul sârbesc au aceleași drepturi ca și elevii sârbi, încât prin dialogul dintre ei, autorul a dorit să aducă la lumină adevăratul grai bănățean, cu calchieri lingvistice din limba sârbă și scrierea cu chirilice. Romanul *Ulmii de la răspântie*, apărut în anul 1996, cu o tentă reportericească adâncește viața patriarhală al satului românesc bănățean, redată prin detalieri etnografice, lexic regional și un surplus de sârbisme.

Dacă am vrea să caracterizăm literatura românească a deceniului șase sub raportul structurilor artistice, ar trebui s-o alăturăm unor variante moderne, în care observației obiective a realității sociale i se alătură o perspectivă a istoriei și deschidere spre arhetipul țăranului român. Astfel, romanele lui Mihai Avramescu, apărute la o distanță de aproape douăzeci de ani, *Tinerețe frântă* în 1953 și *Mesajul* în 1971, cu un suport realist, dar fără să se îndepărteze foarte mult de romanul de tip tradiționalist, descoperă nu doar apectele tradiției populare rurale prezente în aceste texte, ci și viziunea mitizantă asupra realității pe care o aduc ele. Aceste romane, în special primul, *Tinerețe frântă*, „prin lumea personajelor, prin poziția lor socială, prin comportamentul, mentalitatea lor, romanul ne trimite direct la capodopera romanului realist românesc Ion de Liviu Rebreanu. Ca și în romanul *Ion*, în *Tinerețe frântă* personajul principal se lasă pradă «glasului pământului».” (Mengher, 2000: 178). Prin imaginea satului bănățean de dinainte de război și apariția intelectualului, scriitorul nostru încearcă să aducă în prim plan și contradicții și conflicte reale, cu o doză de psihanaliză, precum și fapte mărețe, emoționante, ori fapte care duc la

degradare morală, înfățișând iubirea ca pe o apropiere de idealurile materiale ale eroului, produs al mediului și societății în care trăiește. Romanul *Tinerețe frântă* înfățișează viața satului de dinainte de război. Sub raport tematic, preocupările epicii din această etapă a dezvoltării romanului românesc din Voivodina, se axează în jurul a câtorva teme fundamentale: relația individului cu societatea, iubirea față de pământ, formele de acțiune a societății asupra individului (problema puterii) specifice pentru viața într-o societate patriarhală. Romanul realist al lui Mihai Avramescu merge pe linia romanului lui Rebreanu, aceasta fiind și drumul literaturii din Voivodina: de a se sincroniza cu proza interbelică și postbelică din România, fără să se depărteze, totuși, în linii mari, de nota de autenticitate dată acestor romane. Chiar dacă a existat o doză de optimism pentru literatura română din acest spațiu, romanul nu era o specie care ar fi preferată scriitorilor de aici. Totuși, romanul realist tradiționalist din Voivodina, „a cultivat cu precădere perspectiva omului social, vizând realitatea umană ca determinată și modelată de relațiile sociale” (Cosma, 1988: 60), fiind prima treaptă în dezvoltarea romanului care a dus spre începutul unor concretizări epice moderne, unde se restabilesc legăturile cu trecutul iar viitorul devine posibil.

Prin publicarea romanelor de tip neotradiționalist la Editura Libertatea din Panciova ale autorilor Miodrag Miloș (*Încercarea de a zbură*, 1988; *Calea scorpionilor*, 1989; *Vânt de răsărit*, 1996) și Florin Ursulescu (*Peisaj cu nuci*, 1988; *Sfârșit de vară*, 1999), în literatura română din Voivodina apare o altă temă interesantă pentru romancieri: colectivizarea agriculturii. Romanuele lui Florin Ursulescu aduc „o limbă română curată și atent nuanțată” (Popa, 1997: 283) prin care scriitorii își exprimă adevărul, poveștile lor de iubire, cuplul îndrăgostit, țărani scoși din lanul de grâu și puși să se lupte cu cele mai intime sentimente. Personajele sunt în partea mare țărani iar locul de desfășurare a acțiunii este satul bănățean. Scriitorul este apreciat de Mircea Tomuș în „România Literară” (nr. 38, 21. sept. 1989) care remarcă tablourile în mișcare zugrăvite cu meșteșug, în care se conturează mișcări sufletești și morale pe diferite trepte de intensitate, „redarea culorii locale, a trăirilor, frământărilor personajelor” (Agache, 2010: 126). Imaginile eroilor lui Ursulescu sunt tipic romantice, semnificative pentru acest moment al romanului românesc din Voivodina, care accede acum la un regim mai generos, al artei și al frumosului propriu-zis.

Primul care a încercat să scrie un roman ciclu în literatura română din Voivodina este Miodrag Miloș, care a dat literaturii române din Voivodina ciclul *Râulenilor*, un roman împărțit în trei părți, unde și de data aceasta viața satului bănățean este o sursă de inspirație. Romanele lui Miodrag Miloș sunt considerate cele mai reușite în literatura română din Voivodina, oferind cititorului fapte istorice

reale, viața politică și socială a românilor în perioada postbelică. În romanul *Încercarea de a zbura*, Miodrag Miloș „realizează o cronică romanțată [...] o frescă reconstitutivă a unui trecut apropiat” (Iovanovici, 1998: 42), în care populația bănățeană e bântuită de sărăcie și mizerie. În volbura acestor vremuri viețuiește un copil de la țară, care, nevoit să plece la școală, este transplantat în oraș. Cu o ușoară nostalgie după ambianța idilică rurală, eroul este supus supraviețuirii într-un oraș cu mii de feluri de oameni, unde îl poate scăpa de la prăpăd doar valorile morale, virtuțile și cinstea - caracteristici moștenite genetic de la părinți. În placheta de amintiri *Pe când creșteam* (1985), se scoate în evidență o carte de vizită a momentelor de autenticitate istorico-socială din Banatul sârbesc și Banatul românesc iar în momentul apariției romanului *Vânt de răsărit*, cititorii s-au putut bucura de o decriere extraordinară a spațiului voivodinean, cu destinul eroilor în prin plan. Apărând condiția literaturii realiste, Miodrag Miloș consideră că proza nu ar avea niciun înțeles în afara unor noțiuni ca istorie, adevăr, realitate și abordează teme morale și existențiale într-un stil epic de mare densitate, care a așezat proza românească pe terenul solid al observației psihologice. Începând cu romanul *Calea Scorpionilor*, care prefigurează motive, întâmplări și personaje din roman, care trădează preocuparea scriitorului pentru destinul țaranului român, în perioada celui de-Al Doilea Război Mondial, „când detașamentele de eliberare națională colaborau cu frontal sovietic împotriva fascismului” (Popa, 1997: 277). Faptele istorice recurente în roman sunt privite din perspectiva adevăratului martor al lor, fără imaginar și mistificări. „Romanul este plin de viață, creând o realitate sublimată, reflectată în metatext” (Ibidem) iar faptele etnografice ale satelor bănățene scot la iveală adevăratele deprinderi ale țaranilor români din Banat: „Râulenii făceau ce făceau, economiseau tot anul, se împrumutau sau se regăseau în alte moduri, numai și numai să petreacă sărbătorile după datină: să nu lipsească de la masă colacii, păcăriile, sau șunca, cârnațul și alte mâncăruri ocazionale. Acum simțeau că sărbătoarea Crăciunului o să le fie mai săracă decât oricând. Nu numai că nu lipseau alimentele de care-i storseseră rușii în timpul staționării în sat, dar se zvonea că noile autorități nu vor permite sărbătorirea nașterii Domnului în care, de veacuri, își vedeau salvarea, mai ales în timpurile grele” (Miodrag Miloș). Prin cele trei cicluri din seria Râulenilor, volume fundamentale a prozei românești din Voivodina, Miodrag Miloș continuă tradiția romanului românesc de inspirație rurală și în același timp se distanțează de aceasta, propunând o viziune nouă, modernă asupra universului existențial rustic și asupra țaranului român, dar mai ales prin proza lui Miodrag Miloș „se poate constitui [o] autentică istorie mentală și spirituală a satului bănățean” (Filip, 1998: 20) cu un „prețios material etnografic” și cu un limbaj „cu grijă cultivat, aproape impecabil din punct de vedere stilistic” (Ibidem). Alte teme

aduse în dezbatere reprezintă și unele linii de forță ale gândirii scriitoricești a lui Miodrag Miloș: raportul individului cu istoria, libertatea și constrângerea, iluzia și realitatea, solidaritatea umană și exilul interior, tema paternității, cea a cunoașterii, a iubirii și a morții. Miodrag Miloș creează în ciclul Râulenilor, o impresionantă frescă socială, situând în antiteză perioada eliberării naționale, surprinzând pe lângă faptele istorice și unele de natură politică sau socială (echipe de activiști, sloganuri populiste, prigoana chiaburilor, compania de cooperativizare, colonizarea cu familii bosniace):

- Ce să fie. Cu schimbările astea, de toate. Lumea nu le aprobă cu una cu două. Se „vorbește și de luarea pământului. Asta-i doare mai mult pe oameni. Să-ți ia pământul așa, dintr-o dată, agonisit o sută de ani cu sudoarea și munca întregii familii. Asta nu-i totuna. Îți rupe din inimă, că pământul e parte din inima paorelui.

Este un roman polemic ce-și propune să descopere complicațiile necunoscute ale sufletului țărănesc, firea contemplativă, patimile, nevoile țăranului român cu o doză de ură și spirit de revoltă față de regimul comunist: „-Ați auzit, oameni? Ei și-au lăsat în Bosnia case, pământ, marvă și pluguri pe mâna bătrânilor și au venit aici să li se dea case și pământul nostru. Nouă ni se ia și lor li se dă. Iaca dreptate. Măi oameni, veniturile astea fac proști din noi”. Un alt plan epic este planul destinului comunității țărănești dinamizat de conflicte puternice: politic, economic, moral, romanul fiind un zguduitor document despre tragedia satului românesc tradițional bănățean colectivizat forțat.

Un moment foarte important în dezvoltarea romanului românesc din Voivodina este apariția primelor romane moderne ale lui Radu Flora și Traian Doban la Editura Libertatea din Panciova. Romanele *Pierduți în vijelii* (1985) și *Mireasma iluziilor* (1989) scrise de Traian Doban, aduce în centrul atenției o lume a frontului și a personajelor tragice. Cu influență a realismului socialist, scriere caracteristică pentru anii de după război, romanele lui se apropie cu un pas mai aproape de modernism. În povestirile și romanele lui Traian Doban, temele centrale sunt întâmplările reale din viața satului românesc din Serbia redate cu un șir de detalii realiste: mentalitatea tinerilor, junalul de război, realitatea autentică, note autobiografice dar și gastronomia tradițională românească. Romancierul folosește tehnica narativă a povestirii în povestire iar istoricul literar Ștefan N. Popa consideră că idealizarea personajelor din romanul de factologie istorică, „în contextul discursului actualității cronologice apare ca o construcție nefirească ce intră în pozitivismul netipizat” (Popa, 1977: 131). Radu Flora, prin romanele sale pendulează între tradiționalism și modernism. La început, opera sa fiind mai conservatoare, clasică iar apoi trece la o scriere, în mare parte autobiografică,

apropiindu-se de modernism. Primul roman al său, *Crucea*, publicat în foileton în săptămânalul „Libertatea”, între anii 1951–1952, este o scriere cu totul tradiționalistă, reprezentând un tablou al satului bănățean. Imediat ce trece la al doilea roman al său *Când vine primăvara*, trece la autobiografism și vorbește la persoana I, introducând cititorul în lumea liceului și internatului vârșețean, a vieții studentești din perioada interbelică. Prin trilogia *Capcana* (1978), *Vârtejul* (1980) și *Zidul* (1983), Radu Flora realizează „o frescă a satelor românești bănățene din perioada interbelică” (Agache, 2010: 96). Autorul scoate în evidență în aceste romane starea politică, educația elevilor, naționalismul, experiența sa din contactul cu învățătorii contractuali veniți din România în perioada de dinainte de cel de-al doilea război mondial. Cu un fundal etnogeografic, multiethnic al satelor bănățene, autorul scrie o proză a cărui fir epic este inspirat, în mare măsură, din social. El zugrăvește realitățile satelor bănățene născocind o galerie de tipologii specifice ruralului bănățean: directori de școală, învățători, preoți, primari, notari, țărani, de naționalitate română, sârbă, maghiară și de alte naționalități.

Prin romanul *Noapte de hârtie* (1971) de Slavco Almăjan și *Săptămâna* (1976) de Costa Toader, un scriitor despre care nu s-a scris foarte mult în literatura română din Voivodina, ne apropiem de modernism, prin limbajul curățit de regionalisme, sârbisme și bănățenisme dar cu un limbaj nou, al presei românești. În roman apare intelectualul din lumea modei sau a tehnicii, îndepărtat de satul său natal din nevoia de a-și căuta o muncă adecvată după terminarea școlilor. Romanul-eseu, *Noaptea de hârtie*, „axat pe simboluri, idei și întrebări” (Agache, 2010: 215), un „pseudo-roman” și o meditație a eului naratorului „asupra condiției existenței și creației asupra robotizării individului” (Ibidem) aduce în fața cititorului personaje bizare, o descriere a unui cotidian violent și banal unde omul devine mașina timpului, iar sentimentele sale și stările de neliniște care izbucnesc din subconștientul lui ca și fanteziile erotice descoperă pe acest om „în permanentă căutare a realului” (Popa, 1997: 162), femeia fiind o fantasmă care-și destăinuie tribulațiile sufletești dor „în pat”. Limba vorbită de Slavco Almăjan este la nivelul limbii standard, iar graiul bănățean și cuvintele sârbești sunt folosite cu atenție, conștient de întrebuițarea lor. Teodor Munteanu prin *Marele secret*, genul de roman antiutopic de tip orwellian sau de genul „înapoi în viitor”, prin care a debutat în 1986 la Editura Libertatea, un roman „de anticipație” (Barbu & Ciobanu, 2013: 147), care „din perspectiva de azi devine [...] posibil și real” atunci când în centrul atenției este viața omului dirijată de alte lumi, alte centre atotștiutoare de comandă, ivizibile și suspecte. O lume robotizată, computerizată care schimbă viața omului transformându-l într-un pion al însăși vieți, condus după voia ei și influențată de putere invizibilă pe care nu o poate evita și din care nu poate evada, trăind într-o

„realitate cronic-absurdă” (Mengher, 2000: 195). Abaterea de la viața normală a unui om presupune pierderea identității proprii, viața lui fiind supusă transformării anticipând „un posibil viitor utopic” (Barbu & Ciobanu, 2013: 148). O aspirație ideală a romancierului era de a ne oferi o posibilă viață cu anumite caracteristici ale unei lumi de construit într-un viitor utopic în care ar circula creaturi înzestrate numai cu atributele pure ale bunătății, demnității și eticii. Autorul ne aduce în fața noastră un roman modern, cu scene uneori fantastice, uneori reale, idealul căutând în posibilitatea trăirii unei altfel de vieți a cărui destin este de discutat.

George M. Frișcan, a publicat două volume de proză scurtă la Editura „Libertatea”: *Navetiștii* (2003) și *Căldura sufletului* (2007) și un roman *De ce s-a dus Helen la mănăstire?* (2012), prin care a surprins un subiect aproape inedit în literatura din Voivodina, amintirile din tren din perioada socialistă în România, pe relația București-Constanța. În această primă carte, precum și în celelalte două, autorul și-a propus să ne redea relațiile interumane și psihologice ale personajelor, începând cu navetiștii, „o categorie de oameni care-și petrec o parte din viață în Câmpia Bărăganului” (Petrovici, 2002: x) și continuând cu consătenii săi din Torac, cunoscuții din Vârșeț din perioada timpurie a vieții sale, în volumul doi. Unicul roman al său, un roman de familie cu o tematică modernă de dragoste și cu intrigi simple pe care eroii lui încearcă să uite, îmbrățișând momentele îmbibate de dragoste și armonie, conștienți că într-o relație de iubire conjugală este nevoie de multă reținere și răbdare, nerăbdarea ar putea uneori să strice toate visele unui cuplu. Numai un singur cuvânt spus cu asprime poate împiedica pentru multă vreme complicatul proces de contopire a sufletelor. Iată de ce ambele părți trebuie să-și dorească cu tot dinadinsul o căsnicie fericită și împreună să depășească orice obstacol care le stă în calea fericirii. Anii de după Războiul al Doilea Mondial și relațiile dintre numeroasele popoare europene, cu mentalități și educație diferite, obiceiuri și tradiții, sunt redade de autor descoperind greutățile cuplului îndrăgostit să înțeleagă unele obstacole puse în cale chiar de propria lor soartă. Moartea subită a soției răpusă de boală, îl obligă pe soț să păstreze în amintire acele momente minunate petrecute alături de aleasa sa, arătând publicului cititor că o dragoste adevărată poate să arate calea unei veșnice trăiri în paradisul gândurilor. Romanul fără un final definit, deschide drumul unei multitudini de posibilități, unei credințe în iubirea veșnică, în puterea dragostei de a fi mai tare decât moartea.

Mai târziu, în Voivodina apar și alte romane care avansează semnificativ spre teritoriul vieții familiale, care prin limbaj elocvent și cursiv, se înscriu în circuitul literar din această zonă. Romanele Eugeniei Bălțeanu sau ale Mărioarei Stojanović „confirmă convingerea că personajul feminin și-a asigurat acel loc pe care-l considerăm reper în proza noastră” (Ciobanu & Barbu, 2013: 175). În

romanele Mărioarei Stojanović, *Veronica* (2008), *Vorbește-mi despre mama* (2012) și *Fereastra de sub nori* (2014), imaginea femeii este înțeleasă în sensul dezirabil al așteptărilor prestabilite de societate. Romanele ei dar și destinul eroilor săi se formează în funcție de cultură și de regulile prestabilite de societate, care vor influența într-o mare măsură destinul lor. Femeia, o ființă fragilă care crede în iubire, precum copilul în magie, „va accepta ispitele vieții văzând, în această luptă a sa cu sine și cu dimensiunile dificile ale subconștientului, o nouă șansă, un nou început” (Almăjan, 2014: xx). În momentul când magia se transformă în suferință, ea este atât de deusolată încât e în stare să facă orice să aibă aripi să zboare, acceptând să fi e responsabilă față de sine și față de cei din jur. Femeia are nevoie de cuvinte frumoase, de tandrețe iar circumstanțele sociale ale trilogiei sale duc la alunecarea din viața reală a eroilor, în iluzie, ea fiind „fără margini, iar fereastra vieții, de sub imensitatea cerului, odată deschisă, își oferă zborul spre nesfârșire” (Ciobanu, 2014: xx). Satul bănățean este reînviat în romanele Mărioarei Stojanović, prin prisma amintirilor și realităților „ușor adormite” (Ibidem) în odăile trecutului. Spațiul patriarhal al satului bănățean impune bariere de manifestare liberă a trăirilor sufl etești, iar lupta pentru existență a femeii nu este altceva decât „confirmarea libertății și a vieții împlinite” (Barbu&Ciobanu, 2013: 175). Romanele celor două romaniere, Mărioara Stojanović și Eugenia Bălțeanu se pot considera pe de o parte romane de dragoste, pe de altă parte de familie, în care femeia este în continuă luptă pentru existență, osândită la normele impuse de societatea modernă, din care ar vrea să evadeze scufundându-se uneori în suferință iar alteori în vis. Totuși, „starea de somn și visul ei e plin de coșmar” (Ibidem: 176), încât sensul căutării libertății și a vieții împlinite trebuie căutate în altă parte unde ar avea un vis pentru care să trăiască, un scop, un sens. Prin „socialul” ultimelor romane feminine publicate în Voivodina, înțelegem cadrul restrâns al familiei cât și cel lărgit al grupului etnic, cultura din care facem parte, calea cea mai bună de urmat pentru realizarea și împlinirea fericirii autentice.

Neologismele englezești și expresiile în limba engleză din lumea muzicii, modei, din limbajul uzual al unei lumi moderne și mondene, sunt materialul de construcție al romanelor Eugeniei Bălțeanu, *Mona* (2005), *Tangoul* (2008), *Trei anotimpuri* (2009), *Speranța* (2011), *Scrisori din Pasadena* (2014) în care eroii trăiesc adesea în „planuri duble” și în lumi paralele, viața de acum și viața din trecut. Ingeniozitatea prozatoarei este de a manevra astfel epicul, evenimentele și comportamentele umane, încât să sugereze într-adevar apartenența acestora la mai multe lumi. Viața pentru adult poate fi înțeleasă asemenea jocului pentru copil, dar așa cum nu toate jocurile au un sens anume, copilul găsimd plăcere, pur și simplu, în acțiunea jocului, la fel se poate dezvălui și viața adultului: scopul îi poate scăpa,

țelul poate fi omis, dar viața este o plăcere în însăși experiența de a trăi. Și asemenea copilului, cu cât este el mai constructiv în a-și crea jocul propriu și a se bucura pe măsură de propria sa creație, la fel și viața i se poate dezvălui mai interesantă adultului cu cât e mai cercetător, imaginativ și inovativ în stilul său de viață. Eroii Eugeniei Bălțeanu sunt puși chiar în această ipostază, de căutare a sensului vieții. Fericirea socială nu poate fi dobândită în urma construcției defectuoase a unui sistem de raportare la ceilalți deprins dintr-o familie destrămată, irresponsabilă, imatură. În sânul familiei constructive persoana învață și îmbunătățește, amplifică, perfecționează atitudinile de toleranță, de solidaritate, de compasiune față de ceilalți: prietenii sau colegii învață să se ajute între ei, să aibă răbdare unul cu altul, să joace cinstit și mai ales învață ce înseamnă să pierzi. Aceste rosturi sunt descoperite de eroii romanelor doar atunci când și-au dat seama de greșelile anterioare, datorită cărora viața tuturor a luat-o în alte sensuri.

Romanele moderne din Voivodina pendulează între explicabil și inexplicabil, între real și vis, între posibil și imposibil, rezultând de aici o proză de rafinate dozaje, asociind expert livrescul și puterea de descripție realistă, poezia și psihologia. Cu totul într-o altă direcție o ia romanul de debut al tinerei scriitoare Alexandra Goica, *Jurnalul soldatului rănit*, apărut în 2014 la Editura Libertatea din Panciova, considerat mai întâi un roman psihologic, scris la persoana întâi și care deschide un nou capitol al romanului modern voivodinean, a cărui tematică este, pe de o parte războiul propriu-zis, „războiul și ororile sale, multitudinea de situații neașteptate, spectacolul unei vieți de om, relația individ, familie și societate, subconștientul și destinul uman, complexitatea trăirilor sufletești și încercarea de elucidare a tainutelor compartimente ale subconștientului, metamorfoza, chipului uman” (Berlovan, 2014: 7), iar pe de cealaltă parte lupta interioară a soldatului - erou. Romanul este împărțit în trei capitole, fiecare capitol cu tribulațiile sufletului unei alte persoane. La început descoperim lupta sufletească a protagonistului acestui roman, a unui soldat rănit găsit pe câmpul de luptă, în al doilea capitol suferința Mariei, mama soldatului, ajunsă în spital suferind de o boală grea iar cel de-al treilea capitol este dedicat Anei, soției soldatului. De la câmpul de luptă, unde e rănit, până la plecarea în străinătate a eroului, al cărui nume nu-l știm, au trecut mulți ani, autoarea trece de la o perioadă de timp la alta, foarte repede, asemeni trecerii vieții. Pe soldat îl vedem rănit pe câmpul de luptă căutând să evadeze din acest câmp, un câmp al destinului lui, precum îi este și sufletul lui – gol și plin de speranțe de a revedea persoanele dragi. Familia rămasă acasă, lăsată în soarta ei, soția sa iubită, lăsată să supraviețuiască în singurătate, o descoperim ca pe un personaj pus în planul doi. Nimic din ceea ce se petrece în familie nu vedem, doar prin prisma trăirilor neașteptate ale protagonistului pe marginea subconștientului.

„Dincolo de spațiul jurnalului, viața protagonistului clocotește de trăiri neașteptate, imprezibile și pilduitoare pentru fiecare om” (Ibidem). Din realitate - în vis, din trecut - în prezent sau viitor, autoarea pune cele mai serioase probleme ale existenței și ale supraviețuirii unui om pe tărâmurile străine, care, în căutare de bunuri materiale uită că vremea este trecătoare și că, fără să-și dea seama întreaga viață a petrecut-o departe de familie. Nicio bogăție materială nu are valoare dacă soția și copiii nu știu nimic despre soarta lui năprasnică. Soția l-a plâns ani de-a rândul, a purtat haine de doliu trăind în sărăcie, iar când acesta s-a anunțat după mulți ani, a ars cu nepăsare scrisoarea de la el. În urma lecturii romanului, cititorul rămâne cu niște întrebări fără răspunsuri, deschizându-i, însă, fantezia, făcându-l să propună singur sfârșitul cărții și locul unde s-a întâmplat acțiunea sau chiar despre ce război este vorba în roman. Autoarea a vrut prin pana ei de tânăra romancieră să descopere un război al sentimentelor interioare a fiecărui om găsit singur pe câmpul de luptă, în țărături necunoscute, lucru justificat prin următoarele cuvinte: „Ideile filosofice care apar în text (acestea fiind: probleme ontologice, existențialism, antropologism) nu sunt decât simplele preocupări cu care se luptă orice muritor de rând în viața de zi cu zi, fi e conștient sau inconștient” (Goica, 2014: 9). Șanțurile găsite pe câmpul de luptă simbolizează prăpastiile sufletești în care eroul nostru cade de fiecare dată când îl năpândește dorul de familie, suferința și nebunia, gândurile că poate e bolnav de boala de care a suferit și mama sa Maria. Eroul principal este urmărit de autoare prin analiza crizelor de conștiință și de comportament, ca într-o adevărată fișă medicală. Fără să înțelegem de ce a fugit de la familia sa, rămânem cu speranța întâlnirii soților, autoarea lăsându-ne fără răspuns, dorind astfel să ne pună pe gânduri și să înțelegem din context psihologia ascunsă și misterioasă a acestui om singur. Astfel putem să înțelegem mai bine profilul soldatului din fiecare colț al lumii, cu propriile zbateri sufletești sau gândurile și meditațiile noastre sau ale fiecăruia care luptă cu propriul suflet, iar soldații, considerați niște luptători disperăți, niște inși răniți sufletește atunci când se trezesc într-o lume vitregă și necunoscută, niște inadaptați, oameni fără rădăcini. Este un roman-jurnal, de factură naturalistă, unde eroul principal apare cu monologuri interioare, de conștientizare a fricii, iar destinul dramatic al eroului are la bază neliniștile și frământările omului confruntat cu propriul destin, alegând viața în izolare și renunțare la frumusețile vieții în sânul familiei. Soldatul rănit despre care este vorba în acest roman poate fi înlocuit cu soldatul pierdut în prăpăstiile vieții sau cu tribulațiile sufletești ale unui soldat inadapdat pe tărâm străin.

Romanul de față este un debut extraordinar de reușit, cu care ne-am dat seama că literatura română din Voivodina a reușit să pășească în secolul XXI cu o generație promițătoare de tineri scriitori douămiiști iar romanul din Voivodina intră

într-o nouă epocă în care se cristalizează o nouă generație de romancieri și noi specii de romane în care se scoate în evidență, mai întâi identitatea românească din această parte a Europei, limba autentică din satele bănățene și mentalitatea românului care trăiește în alt mediu decât cel al limbii materne. Legat sufletește de țara-mamă, cu iubire veșnică de țara unde s-au născut strămoșii lui, scriitorul voivodinean scrie un roman inedit în care protagoniștii lui joacă un joc al vieții și al destinului lor.

Virginia Popović

ROMANIAN NOVEL IN VOJVODINA: THEMES AND MOTIFS

Summary

Every literature has its own beginning and directions with which it manifests and unites poets and prose writers based on specific literary characteristics. Each literary direction has its own program or a manifest published in the first issue of the magazine that promotes his ideology. Regarding Romanian literature from Vojvodina, literary historians fixed its beginnings, starting with the fifth decade of the last century, the appearance of the first literary magazine in the region. Literary historians do not talk about the existence of Romanian novels in Vojvodina before 1945th. Starting with the ideas of the literary historians, by publishing the first chapters of novels in cultural magazines of Vojvodina of the 50's, is considered as the beginning of the Romanian novel in Vojvodina. In this paper we will try to make a division of the Romanian novel in Vojvodina for the first time and to point out the most important topics and motives in the development of the novel, characteristic for the Romanian rural area of Banat.

Keywords: novel, Romanian literature in Vojvodina, motifs, themes

Вирђинија Поповић

РУМУНСКИ РОМАН У ВОЈВОДИНИ: ТЕМЕ И МОТИВИ

Резиме

Свака књижевност има свој почетак и књижевне правце у којима се манифестује и који уједињују песнике и прозне писце на основу специфичних књижевних карактеристика. Сваки књижевни правац има свој програм или манифест објављен у првом броју часописа који промовише његову идеологију. Што се тиче румунске књижевности из Војводине, књижевни историчари су фиксирани њен почетак тек у петом деценији прошлог века појавом првих књижевних часописа на овим просторима. Књижевни историчари не говоре о постојању румунских романа у Војводини пре 1945. године. Ако крећемо од идеја књижевних историчара,

објављивање првих одломака романа у часописима за културу војвођанских Румуна педесетих година прошлог века, сматра се почетком румунског романа у Војводини. У овом раду ћемо покушати да по први пут направимо поделу румунског романа у Војводини и да укажемо на најзначајније теме и мотиве у развоју романа, својствене румунском руралном простору Баната.

Кључне речи: роман, румунска књижевност у Војводини, мотив, тема

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

- Agache, C. (2010). *Literatura română din Voivodina*. Panciova: Editura Libertatea.
- Baba, Ioan (2017). *Banatul în memoria clipei*. Panciova: Editura Libertatea.
- Barbu, V. & Ciobanu, N. (2013). *65 de ani de beletristică (1947–2012)*. Panciova.. Editura Libertatea.
- Cosma, Anton (1988). *Romanul românesc contemporan*. București: Editura Eminescu.
- Dărăbuș, C. & Popović, V. (2012). *Literatura de limba română din Serbia și antropologia culturală*. Novi Sad, Fond Europa, Cluj-Napoca: Risoprint.
- Filip, E. (1998). Ultimul sentimentalist. Miodrag Miloș la 65 de ani, apud *Metonimia râulenilor. Miodrag Miloș la 65 de ani, volum omagial*, Colecția „Lumina”.
- Flora, Radu (1976). *Rumunska književnost u Vojvodini*. Novi Sad: Matica srpska.
- Frișcan, George M. (2002). *Navetiștii*. Panciova: Editura Libertatea.
- Goica, A. (2014). *Jurnalul soldatului rănit*. Panciova: Editura Libertatea.
- Iovanovici, R. (1998). Miodrag Miloș. Încercarea de a zbura, apud *Metonimia râulenilor. Miodrag Miloș la 65 de ani, volum omagial*, Colecția „Luna”.
- Juică, B. (2012). *La confluența a două culturi literatura română din Voivodina: (1945–1989)*, Zrenianin: ICRV [i. e.] Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina;
- Magdu, L. (1976). *Abateri de la normele limbii literare (practicată la noi în Voivodina)*, apud *Contribuții la istoria culturală a românilor din Voivodina*, Vol. III;
- Mengher, I. (2000). *Lumina: (1947–1997): studiu monografic*. Editura Libertatea, Panciova.
- Popa, Ștefan N. (1997). *O istorie a literaturii române din Voivodina*. Panciova: Editura Libertatea.
- Popović, M. (2016). *Opinii și reflecții. Proza românească din Voivodina*. Panciova: Editura Libertatea.

Laura Spăriosu*

Sorin D. Vintilă

Ivana Ivanić

Facultatea de Filosofie, Universitatea din Novi Sad

Universitatea „Tibiscus”, Timișoara

UDC 811.135.1:39

DOI: 10.19090/gff.2017.1.253-268

Stručni naučni rad

LIMBĂ, FOLCLOR, CULTURĂ. O GRILĂ SEMIOTICĂ A MOTIVULUI „DRUM“**

Având în vedere prezența lexemului *drum* în numeroase expresii, scopul acestei lucrări este da a face o scurtă trecere în revistă a grilei semiotice a cuvântului în discuție. Intenția autorilor este ca, pornind de la conceptul de bază a termenului drum și a configurării acestuia în gândirea folclorică, să prezinte o imagine de ansamblu asupra segmentelor de bază referitoare la parcurgerea drumului, respectiv la realizarea călătoriei și repetarea acesteia prin ritual. La fel, sunt redată și explicate modalitățile prin care produsele culturale păstrează o anumită viziune și percepere a misticii drumului, precum și dimensiunile și scopul parcurgerii acestuia, confirmând (sau negând) atitudinea teoreticienilor, în cazul în care se constată că formele, reprezentările și acțiunile înrădăcinate în gândirea arhaică și-au păstrat funcțiile, importanța și influența asupra actelor fundamentale ale omului.

Cuvinte-cheie: limbă, folclor, cultură, grilă semiotică, drum

Imaginea drumului în imaginarul colectiv și proiecția ei în limbă sunt mediate și cristalizate de o seamă de expresii. În limba română: *a apuca pe un drum greșit, a-și face (a-și croi) un drum în viață, a apuca (a o lua pe) alt drum* ș.a.; din limba rusă sunt de amintit: *пробивать себе дорогу, находить дорогу к сердцу, наши дороги расходятся, становиться на путь истины, наставлять на путь истины, сбиваться с пути* ș.a. De asemenea, derivatele românești *a îndruma* (< *drum*), *a călăuzi* (< *cale*), ori cele rusești, ca *путный, беспутный, непутевой* ș.a. provin, după cum lesne se poate vedea, de la arhilexemele grupului *drum / cale, путь / дорога*.

În limba română, cuvântul *drum* este împrumutat din gr. *δρόμος* (cf. sicil. *drom*, calabr. *dromu*, alb. *dhrom*) (Ciorănescu, 1958: 303), fie în mod direct, fie prin intermediul limbilor slave de sud, cum presupun unii cercetători (Vojvodić, 2002: 80). Faptul că el s-a adaptat în mod remarcabil la sistemul limbii române e

* laura.spariosu@ff.uns.ac.rs

** Articol realizat în cadrul proiectului nr. 178002 *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* [Limbi și culturi în timp și spațiu].

dovedit și de capacitatea lui de a suplini, lexical și frazeologic, cuvântul *cale* (< lat. *callis*), termen care, în limba latină, avea doar sensul de „potecă de munte bătută de turme, cărare“. În vreme ce *callis* era marginal în latină, rom. *cale* a preluat toate sensurile pe care, în limba romanilor, le avea termenul *via*: *suā via ire* „a merge pe calea / drumul său“, *viam fraudis inire* „a porni pe calea înșelăciunii“, *via gloriae* „calea dobândirii gloriei“, *via artium* „calea / metoda științelor“ etc. În limba rusă, ca și în alte limbi slave, *dopoza* e de origine indoeuropeană, unde **dorgh-* însemna „a smulge“, adică un anume spațiu liber (de trecere) era smuls pădurii (Fasmer, 1964: 530). Cu timpul, în limba rusă, cele două sinonime s-au apropiat atât de mult, încât sensul figurat și toate conotațiile spirituale, pe care le aveau în cultura tradițională *drumul / călătoria*, ajung să fie redade prin binomul *путь – дорожа*, devenit, practic, un lexem compus, care prezintă și o variantă diminutivă *путь – дороженька*. Rusescul *путь* (vezi v.sl. *пѣть* și **potь* din slava comună) n-a păstrat multitudinea de sensuri („drum“, „depărtare“, „cale periculoasă“, dar și altele, precum „a găsi“, „a recunoaște“, „a încerca“, „a muri“, „a se chinui“) care încărcău, se pare, etimonul indoeuropean **pont* (Makovski, 1996: 274). Totuși, la nivel lingvistic, adică în ceea ce privește forma internă a cuvântului, plinătatea semantică a structurii de profunzime a noțiunii e motivată. Ea transgresează limitele unui *terminus tehnicus* care indică segmentul spațial în cadrul căruia are loc înaintarea, cunoașterea și comunicarea. Astfel, ea este legată de categoria semantică principală a modelului arhetipal al lumii — *mișcarea*.

Prin *mișcare* se înțelege, în primul rând, deplasarea în spațiu și timp, situație în care vorbim despre *mișcare în cronotop* și despre *cronotopul mișcării* (Bahtin, 1982: 294). Așadar, folosirea conceptului de *drum* ca unitate a cronotopului e îndreptățită. Pe de altă parte, *cronotopia* are înțelesul de împletire a sensurilor spațiale cu cele temporale. Dar cum spațialitatea este primară, ar fi mai corect, din perspectivă etimologică, să vorbim de *topocronie*. În orice caz, cunoscutul concept bahtian este o *universalie* semantică, e un tip de polisemie regulată / sistemică / iterativă, bazată pe o *metonimie*, ori, mai degrabă, pe o *metaforă*, întrucât spațialitatea este dată de imagini (vizuale) concrete, de tipul *drum*, *răscruce*, *obstacole*, *prăpastie*, *prag*, *potecă*, *vale* ș.a.m.d. Acest tip de *cronotopie / topocronie* semantică poate fi bine urmărit atât în aria vieții omului, cât și a vieții istorice a unei colectivități (popor, comunitate amplă ș.a.). O serie largă de termeni aflați în proximitatea, în câmpul semantic al *drumului* și al *călătoriei* configurează, împreună cu acestea, dar și cu expresiile legate de *mers*, *pas*, *mișcare*, metafore ale diferitelor momente ale existenței individului sau colectivității (Toporov, 1992).

În gândirea vechilor slavi, *nymь-допoгa* apare, întâi de toate, ca un teritoriu special organizat, care asigură subiectului posibilitatea mișcării. Conceptul *nymь* cuprinde, de la început, o ambivalență: drumul are început și sfârșit, dar cele două capete se pot uni, făcându-l circular, deci infinit, nesfârșit. O importanță deosebită primește o astfel de unitate a *mișcării-drum*, ca graniță (sau limită); ea nu este nici începutul, nici sfârșitul drumului, ci e un fel de *pauză*, care presupune continuarea mișcării pe *drum*, dar deja cu trecerea într-un alt spațiu / timp, care se află de cealaltă parte a „graniței“ (Toporov, 1992).

Dacă privim *drumul* ca pe un instrument de comunicare în spațiu și timp, atunci el trebuie analizat ca un concept care vizează mișcarea, precum și din perspectiva funcțiilor lui mitologice în *modelul arhetipal al lumii*, care a stat la baza gândirii tradiționale (țăărănești sau agro-pastorale) din spațiul nostru cultural. Stabilirea sistemului drumurilor pe apă, pe uscat, în lumea *aceasta* și într-o *alta*, pe pământ, deasupra și dedesubt, stabilirea sistemului personajelor „călătoare“ (subiectul drumului) și a „semnelor de drum“ (obiectul drumului) are loc pe axa paradigmatică (o „gramatică“ a mișcării și un „dicționar“ al ei). Funcționarea sistemului în textul concret (proiectarea gramaticii pe text) corespunde nivelului sintagmatic (Crețu, 1980).

Mișcarea în spațiul mitopoetic metamorfozează *potențialitatea drumului* în *realitate*, dezvăluind *accesibilitatea* spațiului și *posibilitatea cuceririi* lui și a valorilor sale tainice. Indiferent de gradul în care drumul se lasă cunoscut (în toate detaliile sale sau doar punctele lui extreme, începutul și sfârșitul), el este întotdeauna *dificil*, trăsătură permanentă, intrinsecă. *A se mișca* pe drum, *a înfrânge* greutățile constituie deja o faptă eroică a celui care efectuează mișcarea, a călătorului. Caracterul neomogen al drumului, alternanța *benefic / malefic*, gradarea ascendentă a periculozității sunt trăsături definitorii pentru mitologemul drumului, cum sunt și punctul de pornire, *începutul drumului* (locul în care se află eroul mitologic sau participantul la un ritual în momentul debutului acțiunii) și *sfârșitul drumului* (momentul atingerii scopului mișcării generatoare a periplului). Dacă *începutul drumului* nu este întotdeauna prezentat în amănunt, ba, uneori, nici nu e indicat, fiind doar presupus, *sfârșitul drumului* marchează atingerea fie a sacralității maxime, fie a obstacolului major, principal, care, o dată înlăturat, va permite accesul nemijlocit la *valorile supreme, sacre* și va consfinți *schimbarea statutului eroului*. Dacă punctul inițial al călătoriei e undeva în „marginea“ lumii, finalul ei va coincide cu Centrul, și invers, dacă ea debutează într-un „centru“ (casă, cetate, așezare) apărât de pericole, aflat sub oblăduire divină, punctul terminus îl poate constitui o „periferie“ (tărâmul de dincolo, „de peste mări și țări“, insula fericitorilor etc.) (Olteanu, 1998).

Începutul și sfârșitul drumului pot fi desemnate atât de „obiecte“ (*casa, satul, respectiv templul / biserica, lumea cealaltă*), cât și de ființe, de personaje (*eroul – la punctul de pornire, respectiv Eroul, diferit calitativ, la final, de cel ce fusese el însuși inițial*). Așadar, oricum s-ar prezenta lucrurile, important pare să fie aspectul următor: spațiul întreg e „verificat“ și parcurs în vederea atingerii scopului (în mod direct, prin plasarea în centrul sacru, sau indirect, prin străbaterea mai întâi a unei periferii în care trebuie înlăturate pericolele și dobândite obiectele / ajutoarele / puterile magice). Obiectivul este *înnoirea, regenerarea, saltul calitativ pe axa devenirii*, posibile, toate, doar în prezența timpului, locului și ființelor sacre (Van Gennepe, 1996).

Datorită celor două momente esențiale ale sale, *drumul* își îndeplinește rolul de mediator, prin neutralizarea opozițiilor *acesta / acela, apropiat / depărtat, casă / pădure, cultural / natural, exterior / interior, propriu / străin, sacru / profan, văzut / nevăzut* ș.a. Ținând cont de capacitatea drumului de a îngloba segmente spațiale încărcate (în grade diferite) de sacralitate, se deosebește *drumul care duce către centru* și care străbate zone sacre concentrice, până la atingerea centrului plenitudinar, al fericirii depline, și *drumul care duce către periferie*, către un spațiu străin și înfricoșător, opus centralității; e drumul care-l poartă pe călător din centrul „mic“, apărat și sigur, al lumii sale (*casă/vatră*) către împărăția pericolelor și nesiguranței permanente. E tipul de drum întâlnit cel mai frecvent în texte folclorice care subliniază creșterea entropiei și a spaimei pe măsura desfășurării călătoriei. Valorile sacre se descoperă nu prin apropierea treptată de ele, ci prin atingerea unei depărtări maxime față de ele, aspect redat de schema următoare: *casă → curte → câmp → pădure (mlaștină, defileu) → prăpastie (fântână, peșteră, „câmp neted“)* → *lumea cealaltă*. Conștiința mitopoetică preferă acest al doilea tip de drum, situațiile de risc, tensiunile generate de necesitatea alegerii unor soluții imposibile, dramatismul maxim. Tipurile de deplasare „derivă din reprezentările legate de drumul mortului spre lumea de dincolo, unele din tipurile amintite reflectând chiar cu destulă exactitate riturile funerare“ (Propp, 1973: 250). Așadar, secțiunile de drum reprezentative pentru structura semantică a modelului lumii, din perspectivă antropocentrică, ar fi: *începutul drumului – în ritualurile de naștere; aflarea pe drum / alegerea drumului / oscilarea între două lumi (sau pe drum) / tehnica drumului – (inclusiv călătoria, mișcarea pe apă); sfârșitul drumul – în ritualurile de înmormântare; metafora drumului – conotații etice*.

Ritualul de înmormântare are la bază gândul imposibilității întoarcerii mortului, precum și pe cea a speranței în non-revenirea acestuia, sub nicio formă. Ceremonialul are un caracter triadic, pe care participanții la el trebuie să-l respecte: 1. pregătirea pentru înmormântare, 2. *drumul* spre cimitir, 3. întoarcerea și

operațiile de curățare. Ceremonialul de naștere are aceeași organizare doar pentru lăuză, care, reprezentând un pericol pentru societate, datorită „necurăteniei“ ei, e îndepărtată, la propriu sau simbolic, din familie, din comunitate, întorcându-se doar după naștere, când are un nou statut: acela de mamă. Pentru copil, etapa existenței „preumane“ se reconstituie doar conceptual, însă fondul lexemelor–cheie și frazeologia ambelor ritualuri e comun, în mare parte, ceea ce confirmă asemănarea lor. Dacă nașterea este începutul unui drum, atunci se poate afirma că termenul *drum* este substituit, la acel moment, de noțiunea *soartă scrisă, ursită*, care are în centru figura Ursitoarelor, Urselor, Ursoaicelor (la români), cu corespondențe în folclorul popoarelor învecinate: „*Usudele* sau *Suenițele* sârbilor, *Nărăcițele* bulgarilor, *Sudențele* slavilor de est și de vest“. Ele au rolul „de a stabili soarta omului de la naștere și până la moarte“ (Evseev, 1997: 473–474). Prevestirile făcute de ele nu pot fi auzite decât de moașă (care are funcția de mijlocitoare între om și aceste spirite), aspect perfect încadrat în logica omului arhaic, întrucât moașa este și cea care contribuie esențial la „desprinderea“ fătului de placentă, de universul „pre-mundan“, și la agregarea lui la *această* lume, la punerea lui pe *drumul vieții*.

Ideatic și actanțial, arhetipul *drumului* este prezent și în ritualul nunții (drumul mirelui la casa miresei, drumul la cununie, plecarea din casa părinților etc.). Cronotopul *drumului* modelează și organizează marile rituri de trecere, iar sub aspect textual–fabulatoriu reprezintă drumul inițiativ al eroului din basm, de tipul lui Făt–Frumos, aflat în căutarea elixirului vieții, al secretului nemuririi etc. Din basm, motivul drumului va fi preluat drept componentă compozițională și element de structurare narativă a romanului, așa cum arăta Bahtin (1982), mai târziu a benzilor desenate, a filmului, a instalației artistice sincronice ș.a.m.d.

Metalingvajul descrierii „aparității“ copilului pe lume și a ceremonialelor corespunzătoare folosește, în mod universal, simbolistica spațiului, a mișcării și a drumului. Despre copilul care urmează să se nască se spune că „e pe drum“: bg. *стои на път*, scr. *dete je na putu*, rom. [copilul] *stă să vină, e pe drum*, rus. *стоит на пути*. Pentru omul societăților tradiționale, atât nașterea cât și înmormântarea includ reprezentarea trecerii dintr-o lume în alta, dar în direcții diferite. În unele regiuni a existat obiceiul de a presăra făină, sare ș.a. în calea (pe drum, pe prag) copilului care urmează să se nască, pentru ca el să vină mai repede pe lume și să nu provoace suferință mamei (Van Gennep, 1996: 50–51).

Legat de acest obicei, trebuie amintite câteva modalități speciale de înlăturare / trecere / eludare a graniței / limitei: interdicția pusă femeii gravide de a sta pe prag; utilizarea cărbunelui care a sărit din sobă drept analog pentru copilul care „va ieși la fel de ușor din mamă“ ș.a. Femeia gravidă, ca subiect al ceremonialului de trecere, e considerată a se afla „pe cale“ de a deveni mamă; pe de

altă parte, poziția ei în această lume este percepută ca fiind instabilă, femeia fiind considerată „cu un picior în groapă“. Nașterea e concepută ca o trecere fizică peste obstacole, piedici etc. Poziția fătului în momentul *venirii* lui pe lume, *înaintarea* și *intrarea* lui în viață sunt arhicunoscute oamenilor; de aceea, orice abatere de la regulile respective va atrage convingerea comunității că destinul și caracterul copilului vor fi ieșite din comun. Pentru a împiedica „întoarcerea“ fătului în pântecele mamei, ea va trebui să se supună numeroaselor interdicții și ritualuri; spre exemplu, să așeze, în vatră, într-o anume formă, lemne tăiate, să nu mănânce din bucatele „întoarse“ de la câmp, să nu stea pe prag (Gorovei, 1995: 158–160). Împrejurările nașterii copilului și momentele ritualizate ale pregătirii, ale întâmpinării acesteia condiționează, potrivit concepției societăților tradiționale, continuitatea și bogăția în evenimente a *drumului vieții*. Pentru ca nou-născutul să trăiască cât mai mult, el trebuie înfășurat într-o cămașă de-a tatălui său; slavii din sud utilizează o bucată lungă de pânză, a cărei lungime variază în funcție de timpul scurs de la căsătoria părinților. Bulgarii au credința că nu doar lungimea vieții, ci și felul și locul morții sunt stabilite la naștere. În Rodopi, de exemplu, se crede că, în momentul nașterii, în palma copilului se află o bucată de pământ din locul în care îl va surprinde moartea. Încălcarea unui tabu, cum ar fi plasarea într-un loc interzis (așezarea unei gravide pe un tăietor de lemne, spre exemplu), poate constitui cauza unui sfârșit neprevăzut, chiar brutal (viitorul copil ar putea muri, cândva, de topor) (Nevskaia, Nikolaeva, Sedakova, & Țiv'jan, 1998: 445).

Creșterea și dezvoltarea copilului, primele sale realizări sunt, toate, evenimente percepute ca ținând, în mod magic, de *drumul vieții*, constituit din acte, înclinații, caracter, temperament, virtuți și defecte: „Femeia îngreunată să nu mănânce duminica fructe păstăioase, căci copilul se face bolând și tâmp la minte, și toată viața lui comite numai fapte rele“ (Gorovei, 1995: 161). Până și precizarea viitoarei meserii poate fi făcută pornind de la aceste semne. De altfel, acest „cod“ aplicat nou-născutului este utilizat și în relație cu activitatea adulților. Frazeeologisme precum rom. *a face primii pași*, *a sta pe picioarele sale*, rus. *делать первые шаги*, *крепко встать на ноги* sunt exemple elocvente.

O mare grijă (și spaimă, totodată), la numeroase popoare, e aceea de a nu se păși, a nu se trece peste un copil, că nu va mai crește. De asemenea, se crede că „nu este bine ca un copil să treacă pe sub o ață când este depănată pe ghem, pentru că nu va mai crește (Gorovei, 1995: 60). Uneori, trecerea are valențe profilactice: „Copilul, după ce se naște, se trece prin toartele unei căldări de aramă, apoi cu acea căldare nu se mai umblă până nu se face mare, s-o poată ridica singur de jos. Aceasta se face ca copilul să trăiască ani mulți și să fie tare ca metalul din care este

făcută căldarea“ (Gorovei, 1995: 36). La ruși și germani, copiii bolnavi erau trecuți printr-o scorbură, printr-o crăpătură a unui copac etc. (Olteanu, 1998: 331–333).

Conceptiile legate de *mersul* copilului au o încărcătură mitologică specială. În sens metaforic, primii pași corespund începutului *drumului vieții*. Mișcarea de intrare în viață are câțiva parametri spațiali, redați, în limba rusă, de termenii *первый, передний, вперед, последний* sau *назад* (Nevskaia et al., 1998: 446). Pentru limba română este edificatoare expresia *a sta copăcel*, ca și îndemnul *Copăcel, copăcel!*, care evidențiază consubstanțialitatea omului și pomului, ca simbol al verticalității și tăriei de a înfrunta vicisitudinile vieții și ale timpului. Relevante sunt și următoarele versuri dintr-un cântec de leagăn: „Hai liu liu și-oi adormi, / Că măicuța te-o păzi, / Visuri blânde să-ți urzești, / Calea vieții s-o mplinești“ (Bîrlea, 1981–1983: 386).

Întoarcerea, *движение-путь назад*, mersul cu spatele, interdicția de-a usca hainele copilului (scutecele) pe dos sunt acțiuni încărcate de negativitate; ele pot prevesti moartea timpurie a mamei ori a copilului, viitorul nefericit al acestuia, ghinionul care îl va însoți în viață etc. În spatele omului se situează forțele malefice, pentru a căror ținere la distanță /alungare / îndepărtare trebuie îndeplinite o serie de acte rituale; la ruși, de exemplu, în drum spre biserică unde urmează să se desfășoare ceremonia de botez, nașul aruncă înapoia sa o legăturică ce conține o bucată de cărbune din sobă, sau puțină argilă de la sobă, pentru ca tot cea ce e necurat să rămână în urmă. În basmele românești, dar nu numai, întâlnim o sumedenie de acțiuni similare cu cea pomenită mai sus: aruncarea în urmă a unor obiecte (cute, perie, năframă etc.) cu aceeași funcție apotropaică (Olteanu, 1998). Opririle, întreruperea mișcării sunt asociate cu moartea sau cu insuccesul: la revenirea de la biserică, după botez, nașii vorbesc mult și repede, pentru a determina copilul să înceapă a vorbi la timp, dar evită să rostească termeni din câmpul semantic al lui *a sta, a se opri* ș.a. În același plan trebuie analizată și interdicția de a trece peste copil, care, altfel, nu ar mai crește, căruia îi sunt „tăiate“ dezvoltarea și mișcarea pe *drumul vieții*. Pentru slavii de sud, în special, unele credințe (cum ar fi aceea potrivit căreia copilului la care nașterea și primii pași făcuți în viață nu i-au fost sărbătorite așa cum trebuie îi va fi foarte greu să se căsătorească la timp) marchează legătura puternică, până la unificarea într-un singur aspect — al *drumului* — dintre evenimentele majore ale ciclului vieții și riturile de trecere (Makovski, 1996).

Societățile tradiționale cunoșteau și respectau interdicțiile de a tăia calea unei femei gravide, de a trece prin fața unui alai de nuntă sau a unei procesiuni funerare. „Femeii împovărate să nu-i treacă nimeni pe dinainte tot timpul cât se află

în această stare, căci acela în cealaltă lume o poartă în spinare“ (Gorovei, 1995: 158).

Drumul e legat de motivele *călătoriei*, al *pribegiei*, al *vagabondajului*, și se opune *centrului*: *casei*, *vetrei*, *scăldătoarei* pentru copil. Așa devine foarte clar gestul magico–ritualic, întâlnit atât la slavi cât și la români, al ascunderii plăcentei (semn al legăturii fătului cu mama), în casă, sub podea, pentru ca mai târziu copilul să nu devină vagabond sau pur și simplu pentru ca acesta să nu-și părăsească prea devreme casa (Ghinoiu, 1999: 173–174).

Drumurile vieții (destinele) femeilor și bărbaților diferă în funcție de importanța acordată unuia sau altuia din termenii perechii antonimice *interior / exterior*, raportați la spațiul casei. Pentru o femeie evenimentele principale ale vieții erau considerate a fi căsătoria și nașterea; pentru ca ele să se împlinescă, fata trebuia să părăsească locuința părinților ei, să-și împlinescă destinul *în afara* casei. Expresia rus. *vydat' zamuzh*, ca și echivalentul românesc *a da (fata) în căsătorie* sunt elocvente în acest sens. În cazul bărbatului, dominantă e realizarea „profesională“, obiectiv atins în „casă“ (sat, comunitate, familie). Ambivalența conceptului *drum* în modelul lumii a determinat, mai ales în cazul variantei *drum pe apă*, polarizarea conotațiilor: pe de o parte, unele proverbe și ghicitori rusești configurează o valorizare negativă: *плыть водою – проходить бедою; море что горе: красно со стороны; еду-еду – ни пути, ни следу: смерть подо мною, Бог надо мною*. Pe de altă parte, în special în tradițiile slavilor de sud, apa e întrebuițată în activități magice: placenta și cordonul ombilical sunt aruncate în râu, pentru ca, în viitor, copilul să aibă parte de împliniri, de belșug, pentru ca toate să-i meargă „ca unse“ sau „ca pe apă“: bg. *върви като по вода*, rus. *идёт как по воде*; în numeroase tradiții, în fața celui care începe să umble sau a celui care pornește la drum lung, se aruncă apă, se udă pământul etc. În jurul femeii gravide și, apoi, al copilului se învârt demoni (*орисницы, суденицы*) și ocrotitori. *Богородица* (Maica Domnului), de exemplu, „*всегда ходит вместе с беременной*“ – o însoțește pe gravidă și se află de față în momentul nașterii; de aceea, nașterile grele sunt explicate prin faptul că ea, ocrotitoarea, a fost reținută într-un alt loc. La noi, se recomandă ca „femeile însărcinate să citească în fiecare zi *Visul Maicii Domnului*, căci vor naște ușor și li vor trăi pruncii“ (Gorovei, 1995: 159). În culturile balcanice și slave, lângă nou-născut, Ursitoarele fac preziceri, care, aproape cu regularitate, conțin o determinare exactă a lungimii *drumului vieții*, a duratei vieții. *Drumul* e caracterizat printr-o oarecare indeterminare, având un caracter misterios, fiind, în același timp, hotărât, trasat dinainte de forțe supranaturale, neexistând posibilitatea abaterii de la el: rus. *туда ему и дорога*, rom. *asta / asta îi e soarta / drumul*. În unele părți ale Bucovinei, moașa aruncă apa în care a fost scăldat nou-născutul și îndeamnă

femeile să treacă peste acest recipient, pentru a ține departe sterilitatea: „Hai săriți peste covată, / S-aveți și voi câte-o față, / Dar săriți cam nălțișor, / S-aveți și câte-un fecior“ (Bîrlea, 1981–1983: 422).

Legat de pornirea la drum și de întâlnirile „bune“ sau „rele“, trebuie amintit aici și unul din aspectele stânjenitoare ale credințelor de acest tip, anume acelea referitoare la perceperea „străinului“, a „celuilalt“. Vorbind despre legenda Jidovului răătăcitor în Europa Centrală și de Est, subliniem că ea este de dată relativ recentă în spațiul cultural analizat (întrucât sursele ei nu sunt *Evangheliile*, fie ele canonice ori apocrife, și nici măcar povestea lui Cain), și că are, chiar dacă implicit, un pregnant caracter etiologic, răspunzând la întrebările „*de ce* și „*de când* răătăcesc evreii în lumea largă“ (Oișteanu, 2001: 321–330).

Atât în secvențele spațiale, cât și în cele temporale, începutul e un punct marcat în tradiția populară prin numeroase ritualuri și impus de o seamă de interdicții., deoarece conține potențialitatea unor multiple realizări, în bine sau în rău. La ruși, de pildă, plecarea la drum a unuia din membrii familiei e marcată, până în zilele noastre, de obiceiul ca toți ceilalți să stea așezați, într-o tăcere deplină, preț de câteva secunde. Avem aici toposul liniștii și al tăcerii depline care premerge oricărei cosmogonii, dar și un ritual al concentrării și al purificării sufletești, ce constituie preludiul unor acte importante. În timp ce toți tac, cineva rostește, brusc, *тихий ангел пролетел* „a trecut în zbor un înger tăcut“ (Nevskaia et al., 1998).

Tradiția românească a deplasării ritualizate conține, în schimb, un număr important de acte privind „înzestrarea“ drumețului și respectarea zilelor și orelor propice unei călătorii lungi: „să nu pleci marțea sau sâmbăta“, „să iei o piatră în gură“ (Gorovei, 1995: 35–36). Un punct puternic marcat axiologic este și mijlocul drumului, care corespunde ideii de *cumpănă*, de precaritate a echilibrului, de încheștare între forțele binelui și cele ale răului, fără ca vreuna din ele să izbândească, deocamdată. Eroii baladelor românești își întâlnesc adversarul în ziua de joi, iar cei din folclorul slav – miercurea (rus. *sreda*, „miercuri“, dar și „mijloc“), ceea ce subliniază momentul de cumpănă al mijlocului săptămânii. Dar cel mai bine textualizat în folclorul diferitelor popoare e, desigur, capătul de drum, care marchează atingerea unui țel, o împlinire (sau o neîmplinire) ori sosirea ultimei clipe din viața omului. Reușita, gloria, apoteoza sunt tot atâtea sinonime pentru punctul terminus, în cazul celor aleși, după cum este și moartea, ca final al destinului tuturor ființelor vii (Gorovei, 1995).

În ceremonialele funerare, parcurgerea *ultimului drum* e redată explicit, atât în ritualurile est-slave (rusești, ucrainene, bielorusse), cât și în cele lituaniene sau în cele românești; asemănarea dintre ele e uimitoare, încât se poate vorbi de un singur *text*, în diferite întrupări lingvistice. Spațiul, așa cum se constituie el în bocetele

rituale, are un centru sacru, de generare, dezvoltând un șir de *locusuri* unite prin zone de trecere: *casă – pridvor / prag / scară – curte – poartă – uliță – drum*. Chiar dacă cimitirul, ca punct final al călătoriei decedatului, nu se află, mai niciodată, la mare distanță de casa mortului, *drumul* parcurs e, obligatoriu, lung și înțesat de semnificații semiotice (Nevskaia et al., 1998: 448). Aspectul e ușor de regăsit în scenariile inițiatice, cuprinse în basme; drumul lung, călătoria spre alte tărâmurî înseamnă „moarte“, adică inițierea neofitului, omniprezentă și valabilă în societățile arhaice și tradiționale.

Lumea *de aici* și lumea *de dincolo* sunt relativ bine delimitate în cuprinsul textului ceremonial de înmormântare; lumea *de aici* este *lumea luminată, țara cu dor, țara cu milă*; lumea *de dincolo* este, dimpotrivă, *lumea neluminată, țara fără dor, țara fără milă*. Deplasarea dintr-o lume în cealaltă este marcată ritualic printr-un complex ceremonial de o importanță covârșitoare, cuprins în formula *călătoria „dalbului de pribeag”* sau *marea călătorie*. Deși omul modern separă cele două zone — *lumea aceasta* sau *de aici* și *lumea cealaltă* sau *de dincolo*, pentru omul tradițional, cele două universuri sunt fațete ale uneia și aceleiași existențe, *lumea, onticul* în ansamblul său. Individul se situează în existență și, deopotrivă, în postexistență, cu aceeași naturalețe, cu aceleași mijloace, cu același interes. Pentru mentalul omului arhaic *răscrucea* are o importanță covârșitoare. Atât pentru colectivitate, cât și pentru cel decedat (dar și pentru eroul din basme) alegerea drumului potrivit este esențială:

Zeița răscrucilor din mitologia greacă, Hecate, era reprezentată având un corp triplu, un obraz triplu și un rol triplu, după cum era considerată drept cea care distribuie muritorilor toate darurile, izvorul oricărei glorie și cea mai iscusită în arta magică a vrăjilor, ea fiind stăpâna celor trei lumi (a cerului, a pământului, și a infernului) (Olteanu, 1998: 272).

Importanța covârșitoare a *răspântiei* e dată de pericolul permanent al rătăcirii în hățișul căilor posibile din lumea de dincolo și, prin urmare, al pierderii drumului drept, care duce la strămoși, la lumea sacră. *Unitatea lumii depinde de capacitatea călătorului de a alege drumul corect*.

Așa cum trupul călătorește spre cimitir pentru a coborî sub pământ, așa călătorește și sufletul celui decedat spre lumea spiritelor. Ultimul drum, marcat de ceremonialul funerar, devine astfel o ultimă repetiție și inițiere pentru călătoria în lumea cealaltă. Pregătind ultima călătorie a decedatului, familia (și întreaga comunitate) se adună în jurul mesei, realizând o solidaritate a celor vii în fața fenomenului morții. Convivialitatea ca strategie de liniștire, de regăsire a ordinii și a păcii anterioare dezordinii produse prin dispariția unui membru al familiei are și o

funcție „terapeutică“. Cea mai importantă „funcție“ din această categorie rămâne aceea de „îmbălânzire“ a spiritului celui defunct, oferindu-i toate cele de trebuință pentru drumul spre lumea de dincolo și pentru tărâmul celălalt, deopotrivă (Secheșan, 2001: 61).

Spiritul celui „călătorit“ este ajutat și de personaje care nu țin de lumea aceasta, cum ar fi „Sfintele” ce-și au sălașul pe „celălalt tărâm“, stăpânesc uneori curți falnice, alteori modeste, dar foarte îngrijite chilioare, și țin de pază, adesea, cățelușe cu „dinți de fier și măsele de oțel“. „Ele arată pribegilor drumul (...), dându-i, pe lângă sfaturi, și cu obiecte, la rândul lor ajutătoare“ (Nișcov, 1996: 76). *Vămile* ar fi, în opinia majorității cercetătorilor, probe de trecere, văzute, de obicei, ca niște râuri, peste care călătorul spre lumea cealaltă, „dalbul de pribeg“ „pășește“, „dându-și obolul“, adică plătind trecerea, în vreme ce călătoria sufletului defunctului n-ar reprezenta deloc o metaforă, ci un drum real, întrucât mortul are un *toiag* (ori *stat*, o lumânare de înălțimea defunctului), care să-i lumineze drumul spre lumea cealaltă.

Ultimul drum sau *Marea Călătorie* au, în mod evident, un rol inițiativ. Mortul este un neofit, supus unui complex ceremonial inițiativ. Încercările la care sunt supuși eroii din basm nu sunt doar niște probe războinice, cu rolul de a ilustra diferitele calități ale personajelor, ci sunt praguri inițiatice, care, o dată trecute, facilitează accesul eroilor pe tărâmul celălalt. Textul ceremonial funerar face trimitere cu regularitate la animalele psihopompe, care îl însoțesc pe neofit și îi arată drumul drept: *lupul* (Eliade, 1995: 11–29), *vidra* (Evseev, 1997: 488), *vulpea* (Secheșan, 2001: 82) ș.a. *Hotarul* care desparte cele două lumi este imaginat cel mai adesea ca o apă mare, pe care neofitul o trece, cel mai adesea, cu ajutorul arborelui cosmic, prezență constantă în folclorul românesc. „Viețuirea milenară a omului acestor locuri într-un mediu silvestru a dat naștere unei numeroase simbolistici arboricole, a generat o înfrățire a omului cu codrul, pomul devenind analogul vlăstarului omenesc (...). Pomul e prezent în toate riturile de trecere la români“ (Evseev, 1997: 35). Atât bradul, cât și mărul apar, în cadrul textului ceremonial de înmormântare, ca având funcția de a trece sufletul dintr-o parte în cealaltă, din *lumea de aici* în *lumea de dincolo*, de pe un mal pe altul, de pe pământ – în cer. Pentru ca ordinea lumii să nu fie tulburată, drumul celui ce călătorește către tărâmul celălalt trebuie pregătit cu grijă. Importanța caracterului unidirecțional al drumului celui mort e susținută de fapte lingvistice și comportamentale: mortul nu trebuie *întors din drum*, prin strigăte și chemări exagerate, de cei rămași în această lume, dar nici *călătorul* care-și începe drumetia *nu trebuie*, sub nici o formă, *să se întoarcă din drum*. Faptele de limbă reflectă groaza omului în fața morții, a gândului plecării fără de întoarcere – vezi rus. *из живова мёртвый становится, из*

мёртва живой не збудется „din viu se face un mort, din cel mort nu apare unul viu“ (Olteanu, 1998: 332).

Bocetele slavilor de est și ale lituanienilor se aseamănă, prin motive, prin microsubiecte comune. Se desprinde, întâi, *gătirea de drum*, în vederea unei călătorii îndelungate: rus. *Куда снарядилась, куда сокрутилась, моя красна красигорка?*; *В котору путь-тропу, широку дороженьку?*; *Во которо хорошо гостьбище любимое?*; lit. *tėvulis iškeliausi dzidelėn kelionėn in aukštų kalnelį ro sieru žateli*; ucr. *Шо ти си у таку сумну доріжечку забрала; Сину мій, соколе, куди ти вбіраєш ся од мене? В яку ти дороженьку виряжаси ся*; bg. *А куды ж ты ...собраўся? У якую дарожку невясєлюю, У дарожаньку нікому не вядомую. А з той дарожанькі ніхто дамоў не прыходзіць* (Nevskaia et al., 1998: 449).

Întâlnirea cu strămoșii, pe lumea cealaltă, ca scop final al „marii călătoriei“, și începutul unei a doua vieți, necunoscute până atunci și veșnice, sunt motive comune bocetelor românești, rusești, ucrainene, lituaniene. Genurile folclorice vehiculează intens imaginea-cheie a drumului (*путь–дорога*) care duce către o lume situată fie peste o mare, sau „peste mări și țări“, fie după / pe un munte, într-o pădure etc., adică spații de referință pentru tradiția mito-poetică.

Dintre figurile simbolice ale *drumului*, consacrate de ceremoniile funerare, un loc aparte îl ocupă *potmul, arborele*.

Schema tripartită a verticalității după care ar fi structurată lumea o găsim incifrată în simbolul arhetipal al *Arborelui lumii* (*Arbor mundi*), cunoscut în toate ariile culturale. Partea inferioară a acestui copac simbolic (rădăcinile) semnifică lumea subpământeană, partea mediană (trunchiul) reprezintă intermundul, adică lumea terestră cu toate plantele și viețuitoarele, partea superioară (coroana) formează nivelul celest (Evseev, 1983: 177).

Unii lingviști ruși (Toporov, 1992) au raportat termenii *дерево* și *дорога* la rădăcinile indoeuropene **der-u* și **dor-gu*, ceea ce pare să acrediteze ideea originii lor comune. Ghicitoarea rusească *Когда свет зародился, тогда дуб повалился, и теперь лежат* întărește această presupunere. Legătura mito-poetică și etimologică dintre *arbore* și *drum* are multiple motivări istorico-etnografice. *Potmul* ca simbol al unui *axis mundi* este calea de urcare la cer, în basmele diferitelor popoare și în ritualurile șamanice. Din trunchiurile unor copaci sacri sau totemici se sculptau atât bărcile, folosite și ca vehicule mortuare, cât și sicriile decedaților. În plus, drumurile principale din orașele vechi erau podite cu scânduri, de unde denumirea, în limba rusă, a caldarâmului *мостовая* (de la verbul *мостить*) (Fasmer, 1964).

Sfârșitul drumului semnifică și surprinde o schimbare calitativă a eroului sau a lumii. În balada *Soarele și Luna*, prăbușirea protagoniștilor în apă, moartea lor, semnifică intrarea lor și continuarea existenței lor într-o altă lume. E o probă inițiatică a morții, scăldatul ritual, urmată de renașterea ca astre luminătoare și desemnarea, de către Creator, a locului și rolului pe care eroii le vor avea pentru totdeauna, din acel moment. (Chițimia, 1992: 41–45). Orice sfârșit de drum pare să fie marcat printr-o schimbare de nivel ontic, o forțare a barierelor naturalului, moment care implică practici cu totul aparte:

La români se spune: fiindcă omul se naște cu capul înainte, la mormânt se duce cu picioarele înainte. (...) Ucrainenii spun despre vrăjitori că dorm altfel decât ceilalți oameni — cu capul la ușă și cu picioarele la icoane (...). Pentru ființele supranaturale, trecerea la lumea umanului se face, în principal, prin schimbarea înfățișării, prin transformări. Acest tip de schimbare este caracteristic tuturor tipurilor de personaje malefice. Transformarea poate fi completă, cu pierderea (aparentă) a calităților, a „semnelor“ supranaturale, sau parțială: animale care vorbesc, elemente compozite uman – animal — coadă de cal, copite, picioare de pasăre, aripi (la români, ruși, polonezi, bulgari, lituanieni etc.). Trecerea peste, prin, pe sub dintr-o lume în alta implică, în primul rând, traversarea. Aceasta se poate realiza cu schimbarea înfățișării: pentru a se transforma în animale, oamenii *sar peste gard, trec pe sub* toarta căldării, *trec prin* frâu etc. (Olteanu, 1998: 330).

Concluzionând, să spunem că, pornind de la conceptul *drum* și configurația lui în gândirea folclorică, am urmărit segmentele esențiale ale *parcurgerii drumului*, realizarea *călătoriilor exemplare* și actualizarea lor permanentă, prin intermediul riturilor, în general. Am încercat să surprindem modul în care produsele culturale au păstrat o anumită viziune, percepție asupra mitologemului *drumului*, asupra dimensiunii și rostului *parcurgerii drumului*, adică asupra *călătoriei*, raportare care să confirme (sau să infirme) observațiile făcute de gânditori și cercetători de-a lungul timpului, anume că forme, cadre, reprezentări, gesturi ce-și au originile în gândirea arhaică a omului s-au păstrat, și-au conservat funcțiile, prestigiul, impactul asupra actelor umane cu adevărat importante, fundamentale.

Laura Spăriosu
Sorin D. Vintilă
Ivana Ivanić

LANGUAGE, FOLKLORE, AND CULTURE: THE SEMIOTIC FORM OF THE "DRUM" MOTIF

Summary

Due to the presence of the Romanian term *drum* (path, road, way, trip) in numerous expressions, the aim of this paper is to look back on the semiotic patterns of this lexeme. This paper presents an overview beginning with the concept of the road and its configuration in folkloric understanding, and then includes basic segments of taking a path, undergoing seminal journeys, and their constant repetition through ritual. The paper then looks at the ways in which cultural products conserve a certain vision and perception of the mystical nature of the journey and the dimensions and goals of undertaking it, all of which confirms or challenges existing theoretical views. It is concluded that forms, frames, representations, and acts that stem from archaic ways of thinking have preserved their function, importance, and influence over people's basic actions.

Keywords: language, folklore, culture, semiotic form, drum

Лаура Спăриосу
Сорин Д. Винтилă
Ивана Иванић

ЈЕЗИК, ФОЛКЛОР, КУЛТУРА. СЕМИОТИЧКИ ОБРАЗАЦ МОТИВА „DRUM“

Сажетак

Имајући у виду присуство лексеме *drum* „пут“ у многобројним изразима, циљ овог рада је да се уради кратак осврт на њен семиотички образац. Полазећи од концепта пута и његове конфигурације у фолклорном промишљању (почетак, средина, крај пута), дали смо преглед основних сегмената проласка путем, остваривања устаљених путовања и њихово стално понављање посредством ритуала. Покушали смо да сагледамо начине на које су културни производи сачували одређену визију, перцепцију мистике пута, димензије и сврхе преласка пута, односно путовања, што ће потврдити (или оповргнути) ставове теоретичара, при чему налазимо да су облици, оквири, представљања, чиновни који корене вуку из човековог архаичног мишљења, сачувала, конзервирала своје функције, важност и утицај над фундаменталним делима човека.

Кључне речи: језик, фолклор, култура, семиотички образац, пут

BIBLIOGRAFIE

- Bahtin, M. (1982). *Probleme de literatură și estetică*. Traducere de Nicolae Iliescu. Prefață de Marian Vasile. București: Editura Univers.
- Bîrlea, O. (1981–1983) *Folclorul românesc*, volumele 1–2. București: Editura Minerva.
- Chițimia, S. (1992). Elemente de cosmogonie arhaică în balada Soarele și Luna. *Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu“*, 3, 41–45.
- Ciorănescu, A. (1958). *Diccionario etimológico rumano*. Fascículo 1°. Ă–Cerb. La Laguna: Biblioteca Filológica, Universidad de La Laguna.
- Crețu, V. (1980). *Ethosul folcloric – sistem deschis*. Timișoara: Editura Facla.
- Eliade, M. (1995). *De la Zalmoxis la Genghis-Han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale*. Traducere de Maria și Cezar Ivănescu. București: Editura Humanitas.
- Evseev, I. (1983). *Cuvânt-simbol-mit*. Timișoara: Editura Facla.
- Evseev, I. (1997). *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*. Timișoara: Editura Amarcord.
- Fasmer, M. (1964). *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, tom I (A–D). Moskva.
- Ghinoiu, I. (1999). *Lumea de aici, lumea de dincolo. Ipostaze românești ale nemuririi*. București: Editura Fundației Culturale Române.
- Gorovei, A. (1995). *Credinți și superstiții ale poporului român*. București: Editura Grai și Suflet.
- Makovski, M. M. (1996). *Sravnitel'nyj slovar' mifologičeskoj simboliki v indoevropskich jazykach*. Moskva.
- Nevskaia, L. G. Nikolaeva, T. M. Sedakova, I. A. & Țiv'jan, T. V. (1998). Concept puti v fol'klornoj modeli mira (ot Baltji do Balkan). *Slavjanskoe jazykoznanie, XII Meždunarodnyj s'ezd slavistov*. Moskva: Izdatel'stvo „Nauka“. 443–454.
- Nișcov, V. (1996). *A fost de unde n-a fost. Basmul popular românesc. Excurs critic și texte comentate*. București: Editura Humanitas.
- Oișteanu, A. (2001). *Imaginea evreului în cultura română. Studiu de imagologie în context est-central-european*. Ediție ilustrată. București: Editura Humanitas.
- Olteanu, A. (1998). *Metamorfozele sacrului. Dicționar de mitologie populară*. București: Editura Paideia.

- Propp, V. I. (1973). *Rădăcinile istorice ale basmului fantastic*. Traducere din limba rusă de R. Nicolau. Prefață de N. Roșianu. București: Editura Univers.
- Secheșan, Gh. (2001). *Viața spirituală. Un model ontologic*. Timișoara: Editura Augusta.
- Toporov, V. N. (1992). Prostranstvo i tekst. *Iz rabot moskovskogo semioticeskogo kruga*. Moskva: Izdatel'stvo „Nauka“. 485–497.
- Van Gennep, A. (1996). *Riturile de trecere*. Traducere de Lucia Berdan și Nora Vasilescu. Studiu introductiv de N. Constantinescu. Postfață de Lucia Berdan. Iași: Editura Polirom.
- Vojvodić, S. (2002). *Rečnik slavizama u rumunskom jeziku*. Kikinda: Narodna biblioteka „Jovan Popović“.

РУСИНИСТИКА

Михајло П. Фејса*
Филозофски факултет
Универзитета у Новом Саду

УДК 811.161.2(497.11)'367.625
DOI: 10.19090/gff.2017.1.271-287
Прегледни научни рад

ВИДСКИ ПАРОВИ У РУСИНСКОМ ЈЕЗИКУ**

У русинистици се глаголском виду, а посебно видским паровима поклањала веома мала пажња. Ту чињеницу аутор потврђује освртом на приступе видским паровима у русинским граматикама (Хавријила Костелњика, 1923; Николе Н. Кочиша, 1977; Јулијана Рамача, 2002). У раду је састављена листа од 255 видска пара, која у суштини представљају најчешће видске парове русинског језика. У централном делу рада су анализирани издвојени парови.

Кључне речи: русински језик, глаголски вид, видски парови, префиксација, суфиксација, глаголи кретања.

УВОД

Трагање за суштином категорије глаголског вида слависте је понекад доводило до дијаметрално супротних становишта. Настојећи да сумира погледе слависта В. В. Виноградов издваја три основне теорије (Vinogradov, 1972: 391–392). Прва се базира на становишту Ф. Миклошича који поделу на *свршени* и *несвршени вид* у руском глаголском систему тумачи као расцеп проузрокован, с једне стране завршеношћу радње, а с друге стране трајањем радње. Ова се подела на свршени и несвршени вид до данас задржала у граматикама и уџбеницима словенских језика, што се односи и на граматике и уџбенике русинског језика. Творац друге теорије је А. Х. Востоков. Он вид сагледава као израз етапа, тј. свршени вид по њему означава почетак и крај ситуације, а несвршени вид означава средину ситуације. Трећа, пунктуална теорија, базира се на учењима прво К. Бругмана и В. Делбрика, а затим Ф. Сосира и А. Мејеа. Творци ове теорије сматрају да свршени вид преноси ситуацију као нетрајну, тачковиту, пунктуалну, док несвршени вид преноси ситуацију као трајну, линеарну. Сам Виноградов је своје виђење семантике свршеног вида базирао на појму *граница радње*. Глаголи свршеног вида, по

* fejsam@gmail.com

** Рад је настао као резултат пројеката бр. 187002 и 187017, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

њему, обележавају радњу која достиже свој циљ, своју границу, ограничавајући и уклањајући представу о трајању радње.

Почетком седамдесетих година Н. С. Авилова такође сагледава учења аспектолога-слависта и своди их на два (Avilova, 1976: 21–22). По првом, свршени вид преноси ситуацију изражену глаголом као да је целовита и монолитна; ово учење, по ауторки, произилази из пунктуалне теорије. По другом, свршени вид преноси достизање унутрашње апстрактне границе, односно циља одређене ситуације, по чијем се достигнућу ситуација исцрпљује и престаје. У овом раду ми подржавамо прво учење, првенствено због тога што је друго базирано на одређеном типу глаголске ситуације. О целини као о основном обележју свршеног вида говори и И. В. Исаченко: „Глаголима свршеног вида сагледавамо радњу споља и видимо је као целину, при чему су фазе почетак, средина и крај сведене на једну фазу, а глаголима несвршеног вида радња се сагледава као процес када радњу видимо изнутра, из средине, растворену, у ходу њеног остваривања, региструјући почетак, средину или крај” (Isachenko, 1960: 132–133). Посебну пажњу заслужује анализа А. В. Бондарка (Bondarko, 1971a: 11–12) која је резултирала закључцима да свршени вид постојано карактерише, с једне стране [+ целовитост], а с друге стране [– процесуалност]; несвршени вид, с једне стране карактерише [– целовитост], а с друге стране [+ процесуалност]. На том становишту је и Бернард Комри који основну опозицију категорије глаголског вида своди на сагледавање ситуација *споља – изнутра*, односно на опозицију *целовитост – структура* (Comrie, 1991: 30).

У *Граматици бачко-русинског говора*, првој граматици русинског језика Хавријил Костељник дели глаголе на *несвршене* и *свршене*, напомињући да је подела установљена с обзиром на *трајање* (подвукао Х. К.) радње, настајање итд. (Kostel`nik, 1975: 273). Видске парове Костељник не помиње.

С обзиром да је Никола Н. Кочиш нагласио да и глаголи русинског језика као и глаголи словенских језика имају особину да својим обликом указују на трајање радње или стања (Kočiš, 1978: 71) можемо рећи да се Кочиш у третирању аспекта надовезује на гледиште Костељника. Отуда и деоба глагола на: 1. имперфективне (несвршене, трајне) нпр. *писац, шедзиц, пиц* и 2. перфективне (свршене, краткотрајне) нпр. *написац, шеднуц, випиц* (срп. *писати – написати, седети – сести, пити – испити*). Кочиш закључује да основни, неизведени имперфективни и перфективни глаголи ступају у везу са префиксом па у том случају основни имперфективни глаголи постају перфективни (нпр. глагол *патриц – препатриц, допатриц, напатриц ше,*

розпатриц, попатриц итд.) а основни перфективни глаголи остају перфективни (нпр. *скочиц – прескочиц, доскочиц, вискочиц, одскочиц, поскочиц, прескочиц* итд.) (Коџиш, 1978: 77–78). Уз то, он разликује и *секундарни глаголски вид* којег чине имперфективизовани и перфективизовани глаголи (ibid.: 71–72), али никакву разлику, с једне стране, између перфективних и перфективизованих глагола и, с друге стране, између имперфективних и имперфективизованих глагола Кочиш не истиче. „Парове глагола” помиње само на једном месту и то у следећем параграфу своје граматике: „У нашем говору имамо парове глагола после творбе, на пример: *уциц – научиц, волац – доволац, примушиц – примушовац, шеднуц – шедац, спуциц ше – спуцовац ше, витац – привитац, чувац – зачувац, любвиц – полюбиц*” (Коџиш, 1977: 96). Видски парови су занемарени и у Кочишевом „Правописном речнику русинског језика” (Коџиш, 1971) док им је у новом *Правописном речнику* (Fejsa, 2017) посвећена значајна пажња.

Јулијан Рамач је у трећој *Граматици русинског језика* видску проблематику сагледао много шире од Кочиша. Што се тиче видских парова Рамач им посвећује једно потпоглавље (Рамач, 2002: 115–116) у коме издваја 4 типа видских парова: 1. префиксне видске парове (нпр. *писац – написац, подписац, преписац, записац, дописац, приписац, виписац, уписац, списац, одписац* итд.); 2. суфиксне видске парове, које разликује према суфиксима инфинитивне основе (нпр. *-а/-ну-*: *легац – легнуц, шедац – шеднуц, сцекац – сцекнуц* итд.); 3. парове са превојем у основи (нпр. *споминац – спомнуц, запинац – запнуц, вицинац – витнуц* итд.); 4. парове са суплетивним основама (*класц – положиц, брац – вжац, гуториц – повесц, бац ше – злекнуц ше, гледац – найсц*).

Рамач уочава и да су неки глаголи једновидски. Тако нпр. глагол несвршеног вида *справовац ше* нема пар свршеног вида, а глаголи свршеног вида *поспац, виспац ше, наробиц ше, пошедзиц* немају парове несвршеног вида.

Рамач посвећује пажњу и двовидским глаголима. Тако нпр. поред *видзиц* и *чуц*, као двовидске, он наводи и глаголе *буц, гуториц, познац* и *винчовац*, као и неколико глагола страног порекла: *информовац, бетоновац, асфалтовац* и *телефоновац*. Пошто је видски модалитет двовидских глагола могуће одредити само у контексту, Рамач наводи пример глагола *информовац* који је у реченици *Пойдзем на схадзку, та вас наютре о шицким информуем* свршеног вида јер га је могуће заменити са *дам вам информацию* (срп. „даћу вам информацију”), а у реченици *Бул сом на схадзки, та вас тераз информуем* несвршеног вида јер га је могуће заменити са *тераз вам давам*

информацију” (срп. „сада вам дајем информацију”) (ibid.: 115). Рамач примећује и да неки од двовидских глагола имају посебне облике за свршени вид: *поинформовац, вибетоновац, виасфалтовац*.

Већ смо истакли да се у овом раду под категоријом глаголског вида подразумева могућност сагледавања ситуација целовито (тотивно) и нецеловито, у структури (атотивно). Категорија вида се, према томе, најсажетије дефинише као граматикализовани израз сагледавања реализације глаголске ситуације као тотивне или атотивне (Fejsa, 2005: 126; Fejsa, 2005b).

За одређивање видског модалитета водили смо се синтаксичким тестом. Уколико глаголи у оквиру конструкције *Вø* (традиционално познате као презент; Fejsa, 2009) реализације глаголских ситуација локализују у сегмент садашњост, онда су атотивни (*АТОТВø*; нпр. *пишем, читам, препатрам*; срп. „пишем”, „читам”, „прегледам”), а уколико реализације глаголских ситуација локализују у сегмент будућност, онда су тотивни (*ТОТВø*; *напишем, прочитам, препатрим*; срп. „написаћу”, „ прочитаћу”, „прегледаћу”). Од атотивних (одн. имперфективних) глагола може да се гради глаголски прилог садашњи (нпр. *шедзаци, штивајуци*; срп. „седећи”, „невајући”), а тотивни (одн. перфективни) глаголи могу да у реченици буду са прилогом *цалком* (срп. „сасвим”) (Novakov, 1991: 74).

ИСТРАЖИВАЧКИ КОРПУС

Да би стекли одређену представу о фреквенцији типова видских парова, као и представу о појединачним видским паровима, определили смо се за анализу једног целовитог дела. Реч је о приручнику за учење енглеског и русинског језика *Let's Speak English and Rusyn / Говоримо енглески и русински* (Магоћи, 1998). Публикација је првенствено конципирана за учење русинског језика за говорнике русинског језика на енглеском говорном подручју и представља резултат првог међународног русинистичког пројекта *Говоримо русински*. Прво издање приручника *Бісідуйме по-руськы* је забележило говор становника села Вишна Јаблонка у североисточној Словачкој, а друго, *Говорім по-руськы*, забележило је говор становника села Пидхирне у западној Украјини. Прво издање је објављено 1976. године, а друго 1979. године.

Сматрали смо да треће издање, *Let's Speak English and Rusyn / Говоримо енглески и русински* (Магоћи, 1998), које бележи језик војвођанских Русина, својим садржајем омогућава формирање одговарајућег истраживачког корпуса. Приручник чине 25 поглавља. Свако поглавље је састављено од одређеног броја исказа на дату тему. Приручник укључује речи и изразе из

свакодневних ситуација (у школи, ресторану, пошти, на путовању итд.) па се може очекивати да обухвата и најфреквентније глаголе, односно видске парове.

Пошто је пројекат *Говоримо русински* дао значајан допринос русинско-енглеској контрастивистици (Fejsa, 2006: 240) определили смо се да русинске видске парове из приручника не само наведемо него да их и преведемо на српски језик како би дали и одређени допринос русинско-српској компаративистици. Верујемо да ће на тај начин категорија глаголског вида у русинском језику бити приближена, пре свега, заинтересованим студентима русинског језика, којима је српски језик матерњи а русински језик су изабрали у току студија на Филозофском факултету као изборни.

ВИДСКИ ПАРОВИ

У овом поглављу представљамо видске парове које смо успоставили на основу *Let's Speak English and Rusyn / Говоримо енглески и русински*.

Видски парови су унети по азбучном реду атотивних глагола видских парова. Тиме што прво наводимо атотивне, а затим тотивне глаголе не желимо сугерисати редослед настанка.

Италиком смо обележили онај тип видских парова чији су тотивни чланови настали на најоучљивији начин – додавањем одређеног префикса на облик атотивних чланова видских парова.

бешедовац, побешедовац : причати, попричати

бежац (бежиц), побегнуц : трчати, потрчати

биц, вдериц : тући, ударити

биц, побиц : тући, истући

бочкац, побочкац; љубити, пољубити

брац, вжац : узимати, узети

бриговац ше, забриговац ше : бринути се, забринути се

будовац, збудовац : градити, изградити

везц, превезц : возити, превести

везц, привезц : возити, довести

везц, одвезц : возити, одвести

весц, привесц: водити, довести

весц, одвесц: водити, одвести

вечерац, навечерац ше : вечерати, навечерати се

винчовац, повинчовац : честитати, почеститати

вихасновйовац, вихасновац : искоришћавати, искористити

виходзиц, висц : излазити, изаћи
вишац, обешиц : качити, окачити; вешати, обесити
вишац, повишац : качити, покачити
влапац, влапиц : хватати, ухватити
водзиц, одвесц : водити, одвести
вожиц, одвезц : возити, одвести
волац, поволац : звати, позвати
вращац, вращиц : враћати, вратити
вращац ше, вращиц ше : враћати се, вратити се
врец, зоврец : кључати, прокључати
вресац (вресац), зресац (зресац) : вриштати, вриснути
гледац, погледац : тражити, потражити
гнац (гоніц), одогнац (одгнац) : терати, отерати
готовиц, приготовиц : припремати, припремити
грац, одграц : свирати, одсвирати
губиц, погубиц : кварити, покварити
гуториц, погуториц (повесц, гвариц): говорити, рећи (казати)
грабац, зграбац : грабити : зграбити
дихац, удихнуц : дисати, удахнути
дознавац, дознац : дознавати, дознати
допивац, допиц : досађивати, досадити
дорушовац, дорушиц : додиривати, додирнути
доставац, достац : добијати, добити
дотикац, дотхнуц : дотицати, дотаћи (дотакнути)
драпац, подрапац : гребати, огребати
дриляц, дриліц : гурати, гурнути
дрец ше, роздрец ше : дерати се, раздерати се
думац, подумац : мислити, помислити
еднац ше, поєднац ше : погађати се (ценкати се), погодити се
есц, поесц : јести, појести
жадац, пожадац : желети, пожелети
жаловац, пожаловац : жалити, зажалити
жиц, пожиц : живети, поживети
жичац, пожичиц : зајмити, позајмити
жувац, пожувац : жвакати, сажвакати
забавяц ше, забавиц ше : забавити се, забављати се
заберац, завжац : заузимати, заузети
забивац, забиц : убијати, убити; укуцавати, укуцати (ексер)

забувац, забуц : заборављати, заборавити
 заверац, заврец : затварати, затворити
 закончовац, закончиц : завршавати, завршити
 заметац, замесц (позаметац) : мести (чистити), помести (почистити)
 заперац, запрец : затварати, затворити
 застановйовац (становяц), застановиц; заустављати, зауставити
зберац, позберац : скупљати, скупити
 збувац ше, збуц ше : збивати се, збити се; дешавати се, десити се
 здобувац, здобуц : стицати, стећи
 здогадавац ше, здогаднуц ше : сећати се, сетити се
знац, дознац : знати, дознати
 знемиrhoвац, знемириц : узнемиравати, узнемирити
 зніщовац (ніщиц), зніщиц : уништавати, уништити
 зошивац, зошиц : сашивати, сашити
исц, пойсц : ићи, отићи
капац, скапац : нестајати, нестати
карац, покарац : кажњавати, казнити
кармиц, накармиц : хранити, нахранити
кашляц (кашлиц), закашляц (закашлиц) ше : кашљати, закашљати се
кивац, закивац: њихати, зањихати
 кихац, кихнуц : кијати, кинути
 класц, положиц : стављати, ставити
копац, викопац : копати, ископати
краднуц, украднуц : красти, украсти
критиковац, викритиковац : критиковати, искритиковати
кричац (кричиц), скричац (скричиц) : викати, викнути
круциц (закруцац, закруцовац), закруциц : завртати, заврнути
круциц, скруциц : скретати, скренути
 куповац, купиц : куповати, купити
куриц, покуриц : пушити, испушити (цигарету)
кусац, покусац (укушиц) : гристи, угристи (ујести)
ламац, зламац : ломити, сломити
ламац, поламац : ломити, поломити
 легац, легнуц : легати, лећи (легнути)
 лігац, прелігнуц (лігнуц) : гутати, прогутати (гутнути)
любиц, полюбиц : волети, заволети
лярмац, злярмац : викати, викнути
мальовац, намальовац : сликати, насликати

махац, махнуц : махати, махнути
мержиц, замержиц : мрзети, замрзети
модліц, замодліц : молити, замолити
модліц, вимодліц : молити, измолити
навиковац ше, навикнуц ше : навикавати се, навићи се (навикнути се)
наганяц (*знац*), *нагнац* : терати, натерати
напушовац, напушиц : напуштати, напустити
находзиц, найсц : налазити, наћи
несподзивиовац, несподзивац : изненађивати, изненадити
неставац, нестац : нестajати, нестати
обачовац, обачиц : примећивати, приметити
обецовац, обецац : обећавати, обећати
обманьовац, обмануц : обманьивати, обманути
обрацац, обрациц : окретати, окренути
обходзиц, обисц : обилазити, обићи
одвитовац, одповесц : одговарати, одговорити
одводзиц, одвесц : одводити, одвести
одвожиц, одвезц : одвозити, одвести
означовац, означиц : означавати, означити
одказовац, одказац : отказивати, отказати
одпочивац, одпочинуц : одмарати, одморити
одходзиц, пойсц : одлазити, отићи
опадовац, опаднуц : опадати, опасти
оправяц, оправиц : оправљати, оправити
освойовац, освоїц : освајати, освојити
оставац, остац : остајати, остати
отверац, отвориц : отварати, отворити
охабьяц, охабиц : остављати, оставити
ошмиховац ше (шмишкац ше), ошмихнуц ше : осмехивати се
(смешкати се), осмехнути се
падац, спаднуц : падати, пасти
паметац, запаметац : памтити, запамтити
пасовац, напасовац : пасовати, напасовати
патриц, попатриц : гледати, погледати
пачиц ше, попачиц ше : свиђати се, свидети се
писац, написац : писати, написати
питац, запитац : тражити, затражити
питац ше, опитац ше : питати, упитати

пиц, попиц : пити, попити
плівац, преплівац : пливати, препливати
 победзовац, победзиц : побеђивати, победити
 поволовац, поволац : позивати, позвати
 подписавац, подписац : потписивати, потписати
 подписавац ше, подписац ше : потписивати се, потписати се
полудньовац, наполодньовац ше : ручати, наручати се
 помагац, помочи (помогнуц) : помагати, помоћи
помивац, помиц (попомивац) : прати, опрати (судове)
понагляц, попонагляц : журити, пожурити
поносовац ше, поносовац ше : жалити се, пожалити се
 поспишовац ше, поспишиц ше : успевати, успети
 поставац, постац : постајати, постати
 потрафяц, потрафиц : погађати, погодити
 похопйовац, похопиц : схватати, схватити
 поцаговац, поцагнуц : повлачити, повући
 починац, почац : почињати, почети
 пояшньовац, пояшніц : објашњавати, објаснити
правиц, направиц : правити, направити
 превезц, перевозиц : превести, превозити
 предавац, предац : продавати, продати
 предлужовац, предлужиц : продужавати, продужити
 пренаходзиц, пренайсц : проналазити, пронаћи
 преношиц, пренесц : преносити, пренети
пресовац, випресовац : пресовати, испресовати
 преставац, престац : престајати, престати
 преходзиц, прејсц : пролазити, проћи
 прешвечовац, прешвечиц : уверавати, уверити
 припліжовац ше, припліжиц ше : приближавати се, приближити се
 привиковац ше (привикац ше), привикнуц ше : навикавати се, навићи
 се (навикнути се)
 приводзиц, привесц : доводити, довести
 привожиц, привезц : довозити, довести
 придавац, придац : предавати, предати
 придавац ше, придац ше : предавати се, предати се
 примушовац, примушиц : приморавати, приморати
 приношиц (несц, ношиц), принесц : доносити (носити), донети
 припадац, припаднуц : припадати, припасти

приповедац, виприповедац : причати, испричати
приставац, пристац : пристајати, пристати
приходзиц, присц : долазити, доћи
прицискац, прициснуц : притискати, притиснути
пробовац, попробовац (спробовац) : пробати, испробати
райбац, вирайбац : прати, опрати (веш)
резац, порезац : сећи, исећи
рихтац, порихтац : спремати, спремити
рихтац ше, порихтац ше : спремати се, спремити се
ришовац, ришиц : решавати, решити
робиц, зробиц : радити, урадити
розбивац, розбиц : разбијати, разбити
роздумовац, роздумац : размишљати, размислити
розмазовац, розмазац : мазити, размазити
розпатрац, розпатриц : разгледавати, разгледати
розумиц, порозумиц (зрозумиц) : разумевати, разумети; схватати,
схватити
роснуц, вироснуц : расти, израсти
руковац ше, поруковац ше : руковати се, поруковати се
руцац, руциц : бацати, бацити
рушац, рушиц : дирати, дирнути; кретати, кренути
секирац ше, насекирац ше : секирати се, насекирати се
слухац, послухац : слушати, послушати
случовац ше, случиц ше : дешавати се, десити се
скакац, скочиц : скакати, скочити
складац, зложиц : слагати, сложити
складац ше, зложиц ше : слагати се, сложити се
сообщовац, сообщиц : саопштавати, саопштити
спац, заспац : спавати, заспати
спреведац, спревесц : варати, преварити
ставац, стануц : устајати, устати
ставац ше, стац ше : дешавати се, десити се
старац ше, застарац ше : бринути се, забринути се
старац ше, постарац ше : старати се, постарати се
стац, постац : стајати, постајати
страшиц, настрашиц : плашити, заплашити
стретац, стретнуц : сретати, срести
стретац ше, стретнуц ше : сретати се, срести се

сходзиц ше, зисц ше : састајати се, састати се
сцекац, сцекнуц : бежати, побећи
сцец, зосцец : хтети; желети, пожелети
сциговац, сцигнуц : стизати, стићи
сцискац, сциснуц : стискати, стиснути; стезати, стегнути
твориц (стваряц), *створиц* : стварати, створити
толковац, потолковац : тумачити, растумачити
трапиц ше, натрапиц ше : мучити се, намучити се
трапиц, страпиц : губити, изгубити
трапиц ше, страпиц ше : губити се, изгубити се
треси, витреси : трести, истрести
тримац, затримац : држати, задржати удавац ше, удац ше : успевати,
успети
указовац, указац : показивати, показати
указовац ше, указац ше : показивати се, показати се
умерац, умрец : умирати, умрети
умивац, умиц : умивати, умити
умивац ше, умиц ше : умивати се, умити се
уознавац ше, уознац ше : уознавати се, уознати се
упрепасцовац, упрепасциц : упропашћавати, упропастити
утвердзовац, утврдиц : утврђивати, утврдити
уходзиц, войсц : улазити, ући
учиц ше, научиц ше : учити се, научити се
фарбиц, офарбиц : фарбати, офарбати
фришитиковац, нафришитиковац ше : доручковати, надоручковати се
хасновац, похасновац : користити, искористити
ходзиц, преходзиц : ходати, проходати
цагац, поцагнуц : вући, повући
цериц, прецериц : трпети, претрпети
циганиц, сциганиц : лагати, слагати
циловац, поциловац : љубити, пољубити
чекац, причекац : чекати, сачекати
читац, пречитац : читати, прочитати
чувствовац, почувствовац : осећати, осетити
чудовац ше, зачудовац ше : чудити се, зачудити се
чуц, зачуц : чути, зачути
шедац, пошедац : седати, поседати
шедзиц, пошедзиц : седети, поседети

шедац, шеднуц : седати, сести
шейтац ше, прешейтац ше : шетати се, прошетати се
 шептац, шепнуц : шаптати, шапнути
шептац, пошептац : шапутати, пошапутати (шапнути)
шиц, зошиц : шити, сашити
шкрабац, пошкрабац : гребати, огребати; чешати, почешати
шмеяц ше, зашмеяц ше : смејати се, засмејати се
штивац, заштивац : певати, запевати
 шпуряц, шпуриц : бацати, бацити
 шезовац, шезнуц : ишчезавати, ишчезнути
 щипац, ущипнуц : штипати, уштиннути
 являц, явиц : јављати, јавити

АНАЛИЗА ИСТРАЖИВАЧКОГ КОРПУСА

Истраживачки корпус чине 255 видских парова. Скоро половина, тачније 118 видских парова (в. парове обележене курзивом), настали су префиксацијом. Од 14 префикса најчешћи је префикс *по-*, који се појављује чак 46 пута (нпр. *чувствовац, почувствовац*). Префикси *за-* и *на-* се јављају 14 пута (нпр. *штивац, заштивац; учиц, научиц*). Префикси *с-*, *з-* и *ви-* по 7 пута (нпр. *круциц, скруциц; будовац, збудовац; копац, викопац*), а префикс *пре-* 6 пута (нпр. *вези, превези*). Префикси *при-* и *од-* се јављају 4 пута (нпр. *веси, привеси; грац, одграц*), а префикси *зо-* и *о-* по 3 пута (нпр. *врец, зоврец; фарбиц, офарбиц*). Префикси *у-*, *роз-* и *до-* су забележени само једном (нпр. *краднуц, украднуц; дрец ше, роздрец ше; знац, дознац*). Ови видски парови, њих 118, одликују се тиме што у њима тотивни члан видског пара настаје додавањем одређеног префикса на непромењени облик атотивног члана видског пара.

Наведени префикси се, међутим, у многим случајевима за формирање видских парова користе заједно са суфиксима. Тако нпр. у видском пару *щипац, ущипнуц* тотивни члан видског пара формира се, поред префикса *у-*, и са суфиксом *-ну-*. На сличан начин формиран су нпр. и: *дихац, удихнуц; жичац, пожичиц; становац, застановиц; лигац, прелігнуц; цагац, поцагнуц*.

У видском пару *бежац, побегнуц* тотивни глагол *побегнуц* формира се комбиновањем префикса *по-*, суфикса *-ну* и наслеђене гласовне промене сугласника *г* (од прасловенског *g*). Наслеђене гласовне промене у корену глагола читавају се и у видском пару *скакац, скочиц*. Истраживачки корпус указује на десетак видских парова чији је настанак условљен историјским гласовним променама.

У корпусу бележимо 17 видских парова који су формирани на основу алтернирања самогласника, тј. суфикса *-а* (или *ја < ја*) и суфикса *-и* (нпр. *рушац, рушиц; розпатрац, розпатриц; явџа, явиц; шпурац, шпуриц*).

Значајан је број видских парова типа *поволовац, поволац* и *подписовац, подписац* у којима су оба члана видског пара префиксована (у овим примерима са *по-* и *под-*), а атотивни члан видског пара карактерише суфикс *-ов(а)*. У зависности од самогласника основе атотивни глагол добија и суфиксе *-ав(а)* (нпр. *дознавац, дознац; доставац, достац*), *-(и)ва* (нпр. *допивац, допиц; зошивац, зошиц*) и *-(у)ва* (нпр. *забувац, забуц; збувац ше, збуц ше*). Атотивних глагола са суфиксом *-ов(а)* у корпусу има 32, са *-ав(а)* 14, са *-(и)ва* 8 и са *-(у)ва* 3. У видским паровима ови суфикси најчешће алтернирају са суфиксима *-и* и *-а* тотивних глагола. Тотивни члан видског пара је са суфиксом *-и* у корпусу формиран 26 пута (нпр. *куповац, купиц; закруцовац, закруциц; умивац ше, умиц ше*), а са суфиксом *а-* 22 пута (нпр. *одказовац, одказац; указовац, указац; придавац, придац*). Поред ове две алтернације, суфикси *-ова / -ава / -ива* алтернирају и са суфиксом *-ну* и то у 9 видска пара (нпр. *сциговац, сцигнуц; ошмиховац ше, ошмихнуц ше*).

Суфикс *-ну* још чешће, тачније 16 пута, алтернира са суфиксом *-а* (нпр. *махац, махнуц; легац, легнуц; припадац, припаднуц*). Глаголи са суфиксом *-ну* у корпусу 27 пута формирају тотивни члан видског пара.

У корпусу се истиче и алтернација суфикса *а-* и *и*, која је забележена 14 пута (нпр. *вланац, вланиц; розпатрац, розпатриц; руцац, руциц*). Глаголи са суфиксом *-а* чине атотивни, а глаголи са суфиксом *-и* чине тотивни члан видског пара.

30 видских парова нису формирани изменом суфикса него изменом глаголске основе. У русинистици је издвојено само пет видских парова са суплетивном основом (Ramač, 2002: 116) од којих је наш корпус обухватио *гуториц – повесц, класц – положиц*, као и варијанте *заберац – завџац, находзиц – найсц* и *пренаходзиц – пренайсц*, што значи да само видски пар *бац ше – злкнуц ше* није укључен у наш корпус. Корпус је, међутим, указао на значајан број других видских парова са суплетивном основом. Поред *биц – вдериц* и *складац ше – зложиц ше* истичу се видски парови који укључују глаголе кретања. Већина њих укључује глаголе кретања *исц, ходзиц, везц, вожиц, весц* и *водзиц*. Наведени глаголи се не разликују у видском модалитету јер су сви атотивни, али се разликују у акционсарту. Наиме *исц, везц, весц* су једносмерни и једнократни, а *ходзиц, водзиц* и *вожиц* су вишесмерни и вишекратни. Видски парови се формирају префиксацијом тако што само једнократни глаголи прелазе у тотивне глаголе (нпр. *исц, наисц; весц, одвесц; везц, привезц*).

Сагледавајући префиксоване видске парове, Рамач је приметио да неки глаголи кретања представљају изузетак јер и префиксовани задржавају, у његовој терминологији, несвршени вид. Као примере навео је глаголе *ходзиц* (*преходзиц*, *уходзиц*, *одходзиц*, *заходзиц*) и *вожиц* (*превожиц*, *завожиц*, *довожиц*, *одвожиц*, *навожиц*, *привожиц*), али није навео разлог зашто су изузетак. Ми разлог видимо у томе што значења која карактеришу тзв. неодређено-моторне глаголе ("вишесмерност", "вишекратност" и "неодређеност") онемогућавају целовито сагледавање глаголских реализација. Наш корпус је, међутим, потврдио да и један изузетак. Док је глагол *преходзиц* у значењу "пролазити" аотиван, глагол *преходзиц* у значењу "проходати" је тотиван пошто омогућава целовито сагледавање дотичне глаголске ситуације; иначе, два лексикографска дела Одсека за русинистику нису забележила глагол *преходзиц* у значењу "проходати" (углавном о детету) (Рамач, 1995–1997; Рамач, 2010), што може указивати на новије порекло, односно утицај српског језика. И најфреквентнији префикс у корпусу, префикс *по-*, такође може са аотивним, вишекратним глаголима кретања формирати тотивне глаголе (нпр. *походзиц* – *мало ходати*, *поношиц* – *мало носати/носити* и *поводзиц* – *мало водати / водити*; Fejsa, 2005a: 235). До тога долази зато што реализације ситуација које се преносе изведеним глаголима са префиксом *по-* имају ограничено трајање, па их је због тога могуће целовито сагледати. Двадесетак је видских парова у нашем корпусу који су формирано изменом глаголске основе код глагола кретања, нпр. *виходзиц* – *висци*, *водзиц* – *одвесци*, *вожиц* – *одвезци*, *одходзиц* – *пойсци* итд. Поред наведених, на овај начин настали су и примери *бежац* (*бежиц*) – *побегнуц* и *гнац* (*гонџ*) – *одогнац* (*одгнац*).

ЗАКЉУЧАК

У русинистици до сада није посвећивана значајнија пажња видским паровима. У раду су установљена 255 видска пара, којима су обезбеђени и преводни еквиваленти у српском језику.

Скоро половина парова, тачније 118 видских парова, одликују се тиме што је у њима тотивни члан видског пара настао додавањем одређеног префикса на облик аотивног члана видског пара, који остаје непромењен. Најчешћи префикси употребљени за формирање тотивног члана видског пара су *по-*, *за-* и *-на*.

Најчешће употребљени суфикси за формирање аотивних глагола су суфикс *-ов(а)*, суфикс *-а*, суфикс *-ав(а)*, суфикс *-(и)ва* и суфикс *-(у)ва*. Најчешће

употребљени суфикси за формирање тотивних глагола су суфикс *-ну*, суфикс *-и* и суфикс *а-*.

Многи видски парови су настали комбиновањем префиксације и суфиксације (нпр. *жичац – пожичиц*; *становяц – застановиц*; *ліґац – преліґнуц*; *цагац – поцагнуц*).

Посебна пажња је посвећена видским паровима којима је основа различита. Поред пет видских парова са суплетивним основама (нпр. *брац – вжац*), који су досад забележени у русинистици, наш истраживачки корпус је указао на још двадесетак видских парова који су формирани изменом глаголске основе. То се односи на једнократне глаголе (нпр. *виходзиц – висиц*). У већини случајева префиксација виšekратних глагола не утиче на измену атотивног модалитета што, међутим, није случај са префиксацијом префиксом *по-* (нпр. *ношиц – поношиц*) и, у одређеном значењу, са префиксом *пре-*.

Овај рад, између осталог, пружа увид у фреквенцију језичких појава везаних за граматичку категорију вида и представља најчешће видске парове у русинском језику. Сматрамо да ће његови резултати имати и практичну примену у настави русинског језика као изборног.

Mihajlo P. Fejsa

ASPECTUAL PAIRS IN THE RUTHENIAN LANGUAGE

Summary

Aspectual pairs have not been given attention up to this point in the Ruthenian linguistics. The paper provides a list of 255 aspectual pairs that have been translated into the Serbian language.

The author have tried to point out the most frequent models of forming aspectual pairs in Ruthenian. Almost half of the aspectual pairs are generated by prefixation, and the most common prefixes are *по-*, *за-* and *-на*. In this case the unprefixated verb represents the non-totive member of the aspectual pair and the prefixed verb represents the totive member of the aspectual pair. Many aspectual pairs are formed by combining prefixation with suffixation. The most commonly used suffixes are *-ова* and *-ну*. Suffix *-ова* is characteristic of the non-totive verbs and the suffix *-ну* is characteristic of the totive ones.

Special attention has been paid to the aspectual pairs where the bases of the verbs differ (for ex. *виходзиц – висиц*, *водзиц – одвесиц*, *вожиц – одвезиц*, *одходзиц – пойсц* etc.). All verbs of motion are non-totive but only the verbs conveying situations that occur once are capable of forming the totive member of the aspectual pair.

Keywords: Ruthenian language, verbal aspect, aspectual pairs, prefixation, suffixation, verbs of motion.

LITERATURA

- Avilova, N. S. (1976). *Vid glagola i semantika glagol'nogo slova*. Moskva: Nauka. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Bondarko, A. V. (1971). *Vid i vremena russkogo glagola: Znaćenije i upotrebljenije*. Moskva: Prosvešćenije. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Comrie, B. (1991). *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fejsa, M. (2005a). *Vreme i vid u rusinskom i engleskom jeziku*. Novi Sad: IK Prometej i Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet – Odsek za rusinski jezik i književnost. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Fejsa, M. (2005b). Semantićni zmisti kategorijoh vida i akcionsarta u ruskim i anglijskim jaziku. *Švetlosc*, 3, 323–360. (Rad štampan ćirilicom.)
- Fejsa, M. (2006). Rusko-anglijska kontrastivistika. U: Fejsa, M. (ured.) (2006) *Rusini/Rusnaci/ Ruthenians (1745–2005) I*. Novi Sad: Filozofski fakultet – Odsek za rusinistiku, IK Prometej i KPD DOK, 239–247. (Rad štampan ćirilicom.)
- Fejsa, M. (2009). *Funkcionovanje konstrukciji/formi Vø u prenošenju časo-vidovih odnošen`oh u pripovedkoh Havrijila Kostel`nika*. Novi Sad: IK Prometej i Filozofski fakultet – Oddzeljenje za rusinistiku. (ćir.) (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Fejsa, M. (2017). *Pravopisni slovnjik ruskoho jazika*. Preuzeto sa <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-419-1> (Rad štampan ćirilicom.)
- Isaćenko, A. V. (1960). *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavleniji s slovackim: Morfologija II*, Bratislava: Izdatel'stvo Slovackoj akademiji nauk. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Koćiš, M. M. (1971). *Pravopis ruskoho jazika*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za vidavanje ućebnjikoh. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Koćiš, M. M. (1977). *Gramatika ruskoho jazika: Fonetika – morfologija – leksika I*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za vidavanje ućebnjikoh. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Koćiš, M. M. (1978). *Lingvistićni roboti*. Novi Sad: Ruske slovo. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Kostel`nik, G. (1975). *Proza*. Novi Sad: Ruske slovo. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Magoći, P. R.–Fejsa, M. (1998). *Bešedujme po anglijski i po ruski / Let`s Speak English and Rusyn*. Novi Sad: Ruske slovo. (Knjiga štampana ćirilicom.)

- Novakov, P. (1991). *Glagolski vid i akcionsart u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (nepublikovana doktorska disertacija). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Ramač, Ju.–Fejsa, M. & Medješi, H. (1995). *Srpsko-rusinski rečnik / Serbsko-ruski slovnjik, I, A-Nj*. Novi Sad: Univerzitet u Novim Sadze – Filozofski fakultet – Katedra za ruski jazik i literaturu i Društvo za ruski jazik i literaturu. (Rečnik štampan ćirilicom.)
- Ramač, Ju.–Fejsa, M. & Medješi, H. (1997). *Srpsko-rusinski rečnik / Serbsko-ruski slovnjik, II, O-Š*. Beograd: Zavod za ućebnjiki i nastavni sredstva, Univerzitet u Novim Sadze – Filozofski fakultet – Katedra za ruski jazik i literaturu i Društvo za ruski jazik i literaturu. (Rečnik štampan ćirilicom.)
- Ramač, Ju. (2002). *Gramatika ruskoho jazika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Knjiga štampana ćirilicom.)
- Ramač, Ju., Timko-Djitzko, O., Medješi, H. i Fejsa, M. (2010). *Rusko-serbski slovnjik / Rusinsko-srpski rečnik*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadze – Filozofski fakultet – Katedra za ruski jazik i literaturu i Zavod za kulturu vojvodjanskih Rusnacoh. (Rečnik štampan ćirilicom.)
- Vinogradov, V. V. (1972). *Russkij jazik*. Moskva: Vysšaja škola. (Knjiga štampana ćirilicom.)

СЛОВАКИСТИКА

Daniela Marčoková*
Anna Makišová
Filozofická fakulta
Univerzita v Novom Sade

UDC 811.162.3'373.2(497.113 Kisač)
DOI: 10.19090/gff.2017.1.291-303
Стручни научни рад

PRÍMENÁ V KYSÁČI AKO KULTÚRNE A TRADIČNÉ DEDIČSTVO**

Predmetom výskumu bola neúradná pomenovacia sústava obyvateľov Kysáča, ktorí sú slovenskej národnosti. Cieľom výskumu bolo evidovať prímená dospelých obyvateľov Kysáča, ktoré sa vyskytovali v druhej polovici 20. storočia, na prelome tisícročí a tie, ktoré sa dodnes používajú v každodennej komunikácii. Vo výskume sme uplatnili metódu živej pamäte. Výsledky nášho výskumu môžeme zhrnúť takto: pri 165 priezviskách sme zaznamenali úhrne 742 prímen; niektoré rozvetvené rodiny majú veľa prímen. Hoci sú jednočlenné modely najčastejšie, zaznamenali sme i dvojčlenné opisné modely; niekedy má jedna osoba dve prímená; niektoré prímená sa vzťahujú na niekoľko osôb; prímená najčastejšie majú pozitívny postoj k osobe, no je aj určitý počet takých, ktoré vznikli podľa animozity. Prímená považujeme za súčasť kultúrneho a tradičného dedičstva.

Kľúčové slová: onomastika, prímená, Kysáč, Slováci v Srbsku, kultúrne a tradičné dedičstvo

Kysáč je slovenská osada vo Vojvodine (Srbsko), do ktorej sa prví Slováci prisťahovali roku 1773. Podľa posledného súpisu roku 2011, v Kysáči žilo 5 670 obyvateľov. V súčasnosti je ťažko určiť presný počet obyvateľov Kysáča slovenskej národnosti kvôli novodobým migráciám, no predpokladáme, že dnes v Kysáči žije približne 4000 Slovákov. Keďže registrujeme zmenšenie počtu obyvateľov slovenskej národnostnej menšiny na týchto priestoroch, považujeme, že naša práca bude prínosná v zmysle zachovania svedectva na časy, keď tu žili Slováci vo väčšom počte.

Cieľom našej práce bolo zaznamenať prímená ako súčasných a žijúcich obyvateľov Kysáča, tak i osobné a rodinné prímená, ktorých nositelia už nežijú v Kysáči, alebo už nežijú vôbec, alebo i také prímená, vzťahujúce sa na priezviská, ktoré v Kysáči zanikli.

Vo výskume sme uplatnili metódu živej pamäte (podobné termíny sú kolektívna a komunikatívna pamäť), ktorá je výhodná najmä pri skúmaní

* danielamarcokova@ff.uns.ac.

** Príspevok vznikol v rámci projektu č. 178017 *Diskurzije menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe*, ktorý financuje Ministerstvo školstva a vedy Srbska.

vnútorného poznania určitej sociálnej skupiny. Živá pamäť je fungujúca výlučne na sociálnej úrovni pri komunikácii, ktorá sa uskutočňuje v každodenných situáciách. Trvá približne sedemdesiat až osemdesiat rokov alebo približne tri za sebou nasledujúce generácie, pričom sa objem zapamätaných informácií časom znižuje.

Kvôli zachyteniu čím širšieho časového úseku s dosahom na čím ďalšiu minulosť, informátormi boli príslušníci staršej a strednej generácie obyvateľov Kysáča¹. Materiál sme získavali vlastným terénnym výskumom v rokoch 2016 a 2017, zámerne volenými návštevami osôb, pre ktoré sme predpokladali, že poznajú väčšinu obyvateľstva.

Bez ohľadu na to, že sme v práci nedávali do súvisu priezviská s prímenami, pri zaznamenávaní prímen sme vylúčili tie, pre ktoré sme zistili, že sú urážlivé pre osobu alebo rodinu. Ospravedlňujeme sa v prípade, že nám predsa „unikli“ niektoré prímená, ktoré niekto bude považovať za nelichotivé.

VÝSKUM V OBLASTI ONOMASTIKY V RÁMCI SLOVENSKÉHO VOJVODINSKÉHO PROSTREDIA

Daniel Dudok² dôkladne preskúmal pôvod a význam priezvisk Slovákov vo Vojvodine. Transkripciou priezvisk do slovenčiny a srbčiny a opačne sa venovali zamestnanci Oddelenia slovakistiky³. Jazykovou kultúrou mena, menom a národnou identitou sa zaoberali: Michal Týr,⁴ Anna Marićová,⁵ Anna Makišová⁶ a Zuzana

¹ Informátori: Michal Ďurovka - Profesor (1946), Mária Ďurovková (rod. Nemetová) - Nímetka (1949), Ján Ďurovka - Dubček (1939), Ondrej Ďurovka (1939), Michal Filko - Šešelj (1941), Michal Gombár - Učiteľ (1933), Ondrej Hřiva - Křmo (1948), Anna Madacká (rod. Ivičiaková) - Tuškovka (1957), Ján Madacký (1951), Anna Surová (rod. Ďurovková) - Surovka (1944) a Anna Legišná (rod. Páliková) - Rafova (1946).

² Dudok, D. (2001). *Priezviská Slovákov v Juhoslávii*. Nový Sad: Spolok vojvodinských slovakistov. Dudok, D. (2006). Pôvod Hložančanov z hľadiska ich priezvisk. In: *Hložany 1756–2006. Zborník prác pri príležitosti 250. výročia príchodu Slovákov do Hložian*. Hložany: MOMS; Báčsky Petrovec: Kultúra. 261–271.

³ Marićová, A. & Týr, M. & Makišová, A. & Týrová, Z. (2011). *Transkripcia priezvisk zo slovenčiny do srbčiny*. Nový Sad: Národnostná rada slovenskej národnostnej menšiny.

⁴ Týr, M. (2004). Mena a národná identita. *Slovenčina v praxi. Štúdie z konfrontačnej a aplikovanej lingvistiky*. Nový Sad: Futura publikacije. 38–45.

⁵ Marićová, A. (2015): *Priezviská ako živé mená staropazovských Slovákov*. In: 19. Slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 118–127; Marićová, A. (2015). *Neúradné priezvisko vo funkcii živého mena u staropazovských Slovákov*. In: Diskursi manjinských jezika, književnosti i kultura u

Týrová.⁷ Problematike priezvisk sa sčasti venoval i Miroslav Dudok.⁸ Okrem toho, Samuel Čelovský sa v súčasnosti zaoberá skúmaním priezvisk v Kysáči (práca ešte nie je publikovaná). Prímená (prezývky) v Pivnici skúmali Zuzana Týrová⁹ a Ján Botík.¹⁰ Ján Kováč knižne spracoval problematiku dvojakých priezvisk v Starej Pazove¹¹ v rámci ktorej okrajovo uvádza prímená a prezývky. Podľa nášho zistenia, v minulosti boli pokusy o zaznamenávanie prímen miestnymi obyvateľmi Kysáča, no okrem rukopisu Michala Párnického, v ktorom zaznamenal približne 120 prímen (pravdepodobne v 70. rokoch 20. storočia), iné zoznamy sa nezachovali.

DEJINY POUŽÍVANIA MIEN

Dávanie mena a priezviska novorodencovi je regulované zákonom. V úradnom styku sa u Slovákov uplatňuje dvojmenná sústava osobných mien, pozostávajúca z osobného mena (krstné, rodné meno) a priezviska (dedičné rodinné meno).

V období pohanstva predkovia Slovákov dávali svojim deťom slovanské mená, kým po prijatí kresťanstva to boli kresťanské starozákonné a novozákonné mená. Jednomenná pomenovacia sústava bola príznačná ešte i pre stredovek. Podľa Kršku (2003: 213) naši predkovia sa prijatím kresťanstva neradi vzdávali tradície slovanských mien a tak jedno meno (väčšinou kresťanské) dostal človek pri krste,

jugoistočnej i srednjoj Evropi. Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. 79–86.

⁶ Makišová, A. (2015). *Miestne názvy a obyvateľské mená vo Vojvodine*. In: 19. slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 206–213; Makišová, A. (2015). *Slovenské priezviská vo vojvodinskom kontexte*. In: Jazykovedné štúdie. 32: prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty. Bratislava: Slovenská akadémia vied; Makišová, A. (2014). *Zapisovanie slovenských priezvisk v slovenskom a v srbskom kontexte*. In: Godišnjak Filozofskog fakulteta, Novi Sad. roč.39, č.2. 93–106.

⁷ Týrová, Z. (2015). *Rodné mená vojvodinských Slovákov (na príklade Pivnice)*. In: 19. Slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 138–143.

⁸ Dudok, M. (2015). *Z chorvátskej a srbskej propriálnej lexiky na Slovensku*. In: 19. Slovenská onomastická konferencia. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 72–77.

⁹ Týrová, Z. (2005). *Prezývky Slovákov v obci Pivnica (Juhoslávia)*. In: *Varia XII*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV. 175–179.

¹⁰ Botík, J. (2011): *Z historickej a kultúrnej pamäti Pivničanov*. In: Dolnozemskí Slováci. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko. 139–141

¹¹ Kováč, J. (2002). *Priezviská Slovákov v Starej Pazove*. Stará Pazova: vlastným nákladom.

druhé meno (pohanské) plnilo funkciu prímena (t. j. bližšie charakterizovalo a identifikovalo jedinca): *Pauli dicti Koza, Stephano dicto Kurchma, Nicolaus dictus Pohar*. Čo sa týka súčasného inventára rodných mien u vojvodinských Slovákov evanjelického vierovyznania, podľa Týrovej (2005: 139) bol donedávna relatívne chudobný, lebo sa deťom zvyčajne dávali asi desať tradičných mien s malými odchýlkami. V súčasnosti zanikajú staré slovanské mená, lebo rodičia deťom dávajú jedinečné a moderné mená.

Priezvisko je časť osobného mena. Je to rodinné (rodové) meno, ktoré sa pridáva k rodnému menu na bližšie označenie osoby. V rodine sa spravidla dedí po otcovi. Predchodcami priezvisk boli prímená. Dudok konštatuje, že priezvisk je oveľa viac ako krstných mien (1998).

Prímená začali vznikať v 10. storočí v západnej Európe. Prvé prímená (prídomok, predikát), mali okrem mena najprv iba šľachtici (red. Kiliánová, 2011). Podľa Dudka u šľachticov vznikajú prímená v 15. a 16. storočí, kým u mešťanov a u poddanných na dedinách v 16. a 17. storočí (1998). Podľa Švecovej sa prímená tvorili rozličnými príponami (napr. Matejov syn Jakub – Jakub Mateje), no v 15. až 17. storočí sa začali pridávať mená podľa funkcie, povolania, remesla, majetku, bydliska... Ak sa dedili po otcovi, označujeme ich ako patronymiká, ak po matke, tak matronymiká. Prímeno zvyčajne vytváral zhotovovateľ písomnej listiny, v ktorej použil živú prezývku rodiny. Neskôr sa z týchto prímen vyvinuli dnešné priezviská a definitívnu podobu nadobudla dvojmenná sústava v novoveku, ktorú r. 1780 uzákonil Jozef II a ktorou bolo povinné používať priezvisko vyvinuté z prímenia (Švecová, 1971). V tomto období už Slováci prichádzali na územie dnešnej Vojvodiny a v evidenciách dolnozemskej cirkevnej zborov už nachádzame dvojmennú pomenovaciu sústavu dosťahovalcov. Podľa Dudka tým nezanikla bohatá a rozvetvená sústava živých (neúradných) osobných mien, ktoré slúžia na identifikovanie osoby, presné označenie v dedine, susedstve, u príbuzných, v rodine. Kým úradné mená dáva rodina, živé mená a predovšetkým prielievavé prímená vymýšľa a dáva okolie. Hoci sú živé osobné mená neúradné, často sú používanéjšie od úradných. Používanie prímen v minulosti malo svoje opodstatnenie tam, kde žilo mnoho ľudí pohromade, predovšetkým v mestách. Dnes sa na presnú a rýchlu identifikáciu určitej osoby používajú živé osobné mená, zvlášť v dedinských prostrediach (1998: 14).

TERMINOLOGICKÉ VYMEDZENIE TERMÍNOV PREZÝVKA A PRÍMENO

Základný lexikálny význam slova prezývka vysvetľuje Slovník slovenského jazyka 3 (1963: 529) ako „trvalé, obyč. posmešné pomenovanie, meno niekoho,

dané podľa charakteristických povahových vlastností, používané popri bežnom mene“. Podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1989: 576) prezývka je „vedľajšie pomenovanie niekoho podľa charakteristických vlastností“, čo si vysvetľujeme prítomnosťou určitej miery expresivity, s príklonom k pozitívnej alebo negatívnej emocionalite.

Aj podľa Profantovej prezývka obsahuje prvok hodnotenia, obvykle negatívneho. Práve preto, že je posmešná a blízka nadávke, prezývka býva predmetom hnevu, hádok a iných nepríjemností (ed. Kiliánová, 2011).

Podľa Murina prezývka v sebe zväčša kóduje príbeh, ktorý pozná väčšina členov komunity. Tento príbeh zväčša sprevádza člena spoločenstva po celý život a pamäť príbehu pomáha identifikovať osobu v lokalite. Poukazuje na to, že často dochádza k variovaniu príbehu, ktorý si komunita vytvára a traduje medzi generáciami (2015). Z tohto uzavierame, že je prezývka podľa neho typická pre malé sociálne skupiny. To môže byť dedinské obyvateľstvo, ale aj iné vekovo, záujmovo, profesijne alebo inak sociálne ohraničené kolektívy. Podľa Valentovej (2011) v českej lingvistike a onomastike sa termín prezývka používa predovšetkým na označenie neúradných mien žiakov v školskom kolektíve. Bauko pod prezývkami rozumie „neúradné osobné mená, ktoré si ľudia dávajú v určitej societe, a identifikujú človeka okrem priezviska, krstného mena a hypokoristika“ (2010: 331). Za prezývku pokladá neúradnú formu priezviska a jeho nepravidelnú zmenu a dokonca za prezývku pokladá živé meno, ktoré má iný tvar ako úradné meno.

Prímeno je podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1989: 352) ďalšie meno pridané k priezvisku. Podľa Valentovej (2010) je termín prímeno zaužívaný skôr pre historické sekundárne mená v jednomennej pomenovacej sústave pred úradnou kodifikáciou dvojmenného pomenovania. Podľa Maričovej „Prímenom sa dopĺňa priezvisko na základe určitej individuálnej alebo inej charakteristiky v spoločenstve, v ktorom je viacej rodín s rovnakým priezviskom tak úradným, ako aj neúradným...“. Pripúšťa i tzv. opisné príméná „napr. Jano švagříkou, čo má Gašparku (podľa rodinného priezviska manželky)... Marti Ugoróu s Kurta šoru (podľa názvu ulice), Vincúrovci čo maju mal'ie oči (podľa osobnej charakteristiky)“ (2015: 120).

Podľa Profantovej ľudová terminológia často nerozlišovala prezývku od príména, takže sa paralelne javia termíny ako „prezývané meno“, „prídavné meno“, „príménie“ (ed. Kiliánová, 2011). S týmto názorom sa stotožňuje aj Dudok, ktorý považuje, že je z dnešnej perspektívy ťažko rozlíšiť prezývku a prímeno (1998). Prikláňame sa k tejto konštatácii. Keďže škála definovania pojmov prezývka a prímeno je príliš široká a niekedy je ťažko určiť rozdiel medzi nimi, v našej práci budeme používať termín prímeno. Považujeme, že tento termín podľa svojej

definície zachytáva širšiu škálu živých mien, ktoré plnia funkciu druhého mena, slúžiaceho na dištinkciu osôb istého mena a/alebo priezviska alebo na presnú a výstižnú identifikáciu osoby v skúmanom dedinskom kolektíve.

DATA BÁZA ZAZNAMENANÝCH PRÍMEN V KYSÁČI

Z registra priezvisk v knihe Daniela Dudka *Priezviská Slovákov v Juhoslávii* možno zistiť, že zo 4200 spracovaných priezvisk, v Kysáči sú zaznamenané 662 priezviská. Zistili sme, že je 165 priezvisk (čo je približne asi štvrtina z úhrnného počtu slovenských priezvisk v Kysáči), pri ktorých sa vyskytujú prímená. V našej práci sme nedávali do súvisu priezviská s prímenami z objektívnych príčin, takže tu ani neuvádzame zoznam spomínaných priezvisk. Prímená sme zaradili do týchto, na tento účel („ad hoc“) utvorených kategórií:¹²

1. Podľa mena:

a) podľa rodinného mena (patronymiká): Baďinouci, Ďurouci, Gájko, Gaži, Geci, Gjera Jerkovi, Jozefouci, Kacera, Kešjovskí, Kvárik, Lacovi, Luciňskí, Marouďi, Medľa, Michľa, Mitre, Marfécki, Pajkoš, Perceľ, Piňco, Šafár, Šauka, Šeki, Šťirjakouci, Tomášovi, Tuško, Tuška, Žárkovi.

b) podľa ženskej línie (matronymiká): Bagľaš, Beňka, Čjernamara, Domonkin, Ferko, Gerž, Kráľouškí, Makam, Macko, Majtám, Olách, Škurám, Zeľenák.

c) vyvedené z vlastného mena: Ďóko, Eľeňim, Ferdinand, Fereňcoví, Gregor, Gusti, Jaňco, Jaňči, Jaňík, Jojo, Jóškouci, Jozefou, Kájim, Kubo, Láďo, Mífo, Mišina, Mišík, Miški, Pafo, Pajšo, Pauko, Páuko, Paľi, Palo, Petra, Péterou, Petroví, Rále, Rášo, Sájó, Sami, Toňko, Tomášou.

d) vyvedené z priezviska: Bágo, Baki, Biki, Carko, Céko, Cíne, Crvko, Čéko, Daňiš, Drienko, Drni, Dríňki, Ďemro, Dubec, Fil'o, Frňtík, Fúnto, Gaľo, Gále, Hevír, Saki, Skále, Gédo Grňko, Kíjo, Kíso, Koki, Kóco, Krajlo, Kuľo, Lenko, Máde, Maki, Méco, Médo, Meško, Morvaj, Moško, Muvi, Nasko, Nemeš, Péjo, Peťo, Poňki, Sádo, Skále, Surko, Širka, Tótik, Vránac, Vrbača, Vľe, Vlaki, Záborac, Zloch.

e) podľa srbského mena/priezviska: Anďélko, Bájit', Báne, Jovička, Lázo, Miki, Míko, Míto, Móme, Nenad, Nídžo, Pájó, Péko, Radojeu, Rájko Skoblár, Šimovit', Šinjovic, Tómo, Žíko.

¹² Pri uvádzaní prímen sme použili fonetickú transkripciu kvôli tomu, aby sa mohli správne prečítať.

f) podľa cudzieho mena: Čarli (angl.), Dendi (angl.), Diner (Diener – židovská rodina v Kysáči), Džini (angl.), Fredi (angl.), Hari (angl.), Henri (angl.), Jusufi (Jusuf – arabská verzia Jozefa), Laci (maď.), Lari (angl.), Lojzi (maďarské hypokoristikum Alojza), Paul (nem.), Pišta (maďarská verzia Štefana) Pedro (špan.), Rajter (nem.), Šáňdor (maď.).

2. Podľa geografického názvu, národného príslušenstva a priestorového rozmiestnenia: Afrikánac, Amerikám, Bád'onský, Begejáš, Beškam, Ból'ovčam, Britik, Bugar, Doľinaj, Francús, Horňiak, Japám, Járašouci, Kinés, Lošincou, Lošiňský, Lužam/Ludžan, Madžar, Nachiški, Nakaňdme, Palášik, Petroúski, Pilišam, Pirošam, Rus, Sálašam, Sarajevo, Slovák, Sol'iaňski, Srbijánac, Tisouški, Told'am, Zabara, Žit.

3. Zvieracieho pôvodu: Cápo, Čeňger, Džúkac, Húskár, Iňsekt, Kacúr, Kanarínac, Kanár, Kóbac, Lapka, Mačica, Motíl', Mucha, Pače, Paprček, Pévac, Pile, Sova, Zajko, Žguňec.

4. Rodinného pôvodu: Apíčko, Apko, Bábo, Bátor, Bátoráto, Bátorouka, Čikica, Kmotor, Kómšo, Kúmko, Pajtáš, Sakibáči, Siňko, Stríko, Sváko, Svat, Šogi, Švagrík.

5. Podľa názvov jedál a nápojov: Brezák, Buchta, Kapušník, Kašasti, Kuglof, Mľiečkoprevarenou, Piúkár, Piúko, Rakijáš, Smoki, Špricer, Viski, Zlatorog.

6. Cudzieho pôvodu: Badi, Bekón, Bój, Dobardám, Grín, Gudbáj, Házi, Ime, Kandi, Kiči, Luksus, Momak, Paul, Pionír, Pufi, Stil, Točkár.

7. Podľa funkcie, zamestania a vykonávania činnosti, názvu podniku: AS, Almetál, Alvár, Bábkar, Bačkoráš, Bačouci, Baňkar, Basista, Belziňkar, Bolničár, Bravčjar, Bubnáš, Bundáš, Čeňzár, Čelár, Čižmár, Črepár, Dará'oš, Direktor, Díler, Debnár, Doktor, Drevár, Džanďár, El'etričjar, Fabrikant, Farár, Farbjar, Finanje, Furničkar, Generál, Geregár, Halogén, Haňdrár, Hasič, Hodinár, Hodinkár, Holupkar, Hol'jar, Hrobár, Huďec, Hvezdár, Ihlár, Kalapoš, Kamenár, Kaňdramáš, Kantor, Kapcoš, Kapitán, Kaplánoví, Kinár, Klas, Klkar, Klobučnik, Kloňfer, Kochňjar, Komandír, Kondáš, Korpár, Kováč, Krčmár, Krojáč, Krosnár, Leťec, Lovec, Ložáč, Líškár, Magaciner, Majster, Mal'jar, Matičár, Medár, Meškár, Metlár, Mesjar, Mľekár, Mľinár, Murár, Muzikant, Novinár, Obuvník, Oľejkar, Organcijáš, Parketár, Paprikár, Pekár, Peváč, Počtár, Podnotár, Pokladník, Poľicaj, Páleňičjar, Prezident, Profesor, Roľník, Rapšicer, Remenár, Repár, Ribár, RTS, Sekretár, Seľektor, Sódár, Skel'jar, Starejší, Stolár, Stražár, Stromikár, Stuňjar, Šerif, Školník, Šnajder, Špijúm, Štraňgár, Štriker, Štverňjar, Tamburáš, Tamburkáš, Tapetár, Telefónista, Tišler, Tkáč, Tortár, Tokár, Trafikant, Traktorista, Trgovcoví, Tréner,

Truhljar, Ťehlár, Ťehlíčkar, Učiteľ, Umel'ec, Účo, Veterinár, Vulkanizér, Zeleňinár, Zelezníčjar, Zvonár.

8. Podľa predmetov, rastlín a javov: Cigaráš, Čaura, Čikfer, Dinár, Dolníkmakoví, Ikona, Kolibadotrhaná, Papečok, Šarkam, Vaham, Vulkám, Trčika, Ťíro, Púderka.

9. Podľa psycho-fyzických vlastností a stavov: Andačkandač, Beľo, Bezoka, Bélac, Biela, Brčkár, Břko, Bucham, Cigarkár, Čarni, Čjerni, Čipkár, Daráľoš, Dasko, Dáso, Dlhí, Dovec, Drdák, Drdi, Dugi, Ďuďuďúrko, Frajerkáš, Grbo, Gubica, Gušám, Hráme, Hrubí, Janomalí, Janovelkí, Kido, Konaj, Koškár, Krest'am, Léšo, Lucprdo, Maskota, Mimimíško, Miškagorimľina, Mrmloš, Mocní, Nazarém, Němí, Otrava, Papučjar, Perikám, Pirirájko, Pogam, Pravotár, Prľo, Próbáš, Puňktíčkar, Raga, Riško, Smřdo, Sobotár, Sakramenťija, Snágo, Strúja, Šapti, Šišo, Škrípam, Špíco, Tivola, Verní, Volovina, Vihipkár, Zľóťo, Židrák, Žvále.

10. Podľa kreslených a literárnych hrdinov, známych osobností a udalostí: Alf, Bádžo, Beara, Burduš, Čaják, Dáča, Dejánoviť, Dupček, Džonson, Gajger, Hlinka, Jánošík, Kenedi Kíťo, Lumumba, Molotov, Pánto, Paroma, Pinki, Popaj, Riňgo, Sanjčo, Sanjokám, Siedmikongres, Šešeľ, Špíro, Tarzam, Titko, Truman, Zoro.

11. Nezaradené: Aňjeľik, Bačouka, Baňďo, Bapsko, Bájko, Beták, Bobek, Boboš, Bohiňa, Boho, Bojla, Bojtár, Bokšam, Bóne, Boroňčák, Boroňjak, Boso, Brčkár, Búko, Búrik, Burkuš, Búšo, Cáco, Cóni, Cicko, Cíco, Cilo, Cípo, Cvetko, Čéčo, Čitrák, Čitrík, Čitro, Dajč, Depoš, Didzgem, Dimi, Diťo, Díme, Drl'o, Drndy, Druso, Dudovec, Dujko, Dupi, Ďájo, Ďetro, Ďico, Dzigo, Džompara, Džúbro, Edo, Fáne, Fero, Fiki, Fír, Flintaj, Fúso, Gariňča, Gazda, Gazďík, Gájko, Gedra, Geľa, Géne, Gráfik, Guča, Gujda, Háňik, Hampora, Haľapúš, Hekľa, Hernák, Hergo, Hevír, Heňdri, Hoňzo, Horeháj, Hrkúľ, Húber, Hurtuľa, Icík, Ido, Ikera, Jávo, Jéuďo, Jézo, Joti, Juj, Júco, Júso, Kaka, Kalajga, Karči, Kardasko, Kiko, Kiľeňčoš, Kolter, Kóle, Kóko, Kotétko, Křko, Křmo, Kuňda, Kurlička Kuťka, Lagúš, Lambi, Laňo, Lebam, Legánus/Leghánus, Lemi, Levi, Lina, Lojzi, Lokaj, Lúšťik, Luťík, Lendi, Lico, Maco, Máksó, Maroš, Medľa, Mécho, Meňdi, Mico, Migi, Mígo, Michľa, Mňáčár, Mrňda, Mikac, Mikuš, Miňči, Minder, Míster, Moni, Moňášár, Mřco, Mujki, Mújit', Nóko, Oľo, Oňiš, Paco, Pečjak, Pélo, Pepi, Pil'i, Piola, Pípo, Pimega, Piňdžo, Pirči, Pízo, Prčkal'ica, Prčina, Raf, Rafka, Rakajlo, Ríťo, Roťko, Sít'ó, Saks, Sálašam, Saľera, Saľich, Sikvis, Síjo, Símo, Slat'ínar, Striška, Suha, Šajo, Šarajda, Šárga, Šimbus, Šindil'ko, Šipci, Šíro, Šico, Šišo, Šita, Šmáco, Šmřdam, Šoha, Šok, Šolája, Šprňo, Šticko, Šúco, Šújo, Šúmo, Šuško, Taudžo,

Techno, Tinďír, Tinto, Trajko, Trto, Trifke, Ťópo, Ťopso, Ťuňo, Ťúko, Vacho, Vicek, Voki, Vukas, Zéľo, Zúle, Zuštiak, Žajír, Žubaľa, Žúbro, Žújo, Župúlko.

Osobitnú kategóriu tvoria ženské prímená. Ženy v Kysáči sú zvyčajne bez prímen. Ak nejaké majú, tak sú vyvedené z manželovho (Ankapróbna, Brňka, Cácka, Diľka, Gedrouka, Grínka, Mécovka), alebo otcovho prímena (Jánošíčka, Jovicóvka). Málo je takých, ktoré majú osobné prímeno (Andĕla, Ankapekna, Kukica, Kata (vlastným menom Alena), Maračierna). Niektoré majú prímeno podľa názvu zvierat (Čita, Góľa, Hrlka (hrdlička), Koza, Mače, Riba, Sova, Zebra); predmetu (Kefa, Sito, Piksl'a); rodnej dediny/miesta pôvodu (Aradácka, Padiňka); zamestnania manžela (Doktorova, Obuvníkova, Taksistova); podľa fyzickej/duševnej vady (Ňemá, Chibná, Pejcejova t.j. Perceľova, Bezvlasov); podľa „dievockého“ priezviska (Piksika, Srna, Sura, Migal'ica); podľa známych osobností (Lovisna, Néda Ukraden, Regica, Zlatovláska); iné: Dúša, Džídžouka, Hucka, Krcko, Srce.

VÝSLEDKY VÝSKUMU

1. Pri 165 priezviskách sme zaznamenali úhrne 742 prímen súčasných a žijúcich obyvateľov Kysáča, ale i také osobné a rodinné prímená, ktorých nositelia už nežijú v Kysáči, alebo už nežijú vôbec, alebo priezvisko, na ktoré nadväzuje prímeno, v Kysáči zaniklo.

2. Prímená sme roztriedili do nasledujúcich kategórií: podľa mena (s piatimi podkategóriami, úhrne 167); podľa funkcie, zamestania a vykonávania činnosti, názvu podniku (139); podľa psycho-fyzických vlastností a stavov (69); podľa geografického názvu (34); podľa kreslených a literárnych hrdinov, známych osobností a udalostí (30); zvieracieho pôvodu (20); rodinného pôvodu (18); cudzieho pôvodu (17); podľa predmetov, rastlín a javov (14); podľa názvov jedál a nápojov (13). Bolo dosť takých prímen, ktoré boli nešpecifikované, nedefinované a tak sme ich nevedeli zaradiť do spomínaných kategórií (221).

3. Niektoré rozvetvené rodiny majú veľa prímen (Chrťan – 37, Marčok – 34, Madacký – 33, Ďurovka – 32, Filko – 27) a v tomto zmysle je ich oveľa viac ako priezvisk.

4. Niekedy má jedna osoba dve prímená, napríklad jedno prímeno sa vzťahuje na zamestnanie a druhé je osobné prímeno (Hrobár/Cóni, Fotograf/Méľo, Tréner/Morvaj, Ďóko/Obuvník, Ďóko/Grading, Berzo/Prohróm). Inokedy sa jedno z prímen vzťahuje na floskulu: (Pásikár/Mliečko Prevarenvo). Niekedy je jedno prímeno vyvedené z toho druhého: Stoti/Stoťkár, Kuždro/Kuštra, Legánus/Leghánus, Lužam/Lužžan. Keď príslušníci jednej rozvetvenej rodiny

zdedia prímeno, ktoré však nemá postačujúcu identifikačnú a dištinktívnu funkciu, potrebné je k nemu pridať ešte jedno prímeno (Fugi Brankár, Fugi Richtár).

5. Hoci sú jednočlenné modely najčastejšie, zaznamenali sme i dvojčlenné opisné modely, ktoré sa vytvorili zložením dvoch slov (Bez oka, Bez vlasov, Ja Tarzam, Dolník makový, Koliba dotrhaná, Dobar dám, Jano malý, Jano veľký, Pod orechom, Na kandrme). Následne sa aj ako zložené onymizovali (Bezoka, Kolibadotrhaná, Jatarzam, Podorechom, Nakandrme...)

6. Sú prípady, keď muži majú za prímená ženské mená, zamestnania, ba i zvieratá ženského rodu (Babica, Čiernamara, Katica, Sova, Zuza). Inokedy sú vo funkcii prímen názvy podnikov alebo ich skratky (Alcmetál, Halogén, Klas, AS – Auto Servis, RTS – Radio Televizija Srbije).

7. Niektoré prímená sa vzťahujú na niekoľko osôb (v zátvorke uvádzame ich počet) istého alebo rozličného priezviska: Bačkoráš (2), Bádžo (3), Belziňkár (2), Břko (4), Bubnáš (2), Dugi (2), Ďemro (2), Holjar (3), Hrobár (3), Jaňco (2), Kaňdmáš (2), Kiřo (3), Kochňjar (2), Kondáš (3), Kováč (3), Mitre (2), Němí (2), Pafo (2), Piřta (2), Profesor (2), Rus (2), Ribár (2), Sájó (2), Sváko (2), Šanjdor (2), Štraňgár (3), Tamburáš (3), Tréner (2), Ťíro (2), Zvonár (2), Žíko (2).

8. V niektorých prímenách je zachované svedectvo o zamestnaniach, ktoré zanikajú: Starejší, Bačkoráš, Kondáš, Štraňgár, Skeliar, Furmičkár...

ZÁVERY

Hoci v mikrosocietách asi polovica prímen býva motivovaná úradným krstným menom a priezviskom, v našom výskume sme zaznamenali širokú škálu motivantov.

Prímená najčastejšie majú pozitívny postoj k osobe, no je aj určitý počet takých, ktoré vznikli podľa animozity (nepriateľského postoja a negatívnej emocionality).

V niektorých rodinách sú prímená dedičné, čo znamená, že príslušníci niekoľkých generácií tej rodiny majú tú istú prezývku. V iných prípadoch prímená sú individuálne, patriace výlučne jednej osobe a také prímeno väčšinou žije a zaniká spolu s tou osobou.

Sú priezviská, ktoré nemajú prímená. Dôvod je jednoduchý: nositeľmi toho priezviska boli málopočetné rodiny, takže postačujúcu identifikačno-diferenciačnú funkciu konalo v tých prípadoch krstné meno a priezvisko. V súčasnosti sme však zaznamenali jav, kde aj priezvisko, ktoré sa vyskytlo pri jednej rodine v Kysáci, má svoje prímeno. Vysvetľujeme to psycho-sociálnymi príčinami a potrebou individualizácie.

Ženské prímená tvoria osobitnú kategóriu v našej práci. V porovnaní s mužskými prímenami najčastejšie sú diferencované gramatickou koncovkou. Spomíname ich iba okrajovo, takže sme ich bližšie neanalyzovali a nezaradili sme ich ani do úhrnného zoznamu.

Niektorí o svojich neúradných pomenovaniach ani nevedeli, keďže sa používajú na identifikáciu tej osoby v jej neprítomnosti. Akceptácia prímena jej nositeľom je nepodstatná, v komunikácii funguje iba vtedy, ak ju prijme dedinský kolektív a tak nadobudne status ľudovosti.

Pre každú vojvodinskú lokalitu, v ktorej žijú Slováci, sú príznačné iné priezviská, no predpokladáme, že prímená týkajúce sa niektorých spomínaných kategórií (zvlášť zamestnania) sa vyskytujú v rovnakej podobe v každej slovenskej vojvodinskej osade – čo by mohlo byť predmetom ďalšieho výskumu.

Daniela Marčoková
Ana Makišová

THE EPITHETS IN SURNAMES IN KISAC AS CULTURAL AND TRADITIONAL HERITAGE

Summary

The occurrence of epithets in surnames is an ongoing sociolinguistic process. Our aim was to record all existing epithets, preserved by current inhabitants of Kysáč (Kisac). The results of our research can be summarized as follows: 165 recorded surnames contain 742 epithets in total, some family branches have many epithets; although monomial models are most frequent, binomial descriptive models also exist; in some cases a person has two epithets; some epithets refer to several persons; the relationship between the epithets and the person they refer to is, most commonly, positive, whereas in certain cases, the epithets occur because of animosity.

The role of the epithet is not only to identify the person it refers to, but it is also an important psychological, sociological and historical factor. Epithets are a nonmaterial – cultural and traditional heritage in some way reflecting the history of our towns describing the life of the people of the time and the place.

The local community stabilizes its values, norms and knowledge handing them down from one generation to another. However, there is a continuous decline of population in our local community, because of the mortality of old people and moving-away of the young. Furthermore, it is supposed that in the future, global crisis of social communication will be created due to decreased direct communication. For these reasons, our aim was to capture and record the information about epithets, which are still preserved by the inhabitants of Kysáč (Kisac) and to keep them for future generations.

Keywords: onomastics, epithets, Kysáč (Kisac), Slovacs in Serbia, cultural and traditional heritage

Daniela Marčoková
 Ana Makišová

NADIMCI U KISAČU KAO KULTURNO I TRADICIONALNO NASLEĐE

Sažetak

Nastanak nadimaka je živ sociolinvistički proces. Naš cilj je bio da zabeležimo sve nadimke koji su ostali sačuvani u živom sećanju sadašnjih stanovnika Kisača.

Rezultate našeg istraživanja možemo da sažmemo na sledeći način: kod 165 prezimena zabeležili smo ukupno 742 nadimka; neke razgranate porodice imaju puno nadimaka; iako su jednočlani modeli najčešći, zabeležili smo i dvočlane opisne modele; ponekad jedna osoba ima dva nadimka; neki nadimci se odnose na nekoliko osoba; nadimci najčešće imaju pozitivan stav prema osobi ali postoji određen broj takvih, koji su nastali prema animozitetu.

Nadimak ne služi samo za identifikaciju osobe, već ga možemo smatrati i važnim psihološkim, sociolingvističkim i istorijskim faktorom. Nadimci su nematerijalno - kulturno i tradicionalno nasleđe, koje na određen način reflektuju istoriju naših sela i na taj način karakterišu način života ljudi određenog doba i lokaliteta.

Lokalna zajednica stabilizuje vrednosti, norme i saznanja na osnovu generacijske transmisije. Nažalost, u našoj sredini dugoročno beležimo kako smanjenje članova najstarije generacije (smrti), tako i mlađe generacije (migracije). Osim toga, pretpostavljamo da će se u budućnosti produbiti opšta kriza socijalne komunikacije zbog ograničenja direktnih kontakata i povećanja tehničke komunikacije i u takvim mikrogrupama, kakvi su seoski kolektivi. Iz ovih razloga hteli smo da zabeležimo informacije o nadimcima koji su prisutni u živom sećanju stanovnika Kisača i da ih ostavimo u nasleđe generacijama koje dolaze.

Ključne reči: onomastika, nadimci, Kisač, Slovaci u Srbiji, kulturno i tradicionalno nasleđe

LITERATÚRA

- Bauko, J. (2008). Prezývky v sústave antroponým. In: Gálisová, A.–Chomová, A. (ed.) (2008). *Varia XV. Zborník materiálov z XV. Kolokvia mladých jazykovedcov (Banská Bystrica – Tajov 7.–9. 12. 2005)*. Bratislava: SJS pri SAV – Katedra slovenského jazyka a literatúry FHV UMB v Banskej Bystrici. 49–54.
- Dudok, D. (1998). *Priezviská Slovákov v Juhoslávii*. Nový Sad: Spolok vojvodinských slovakistov.
- Kiliánová, G. (ed.) (2011). *Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom (elektronická encyklopédia)*. Bratislava: Centrum pre tradičnú ľudovú kultúru, SEUK, Ústav etnológie SAV, 2011 Ústav etnológie SAV. Dostupné na: <<http://www.ludovakultura.sk/index.php?id=5886>> 17.2.2017.
- Krátky slovník slovenského jazyka* (1989). Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

- Krško, J. (2004). Vplyv pohanstva a kresťanstva na formu vlastných mien našich predkov. In: Kožiak, R.–Nemeš, J. (ed.) (2004). *Zborník z konferencie Pohanstvo a kresťanstvo usporiadanej 5.–6. II. 2003 v Banskej Bystrici*. Bratislava: Chronos. 211–216.
- Krško, J. (2013). Interdisciplinárne dimenzie slovenskej onomastiky. In: Žeňuch, P. (ed.) (2013). *Slavica Slovaca* (red.). Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV. 3–9.
- Murin, I. (2015). Terénny výskum obsahov kolektívnej pamäte a hermeneutická analýza dát. In: Jakoubek, M. (ed.) (2015). *Studia ethnologica pragensia*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, č.7. 140–151. Dostupné na: http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-900ef5c0-2f6a-4ff2-8600-002d4a88a6ab/c/ivan_murin_140-151.pdf.
- Párnický, M. (s.a.). *Kysáčske nádymky* (rukopis)
Slovník slovenského jazyka III. diel p-r (1963). Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied.
- Švecová, S. (1974). Príbuzenská skupina a patronýmia na Slovensku. In: Kiliánová, G. (ed.) (1974). *Slovenský národopis*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, roč. 19, č. 1. 3–9.
- Týr, M. (2004). Meno a národná identita. In: *Slovenčina v praxi. Štúdie z konfrontačnej a aplikovanej lingvistiky*. Nový Sad: Futura publikacije. 38–45.
- Týrová, Z. (2005). Prezývky Slovákov v obci Pivnica (Juhoslávia). In: Šimková, M. (ed.) (2005). *Varia XII. Zborník materiálov z XII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra – Piesok 4.–6. 12. 2002)*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV. 175–179.
- Valentová, I. (2012). Poznámky k rozdielom medzi prezývkou a funkčným členom živého mena – individuálnou charakteristikou. In: Ološtiak, M. (ed.) (2012). *Jednotlivé a všeobecné v onomastike. Zborník referátov z 18. slovenská onomastická konferencie (Prešov 12. – 14. september 2011)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 113–122. Dostupné na: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Olostiak3/index.html>.
- Valentová, I. (2010). Prímeno, živé meno, individuálna charakteristika či prezývka? In: Ondrejovič, S. (ed.) (2010). *Slovenská reč*. Bratislava: Slovak Academic Press, roč. 75, č. 4 – 5. 278 –286.

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЛИНГВИСТИКА

Nataša Kiš*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.163.41'367.623
DOI: 10.19090/gff.2017.1.307-322
Originalni naučni rad

PRIDEVI SA ZNAČENJEM OPTATIVNE MODALNOSTI**

U ovom radu analizirani su pridevi sa značenjem optativne modalnosti u savremenom srpskom jeziku. Zadatak je bio da se predstavi modalna situacija u kojoj se kao nosioci modalnog značenja pojavljuju pridevi, te da se ukaže na specifičnosti leksičkog značenja ovih prideva. Analiza je pokazala visok stepen gramatikalizovanosti i leksikalizovanosti ovog tipa modalnosti iskazane pridevima. Teorija prototipa kao metod analize leksičkog značenja upućuje na postojanje potkategorija unutar ovog semantičkog polja sa prototipičnim pridevima *željan*, *voljan*, *rešen* i *odlučan*.

Ključne reči: modalnost, optativna modalnost, pridevi, leksičko značenje, prototip, gramatikalizacija, leksikalizacija, srpski jezik.

Kategorija modalnosti jedna je od univerzalnih kategorija koja je bila predmet mnogih studija i istraživanja u različitim domenima ljudskog saznanja i u vezi sa različitim jezicima. Jedna takva studija upravo počinje konstatacijom da „gotovo sve što se odnosi na pojam modalnosti može se dovesti u pitanje” (Zvekić-Dušanović, 2011: 7), te da „razjašnjenje i preciziranje ovog pojma u velikoj meri zavisi od toga da li se nastoji sačiniti logički ili lingvistički, semantički ili pragmatički pojam, kao i od toga na koje se jezičke pojave namerava primeniti” (Kiefer, 1990: 1 navedeno prema Zvekić-Dušanović, 2011: 7). U istraživanju koje sledi polazi se od jednog šireg određenja modalnosti Dušanke Zvekić-Dušanović izvedenog nakon obuhvatnog pregleda relevantnih teorija koje se bave pojmom i tipovima modalnosti. Prema ovoj autorki modalnost je kategorija „koja omogućava da se jezičkim sredstvima informiše o rezultatima psihičkih procesa (intelektualnim, motivacionim i emotivnim) koji se odvijaju kod čoveka” (Zvekić-Dušanović, 2011: 83).

Pitanje određenja ove kategorije vodi nužno i do problema izdvajanja i definisanja tipova i podtipova, odnosno vrsta modalnosti. Kako obimom i ciljevima ovog rada nismo usmereni ka teorijskim pitanjima, već prvenstveno ka analizi

* natasakis14@gmail.com

** Ovaj rad je nastao u okviru projekta *Standardni srpski jezik: sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja* (br. 178004), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

konkretnih jezičkih sredstava za iskazivanje modalnosti, uputićemo na dve relevantne klasifikacije koje će nam poslužiti kao polazna osnova u našem istraživanju.

Predrag Piper, govoreći o modalnosti kao o kvalifikaciji koju govorno lice daje o svom iskazu i/ili o situaciji koja je njime označena, ukazuje na to da je ona sastavni deo sadržaja svake rečenice i izdvaja dva osnovna tipa, *modalnost u užem smislu* (objektivna ili asertivna modalnost) i *modalnost u širem smislu* (subjektivna modalnost) (Piper i dr., 2005: 636). Modalnost u užem smislu obuhvata dva podtipa – deontičku i optativnu modalnost, dok se u okviru modalnosti u širem smislu izdvajaju: epistemička, imperceptivna, metajezička, aksiološka i ekspresivna modalnost (Piper i dr., 2005: 637–648). Dušanka Zvekić-Dušanović izdvaja pak *epistemičku*, *motivacionu* i *evaluativnu* modalnost ukazujući na bliskost svoje podele sa onom koji je postavio Šarl Bali na intelektualni, volitivni i emotivni odnos govornika prema određenom sadržaju (Zvekić-Dušanović, 2011: 83).

Ovom prilikom biće posmatrani pridevi kojima se u savremenom srpskom jeziku iskazuje optativna modalnost, odnosno jedna vrsta motivacione modalnosti,¹ tačnije pridevi koji u svom semantičkom sadržaju imaju komponentu deziderativnosti. Analizom će biti obuhvaćeni pridevi kojima se nekom pojmu pripisuje želja, volja da se određena akcija izvrši.

Modalnost se može posmatrati kao gramatička kategorija, kada postoje specifična gramatička sredstva za njeno iskazivanje, ali i kao leksičkosemantička kategorija, kada je značenje modalnosti sadržano u inherentnoj leksičkoj semantici određenih leksema. Jedan od zadataka ovog istraživanja jeste da ukaže na stepen gramatikalizovanosti i stepen leksikalizovanosti optativne modalnosti iskazane pridevima u savremenom srpskom jeziku. Stoga će najpre biti izdvojeni elementi ove modalne situacije, a zatim će biti posmatrana sintaksičko-semantička struktura iskaza u kojima su pridevi nosioci značenja optativne modalnosti. Drugi segment ovog istraživanja jeste analiza leksičke semantike ovih prideva radi predstavljanja organizacije ovog semantičkog polja pomoću teorije prototipa.²

Analizirajući motivacionu modalnost, Dušanka Zvekić-Dušanović ukazuje na to da se modalna struktura obavezno sastoji od dva elementa. U jednom se

¹ Dušanka Zvekić-Dušanović izdvaja četiri podtipa motivacione modalnosti: 1. spoljašnji podsticaj, 2. unutrašnji podsticaj, 3. spoljašnja mogućnost, 4. unutrašnja mogućnost (Zvekić-Dušanović, 2011: 94). Volitivnost i deziderativnost komponente su unutrašnjeg podsticaja.

² Rajna Dragičević smatra da je najadekvatnija metoda utvrđivanja leksičke semantike prideva upravo teorija prototipa (Dragičević, 2010: 84), ali o tome će biti više reči u samom radu.

eksplicira modalno značenje dok je u drugom ekspliciran sadržaj iskaza. Autorka modalni deo označava terminom *modalni indikator*, a drugi deo terminom *propozicija* (Zvekić-Dušanović, 2011: 83–84). Modalni indikator je formalni pokazatelj modalnosti, u našem slučaju to je pridev, a propozicija je sadržaj koji se podvrgava modalnoj oceni, odnosno radnja, akcija za čije izvršenje postoji manja ili veća želja, volja neke osobe ili osoba.

Treći elemenat ove modalne situacije jeste *nosilac modalne kvalifikacije*, tj. onaj kome pripada modalna kvalifikacija (Zvekić-Dušanović, 2011: 85). Pri iskazivanju optativne modalnosti nosilac modalne kvalifikacije mora imati oznaku živo(+), odnosno obeležje animatnosti. U drugom primeru vidimo da nosilac modalne kvalifikacije može biti i imenica sa oznakom živo(-), ali samo u slučaju kad se uspostavlja metonimijski odnos sa odgovarajućom imenicom koja takođe predstavlja pojam sa oznakom živo(+), u našem primeru između imenica *Beograd* i *Beograđani*.

Novinari će i to suđenje pratiti i sami željni da objave istinu.³
Beograd je željan dobrih koncerata.

U iskazima obeleženim optativnom modalnošću nosilac modalne kvalifikacije u rečenici zauzima poziciju gramatičkog subjekta. Ukoliko je subjekat rečenice u prvom licu onda se radi o samom govorniku, dok je u svim ostalim slučajevima nosilac modalne kvalifikacije neka druga osoba ili osobe.

Ja sam voljan da se tome u punoj meri posvetim i razgovaram sa svim političkim činiocima...

Gospodin Labus, međutim, nije bio voljan da daje bilo kakve izjave medijima...

... strani partneri su voljni da u narednih pet godina, koliko bi, procenjuje se, realizacija posla trajala, ulože između 300 i 500 miliona dolara.

Četvrti elemenat je *modalni izvor* – elemenat koji uzrokuje modalnu situaciju, uzrokuje dodavanje određenog tipa modalnog indikatora propoziciji, i odgovor je na pitanje *zašto?* (Zvekić-Dušanović, 2011: 86). Kada se rečenicom iskazuje volja ili želja da se nešto uradi, pojam nosioca modalne kvalifikacije istovremeno je i modalni izvor budući da je upravo volja ili želja određenog nosioca izvor modalne kvalifikacije.

Kao peti elemenat modalne situacije Dušanka Zvekić-Dušanović izdvaja *ispunitelja propozicije*, onoga ko zamišljenu situaciju treba i može da ostvari (2011: 88–89). U slučaju optativne modalnosti, odnosno unutrašnjeg podsticaja iskazanog

³ Kao izvor građe korišćene u ovom radu poslužio je elektronski *Korpus savremenog srpskog jezika* Duška Vitasa (www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php).

pridevom nosilac modalne kvalifikacije i njen ispunitelj ili su identični, što je preovladavajuća situacija, ili pak mogu biti različiti, što podrazumeva da je vršilac, odnosno ispunitelj željene radnje neka druga osoba ili osobe.⁴

U potpunosti sam rad *da idem do kraja*, ako ti je imalo stalo do toga.

Dečak je baš bio rad *da ih probudi...*

Pobeda u Beogradu mu je dala određene ruke i donela mir među ljubitelje fudbala, koji su željni *da Rusija postigne nešto veliko*.

Ovom istraživanju prethodila je studija posvećena pridevima koji u savremenom srpskom jeziku dobijaju dopune (Kiš, 2016). U ovoj studiji autorka je izvršila semantičku klasifikaciju prideva i izdvojila rečenične strukture u kojima pridevi zahtevaju eksplikaciju odgovarajuće dopune. Posebno je važno istaći da je semantička klasifikacija izvedena ne samo na osnovu semantičkog sadržaja, već i posmatranjem prideva u konkretnoj rečenici, što je uključivalo analizu semantičko-sintaksičkih osobenosti rečeničnih članova pre svega pojmova u pozicijama gramatičkog subjekta i dopune, a kao važan parametar uziman je i uticaj nejezičkog konteksta (Kiš, 2016: 49). Ovakvom analizom izdvojena su 32 prideva sa značenjem optativne modalnosti i oni sačinjavaju korpus ovog rada. Radi se o sledećim pridevima:⁵ *voljan, gladan, gotov, dostupan, žedan, željan, žudan,*

⁴ Kada se deziderativnost iskazuje pomoću modalnih glagola tipa *želeti, žudeti, hteti, nastojati*, na sintaksičkom planu ovi glagoli zajedno sa da-konstrukcijom ili infinitivom grade analitički predikat tipa *Ja želim da kupim/kupiti tu knjigu*. Rečenice sa ovim tipom predikata odlikuju se monoagentivnom strukturom, odnosno strukturom u kojoj su agensi modalnog i punoznačnog glagola obavezno isti. Ukoliko ovaj uslov nije ispunjen radi se o složenoj rečenici sa dopunskom klauzom (Пипер–Клајн, 2013: 285)

⁵ Značenja ovih prideva navode se prema RMS:

voljan – 2. sklon, spreman, pripravan

gladan – 3. b. žudan, željan

gotov – 3. a. oran, uvek spreman (na nešto)

dostupan (dostupačan) - 1. do kojeg se može dopreti (kretanjem, posmatranjem, i dr.), 2. koji se može dobiti, postići, dostići, koji je na raspolaganju

žedan – 2. fig. koji silno, strasno nešto želi

željan – 1. koji oseća želju, koji želi

žudan – koji jako želi, željan; koji se žudi

zagrižen – koji se sa zanosom, sa strašću predao čemu

ljubazan – koji je u ophođenju prijatan, srdačan, predusretljiv; drag, mio

nameran – 1. a. koji ima nameru da nešto izvede, uradi, rešen

nevoljan – 2. setan, bezvoljan

nezainteresovan – koji nema interesovanja za nekoga, (nešto)

zagrižen, zainteresovan, ljubazan, nameran, nevoljan, nezainteresovan, nezasiť, neraspoložen, nesklon, nespreman, nestrpljiv, odlučan, opredeljen, oran, otvoren, pripravan, pripreman, rad, raspoložen, rešen, sklon, sit, spreman, uzdržan, uporan. Semantički sadržaj ovih prideva, naveden prema *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske (u daljem tekstu RMS), pokazuje da se radi o leksemama koje imaju značenje deziderativnosti u svojem primarnom ili u nekom od sekundarnih značenja koja se aktiviraju tek u odgovarajućem jezičkom i nejezičkom kontekstu, što samo potvrđuje neophodnost jednovremenog uvida u sistemsko i tekstualno⁶ značenja prideva prilikom njihove analize na različitim jezičkim nivoima.⁷

nezasiť – koji se ne može ničim potpuno zasitiťi, zadovoljiti, nenasitiť
 neraspoložen – **2.** rđavo, neprijateljski raspoložen, netrpeljiv (prema kome, čemu)
 nesklon – koji nema sklonost prema kome, čemu, nenaklonjen; protivan
 nespreman – koji nije spreman za što, nepripravan, nepripremljen
 nestrpljiv – koji ne može da se strpi, koji nema strpljenja, koji odaje nestrpljenje
 odlučan – **1. a.** čvrst u odlukama, nepokolebljiv
 opredeljen – **a.** trpni pridev, **b.** jasan, određen
 oran – voljan, raspoložen, horan
 otvoren – Rečnik ne beleži novo značenje tipa *spremnosti, želje.*
 pripravan – **1.** koji je spreman, gotov da nešto učini
 pripreman – **1.** gotov, spreman, pripravan
 rad – **1.** koji nešto želi, hoće, voljan, spreman
 raspoložen – **3.** koji zauzima izvestan stav, nastrojen u izvesnom smislu
 rešen – **1.** trpni pridev, **2.** koji je doneo neopozivu odluku, odlučan, nepokolebljiv
 sit – u izrazu *biti sit (presitiť) čega (rata, života, igre i sl.)* – biti nezadovoljan čim, ne želeti što
 sklon – **1. b.** voljan, spreman da nešto učini, gotov na što
 spreman – **1. b.** sklon, raspoložen da učini nešto, gotov, voljan
 uzdržan – **1.** trpni pridev, **2.** uzdržljiv
 uporan – **1. a.** koji se upire, opire, nepopustljiv, koji ostaje pri svome

⁶ Pojam *sistemsko značenje* vezuje se za leksemu posmatranu izvan konteksta „u (apstraktnom) semantičkom sistemu jezika”, dok je pojam *tekstualno značenje* vezan „za leksemu upotrebljenu u (konkretnom) kontekstu” (Prčić, 1997: 27). U leksikografskom pristupu polazi se od tekstualnog značenja ka sistemskom, dok je smer obrnut kod leksikološkog pristupa (Prčić, 1997: 28).

⁷ Detaljnije o kriterijumima i specifičnostima semantičke klasifikacije prideva koji vezuju uz sebe dopune govori se u poglavlju 2.4. *Semantička klasifikacija prideva* knjige *Dopune prideva u savremenom srpskom jeziku* (Kiš, 2016: 49 – 59).

Šta ovakav pristup konkretno znači? Posmatrani su pridevi koji u rečenici imaju ili dobijaju značenje želje, volje da se određena radnja, akcija izvrši ili ne izvrši. Sama rečenična struktura podrazumeva specifičnu sintaksičku organizaciju i semantičke uloge koje u datoj situaciji dobijaju njeni učesnici. Izdvojen je osnovni sintaksički model koji pokazuje da se pridevi iz ove semantičke klase nalaze u poziciji leksičkog jezgra kopulativnog ili semikopulativnog predikata personalne rečenice i kao tipični komplement vezuju uz sebe dopunsku klauzu.

$$N_{\text{Nom(živo(+))}} + V_{\text{SemiCop/Cop}} + \text{Lex[Adj]} + \text{Compl [Cl]}^8$$

Semantičku ulogu nosioca modalne kvalifikacije ima imenica u nominativu u poziciji gramatičkog subjekta. Modalni indikator je sam pridev, dok je propozicija najčešće iskazana klauzom. Analiza je pokazala da propozicija u površinskoj rečeničnoj strukturi može biti iskazana i nerečeničnim sredstvima, pre svega, nominalizovanim strukturama.⁹ Tako propozicija može biti iskazana konstrukcijama¹⁰ akuzativa sa predlogom *za*, ređe sa predlogom *na*, dok jedan broj prideva kao dopunu dobija imenicu u obliku slobodnog genitiva. Samo se uz prideve: *pripreman*, *rad*, *sklon* i *spreman* u ulozi modalnog indikatora propozicija može iskazati infinitivom odgovarajućeg glagola.¹¹

Sintaksičko-semantička analiza rečenica u kojima se kao modalni indikator optativnog značenja pojavljuje pridev otvorila je nova pitanja prvenstveno vezana za leksičko značenje posmatranih prideva. Vratimo se najpre na samo značenje optativne modalnosti.

Predrag Piper optativnu modalnost ili željni način posmatra kao poseban vid modalnosti izdvojen prema kriterijumu realnosti ili irealnosti. U užem smislu, optativna modalnost pripisuje se iskazima kojima se iskazuje želja govornog lica da

⁸ Spisak skraćenica i simbola korišćenih u ovom radu: N – imenica; Nom – nominativ; V_{SemiCop} – semikopulativni glagol; V_{Cop} – kopulativni glagol; Lex – leksičko jezgro kopulativnog predikata; Adj – pridev; Compl – dopuna / komplement; Cl – klauza / sentencijalna forma; živo(+) – živo; [] – sintaksička jedinica koja obavlja određenu sintaksičko-semantičku funkciju; + – povezuje se.

⁹ O procesu nominalizacije pisano je dosta, ali je u domaćoj nauci o jeziku najveći doprinos proučavanju ove teme dao Milorad Radovanović. Upućujemo samo na neke od studija ovog autora: Radovanović, 1977a, 1977b, 1990a, 1990b, 2007.

¹⁰ Imenice upotrebljene u ovim konstrukcijama po pravilu su deverbativne, ali mogu biti i prave imenice ukoliko čitava konstrukcija implicira predikaciju.

¹¹ Detaljnu sintaksičko-semantičku analizu prideva sa ovim značenjem i njihovih dopuna videti u: Kiš, 2016: 178–182.

se obično sagovorniku dogodi nešto lepo ili ružno (Piper i dr., 2005: 641).¹² U širem smislu semantička kategorija optativnosti obuhvata i deziderativno (željno) značenje. Jezička sredstva kojima se ovo značenje iskazuje mogu biti modalni glagoli tipa *želeti*, *hteti*, *žudeti* ili *čeznuti* koji se nalaze u poziciji prvog dela analitičkog predikata, ili jezički izrazi sličnog značenja: *imati želju*, *biti željan*, *venuti od čežnje* itd. (*Imam jaku želju da se vratim kući*) (Piper i dr., 2005: 642).

U ovom radu pažnja je usmerena upravo modalnosti u kojoj je primarna semantička komponenta deziderativnost. Radi se o pokretačkoj snazi koja podstiče na akciju ili je onemogućava (Zvekić-Dušanović, 2011: 93). Jedan od zadataka rada jeste utvrđivanje osnovnih semantičkih osobenosti prideva kojima se iskazuje unutrašnji podsticaj tipa želje koji nekoga pokreće, podstiče da izvrši određenu akciju.

Specifičnost prideva kao modalnih indikatora jeste što se njima najčešće iskazuje želja koja nije usmerena na slušaoca ili na neko drugo lice, već prvenstveno ka samom nosiocu modalne kvalifikacije. Rekli smo već da to nije opšte pravilo, već dominantna tendencija budući da postoje primeri u kojima se želja usmerava ka drugom ispunitelju propozicije (Nastaviće svoj protest i tokom završnog dana republikanske konvencije, *željni da i nominovani predsednički kandidat Buš čuje razloge njihovog nezadovoljstva postojećim američkim društvom*).

Postavlja se i pitanje kako u ovom kontekstu shvatamo pojam *želje*. U svojoj osnovnoj semantičkoj realizaciji *želja*¹³ je *nagon*, *težnja za postizanjem*, *za ostvarenjem nečega*, *čežnja*, *žudnja*, *potreba za nečim*, *prohtev*, što se može smatrati unutrašnjim podsticajem na neku akciju.

¹² U svom radu *O optativnosti u srpskom jeziku* Predrag Piper (Piper, 2007: 73–107) predstavio je semantičku osnovu ove kategorije, a govoreći o optativnosti u užem smislu izdvojio je gramatikalizovana sredstva kojim se u srpskom jeziku ovo značenje iskazuje: optativni imperativ, optativni potencijal, optativni prezent, optativ kao poseban glagolski način i optativnu rečenicu.

¹³ *želja* 1.a. nagon, težnja za postizanjem, za ostvarenjem nečega, čežnja, žudnja. b. potreba za nečim, prohtev. 2.a. zahtev, traženje. b. izbor, opredeljenje. 3. ljubavna strast; pohota, požuda. 4. (često pojačano pridevom „živa”, „draga”, i sl.) voljena, željena osoba; predmet ljubavi, pažnje, naklonosti. Izr. vuče me ~ *želim*; gorim od želje *jako želim*; da me ~ mine (prođe) *da se zadovoljim*; dolazi mi (obuzima, podilazi me) ~ *želim žarko, hoće mi se*; ispuniti (ostvariti) nekome želju *zadovoljiti nekoga, učiniti nekome ono što želi*; odželeti želju (za nekim, nečim) pokr. *prestati želeti (nekoga, nešto)*; poslednja (potonja) ~ *ono što se izrekne pred smrt, u času umiranja; testamen(a)t, oporuka*. (RMS).

Pridevi koji kao primarnu semantičku komponentu imaju postojanje 'želje' shvaćene u ovom smislu okupljeni su oko prideva *željan*: *žudan*, *žedan*, *gladan*, *nezasit*, *zainteresovan*.¹⁴

Dmitrij Baškurov nije baš išao u susret publici standardnim izborom programa, valjda i sam *željan* *da malo tumara po manje interpretativno potrošenim delima*.

Domaćin je u prednosti, celu godinu su zajedno, dobili su mudrog trenera Ereru. *Gladni su* i *žedni* *pobeda*.

Naš poligraf, *žudan* *slave*, odlučio je da o svakoj nauci napiše jedan tom in octavo.

Takav vladalac, mentalno još očuvan, ali *nezasit* *vlasti*, uporno je pokušavao da se održi na sve vrelijoj političkoj sceni, ...

Zato nije ni čudo što je Mekdonalds, koji je posao u Rusiji, praktično, počeo od nule, bio *nesklon* *da komunicira sa svojim novouposlenima*.

Međutim, kad se govori o ovoj vrsti modalnog značenja, pridevi kojima se ono iskazuje mogu imati i neke dodatne semantičke komponente. Izdvojićemo prema tim dodatnim komponentama, samo uslovno, još dve grupe prideva.

Drugu grupu čine pridevi koji sadrže semantičku komponentu 'volja'¹⁵. Pojam *volja*, podrazumeva osim želje da se nešto uradi i volju shvaćenu kao svojstvo neke osobe, neku vrstu psihofiziološkog procesa, raspoloženja. Ovu semantičku komponentu imaju pridevi: *voljan*, *nevoljan*, *oran*, *rad*, *raspoložen*, *neraspoložen*, *sklon*, *nesklon*, *uporan*, *zagrižen*, *ljubazan*, *zainteresovan*, *nezainteresovan*, *sit*.

Uprava košarkaškog kluba Hemofarm i rukovodstvo ekipe iz Sopota bili su *voljni* *da organizuju odlazak vršaćkih navijača*, „Džokera” na utakmicu u Poljsku.

... dok su najbliže komšije, uglavnom radnici na okolnim objektima u izgradnji, bili *nevoljni* *da bilo šta kažu*.

Iz njega prosto pršti energija. Još se svakog jutra budi u šest, *oran* *da radi*.

Ali ni u ovoj fazi, kao ni kasnije Nemci, nisu bili *raspoloženi* *da podrže teritorijalne promene u korist Srbije i njenog kolaboracionističkog režima*.

I preostali deo Zapada nije zaostajao, očigledno *neraspoložen* *da čeka na usaglašavanje neke evropske energetske politike*.

¹⁴ Semantičke komponente prisutne u semantičkom sadržaju prideva na osnovu kojih smo ih podelili u tri grupe mogu biti prisutne u osnovnim ili u sekundarnim semantičkim realizacijama ovih prideva koje se realizuju tek u konkretnom kontekstu.

¹⁵ *volja* 1. svojstvo ili sposobnost čovečjeg duha da nešto hoće, da se može odlučiti na kakvo delo ili postupak. 2. čvrstina, snaga, ustrajnost, upornost duha. 3. rezultat htenja, odluka, zapovest. 4. želja za čim; gotovost, spremnost. 5. duševno stanje ili raspoloženje u kome se ko nalazi.

Mada nije bio rad *da to sam primeti*, morao bi mu ko reći da ta atmosfera dolazi isto toliko sa Kipra koliko i iz Galileje.

Nije bio sklon *da prizna jasno* da njegovo ponovno primanje Suzane nije u suštini imalo veze s kajanjem što ju je bio pustio da ode, ...

Nezadovoljan je jer vidi da drugi imaju više, ali je nesklon *da se zarad toga odrekne uverenja* da je miran san najvažniji.

Hrabar, pravdoljubiv, uvek spreman da pomogne slabijima i ugroženima, uporan *da posao odradi do kraja*.

... ova zakonska obaveza, koja se uoči svakih izbora u Srbiji primenjuje dva dana pre glasanja, predstavlja pravo olakšanje za ljude koji nisu zagriženi *za politiku*.

Lebrena, koju je vraćala jer su gospoda bila ljubazna *da joj ponekad pozajmljuju romane*.

Pretpostavljam da ćeš biti vrlo zainteresovan *da otkriješ gde je ta gomila*, zar ne?

Uprkos nastojanju da se ova scena podigne na nivo profesionalne, beogradska publika se pokazala lenja i nezainteresovana *da otkrije novu pozornicu van gradskog epicentra*, tako da je poseta često vrlo slaba.

Začulo se neodređeno šuškanje nekoga ko je sit *čekanja*.

U trećoj su grupi pridevi koji osim komponente 'želje' i 'volje' sadrže semantičku komponentu 'namere' da se nešto uradi: *rešen, nameran, odlučan, opredeljen, dostupan*. Komponenta 'namere' podrazumeva *zamisao na čije je ostvarenje usmeren postupak ili akcija; ono što je ko odlučio da učini, na šta se ko rešio, težnja, želja* (RMS).

Osluškiivala je – zvuk je zamro i ona je, rešena *da ne izgubi ni trenutka*, brzo prošla kroz vrata i zatvorila ih.

Vratio se u Italiju, svom pozivu, a postao je pisac, nameran *da opiše sve što je doživeo* – kako se ne bi zaboravilo i ne bi ponovilo.

Ljiljana bi se prisetila ćerki i muža i ustala, odlučna *da prekrati ostanak u ovoj sobi*.

A kao Mađar sam izvanredno prihvaćen u svakom pogledu, jer je ova vlada opredeljena *da konačno reši problem nacionalnih manjina*.

Gospodin Blagojević nije bio dostupan *za komentar*.

Iako već postojanje namere da se određena radnja izvrši implicira da je nosilac modalne kvalifikacije spreman da samu akciju i izvrši, u okviru ove grupe prideva izdvajaju se oni kod kojih su 'spremnost', 'gotovost' odnosno 'nespremnost' da se izvrši neka akcija posebno naglašeni. Ovo karakteriše prideve: *spreman, nespreman, gotov, pripravan, pripreman, uzdržan, nestrpljiv, otvoren*.

Poglavica mora dobro da peva i pleše, mora biti šaljivdžija uvek spreman *da zabavi grupu i razbije jednoličnost svakodnevnog života*.

Čak je i Dragoljub Jovanović, kao levičar, pre rata narodnofrontovski orijentisan, koji je poznao komuniste, ostao zakonspirisan, nespreman da saraduje sa strankom koja je „partnere” stavljala pred svršen čin.

Bila sam i ranije gotova da pođem s njom, ali svejedno, brzo ćemo ih stići.

Obećao je da je pripravan da tročlanom, neitalijanskom timu prepusti da od sada pa za 100 dana razreši pitanje konflikta njegovih političkih i poslovnih interesa.

Jeste li pripremni da zagrlite tog čestitog gospodina Kavalkantija?

Uzdržan da šire komentariše „veoma tešku ekonomsku situaciju Grčke”, Sakelaris je rado prihvatio da odgovori na pitanje o stavu EIB-a prema rekonstrukciji...

On je pri tom istakao – kako kaže za „Politiku” – da je narod celu deceniju bio gladan i žedan i da je nestrpljiv da što pre oseti blagodeti nove demokratske vlasti.

Ukoliko DSS ponudi bolju alternativu, i koncepcijsku i personalnu, premijer Zoran Đinđić će biti otvoren da je prihvati...

Jasno, ovu poddelu unutar semantičkog polja optativne modalnosti treba shvatiti uslovno s obzirom na činjenicu da pojedini pridevi koje smo svrstali u neku od grupa istovremeno mogu dobiti u konkretnom kontekstu semantičke komponente koje ih priključuju pridevima drugih grupa. Tako pridevi *voljan*, *spreman* i *nespreman* u primerima koji slede sadrže komponentu ‘namere’, rešenosti da se izvrši odnosno ne izvrši neka radnja.

Gruzijska televizija je juče najavila oslobađanje talaca, navodeći da su njihovi otimači u pregovorima rekli da su voljni da ih puste na slobodu uz garancije da neće biti sudski gonjeni.

Verne nije ulazio u detalje, ali zvuči kao da je spreman da učini bilo šta kako bi to povratio.

Nespreman da s bilo kim deli vlast, knez Miloš je ubrzo napustio Srbiju prenevši kneževsku vlast na svoje naslednike.

Ipak, potvrdu da se ovo semantičko polje može posmatrati na ovaj način segmentovano pružio je drugi deo našeg istraživanja u kojem smo pomoću teorije prototipa izvršili kategorizaciju polja optativne modalnosti iskazane pridevima.

Rajna Dragičević u svojoj knjizi *Leksikologija srpskog jezika* govorila je o različitim pristupima proučavanju leksičkog značenja, o *komponencijalnoj* analizi, analizi *prototipa*, o *konceptualnoj* analizi, *asocijativnim* metodama itd. (Dragičević, 2010: 65–128). Ova autorka ukazala je na nedostatke komponencijalne analize prideva i nemogućnost njene primene kod ove vrste reči, a kao najadekvatniji metod

izdvojila je analizu prototipa (Dragičević, 2010: 84–89).¹⁶ Naše istraživanje, pokazuje, međutim, da se kod određenih semantičkih klasa prideva ipak mogu izdvojiti semantičke komponente koje obeležavaju podtipove unutar samih klasa.¹⁷

Teorija prototipa pogodan je metod u analizi leksičkih grupa koje grade posebne kategorije. Da bismo videli kako je strukturirana kategorija prideva sa značenjem optativne modalnosti uradili smo anketu¹⁸ sa 86 studenata Odseka za srpski jezik i lingvistiku i Odseka za srpsku književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Od studenata je traženo da svaki navedeni pridev vrednuju ocenama od jedan do pet prema tome koliko dati pridev smatraju dobrim predstavnikom grupe prideva sa značenjem *želje, volje da se izvrši ili ne izvrši neka radnja, akcija*. Ocena jedan značila je da je pridev odličan primer ove grupe prideva, a ocena pet da je pridev loš primer ove grupe i da uopšte ne bi trebalo da bude svrstan u nju. Rezultati ankete predstavljeni su u tabeli.¹⁹

Tabela 1: Kategorizacija prema prototipu – pridevi sa značenjem *optativne modalnosti*

PROTOTIPIČNI	DOBRI	OSREDNJI	LOŠI	IZVAN OVOG POLJA
voljan željan	gladan zagrižen nameran	gotov dostupan nestrpljiv	nesklon nespreman uzdržan	

¹⁶ Ova autorka je, između ostalog, u svojoj studiji *Pridevi sa značenjem ljudskih osobina* predstavila ovu semantičku grupu prideva kroz analizu prototipa (Dragičević, 2001: 195–206).

¹⁷ Rajna Dragičević, upoređujući uloge koje teorija prototipa i komponencijalna analiza imaju u savremenoj lingvistici, podržava Lipkin stav o komplementarnosti ova dva pristupa (Dragičević, 2010: 88–89).

¹⁸ Autorka ovog rada bavila se pridevima sa značenjem jednakosti, a njihovo leksičko značenje analizirala je pomoću teorije prototipa (Kiš, 2011).

¹⁹ U ovom radu kategorizacija prideva sa značenjem optativne modalnosti prema teoriji prototipa predstavljena je u vidu tabele čiju prvu kolonu čini centar kategorije, u koji su smešteni prototipični pridevi. U ostalim kolonama, gledano sleva nadesno, nalaze se pridevi koji se progresivno udaljavaju od centra, odnosno od prototipičnih prideva. Na skaliranost i blage prelaze unutar čitave kategorije ukazuje položaj prideva u samim kolonama. U središnjim delovima kolona nalaze se pridevi koje su ispitanici jasno odredili kao prototipične, dobre, osrednje ili loše primere prideva ovog semantičkog tipa, dok se pridevi koji su ocenjeni kao bliski susednim grupama nalaze na levoj ili desnoj granici kolone, bliže tim izdvojenim grupama.

rešen	opredeljen	ljubazan	nevo	ljan
odlučan	sklon	nezasit	neza	interesovan
	otvoren	žedan	neraspo	ložen
	pripravan		sit	
	pripreman			
	oran			
	spreman			
	rad			
	raspoložen			
	uporan			
	žudan			
	zainteresovan			

Kao prototipični izdvojeni su pridevi *željan*, *voljan*, *rešen* i *odlučan*, što samo potvrđuje da se u okviru ovog semantičkog polja izdvajaju tri ravnopravne potkategorije, obeležene semantičkim komponentama 'želje', 'volje' i 'namere'.

Na samoj periferiji, ocenjeni kao loši primeri prideva sa ovim značenjem nalaze se očekivano pridevi koji tek u konkretnom jezičkom i nejezičkom kontekstu postaju indikatori optativne modalnosti. Za neka naredna istraživanja ostaje da se uporede ovi rezultati sa rezultatima ankete u kojoj bi ispitanicima umesto dekontekstualizovanih leksema bili ponuđeni pridevi upotrebljeni u rečenicama. Valja naglasiti da ispitanici nisu ni jedan od ponuđenih prideva u potpunosti isključili iz ovog semantičkog polja.

Najveći broj prideva smešten je u neposrednoj blizini izdvojenih prototipova, a interesantno je da su pridevi ocenjeni kao osrednji, smešteni dalje ka periferiji, zapravo oni koje ispitanici shvataju kao modalne, ali za koje ne mogu sa sigurnošću da odrede mesto u okviru ove kategorije, prvenstveno zbog odsustva konkretnog konteksta, što pokazuje ujednačen broj svih ponuđenih ocena za ove prideve.

Istraživanje pokazuje da prototipični i pridevi koji se u semantičkom polju smeštaju blizu njih markiraju *prisustvo* 'želje', 'volje', 'namere' i 'spremnosti', dok se *odsustvo* ovih komponenata doživljava kao udaljavanje od centra ka periferiji polja.

Rezultati analize ankete najbolje se mogu videti u tri odvojene tabele koje pokazuju podeljenost ove semantičke kategorije na tri potkategorije, svaka sa svojim prototipičnim pridevom u centru.

Tabela 2: Potkategorija prideva sa osnovnom semantičkom komponentom 'želje'

PROTOTIPIČNI	DOBRI	OSREDNJI	LOŠI	IZVAN OVOG POLJA
željan	gladan žudan	nezasit žedan		

Tabela 3: Potkategorija prideva sa osnovnom semantičkom komponentom 'volje'

PROTOTIPIČNI	DOBRI	OSREDNJI	LOŠI	IZVAN OVOG POLJA
voljan	zagrižen sklon oran rad raspoložen uporan zainteresovan	ljubazan	nesklon nevo neza neraspo sit	ljan interesovan ložen

Tabela 4: Potkategorija prideva sa osnovnom semantičkom komponentom 'namere'

PROTOTIPIČNI	DOBRI	OSREDNJI	LOŠI	IZVAN OVOG POLJA
rešen odlučan	nameran opredeljen otvoren pripravan pripreman spreman	gotov dostupan nestrpljiv	nespreman uzdržan	

Na samom kraju može se reći da semantičko-pragmatička kategorija optativne modalnosti čiji su nosioci pridevi pokazuje visok stepen gramatikalizovanosti i leksikalizovanosti u savremenom srpskom jeziku. Upotreba prideva sa ovim značenjem vezuje se za utvrđene sintaksičke obrasce u kojima se pridev smešta u poziciju leksičkog jezgra kopulativnog ili semikopulativnog predikata, poziciju gramatičkog subjekta popunjava pojam nosilac modalne

kvalifikacije dok propozicija, radnja za čije izvršenje postoji želja, volja ili rešenost, predstavlja sintaksičko-semantičku dopunu upravne predikcije ekspliciranu dopunskom klauzom, infinitivom ili nominalizovanom strukturom. Analiza semantičkog sadržaja, odnosno leksičkog značenja posmatranih prideva pokazala je da se unutar semantičkog polja optativne modalnosti izdvajaju tri semantičke kategorije reprezentovane prototipičnim pridevima *željan*, *voljan*, *rešen* i *odlučan*. Oni predstavljaju centre polja unutar kojih se pridevi raspoređuju. Analiza prototipa kao i čitava sintaksičko-semantička analiza ovih prideva samo je potvrdila stavove prisutne u savremenoj lingvistici²⁰ da se prilikom analize značenja leksema moraju uzeti u obzir semantički, gramatički i pragmatički kriterijumi.

Nataša Kiš

ADJECTIVES EXPRESSING OPTATIVE MOOD

Summary

In this paper we analyze adjectives expressing optative mood in contemporary Serbian. These adjectives involve elements of desideration. They express the subject's desire or intention to perform some act. The main aims of this paper are to describe the modal situation in which these adjectives act as lexical signals of optative mood as well as to describe some characteristics of their lexical meaning. The analysis shows a high level of grammaticalization concerning this type of mood. Adjectives expressing optative mood are used in precisely defined syntactical structures. They occur within the sentence predicate and have obligatory complements, which represent the proposition or dictum of the modal situation. The analysis of the semantic structure shows that the main semantic elements are desire, will and intention to perform some action. The analysis based on the theory of prototypes shows that prototypical adjectives expressing optative mood are *eager*, *willing* and *determined*.

Keywords: mood, optative mood, adjective, lexical meaning, prototype, grammaticalization, lexicalization, Serbian.

²⁰ O primenama ovakvog pristupa, posebno kada je reč o korpusnoj lingvistici govorila je Jasmina Dražić u svojoj studiji *Leksičke i gramatičke kolokacije u srpskom jeziku* (2014). Za neka potonja istraživanja ostaje upravo analiza kolokacijskih veza koje ostvaruju pridevi sa značenjem optativne modalnosti.

IZVORI

Korpus savremenog srpskog jezika (www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php)
Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika. (1967–1976). Novi Sad – Zagreb::
 Matica srpska – Matica hrvatska (Matica srpska – Matica hrvatska 1–3,
 Matica srpska 4–6).

LITERATURA

- Dragičević, R. (2001). *Pridevi sa značenjem ljudskih osobina u savremenom srpskom jeziku. Tvorbena i semantička analiza*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Dragičević, R. (2010). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Dražić, J. (2014). *Leksičke i gramatičke kolokacije u srpskom jeziku*. Novi Sad : Filozofski fakultet. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Kiefer, F. (1990). Modalitás. *Linguistica Ser. C, Relationis*, 1. Budapest.
- Kiš, N. (2011). Leksička semantika prideva tipa *jednak* i *sličan*. *Leksikologija, onomastika, sintaksa*. Zbornik u čast Gordani Vuković. Novi Sad: Filozofski fakultet. 93–102. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Kiš, N. *Dopune prideva u savremenom srpskom jeziku*. E-disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet. 2016. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Piper, P.–Antonić, I. i dr. (2005a). *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU / Beogradska knjiga / Matica srpska. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Piper, P. (2007). O optativnosti u srpskom jeziku. *Glas SANU CDVIII, Odeljenje jezika i književnosti*, 23, 73–107. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Piper, P.–Klajn, I. (2013). *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Prčić, T. (1997). *Semantika i pragmatika reči*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Radovanović, M. (1977a). Imenica u funkciji kondenzatora (I). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XX/1, 63–144.
- Radovanović, M. (1977b). Imenica u funkciji kondenzatora (II). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XX/2, 81–160.
- Radovanović, M. (1990a). *Spisi iz sintakse i semantike*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

- Radovanović, M. (1990b). Nominalizacija i negacija. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXIII, 407–416.
- Radovanović, M. (2007). *Stari i novi spisi. Ogledi o jeziku i umu*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Zvekić-Dušanović, D. (2011). *Modalnost: motivaciona modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet.

HOW MUCH DO PHONETIC REALISATIONS OF SERBIAN ACCENTS ACTUALLY DIFFER FROM EACH OTHER IN VARIOUS DIALECTS?***

In this paper, we wish to examine accent realisations in the regional dialects of the East-Herzegovinian dialect (E-H) and in the Srem regional dialects of the Vojvodina subdialect, which are dialectally and geographically closest to the E-H dialect but distinctly differ from it by specific accent realisation. We wanted to see whether falling and rising quality in accents of the analysed regional dialects required the same phonetic features as in other Neo-Štokavian regional dialects or if the inventory of these features was altered here. Also, we wished to determine whether realisations of the same accent in these regional dialects were the same or different, that is, whether phonetic features constituted one accent in two different dialects in an identical manner. The two short accents are most consistently distinguished by pitch relation between the accented vowel and the following one. The two dialects show more prominent differences in realisations of words with short rising accent. Although the analysed parameters of pitch and intensity mainly significantly differ from each other in the given regional dialects, those differences are not always perceptible.

Keywords: short rising accent, short falling accent, East-Herzegovinian dialect, Vojvodina subdialect, fundamental frequency, intensity.

INTRODUCTION

The accentual system of the standard Serbian language is based on the situation in the two most progressive Štokavian dialects: Šumadija-Vojvodina (hereinafter referred to as Š-V) (ekavian in its essence) and East-Herzegovinian (hereinafter referred to as E-H) (ijekavian in its essence) (Subotić et al. 2012: 13). This accentual system comprises six prosodemes: four accented (which differ from each other by quantity and quality: long falling \frown /, long rising \nearrow /, short falling $\text{f}\frown$ / and short rising $\text{f}\nearrow$ /) and two non-accented prosodemes, differing from each other by quantity: non-accented length $\text{f}\text{---}$ / and non-accented shortness $\text{f}\text{---}$ / (Subotić et al.,

* dsredojevic@yahoo.com

** The present research was conducted as part of the project *Digital media technologies, social and educational changes*, funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

2012: 97). Dialectological descriptions state that the regional dialects of these two dialects mainly differ at the level of preservation of specific accentual alternations in the noun and pronoun-adjective declension and conjugation as well as preservation level of non-accented lengths (Ivić, 2001: 93–96, 176–177), showing that an older state of preservation, characterised by the valid accentual norm (set by Vuk and Daničić two centuries ago) is more evident in the regional dialects of the E-H dialect. Linguistically, in the east, in the territory of the Š-V dialect, this norm “softens” and is slightly altered and can be found in this form in the colloquial speech of educated speakers and in the speech of the most prestigious TV and radio stations in this region (Author 2009a; 2013). In addition, where the prosodic norm is concerned, the regional dialects of these two dialects differ from each other in terms of accent realisation as well (Ivić–Bošnjaković, & Dragin 1994: 49). However, the already scarce phonetic literature in Serbian language linguistics hardly makes any record of this. In fact, the accent research conducted so far mainly covers realisations of accents in regional dialects from the Š-V dialect while examples from the E-H dialect are found merely symbolically. Since accent realisations in the regional dialects of these dialects do not sound exactly the same, we wished to review whether quality distinctions in the analysed regional dialects are based on the same phonetic features. In our aim to do this, we observed accent realisations in the regional dialects of the E-H dialect and in the Srem regional dialects of the Vojvodina subdialect, which are dialectally and geographically closest to the E-H dialect but distinctly differ from it by specific accent realisation. In other words, we wanted to see whether the falling and rising quality in accents of the analysed regional dialects requires the same phonetic features as in other Neo-Štokavian regional dialects or if the inventory of these features was altered here. Also, we wished to determine whether realisations of the same accent in these regional dialects were the same or different, that is, whether phonetic features constituted one accent in two different dialects in the identical manner. Since our scope of work does not allow us to analyse all accents, we decided to examine thoroughly short accents since the differences between them are “the subtlest” in our prosodic system, hardly detectable and acquirable in certain phonetic positions even by speakers living in the territory of our most progressive dialects (Jokanović–Mihajlov, 2007: 81; Petrović–Gudurić, 2010: 374). Data obtained in this research were compared with results of research conducted on the same dialects.

OVERVIEW OF PREVIOUS RESEARCH

1. In the most famous phonetic and phonological research of Serbian accents conducted by Pavle Ivić and Ilse Lehiste half a century ago, most of the examples were demonstrated by Ivić himself, who spent a great portion of his life in Vojvodina as well as that of most of the twelve informers from an additional group whose speech was also being described (Ivić–Lehiste, 2002: 11, 171–172). Ivić's examples of words with short falling accent in the medial sentence position are mainly characterised by falling pitch movement on the accented vowel (the pitch peak is close to the vowel half), falling pitch movement on the following vowel and falling pitch relation between these two vowels. Unlike in Ivić, rising pitch movement was recorded in a small number of informers from the additional group on the accented vowel while all the other phonetic features were identical to those of Ivić (Ivić–Lehiste, 2002: 18–21, 90–104). Ivić's realisations of words with short rising accent in the medial sentence position were mostly characterised by rising pitch movement on the accented vowel; rising pitch relation between this and the following vowel which had falling pitch movement. Realisations by informers from the additional group differed from those of Ivić in terms of pitch movement on the accented vowel. In fact, most often, the falling pitch movement on this vowel was recorded in their group and it was noted in 75% of examples of words with short falling accent. The authors concluded that the pitch movement on the accented vowel was phonologically irrelevant (Ivić–Lehiste, 2002: 25–29, 109–113). Although the intensity relation between the accented vowel and the following one is more falling in falling accents than in the rising ones, which may have the rising intensity relation – authors believe that in the analysed corpus, intensity does not have a systematic role in differentiating accents by quality (Ivić–Lehiste, 2002: 45, 78, 114–116).

2. While examining prosodic features of speech on the radio and television in the Belgrade area, Jelica Jokanović-Mihajlov found that speakers of Vojvodinian descent, who accented vowels in words with the short falling accent mainly had falling pitch movement which continued to the following vowel while the accented vowel of words with short rising accent might have rising movement which continued on to the next vowel (Jokanović-Mihajlov, 2007: 94). Still, in speaking of short accents, the author concludes that the fundamental realisation is a flat tone on the accented vowel and a phonologically relevant pitch of the following syllable which is higher in words with rising accents and lower in words with falling accents (Jokanović-Mihajlov, 2007: 78). When establishing the quality distinction, the author does not give great significance to intensity.

3. In examining the prosodic features of the speech of Novi Sad, it was concluded that in the medial sentence position, the vowel with short falling accent mainly had rising pitch movement. There was a falling pitch relation between this and the following vowel and that the post-accentuated vowel had falling pitch movement (Sredojević, 2011a: 42–43). On the other hand, the accented vowel in words with a short rising accent mainly had falling pitch movement. There was a rising pitch interval between this and the following vowel (which could very often be rather large), while the post-accentuated vowel could have rising pitch movement (most commonly in two-syllable words) or rising-falling pitch movement with a more dominant falling interval (typical for three-syllable words) (Sredojević, 2009b; 2011a: 32–33). As far as intensity change is concerned, it was concluded that it did not have a systematic role in differentiating accents by quality (Sredojević, 2011a: 72–76).

4. Examining four Neo-Štokavian accents in professional speakers originating from Western Serbia and the ijekavian regional dialects of the East-Herzegovinian type, Jokanović-Mihajlov finds: “prominent pitch movement within the boundaries of accented syllables in all four accents; prominent intensity peak is on the accented syllable and longer in duration in a vowel under accent than of the vowel of the post-accentuated syllable” (Jokanović-Mihajlov, 2007: 60).

5. Examining accents in the speech of Novi Sad, the author also observed accent realisations in speakers from other speech areas, among them a speaker originating from the E-H dialect. Her realisations of words with short falling accent resembled the realisations of Novi Sad speakers although it was noticeable that between the accented vowel and the following one the falling interval was more prominent with this speaker. In words with a short rising accent, this speaker had the rising movement of the accented vowel (unlike speakers from Novi Sad) while the rising interval between this and the following vowel was less prominent than in the Novi Sad group (Sredojević, 2011a: 165).

RESEARCH METHODS AND TECHNIQUES

1. Speakers

The recording analysis results of thirteen final year students of journalism from the Faculty of Philosophy in Novi Sad (Table 1) are presented in this paper. Our speakers (hereinafter referred to as G1, G2... G13) originate from the territory of the Eastern Herzegovinian dialect (hereinafter referred to as the 1st group) and from the territory of the regional dialects of Srem (referred to as the 2nd group). All of them lived in their places of birth until they enrolled in the faculty in Novi Sad,

where they spent three years. At the end of the seventh semester during which they attended lectures in diction, students presented a radio news assignment they had prepared themselves (accented and processed in terms of diction) and the recordings of those presentations served as the basis for this research. All news reports read by the students were written in the Serbian Ekavian variant.

The recording was performed in the Phonetic studio at the Faculty of Philosophy in Novi Sad, with the professional assistance of sound engineers. The reverberation period in the studio is 0.3s, which is sufficient for the authentic recording of speech. The material was digitally recorded with a sampling frequency of 44.1 kHz and 16 bytes resolution. Sound Forge 8.0 and a Neumann U-67 microphone were used for the recording. Audiopenguin was used for audio recordings. The recorded material was processed by Praat, version 4.6.06 (Boersma–Weenink, 2017).

The Statistical Package for Social Sciences – SPSS 21 programme package was used in the statistical data analysis. For the comparison of values of numerical characteristics between two groups, the non-parametric test Mann-Whitney U was used. Values of the significance level with $p < 0.05$ are regarded as statistically important.

2. Corpus

We analysed 90 words with short rising accent: *demòkratsku* ('democratic') (3)¹, *favòrizovanu* ('favoured') (9), *favorizovanu*, *izglēda* ('seems') (7), *izgleda* (2), *ko(n)kùrenata* ('competitors'), *konkùrenata*, *pòbēdi* ('wins') (6), *pòbedi* (3), *pòčetnom* ('starting') (3), *pòdsećaju* ('they remind') (5), *pòricao* ('he denied') (7), *pòsećaju* [podsećaju] ('they remind'), *prìmēte* ('they notice') (7), *prìmete*, *rekòrdēr* ('record holder') (10), *rèkordno* ('record') (10), *sùpārnicu* ('female opponent') (8), *sùparnicu*, *tèret* ('burden') (4); and 48 words with short falling accent: *bītne* ('essential') (11), *čūdo* ('miracle') (2), *čūdno* ('strange') (3), *dòbila* ('she got'), *mèštimičnom* ('partly') (2), *nòvih* ('new') (3), *nòvog* ('from new') (6), *òsam* ('eight') (2), *pòčetom* ('has been initiated') (4), *prìmetno* ('evidently'), *pròmene* ('changes'), *słīku* ('image'), *stàrenje* ('ageing'), *vīše* ('more') (4), *znàtno* ('significantly') (6).

¹ The number of examples for each analysed word is given in the brackets.

3. Analysed parameters

All recorded samples were carefully listened to and spectrograms and pitch contours were thoroughly analysed. Based on the analysis of the pitch contours, the values of the fundamental frequency (f_0) were measured for every word: at the onset and the end of the accented vowel ($f01_o, f01_e$) and at the onset of the first post-accentual vowel ($f02_o$), as well as the maximum f_0 of the accented vowel ($f01_{max}$) and the first post-accentual vowel ($f02_{max}$). These values are expressed in Hertz [Hz]. Based on these data, the pitch range between the onset and the end of accented vowel R ($f01_o - f01_e$), the pitch range between pitch peaks of accented vowel and the following one R ($f01_{max} - f02_{max}$), as well as the pitch range between the end of accented vowel and the onset of the following one R ($f01_e - f02_o$) was calculated. The range values are expressed in *semitones* ($R = (12 \log_{10}(f0_2/f0_1))/\log_{10}2$ (Baken–Orlikoff 2000, 148)), which enables a reliable comparison of the results obtained from different speakers ('t Hart–Collier, & Cohen, 2006: 24). Should, for example, the $f0_{1o}$ value be 119 Hz, and $f0_{1e}$ 159 Hz, this is described as the rising pitch movement and the pitch range between the onset and the end of that vowel is 5 semitones. On the other hand, if $f0_{1o}$ is 159 Hz, and $f0_{1e}$ 119 Hz, this is falling pitch movement, and the pitch range between the onset and the end of that vowel is -5 semitones (Sredojević, 2017: 34–35).

Medium-intensity values on the accented vowel and the first post-accentual vowel ($I1, I2$) were measured, and according to these, the difference in intensity between these two vowels was calculated ($I1 - I2$). All values are expressed in decibels [dB].

By analysing the spectrograms and pitch contours, we determined the position of the pitch peak in the accented vowel. We measured the total duration of the accented vowel (tI), as well as the duration of the vowel from its onset to its pitch peak (tI_{max}), and the values are expressed in milliseconds [ms]. Based on these data, the position of the pitch peak ($tI_{max\%}$) was presented by the total duration of the accented vowel and is expressed in percentage.

Table 1: Information on speakers

Initials	Mark	Place of birth	Year of birth	Gender	Number of examples
P. K.	G1	Bijeljina	1992	F	15
G. T.	G2	Pljevlja	1991	F	15
Z. M.	G3	Derventa	1991	F	9
K. K.	G4	Priboj	1991	F	15
J. M.	G5	Brčko	1992	M	9
R. B.	G6	Bosanski Petrovac / Sarajevo	1993	M	4
D. N.	G7	Vrdnik	1991	F	9
P. N.	G8	Ruma	1991	F	14
S. M.	G9	Vrdnik	1991	F	8
R. N.	G10	Ruma	1992	F	13
M. J.	G11	Ruma	1991	F	10
K. I.	G13	Ruma	1991	M	13

RESULTS AND DISCUSSION

Table 2: Comparison of analysed parameters between the short falling and the short rising accents in the 1st group²

Parameter	SF		SR		U	sig.
	\bar{X}	SD	\bar{X}	SD		
R ($f0_{10} - f0_{1e}$)	0,31	1,45	-0,18	1,14	338	p = 0,036
R ($f0_{1max} - f0_{2max}$)	-2,72	2,16	1,63	1,09	2	p = 0,000
R ($f0_{1e} - f0_{2e}$)	-2,25	2,17	2,06	1,02	0	p = 0,000
t1max%	65,93	39,18	39,13	45,95	357	p = 0,049
I1 - I2	2,53	2,85	0,38	2,88	256,5	p = 0,000

² Tables 2, 3, 4 i 5 for the given parameter provide data for: mean value (\bar{X}) and standard deviation (SD), result of the Mann-Whitney U test (U) and p significance level (sig.). The value of the test which is statistically significant (for $p < 0,05$) is written in bold letters in the tables.

Table 3: Comparison of analysed parameters between the short falling and the short rising accents in the 2nd group

Parameter	SF		SR		U	sig.
	\bar{X}	SD	\bar{X}	SD		
R ($f0_{1o} - f0_{1e}$)	1,23	1,50	-0,65	1,54	203	p = 0,000
R ($f0_{1max} - f0_{2max}$)	-2,72	1,38	2,62	2,00	3	p = 0,000
R ($f0_{1e} - f0_{2o}$)	-2,41	1,56	2,93	1,72	0	p = 0,000
t1max%	71,68	32,73	30,09	44,82	297	p = 0,000
I1 - I2	3,77	3,23	-1,00	2,14	98	p = 0,000

Table 4: Comparison of analysed parameters in words with the short falling accent in the 1st and the 2nd group

Parameter	EH		SREM		U	sig.
	\bar{X}	SD	\bar{X}	SD		
R ($f0_{1o} - f0_{1e}$)	0,31	1,45	1,23	1,50	203	p = 0,086
R ($f0_{1max} - f0_{2max}$)	-2,72	2,16	-2,72	1,38	244	p = 0,385
R ($f0_{1e} - f0_{2o}$)	-2,25	2,17	-2,41	1,56	238	p = 0,321
t1max%	62,52	16,06	51,19	28,78	175	p = 0,022
I1 - I2	2,53	2,85	3,77	3,23	252	p = 0,482

Tabela5: Comparison of analysed parameters in words with the short rising accent in the 1st and the 2nd group

Parameter	EH		SREM		U	sig.
	\bar{X}	SD	\bar{X}	SD		
R ($f0_{1o} - f0_{1e}$)	-0,318	1,14	-0,65	1,54	770	p = 0,049
R ($f0_{1max} - f0_{2max}$)	1,63	1,09	2,62	2,00	696	p = 0,011
R ($f0_{1e} - f0_{2o}$)	2,06	1,02	2,93	1,72	713	p = 0,016
t1max%	30,13	45,95	30,09	44,82	916,5	p = 0,273
I1 - I2	0,38	2,88	-1,00	2,14	680	p = 0,007

1. As can be seen from the data shown in tables 2 and 3, parameter $R(f0_{1o} - f0_{1e})$, in both analysed groups, in words with short falling accent, the average value of $f0$ at the end of the accented vowel is slightly higher than the average value of $f0$ at the onset of this vowel, while we have the opposite situation with words with short rising accent. The differences that do exist between two short accents are statistically significant in both analysed groups. However, it needs to be pointed out that the measured mean values of the pitch range between the onset and the end of

the accented vowel are rather small and imperceptible (Rietveld–Gussenhoven, 1985: 304; Nootebom, 1997: 645). After thoroughly examining all material, we noticed that rising pitch movement on the accented vowels emerged mostly in words with short falling accent while the falling pitch movement mostly occurred with words with short rising accent. Since none of these pitch movements is present only with one short accent, it is clear that it has no phonological significance for establishing the quality distinction.

2. The data presented in tables 2 and 3, parameter $t1max\%$, show that in both analysed groups – in words with short falling accent – the pitch peak of the accented vowel is most commonly located in its second half while in the words with short rising accent the situation is quite opposite. Differences between two short accents are statistically significant in both analysed groups. However, we would like to stress that the position of the pitch peak in the first or the second half of the accented vowel is not exclusively the quality of either a rising or falling accent in any of the analysed speeches, which means that this phonetic feature is also not phonologically relevant for differentiating short accents.

3. After examining spectrograms of analysed samples from both groups, we concluded that in words with short falling accent there was a falling pitch relation between the accented vowel and the following vowel while in words with short rising accent, this pitch relation between the two vowels was rising.³ Those characteristics of the short accents can be seen in the data shown in tables 2 and 3. In fact, two groups of words with accents of different quality statistically differ significantly in mean values of the pitch range between the end of accented vowel and the onset of the following vowel, parameter $R(f0_{1e} - f0_{2o})$, as well as in the mean values of the pitch range between the maximum $f0$ of these two vowels, parameter $R(f0_{1max} - f0_{2max})$. Moreover, in all groups, the falling pitch relation between two observed vowels is consistently present in all samples with a short falling accent, while the rising pitch relation can be confirmed in all samples with a short rising accent.

The description of pitch features of short accents in the two analysed groups matches the descriptions recorded in the speech of Novi Sad (Sredojević, 2011a: 32–38, 42–45), while the conclusion attributing the phonological significance for establishing quality distinctions to the pitch relation between the accented vowel and the following one matches the conclusion made by other researchers (Ivić–Lehiste, 2002: 153–159; Sredojević, 2011a: 177–178).

³ Examples in images 1 and 2 compare with examples in images 3 and 4.

4. As we can see from the data shown in tables 2 and 3, parameter $I_1 - I_2$, in both analysed groups, in words with a short falling accent, between the accented vowel and the following one there is a distinct falling intensity relation which cannot be found in words with the short rising accent. The analysed data show that between two short accents, there are statistically significant differences in values of the parameter $I_1 - I_2$. Although in more than 90% of the word samples with short falling accent in the 1st group, that is, 81% of word samples from the 2nd group, the accented vowel really had greater intensity than the following vowel. – this difference is not always perceptible. More precisely, in 14% of samples from the 1st group and 18% of samples from the 2nd group, the difference in intensity between the accented vowel and the following one was smaller than 1 dB, and since it is the smallest intensity change we can detect as a change in loudness (Everest, 2001: 70), we hear those vowels as equally loud. On the other hand, a distinctly falling intensity relation is rarely found in words with a short rising accent. In these words, most commonly, a more dominant vowel in terms of intensity follows the accented one, but this difference is perceptible in only 22% of samples from the 1st group and 47% of samples from 2nd group. Since differences in intensity between the accented vowel and the following one in the examined speech are not always perceptible, it is clear that this parameter is not phonologically relevant for differentiating short rising and short falling accents.

Our findings regarding the intensity features of two vowels in words with short accents are mainly in line with the findings of other researchers (Ivić–Lehiste, 2002: 41–46; Sredojević, 2011a: 72–74).

5. As shown by the data presented in Table 4, words with a short falling accent, both in the 1st and the 2nd group, have identical pitch movement.⁴ The accented vowel mostly has the rising pitch movement. In all samples, there is the falling pitch relation between the accented vowel and the one following it and the first post-accentual vowel in all samples has the falling pitch movement. There is no statistically significant difference between the two groups of words according to any of the given parameters regarding pitch movement (Table 4) and the differences between the mean values are not perceptible. The given description entirely matches the description of this accent in the speech of Novi Sad (Sredojević, 2011a: 42–43), and in terms of some main features, it matches the description provided by Ivić and Lehiste (Ivić–Lehiste, 2002: 18–21; 90–104). In both examined groups, words with short falling accents are characterised by similar intensity relations. The intensity dominance of the accented vowel is noticeable in the 2nd group. The

⁴ Compare examples in image 1 and image 3.

difference in mean values of the $I1 - I2$ parameter in the two observed groups is perceptible but not statistically significant while the differences regarding the position of pitch peak are statistically significant but not perceptible. Otherwise stated, words with a short falling accent in the two analysed groups mostly have identical realisations and smaller differences, which do exist, but, most often, are not perceptible and mostly are not statistically significant.

6. Data presented in Table 5 show that in the two analysed groups – words with a short rising accent have very similar pitch movement.⁵ The accented vowel mainly has falling pitch movement. In all examples, there is the rising pitch relation between the accented vowel and the following one. Between the two groups of words there are statistically significant differences in all analysed parameters referring to pitch movement (Table 5). However, differences that do exist between mean values are not perceptible. Of course, between certain realisations of short rising accents in these dialects, there are perceptible differences and they are noticeable in examples from the 2nd group where the pitch interval is more rising between two vowels than is the case in examples from the 1st group. Pronounced pitch prominence of the post-accentuated vowel characterises many Vojvodinian regional dialects (Sredojević, 2011b: 390–391). In both analysed groups, the position of the pitch peak is almost identical. However, the two groups differ in mean values of the $I1 - I2$ parameter. Intensity dominance of the post-accentuated vowel can be detected more often in examples from the 2nd group, while in the examples from the 1st group, these vowels are most commonly detected as identically loud or the accented vowel is louder. These results match the results of previous research of accents in the Novi Sad speech and in some regional dialects of the E-H dialect (Sredojević, 2011a; Sredojević, 2011), as well as conclusions regarding the incomplete process of Neo-Štokavian accent shift in speakers originating from Vojvodinian regional dialects, that is, the complete process in speakers originating from the E-H speech area (Jokanović Mihajlov, 2007).

⁵ Compare examples in image 2 and image 4.

Image 1: *bītne* (‘essential’)
(G3, Derventa)⁶

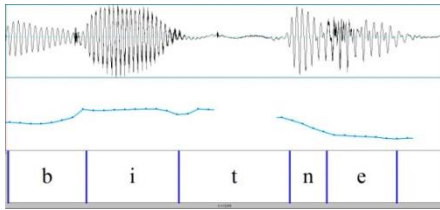

Image 2: *pōbedi* (‘wins’)
(G3, Derventa)

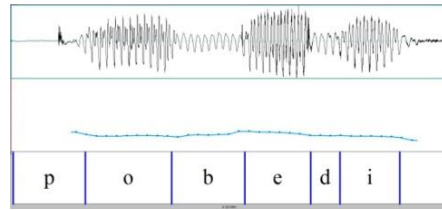

Image 3: *pōčētom* (‘has been initiated’)
(G10, Ruma)

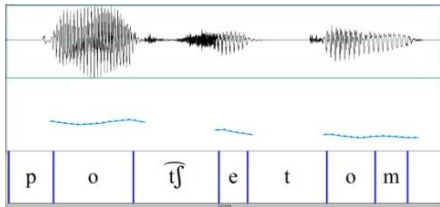
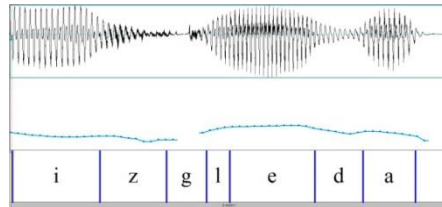

Image 4: *izglēda* (‘seems’)
(G8, Ruma)

CONCLUSION

In order to determine the extent to which short accents in E-H and Srem regional dialects actually differ from each other and how much realisations of the same accent varies between them, we observed the parameters referring to the pitch movement and the position of pitch peak on the accented vowel in the analysed corpus, as well as the parameters referring to the pitch and intensity relations between this and the following vowel.

It is concluded that quality distinctions between accents in the given speeches were established by means of the same prosodic parameters. In those speeches, there are statistically significant differences in all analysed parameters between the two short accents. However, we have to point out the following: pitch movement which occurs on the accented vowel of words with short falling accent is sometimes also characterised by the accented vowel of words with short rising accent; the falling intensity relation between the accented vowel and the following one as well as the position of the pitch peak of the accented vowel in the second half of this vowel – are not the sole features of words with short falling accent, just

⁶ Images shown in this paper contain oscillograms (in the upper part) and spectrograms (in the lower part). Symbols from the International Phonetic Alphabet (HIPA 2007) were used in transcription of examples.

as the rising intensity relation and the moved pitch peak towards the onset of the vowel do not characterise all examples of words with short rising accent. Thus, we can conclude that such relations between acoustic features are actually accompanying phenomena of accents of certain quality but not its certain indicator.

In the given examples of these two dialects, the two short accents are most consistently distinguished by pitch relation between the accented vowel and the following one – both between their pitch peaks and between the end of one and the onset of the next vowel. The results of our research match the results of previous research of Serbian accents (Ivić–Lehiste, 2002: 153–159; Sredojević, 2011a: 177–178).

Unlike previous studies, this one shows how similar realisations of short accents in two different dialects actually are and what these similarities rest on. Words with short falling accent in the analysed speeches mostly have similar realisations. The existing differences are most commonly neither perceptible nor statistically significant. The two dialects show more prominent differences in the realisations of words with short rising accent. Although the analysed parameters of pitch and intensity mainly statistically differ from each other significantly in the given dialects, those differences are not always perceptible. In some examples, those differences are perceptible and supported by the fact that there is a more rising pitch and intensity relation in the Srem regional dialects between the accented vowel and the following one than is the case in examples from the E-H dialect.

Dejan Sredojević

KOLIKO SE ZAPRAVO FONETSKE REALIZACIJE SRSPKIH AKCENATA MEĐUSOBNO RAZLIKUJU U DIJALEKTIMA?

Sažetak

U ovom istraživanju želeli smo da ispitamo realizacije akcenata u govorima istočnohercegovačkog dijalekta i u sremskim govorima vojvođanskog poddijalekta, koji dijalekatski i geografski gledano stoje najbliže IH dijalektu, ali se od njega jasno razlikuju specifičnom realizacijom akcenata. Drugim rečima, zanimalo nas je da li se u posmatranim govorima za uzlanost i silaznost kod akcenata koriste iste fonetske karakteristike kao i u drugim novoštokavskim govorima ili je inventar tih karakteristika ovde izmenjen. Takođe, želeli smo da utvrdimo i da li su realizacije istog akcenta u ovim govorima iste ili različite, odnosno da li fonetske karakteristike na identičan način konstituišu jedan akcent u dvama različitim dialektima. Kako nam obim rada nije dozvoljavao da posmatramo sve akcente, odlučili smo se za detaljnu analizu kratkih akcenata. Analizirano je 138 primera reči s kratkim akcentima, koje je realizovalo trinaestoro govornika. Posmatrani su akustički parametri: raspon f0 (između početka i kraja naglašenog vokala, između kraja naglašenog i početka narednog vokala, između tonskih vrhunaca ovih dvaju vokala), kao i razlika

intenziteta između ovih dvaju vokala i određeni parametri trajanja. Utvrđeno je da se kvalitetske distinkcije između akcenata u posmatranim govorima uspostavljaju uz pomoć istih prozodijskih parametara. U posmatranim primerima iz dvaju govora dva kratka akcenta najdoslednije razlikuje tonski odnos između naglašenog i narednog vokala – kako između njihovih tonskih vrhunaca, tako i između kraja jednog i početka drugog vokala. Reči sa kratkosilaznim akcentom u posmatranim govorima uglavnom imaju približno slične realizacije. Dva govora se izrazitije razlikuju u realizacijama reči sa kratkouzlaznim akcentom. Iako se posmatrani parametri tona i intenziteta uglavnom statistički značajno razlikuju u posmatranim govorima, te razlike nisu uvek perceptibilne.

Cljučne reči: kratkouzlazi akcentat, kratkosilazni akcentat, istočnohercegovački dijalekat, vojvođanski poddijalekat, učestalost, intenzitet

REFERENCES

- Baken, R. J.–Orlikoff, R. F. (2000). *Clinical Measurement of Speech and Voice* (2nd Edition). San Diego: Singular Thomson Learning.
- Boersma, P. & Weenink, D. (2011). *Praat: doing phonetics by computer* (Version 5.2.28) [Computer program]. Retrieved 28 June 2017 from <http://www.praat.org>.
- Everest, F. A. (2001⁴). *Master Handbook of Acoustics*. New York: McGraw-Hill.
- Ivić P.–Bošnjaković, Ž. & Dragin, G. (1994). Banatski govori šumadijsko-vojvođanskog dijalekta. Knj. 1, Uvod i fonetizam. *Srpski dijalektološki zbornik*, XL, 1–419.
- Ivić, P. (2001). *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika: uvod i štokavsko narečje*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ivić, P.–Lehiste, I. (2002). *O srpskohrvatskim akcentima*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Jokanović-Mihajlov, J. (2007). *Akcentat i intonacija govora na radiju i televiziji*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Nootebom, S. (1997). The Prosody of Speech: Melody and Rhythm. In: Hardcastle, W. J.– Laver, J. (Eds.). *The Handbook of Phonetic Sciences*. Oxford: Basil Blackwell Limited. 640–673.
- Petrović, D.–Gudurić, S. (2010). *Fonologija srpkoga jezika*, Beograd – Novi Sad: SANU. Institut za srpski jezik – Beogradska knjiga – Matica srpska.
- Rietveld, A.C.M.–Gussenhoven, C. (1985). On the Relation between Pitch Excursion Size and Pitch Prominence. *Journal of Phonetics*, 13, 299–308.
- Sredojević, D. (2009a). Akcentat imenica u jeziku voditelja-spikera novosadskih televizijskih stanica. U: Bošnjaković, Ž. (ur.). *Govor Novog Sada. Sv. 1*,

- Fonetske osobine*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku. 215–234.
- Sredojević, D. (2009b). Eksperimentalno-fonetsko ispitivanje kratkouzlaznog akcenta u novosadskom govoru – tonska komponenta. U: Bošnjaković, Ž. (ur.). *Govor Novog Sada. Sv. 1, Fonetske osobine*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku. 159–191.
- Sredojević, D. (2011a). *Eksperimentalno-fonetsko ispitivanje prozodijskih karakteristika novosadskog govora*. [doktorska disertacija]. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Sredojević, D. (2011b). Prepoznavanje novosadskog izgovora i stavovi prema njemu. U Vasić, V.– Gordana, Š. (ur.), *Govor Novog Sada. Sv. 2, Morfosintaksičke, leksičke i pragmatičke osobine*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku. 378–398.
- Sredojević, D. (2011). Dugouzlazni akcent u novosadskom govoru: fonetske karakteristike i fonološka interpretacija. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LIV/2, 108–133.
- Sredojević, D. (2013). Neakcentovane dužine i jezik medija. U: Krčmar, V. (ur.). *Zbornik radova Akademije umetnosti*. Novi Sad: Akademija umetnosti. 205–224.
- Subotić, Lj. Sredojević, D. Bjelaković, I. (2012). *Fonetika i fonologija: ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika* [Elektronski izvor]. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Sredojević, D. (2017). Fonetsko-fonološki opis akcenata u standardnom srpskom jeziku – od specifičnog ka opštem. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- 't Hart, J.–Collier, R. & Cohen, A. (2006). *A Perceptual Study of Intonation: An Experimental-Phonetic Approach to Speech Melody*. Cambridge University Press.

Гордана Штасни*
Филозофски факултет
Универзитет Новом Саду

УДК: 811.163.41'367.622
811.163.41'373.611
DOI: 10.19090/gff.2017.1.339-356
Оригинални научни рад

NOMINA INSTRUMENTI У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

У раду се разматра концептуална вредност именица из категорије *nomina instrumenti* (NI), као и њихове семантичке и деривационе карактеристике, с циљем да се утврде дистинктивна обележја на основу којих се NI разликују од других именица с предметним значењем. На основу семантичке анализе утврђују се категоријални подтипови и исказује њихово творбено значење с пратећим творбеним моделима. У раду се, такође, разматра продуктивност и конкурентност суфикса који учествују у деривацији NI у српском језику.

Кључне речи: *nomina instrumenti*, концептуална вредност, творбени модели, српски језик.

NOMINA INSTRUMENTI У СЛАВИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

У лингвистичким истраживањима *nomina instrumenti* (NI) се посматрају с различитих аспеката. Значајна су испитивања ових номинационих јединица с дијахроног становишта у контексту одређеног језичког идиома – у македонским црквенословенским текстовима (Трајкова, 2008) или у пољском језику на грађи из XVI века (Kaszewski, 2014).

Другачији тип представљају контрастивна истраживања посвећена утврђивању категоријалних сродности, али и разлика, између *nomina agentis* и NI у српском и руском језику (Киршова, 1998), као и истраживање на примерима NI из савременог руског и њихових еквивалената у пољском језику (Kuligowska, 2011). У најновијим испитивањима когнитивнолингвистичке оријентације предмет проучавања представљају семантичке границе између NI и агентивних именица, с једне, и *nomina attribitiva* и NI, с друге стране (Kuligowska, 2014).

* gordanastasni@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања (178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Најобимнија студија посвећена NI у српскохрватском језику написана је на пољском језику (Oczkowa, 1977). У србистици нема посебних истраживања у којима се системски приступа именицама овога типа. Појединачни проблеми сагледани су углавном у приказу деривационог и семантичког потенцијала одређених суфикса који учествују и у творби NI.

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА И ЦИЉ РАДА

Овај рад је посвећен утврђивању концептуалне вредности именица типа NI и њихових дистинктивних обележја у односу на остале именице с предметном референцијалношћу. Испитују се и њихове деривационе карактеристике – мотивационе базе и семантички садржај који се преноси из мотивне речи у дериват, као и творбени форманти којима се ове јединице формализују у српском језику. Такође је размотрен конкурентни однос успостављен између суфикса за деривацију NI, с циљем да се утврде типични форманти за творбу именица овога типа. Анализа је углавном спроведена на примерима издвојеним из регистра заступљеном у монографији И. Клајна посвећеној суфиксацији (Клајн, 2003), али су укључени и подаци из других извора због нових примера или интерпретације деривационо-семантичких карактеристика јединица које се могу сматрати NI (Babić, 1986; Babić, 2002; Barić i dr., 1979; Barić i dr., 1997; Mrazović – Vukadinović, 2009; D. Šipka, 2003).

СЕМАНТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ NI

NI су именице с предметном денотацијом, на основу чега се уклапају у огроман скуп именица с обележјем неживо. Постоји, међутим, и типологија NI у којој је заступљена и категорија соматизама.¹ Концептуална веза соматизама с именицама инструменталног типа произилази из функције коју поједини делови тела имају у извођењу одређених радњи. Иста семантичка веза успоставља се између агентивних и инструменталних именица.² Поједине

¹ Према Шмилауеру, лексичко-семантичка категорија NI обухвата: називе машина, апарата, направа, оруђа и инструмената, посуђа, потрошног материјала. Он издваја и специјалну групу, којој припадају називи оружја, музичких инструмената, возила, справа за вежбање, намештаја и покућства, одеће и одевних детаља. Овој категорији могу да припадају и називи за новац, математичка и хемијска помагала, али и соматизми (Šmilauer, 1971: 40–48).

² Д. Гортан Премк наводи да неке лексеме с општим значењем *nomina agentis* имају могућност развијања метонимијске реализације *онај који врши глаголску радњу* ↔ *оно*

именице са значењем *nomina agentis* настале су посредством NI, и то унутрашњом променом значења ових речи, при чему долази до поистовећивања именица са значењем лица с именицама које значе средство за вршење радње и због тога се не може увек тачно утврдити граница у значењу између једних и других (Стевановић, 1950: 187; Стевановић, 1967: 89; Кулиговска, 2010: 117). Наиме, концепт инструмента у тој мери је семантички сложен да има способност мотивације како агентивног и атрибутивног тако и локационог значења (инструмент → а) особа која обавља какву радњу; б) особа као носилац одређеног стања; в) место на коме се обавља одређена радња).

Поред тога, семантичко преплитање појмовних вредности категорије *инструмента* и *оруђа* у тој мери је изражено да га је готово немогуће разграничити. Као важна дистинктивна црта издвојива је компонента значења из појмовне вредности *оруђа* као ‘направе за рад’, што је уједно и својство *инструмента*, али оно не мора бити доминантно. У том правцу и категорија *средства* има блиску семантичку везу с претходно наведним, јер се *средство* у ужем смислу одређује као ‘оруђе којим се ради’, а у ширем као ‘материја на којој се ради’.³ Стога би у појмовној хијерархији надређени статус припадао *инструменту* будући да он у својој концептуалној вредности садржи и елементе *оруђа* и *средства* схваћеног у ужем смислу.

У дериватолошкој литератури инструментално значење деривата исказује се на различите начине. И. Клајн их одређује као именице са значењем алатке, предмета из свакодневног живота или предмета за свакодневну употребу и на пољу технике, а то су називи справа и механизма, као и именице са значењем средства (*брисач*, *грејач*). Овде спадају и називи оруђа, уређаја и делова уређаја. С. Бабић у опису значења ових деривата углавном користи категорију *ствари*. Она је, међутим, толико широка и неспецифична, јер се под појмом *ствар* првенствено подразумева ‘све неживо што материјално, физички постоји, предмет’.⁴ Прецизније је одређење значења деривата типа NI описано као направа (*жмигавац*), једноставнија справа (*брзиномер*, *топломер*) или алат (*отварач*). Међутим, међу Бабићевим примерима са значењем направе, често се налазе деривати који не припадају

чиме се врши глаголска радња (бројач = онај који броји и справа за бројање), што зависи од творбеног модела, валентности глагола у творбеној основи и од творбеног форманта (Гортан Премк, 2004: 74).

³ Схватање *средства* парафразирано је према И. Клајну (2003: 80).

⁴ Значење лексеме *ствар* наведено је према РСЈ (2007).

овој семантичкој скупуни. Тако се, на пример, међу изведеницама од глагола суфиксом *-ача*, налазе именице: *каљача, натикача, наслоњача* поред *дрљача, кухача, прибадача, тањирача, успињача, круњача* (Babić, 1986: 78). Бабић је најдоследнији у навођењу примера када даје и њихову парафразу, као код деривата изведених суфиксом *-лица*: ‘направа за и’, где је *и* глаголска именица глагола који је у основи изведенице: *блањалица* → *направа за блањање* (Babić, 1986: 157; Babić, 2002: 189).

У *Хрватској граматичи* (Barić i dr., 1997: 316) и *Приручној граматичи хрватскога књижевног језика* (Barić i dr., 1979: 252) издвојена је категорија суфиксалних деривата под називом именице за ствари, уз напомену да су многи називи за ствари повезани истим творбеним средством и истим творбеним значењем па чине, шире или уже, значењске подскупине (Barić i dr., 1979: 252). Значењска категорија именица за ствари врло је плодна, чинећи уједно и део назива појединих струка. Најбројнију подскупину именица за ознаку ствари чине називи оруђа, справа, апарата, уређаја. Међу осталим стварима могу се издвојити мање плодне групе, нпр. називи за месо, ракију, животињска станишта, исправе, обрасци (Barić i dr., 1997: 316).

П. Мразовић такође издваја именице са значењем ствари (*варалица, пециво, плетиво, градиво*) или инструмента, тј. средства којим се врши радња (*бушилица*). Она разликује категорију ‘оно чиме се нешто ради’, коју илуструје следећим примерима: *струг, надев, накит, оков, зачин* (Mrazović – Vukadinović, 2009: 250–251).

У вези с овим проблемом главно питање се односи на утврђивање *differentia specifica* за именице типа NI у односу на све друге семантички сродне типове именица с обележјем неживо односно са значењем предмета. Наиме, основна семантичка реализација лексеме *инструмен(а)т* јесте ‘направа, уређај, апарат и сл.’, те на основу речничке дефиниције у РСЈ (2007) можемо сматрати да сви називи одређених направа, уређаја и апарата припадају именицама овога типа. Према схватању С. Бабића, оруђе је „заступник категорије *nomina instrumenti*, а обухвата појмове ових скупина: постројење, строј, уређај, апарат, механизам, справа, направа, инструмент, алат, возило” (Babić, 1986: 73; Babić 2002: 96). Наведени појмови обухваћени категоријом оруђа уједно илуструју и њен широк опсег значења.

На основу примарног значења лексеме *оруже* ‘предмет, направа за рад, за обављање каквог посла, алат’ (РСЈ: 2007), добијамо једно од главних обележја NI – предмет за обављање каквог посла, а не било који предмет којим се изводи каква радња. У том смислу издвајају се радње које се реализују уз помоћ предмета чији су називи у домену NI. То су у првом реду

неке производне и занатлијске делатности за чију реализацију је неопходан одређени алат. Именице којима се означавају такви предмети представљају језгро ове семантичке скупине. Њима је блиска лексичка група којом су обухваћени називи разних мерних инструмената. Називи предмета и уређаја за свакодневну употребу, такође, припадају категорији NI. За утврђивање концептуалне вредности NI важна је и карактеристика девербатива коју наводи Стевановић – нешто што омогућава вршење радње садржане у мотивном глаголу (Стевановић, 1950: 186).

К. Трајкова каже да под инструментима можемо сматрати само предмете који су настали као резултат човекове делатности или материје које служе као средство за вршење радње (Трајкова, 2008: 7). Именице којима се означавају предмети с таквом функцијом представљају типичне NI. Полазећи од тог прототипичног значења, NI се могу дефинисати као речи којима одговара парафраза: *оно чиме се изводи / оно што служи за извођење какве активности*, а то су називи оруђа *sensu stricto*, али поред њих овде се могу сврстати и називи машина, механизма и њихових делова, материја и материјала помоћу којих се обавља какав посао, као и називи возила (Кулиговска, 2010: 117). Како је овом категоријом обухваћен непрегледан број номинационалних јединица с различитим деривационим статусом, и како су семантичке границе међу њима тешко утврдиве, боље је именице овога типа одредити као оне с инструменталним и оне с опредмећеним значењем.

ДЕРИВАЦИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ NI⁵

1. Продуктивни суфикси у деривацији NI⁶

1.1. Суфикси *-ач* и *-ивач*. Грађа показује да је у творби NI високо продуктиван суфикс *-ач*.⁷ Он се удружује с основама транзитивних имперфективних глагола градећи именице чије се творбено значење може изразити парафразом ‘оно чиме се изводи/обавља X’ или ‘оно што служи за X’: *носач, држач, подупирач, осигурач, окидач, одвијач, отварач, затварач, грејач, брисач, стругач, секач, прекидач, утикач, исправљач, одашиљач, штампач*.⁸

Бабић наводи да је за изведенице које означавају једноставнију справу (направу), алат и ствар обичнија парафраза типа: *отварач* → *оно чиме се отвара*, или уопштено: гл. + *-ач* → оно чиме се пз.⁹ Њихова расподела зависи од тога да ли оруђе самосталније обавља радњу (*баџач*) или је само помоћно

⁵ Приказ суфикса који учествују у деривацији NI заснован је на њиховој продуктивности. Међутим, ови су подаци изведени на основу консултоване литературе и они су само делимично поуздани будући да статистичка анализа у раду није примењена. Да бисмо с високим степеном сигурности говорили о њиховој заступљености у творби именица овога типа, потребно је спровести истраживање на много ширем корпусу и исцрпном попису свих именица које припадају овој семантичкој категорији, што није постављено као циљ овога рада. Примера ради, наводимо суфиксе којима се творе именице за ствари у хрватском језику, а који су сврстани према продуктивности: *-ач* (*брисач, мијењач, носач, осигурач, прекидач, упаљач, затварач*), *-ача* (*дрљача, тањирача, кухача*), *-алка* (*хватаљка, капалка, рачунаљка, звиждаљка*), *-лица* (*бушилица, чачкалица, дизалица, гријалица, мијешалица, сијалица, стругалица, трзалица*) и *-ло* (*дизало, глачало, кухало, мјерило, њихало, појачало, рачунало, шиљило, возило*) (Babić i dr., 1997: 317). И у овом извору подаци се наводе на основу одабраних извора и без бројчаних показатеља продуктивности наведених суфикса.

⁶ Овом приликом нећемо узети у обзир творбу NI суфиксима страног порекла од којих су поједини веома продуктивни (*-тор, -атор* и *-ер*). Будући да њихово разматрање захтева посебан теоријски и методолошки приступ, њима је потребно посветити посебно истраживање.

⁷ Према подацима на основу забележених значења која су се нашла у Бабићевој грађи, најпродуктивније су изведенице са суфиксом *-ач* које означавају особу (373), а по бројности следе оне са значењем оруђа (108) (Babić, 2002: 97).

⁸ X је ознака за радњу исказану мотивним глаголом.

⁹ Скраћеница *гл.* означава основу глагола, а *пз.* означава презент мотивног глагола.

средство у извођењу радње (*секач, одвијач*) (Babić, 1986: 73). Поред тога, ове изведенице могу да означавају човека (*орач*), животињу (*касач*), оруђе (*управљач, прекидач, пригушивач*), ређе неку другу ствар (*покривач*) (Babić, 2002: 96).

Дакле, специфичност суфикса *-ач* огледа се у томе да је он високо продуктиван не само у творби NI него и у образовању агентивних именица (Barić i dr., 1997: 317), а неретко његови деривати денотирају истовремено и особу и предмет, као *управљач, носач, бројач, бријач, м(ј)ерач, м(ј)ењач, изазивач* (фотографски термин истозначан с речју *развијач*), *клизач* и сл. Управо ово својство деривата са суфиксом *-ач* указује на блискост инструменталне и агентивне категорије. Предмете из свакодневног живота означавају: *огртач, отирач, покривач, прекривач, запушач, упаљач, опасач, омотач, подметач, наслоњач, упијач*. Нешто специфичније техничко значење имају *носач, држач, подупирач, осигурач, окидач, одвијач, отварач, затварач, грејач/гријач, брисач, стругач, с(ј)екач* итд. (Клајн, 2003: 63).

С. Бабић сматра да је расподела изведеница суфиксом *-ач* у основне скупине (особа, особа и животиња, ствар, особа и ствар) једним делом условљена значењем основног глагола. Када његово значење обухвата само одређено подручје, изведеница припада скупини тога подручја, нпр. *оговарати, псовати, смејати се* обухвата само човечје деловање, а *преживати* животињско и зато изведенице *оговарач, псовач, смејач* означавају само особу, а *преживач* животињу (Babić, 2002: 99). Ако нема тих ограничења, иста изведеница може означавати човека, животињу и оруђе, већ према животној стварности у којој постоји одређени појам или потреба за њим. Све те скупине, а у начелу и све изведенице, повезује опште значење ‘онај који пз.’, јер се у скупини оруђа налазе претежно предмети који производе деловање. Према томе, семантичко поље суфикса *-ач* обухвата вршиоца радње (*nomina agentis*) и оруђе (*nomina instrumenti*) (Babić, 1986: 73–76).

Код девербатива изведених суфиксом *-ач* испољава се категоријална конкурентност, међутим са становишта деривације овај је суфикс готово без конкуренције, чиме се потврђује његова доминантна функција у творби NI.¹⁰

¹⁰ Својевремено је предмет разматрања Одбора за стандардизацију српског језика био ком облику – *читач* или *читалац* треба дати предност у називу једног споменика. Одлучено је да назив треба да гласи *Споменик београдском читаоцу* јер се *читалац* везује за категорију *nomina agentis*, а *читач* за категорију *nomina instrumenti*, уз напомену да није спорно да именице на *-ач* у српском језику служе за грађење *nomina*

Суфикс *-ивач* има главну употребу на пољу технике. То је један од малобројних продуктивних суфикса у области која иначе за означавање нових појмова радије користи позајмљивање него деривацију.¹¹ Углавном су то називи справа и механизма, као *појачивач*, *усисивач*, *поништивач*, *замрзивач*, *испаривач*, *распрскивач*, *осв(ј)еживач*, *опрашивач*, *продуживач*, *убрзивач*, *усторивач*, *усм(ј)еривач* итд. (Клајн, 2003: 64).

1.2. Суфикс *-лица*. Речи изведене суфиксом *-лица* с неживим значењем односе се у првом реду на справе, уређаје, делове уређаја или предмете за свакодневну употребу: *грејалица* (*гри-*), *дизалица*, *глодалица*, *прскалица*, *бризгалица*, *гlačалица*, *с(ј)ејкалица*, *мазалица*, *шеталица*, *в(ј)ешалица*, *чачкалица*, *спајалица*, *трзалица*, *лет(ј)елица*, *жетелица*, *бушилица*, *дробилица*, *радилица*, *једрилица*, *преслица* (Клајн, 2003: 147). Значење највећег броја изведеница суфиксом *-лица* може се исказати парафразом ‘направа за и’, где је *и* глаголска именица глагола који је у основи изведенице: *блањалица* → *направа за блањање* (Babić, 1986: 157).¹² Могућа је и творбено значење ‘оно чиме се изводи/обавља X’ (*дизалица* → *оно чиме се диже*). Д. Шипка уз овај суфикс наводи само значење средства или оруђа (X-овања ГЛАГОЛ > ИМЕНИЦА *чачкалица* (= *чачк[ати]* + *лица*) (D. Šipka, 2003: 113).

agentis, па би и именица *читач* могла да се употреби са значењем *лице које чита*. Међутим, именица *читач* се у савременом српском језику последњих година све више специјализује за именовање предмета који служе за читавање. Нацрт текста одлуке припремила је Р. Драгићевић: <http://www.isj-sanu.rs/rubrike/odluke-odbora/103/2015/06/30/odluka.html>.

¹¹ Суфикс *-ивач* је продуктиван у комбинацији с основама глагола на *-авати* (*појачавати* ↔ *појачавач*) или оних који су много обичнији у облику на *-авати* (*испаравати*, пре него *испаривати*, али *испаривач*). Он је један од најјаснијих примера за перинтеграцију настао спајањем глаголског суфикса *-ива-* и агентивног *-ач* (Клајн, 2003: 64). Бабић га посебно не региструје. Код њега проналазимо само суфиксе *-ач*, *-јач* и *-ач₂*, који учествује у творби именица женског рода (Babić, 2002: 92). Он, међутим, констатује да се неке изведенице од свршених глагола или од несвршених с одбаченим *-авати*, *-ивати* у речницима упућују на ликове *-авач*, *-ивач* (*распрскач* в. *распрскивач*) (Babić, 2002: 9). Овај суфикс није заступљен ни у Шипкином *Речнику творбених форманата* (2003).

¹² Бабић наводи да су изведенице овога типа новије творбе, што показује да је тај тип у савременом хрватском језику веома плодан. Обичније су изведенице: *блањалица*, *бризгалица*, *брусалица*, *бућкалица*, *бушилица*, *будилица*, *чачкалица*, *чистилица*, *држалица*, *дробилица*, *гlačалица*, *гладалица*, *глодалица*, *гријалица*, *једрилица*, *косилица*, *кушалица*, *лебдјелица*, *летјелица*, *ломалица*, *мазалица*... (Babić, 2002: 190).

Изведенице овог семантичког типа имају конкурентне облике деривирани суфиксом *-аљка*, али су они ограничени само на основе глагола на *-ати*: *бризгаљка*, *хватаљка*, *пиштаљка*, *пуцаљка*, *штираљка*, *штраљка*. Конкурентност постоји и код истозначних деривата изведених суфиксом *-ло*, с тим да не постоје ни категоријална ни семантичка ограничења као у претходном случају. Наиме, изведенице суфиксом *-лица* означавају сложеније направе, а оне са суфиксом *-ло* једноставније (*бушилица* и *бушило*) (Babić, 2002: 190).

С обзиром на то да је суфикс *-лица* једновалентан јер се комбинује само с глаголским основама, да се њиме изводе именице с инструменталним значењем, али и именице с особом као денотатом (*ћуталица*, *свађалица*, *причалица*, *варалица*) и он, такође, указује на семантичку блискост агентивних, атрибутивних и именица с инструменталним значењем. Б. Ћорић наводи да је суфикс *-лица* у деривацији агентивних именица ниске продуктивности, „али то не значи да је формант *-лица* непродуктиван; напротив он је у неким другим семантичким подскуповима веома продуктиван (*nomina instrumenti*: *бушилица*, *чачкалица*, *мазалица*, *трзалица*, *вјешалица*)” (Ћорић, 1978: 29).

1.3. Суфикс *-ло*. Значење оруђа изведених суфиксом *-ло* налазимо у великом броју примера, не само од глагола на *-ати* него и од оних на *-ити*: *помагало*, *огледало*, *покривало*, *прекривало*, *клепало*, *бућкало*, *возило*, *пловило*, *бројило*, *млатило*, *учило*, *појачало* (Клајн, 2003: 150). Бабић даје два основна модела за творбено значење изведеница које означавају ствари. Једнима се значење може описати као: гл. + *-ло* → оно чиме се пз. (*бјелило* → оно чиме се бјели; *бројило*, *љепило*, *мјерило*, *пловило*, *возило*, *учило* итд.). Друге се могу описати по моделу: гл. + *-ло* → оно на чему се пз. (*огледало* → оно на чему се огледа) (Babić, 1986: 259; Babić, 2002: 300).

Поред творбе именица с инструменталним значењем, суфикс *-ло* гради изведенице које означавају особе (*блебетало*, *лупетало*, *мазало*, *наклапало*, *њушкало*, *пискарало*, *потуцало*), као и именице с месним (*легло*, *појило*) или апстрактним значењем (*бунило*, *расуло*, *ругло*, *видело*).

У основи деривата с људском денотацијом налазе се глаголи сличне семантике као и код деривата са суфиксом *-лица*. Иако се именице овога типа у литератури углавном тумаче као агентивне (Секулић, 1950: 178–179; Стевановић, 1950: 180–190; М. Бабић, 1967: 88–92;), оне су ипак концептуално сродније атрибутивним именицама јер означавају особе према

некој доминантној особини (*оклевало, гунђало, куњало*).¹³ Стевановић закључује да је пејоративна нијанса именица на *-ло* које означавају лица условљена посредством *nomina instrumenti*. М. Бабић наводи да пејоративност агентивних именица није садржана у самом наставку *-ло* већ у значењу основног глагола с негативном конотацијом (*базати, баљезгати, блебетати* и сл.).

1.4. Суфикси *-аљка* и *-иљка*. Суфикс *-аљка* је плодан и њиме се изводе именице од основа несвршених глагола на *-ати*. Изведенице означавају једноставне справе (*дуваљка, пуцаљка, пецаљка, штитаљка, писаљка, махаљка, закачаљка, пиштаљка, рачунаљка, штитаљка*) и делове уређаја – (*с*)*казаљка* (Клајн, 2003: 138).¹⁴ Суфикс *-аљка* служи за извођење именица са значењем средства којим се врши радња (*клизаљка, пецаљка, штитаљка*), констатује П. Мразовић (2009: 248). Клајн тумачи да је *-иљка* аналогно суфиксу *-аљка*, само од глагола на *-ити*. Његови деривати означавају справе: *носиљка, светиљка, садиљка, гасиљка* (Клајн, 2003: 139).

Ове именице су мотивисане имперфективним глаголима, како транзитивним тако и интранзитивним. Дериватима одговара парафраза: гл. + *-аљка/-иљка* → оно чиме се пз. (*писаљка* → *оно чиме се пише*). И ово су деривати с истим семантичким одликама као и деривати изведени суфиксом *-ка* и више се уклапају у парадигму именица с опредмећеним значењем.

1.5. Суфикси *-ник* и *-оник*. Суфикс *-ник* је поливалентан. Деривати изведени овим суфиксом указују на семантичку блискост *nomina agentis* и NI. У комбинацији с именичким основама суфикс *-ник* гради *nomina agentis* и изведенице с предметном денотацијом (*чајник, звучник, отпорник, пријемник, предајник* и сл.). Он је, међутим, најпродуктивнији с глаголским основама у творби изведеница с неживим значењем којих има знатно мање од агентивних: *браник, штитник, преклопник, проводник, сливник, стезник* (Клајн, 2003: 160).¹⁵ У основи ових деривата углавном се налазе имперфективни глаголи, а њима одговара парафраза гл. + *-ник* → оно чиме се пз. (*браник* → *оно чиме се брани*). Међу овим именицама има правих

¹³ Код ових се именица радња обележава као нечија квалификација и према својој изразитој придевској нијанси ове би именице пре ишле у категорију *nomina attributi* (М. Бабић, 1978: 90).

¹⁴ Бабић даје и ове примере: *бацаљка, бризгаљка, чегртаљка, хватаљка, капаљка, клепетаљка, котураљка, лежаљка, њихаљка, почиваљка, растезаљка, стезаљка, шетаљка, шкробетаљка, штрцаљка, врцаљка, звиждаљка* (Babić, 2002: 287).

¹⁵ Човека, животињу и нараву означава *преносник* (Babić, 2002: 236).

представника категорије NI (*пријемник, предајник*), али има и примера с одређеним значењем (*чајник, стезник*).

За разлику од суфикса *-ник*, суфикс *-оник* је једновалентан. У споју с основном глагола гради изведенице с називима уређаја: *умиваоник, хладионик, св(ј)етионик, сушионик, горионик* (Клајн, 2003: 161).

1.6. *Нулти суфикс (-∅)*. Изведенице нултим суфиксом од глагола имају апстрактно и конкретно значење. У апстрактном значењу именице ове творбе глаголску радњу, стање и збивање.¹⁶ У конкретном значењу денотирају ствар и место, а ређе особу, животињу, биљку и именицу са збирним значењем (Babić, 1986: 295). Ствар означава као последицу глаголске радње или оно што омогућује остварење радње. Творбено значење им се може описати по моделу: а) гл. + \emptyset → оно чиме се пз. (*струг, шмрк, налит, огрев, омот, облог, повој, премаз, завој*); б) гл. + \emptyset → оно што се пз. (*изум, нацрт, налаз, намаз, налит, производ*); в) гл. + \emptyset → оно што пз. (*отпад*).

И јединице настале сложено-суфиксалном творбом често означавају разне ствари, па им стога одговарају различите парафразе: и.¹⁷ + о + гл. + \emptyset → оно чиме се пз. и/ном. (*грудобран, путоказ, водовод*). Такве су и сложенице са *-мер* у другом делу, а означавају разне справе (*брзиномер, топломер*). Део сложеница са *-бран* значи → оно чиме се брани од и/ген. (*бладобран, кишобран*).

У вези с изведеницама нултим суфиксом Клајн истиче да је корисније уместо категорије *nomina instrumenti*, коју даје И. Грицкат, увести категорију изведеница заснованих на инструменталном значењу (по Бабићу „оно чиме се пз.”) или уопште категорију одређених значења (*повез, повој, облог, покров, оклоп, омот, поруб, обруб, нанос, украс, налит, зачин, оков, премаз, огр(ј)ев* и сл.). Оне се значењем никада много не удаљавају од глагола, и зато је врло мало изведеница које значе одређен предмет (нпр. *излог, завој, доглед*),

¹⁶ Према Бабићу, изведеница од непрефиксираних глагола могу се по значењу разврстати у неколико подгрупа. Како те подскупине нису одређене према трајању и начину радње, него према семантичкој сфери којој припада и основна реч, та подела има само условно значење: да покаже карактеристичне скупине, а не да даје чврсто одређене семантичке групе као јасно одређене категорије ове творбе (Babić, 2002: 339).

¹⁷ Скраћеница *и.* означава именичку основу.

а знатно више оних које обухватају скуп предмета са заједничком особином: нпр. *зачин* је све оно чиме се може зачинити храна (Клајн, 2003: 216).¹⁸

1.7. Суфикс *-ка*. У споју с глаголским основама суфикс *-ка* гради јединице разноврсног значења. Учествује у поименичавању глаголске радње (*набавка, поправка*), а његови деривати могу да означавају и предмет или резултат радње (*пошиљка, сплетка*). У основи прве групе девербатива налазе се углавном перфективни глаголи, док се у основи именица које припадају другој групи могу наћи глаголи оба вида, и то углавном транзитивни. Доста је речи са значењем предмета: *дрика, спојка, закивка, закачка, простирка, навртка, дирка, црпка, звечка* (Клајн, 2003: 135), а Бабић даје и *кришка, сјечка, снимка, запршка* (Бабић, 2002: 285). Међу Клајновим и Бабићевим примерима готово да нема правих NI, већ су то деривати с опредмећеним значењем. Они немају склоности ка семантичком померању које је праћено категоријалним и денотативним изменама.¹⁹

С. Бабић (1986: 246; 2002: 285) даје следећу парафразу за изведенице које означавају ствари: гл. + *-ка* → оно чиме се пз. (*црпка, репетирка, дојка, исклопка, преклопка, примка*) или: гл. + *-ка* → оно што се пз. (*пошиљка, простирка*); гл. + *-ка* → оно у чему се пз. (*купка*).

За разлику од српског, у руском језику, на пример, суфикс *-ка* је веома продуктиван у творби именица са значењем оруђа за рад. Из лексичког значења оруђа развија се: а) значење саме радње (*конопатка, маскировка*), б) месно значење (*гладилка, парилка*), в) значење лица (*резалка, хлеборезка*) (Кулиговска, 2010: 120).

1.8. Суфикс *-иво*.²⁰ Суфиксом *-иво* се од глагола творе изведенице с конкретним значењем: средство којим се врши радња, грађа помоћу које се

¹⁸ У вези с глаголском мотивацијом именица значајно је да се код изведеница нултим или неким другим суфиксом срећу слична значења: а) значење процеса радње и б) остала значења (резултат радње, објекат радње, средство радње, место радње и сл.) (Анчић-Обрадовић, 1975: 16).

¹⁹ Суфикс *-ка* с основом глагола само по изузетку гради именице са значењем особе (*сервирка*).

²⁰ И. Клајн наводи да је суфикс *-иво* данас непродуктиван и да је сачуван у релативно малом броју именица старијег постања (2003: 79). У тумачењу овог суфикса и навођењу примера Клајн се позива на рад М. Шипке (1962) и на податке које наводи Стевановић (1964: 477–478). Када је реч о тумачењу значења деривата и навођењу примера изведених суфиксом *-иво*, И. Клајн се, такође, базира на поделу предочену у поменутом раду М. Шипке, уз напомену да би се основним могло сматрати значење грађе, материје, материјала, као у *градиво, гориво, ђубриво, гнојиво, мазиво* и сл. Из

врши радња и резултат радње: *гориво*, *мазиво*, *плетиво*, *штиво*, *везиво* (Babić, 1986: 269; Babić, 2002: 311). М. Шипка запажа да су значења именица на *-иво* различита. Једну групу чине оне са значењем средства – у ширем и ужем смислу – којим се врши радња означена у глаголској основи: *гнојиво*, *ђубриво*, *кресиво*, *мазиво*, *сјечиво*, *стреливо*, *ждериво* ‘оно помоћу чега се ждере, органи за ждерање’. Овим именицама углавном одговара парафраза: гл. + *-иво* → оно чиме се пз. (*кресиво* → оно чиме се креше).

Другој групи припадају именице које означавају материјал помоћу кога се врши радња означена у основи глагола: *гориво* ‘материјал за горење’ и *градиво* ‘материјал помоћу којег се гради’. Именице на *-иво* најчешће показују резултат радње означене глаголском основом (па и саму радњу): *бериво*, *мељиво*, *плетиво*, *пециво* ‘резултат радње, оно што се испече, али и ситно печено тесто’, *ткиво* ‘испрва: резултат ткања’, *вариво*. Овим именицама идентификује се и предмет радње означене у глаголској основи: *једииво*, *пиво*, *штиво*, а свима одговара парафраза: гл. + *-иво* → оно што се пр. (*плетиво* → оно што се плете). Врло је мали број именица на *-иво* са значењем места вршења радње означене глаголском основом: *јагњиво* (М. Шипка, 1962–1963: 78–81).

1.9. Суфикс *-ача*. Изведенице од глагола значе направе: *дрљача*, *каљача*, *кухача*, *натикача*, *прибадача*, *тањирача*, *успињача*, *круњача*, *наслоњача*, *равњача*, *сапуњача* (Babić, 1986: 78; Babić, 2002: 102), а Клајн даје и *вејача/вијача* (назив за разне справе које служе за вејање), *равњача* и констатује да би називи предмета могли бити NI. Донекле блиске називима оруђа јесу *успињача*, *повезача* (марама) и *натегача* (= *натега*, цев за извлачење течности из бурета) (Клајн, 2003: 65). Именице од глагола са значењем људског бића биле би *nomina agentis*, али су оне малобројне (*нарикача*, *удавача*).

1.10. Суфикс *-(а)к*. У комбинацији с глаголском основом деривати изведени суфиксом *-(а)к* углавном означавају глаголску радњу (*боравак*, *опоравак*), завршен чин (*улазак*, *обилазак*), а многе изведенице имају мање или више предметно значење (*трошак*, *добитак*, *учинак*). Релативно је мали број именица које означавају средство, алатку (*ваљак*, *тучак*, *држак*, *пловак*, *л(и)јевак*, *л(и)јепак*) или орган за вршење радње – *пипак* (Клајн, 2003: 26). Према Бабићу, значења именица изведених суфиксом *-(а)к* с глаголском

значења материјала природно произилази значење предмета радње (*предиво*, *штиво*), као и значење производа или резултата радње (*вариво*, *пециво*, *бериво*), а значење средства имамо једино у *с(ј)ечиво* и у данас ретком *кресиво* (Клајн, 2003: 80).

основом може бити конкретно или апстрактно, што зависи од значења основног глагола и повезивања значења за конкретан или апстрактан појам. Конкретна значења најчешће означавају различите ствари настале деловањем глаголске радње (*изрезак* → *оно што се изреже*) (Babić, 1986: 83; Babić, 2002: 107). Међутим, само именице којима одговара парафраза гл. + -ак → оно чиме се пз. (*ваљак* → *оно чим се ваља*) могу се сврстати у категорију NI (*држак, лепак, левак*).

2. Непродуктивни суфикси у деривацији NI

У творби NI учествују суфикси с јединачном фреквенцијом: *-агија* у *чешагија*,

-овило у *мотовило*, *-ашка* у *љуљашка*. Именице овог семантичког типа граде се и следећим суфиксима, али само по изузетку: *-њак* у *хладњак*²¹, *-ар* у *рачунар*. Бабић наводи и *виљушкар* (строј),²² *гусеничар* (трактор); *-тва* у *бритва*, *-еж* у *бодеж*, *-ачка* у *играчка*, *-ушка* у *вртушка* и *ваљушка*, *-ало* у *гудало*, *-ља* у *држала*, *-авник* у *послужавник*, *-уља* у *грабуља* (Babić, 1986: 101). И суфикси *-ај* и *-јај* ретко граде изведенице са значењем ствари: *намјештај*, *уређај* (Babić, 1986: 81), док се суфикс *-ла* у дериватима са значењем оруђа, јавља само у *свирала*, *метла*, *тесла* (Клајн, 2003: 142).

ЗАКЉУЧАК

У општој категорији NI постоје две основне групе девербатива. Прву групу чине јединице с инструменталним а другу с опредмећеним значењем. Именице с опредмећеним значењем имају обележје [- живо], али их од првих разликује то што оне именују предмете који нису у функцији обављања или реализовања какве радње. То су, у првом реду, називи предмета из семантичких скупина хране (*зачин*, *пециво*, *вариво*), одеће (*натикача*), обуће (*каљача*), намештаја (*наслоњача*) или представљају резултат или предмет одређене радње (*трошак*; *плетиво*). Репрезентативни представници инструменталне категорије јесу називи оруђа, а њу чине поткатегорије с дериватима који означавају уређаје, апарате, механизме, справе, алат, возила,

²¹ Од глаголских основа су свакако *једњак* и *шtedњак* (приближан превод немачког *Sparherd*), а по смислу овде припада и *хладњак* (тешко би се могло дефинисати помоћу придева *хладан*) (Клајн, 2003: 36).

²² „Будући да суфикс *-ар* означаје особе по саставу, не ваља њиме творити именице које означају ствари ако нема посебних разлога за то” (Babić, 1986: 101).

као и називи средстава којима се врши радња. Њихово творбено значење може се изразити следећим парафразама: а) направа за и²³ (*бушилица* → *направа за бушење*); б) оно чиме се нешто ради (*бушилица* → *оно чиме се буши*); в) оно што служи за х/и²⁴ (*бушилица* → *оно што служи за бушење*; *затварач* → *оно што служи за затварање*).

Творбена структура, као и семантички садржај који се преноси у деривате с инструменталним значењем, указују на блискост инструменталне и агентивне категорије. Поред тога, поједине изведенице имају више конкурентних значења, па би једна изведеница ишла у више категорија, *бацач диска* (човек), *бацач* – направа (катапулт), апарат (*бацач пламена*), оружје (*бацач мина*) (Babić, 1986: 75). Ипак разврставање у подкупине има смисла јер указује на широк опсег значења категорије оруђа.

НИ испољавају семантичку блискост с органима човека или животиње чији се називи деривирају истим суфиксима (*типак*, *једњак*; *стопало*; *јајник*; *дојка*; *било*, *чуло*; *дизач*, *пругач*, *савијач* [називи мишића]). Ове су семантичке везе логичне јер човек, као и оруђе (у најширем смислу), учествује у реализацији одређене радње, а делови тела попут оруђа имају исту функцију у обављању какве радње.

У категорији НИ поједини суфикси успостављају конкурентни однос. У таквој су вези суфикси *-ач*, *-ак* и *-ка* (*држач* : *држак* : *дрика*); *-ач* и *-ло* (*појачавач* : *појачало*, *покривач* : *покривало*, *прекривач* : *прекривало*, *бројач* : *бројило*); *-ло* и *-лица* (*глодало* : *глодалица*, *дизало* : *дизалица*, *гачало* : *гачалица*); *-ло* и *-љка* (*цедило* : *цедиљка*); *-лица* и *-иљка* (*садилица* : *садиљка*, *гасилица* : *гасиљка*). Јединице овог семантичког обрасца изведене суфиксом *-лица* имају упоредне изведенице у чијој су структури суфикси *-аљка/-иљка* и *-ло*. Изведенице суфиксом *-аљка/-иљка* ограничене су само на основе глагола на *-ати*: *бризгаљка*, *хватаљка*, *пиштаљка*, *пуцаљка*, *штитаљка*, *врцаљка* а означавају једноставнију справу и у већини су обичније од изведеница са суфиксом *-лица*. Упоредне изведенице суфиксом *-ло* немају таква ни категоријална ни семантичка ограничења. У деривационом систему постоји тенденција да изведенице суфиксом *-лица* означавају сложенију направу, а изведенице суфиксом *-ло* једноставнију (*бушилица* – *бушило*, *гачалица* – *гачало*, *млатилица* – *млатило*) или да разграниче потенцијално синонимна значења (*бућкалица* – *бућкало*, *дизалица* – *дизало*, *држалица* – *држало*).

²³ Скраћеницом *и* означена је глаголска именица мотивног глагола.

²⁴ Скраћеница *х/и* означава мотивни глагол или глаголску именицу мотивног глагола.

Одређени суфикси доприносе семантичком разједначавању деривата и спецификацији значења па и денотата за који се дериват везује: *-лица* и *-ло* у *вешалица* и *вешало* – оба деривата с предметним значењем; *-лица* и *-лац* у *жетелица* и *жетелац* – инструментално и агентивно значење, при чему је изражена дистинктивна функција суфикса јер промену значења прати промена денотата. Одличан пример за наведену појаву представљају примери *читач* и *читалац*. Чак и када се односи на човека, именица *читач* неупоредиво чешће означава особу која чита наглас, за друге, можда и механички (без разумевања прочитаног јер чита другоме у својству спикера).

Бабић наводи следеће примере, уз напомену да „каткад ријеч за оруђе није у нормалној употреби или је обичнија друга: *бројач* и *бројило*, *бушач* и *бушилица*, *глодач* и *глодалица*, *бријач* и *бритва*, *брисач* и *брисало*, *дизач* и *дизало*” (Babić, 1986: 75).

Мотивни глаголи у именичке деривате NI преносе целокупан семантички садржај, о чему сведоче творбене парафразе. Ове именице се углавном граде од имперфективних глагола, што је повезано с наменом предмета из категорије NI, будући да се они користе у понављању радње, чиме се остварује континуитет односно трајност у времену (видети коментар уз суфикс *-ач*).

Gordana Štasni

NOMINA INSTRUMENTI IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper examines the conceptual value of *nomina instrumenti* (NI) type of nouns, as well as their basic semantic and derivational characteristics, with the aim of establishing the distinctive features on the basis of which NI are distinguished from the other nouns denoting instruments. Their derivational structure, as well as the semantic content which is transferred to the derivatives with instrumental meaning, shows the closeness between instrumental and agentive categories. NI display semantic closeness to the human and animal organs whose names are derived from the same suffixes (*pipak*, *bilo*, *čulo*, *pružać* [a muscle]). These semantic connections are logical since human beings, as well as instruments (in the widest sense), participate in the realization of certain actions, while the body parts have the same function in performing some actions or functions just like tools.

In the NI category, there are certain suffixes which create competitive relations. Those relations are created by the suffixes *-ač*, *-ak* and *-ka* (*držač* : *držak*; *drška*); *-ač* and *-lo* (*pojačavač* : *pojačalo*, *pokrivač* : *pokrivalo*, *prekrivač* : *prekrivalo*, *brojač* : *brojilo*); *-lo* and *-lica* (*glodalo* : *glodalica*, *dizalo* : *dizalica*, *glačalo* : *glačalica*); *-lo* and *-iljka* (*cedilo* : *cediljka*); *-lica* and *-iljka* (*sadilica* : *sadiljka*, *gasilica* : *gasiljka*). Certain suffixes contribute to the semantic disambiguation of the derivatives and the specification of meaning, as well

as of the denotates to which the derivative is connected: *-lica* and *-lo* in *vešalica* and *vešalo* – both derivatives with instrumental meaning; *-lica* and *-lac* in *žetelica* and *žetelac* – instrumental and agentive meanings.

Motive verbs transfer the whole semantic content to the nominal derivatives NI, which is evidenced by periphrastic patterns. They are mostly formed from imperfective verbs, connected with the function of the object from NI category, since they are used in repeating the action, which provides the continuity that is, permanence in time (see *-ač*).

Keywords: nomina instrumenti, conceptual value, word formation patterns, the Serbian language.

ЛИТЕРАТУРА

- Ančić-Obradović, M. (1975). Sufiksalna tvorba pomoću nulte sufiksacije. *Književni jezik*, 4/1–2, 7–18. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Babić, M. (1967). Nomina agentis izvedene sufiksom *-lo*. *Naš jezik*, 16/1–2, 84–92. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Babić, S. (1986). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Globus.
- Babić, S. (2002). *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Treće, poboljšano izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Globus – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barić, E. i dr. (1979). *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, E. i dr. (1997). *Hrvatska gramatika*. II promijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Ćorić, B. (1978). Nomina agentis na *-lica* s posebnom nijansom značenja. *Književni jezik*, 1, god. VII, 24–32. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Gortan Premk, D. (2004). *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Knjiga je štampana ćirilicom.)
- Kaszewski, M. (2014). *Kategoria pojęciowa nomina instrumenti w polszczyźnie XVI wieku*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej.
- Kiršova, M. (1998). *Nomina agentis i nomina instrumenti u srpskom i ruskom književnom jeziku*. Podgorica: ODP Štamparija Trebinje.
- Klajn, I. (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo – sufiksacija i konverzija*. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU. (Knjiga je štampana ćirilicom.)

- Kuligowska, K. (2011). Złożone nazwy środków czynności we współczesnym języku rosyjskim i ich polskie ekwiwalenty. *Acta Polono-Ruthenica*, 16, 361–369.
- Kuligowska, K. (2014). Kategoria słowotwórcza w strukturalizmie i w językoznawstwie kognitywnym (na przykładzie kategorii nomina attributiva i nomina instrumenti). *Acta Neophilologica*, 16/1, 65–75.
- Кулиговска, К. (2010). Nomina instrumenti с суффиксом -к(а) в современном русском языке. *Studia rossica posnaniensia*, 25, 115–121.
- Mrazović, P. – Vukadinović, Z. (2009). *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Oczkova, B. (1977). *Nomina Instrumenti We Współczesnym Języku Serbsko Chorwackim*. Wrocław: Zakład Narodowy im Ossolińskich.
- Rečnik srpskoga jezika* (2007). Novi Sad: Matica srpska. (Rečnik je pisan ćirilicom.)
- Sekulić, I. (1950). Imenice koje se svršavaju na *-lo*. *Naš jezik*, 1/ 5–6, 178–179. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Stevanović, M. (1950). Postanak i značenje imenica na *- lo*. *Naš jezik*, 1/5–6, 180–190. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Šipka, D. (2003). *Rečnik tvorbenih formanata*. Beograd: Alma.
- Šipka, M. (1962–1963). Tvorba i značenje imenica na *-ivo*, *Jezik*, 10/3, 76–81. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Šmilauer, V. (1971). *Novočeske tvoření slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Trajkova, K. (2009). *Nomina instrumenti vo makedonskite crkvenoslovenski tekstovi*. Skopje: Institut za makedonski jazik „Krstе Misirkov”. (Rad na makedonskom je štampan ćirilicom.)

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

Радослав Љ. Ераковић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 821.164.41.09"18"
DOI: 10.19090/gff.2017.1.359-375
Оригинални научни рад

У ПОТРАЗИ ЗА „ИЗГУБЉЕНИМ“ ИДЕНТИТЕТОМ АТАНАСИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА СЕКЕРЕША

Атанасије Димитријевић Секереш (1738–1794) био је један од најученијих Срба у другој половини 18. века. Међутим, веома је тешко издвојити личност која је међу нашим грађанством и свештенством у ондашњој Аустрији била омраженија од бечког цензора српских књига и Доситејевог дугогодишњег пријатеља. Иако је управо познанство са Доситејем Обрадовићем (1739/1740–1811) један од кључних разлога због којег његово име данас није препуштено потпуном забору, славни српски просветитељ није био одговоран за то што је Атанасије Димитријевић Секереш готово двадесет година био *persona non grata* међу својим сународницима. Потрага за одговором на питање како је име даровитог полиглоте крхког здравља постало крајем 18. века синоним за неопростиво издајство, готово равно оном које је (наводно) починио Вук Бранковић, представља проблемску основу нашег истраживачког подухвата.

Кључне речи: Атанасије Димитријевић Секереш, Доситеј Обрадовић, Марија Терезија, просветитељство, српска књижевност 18. века, цензура, идентитет

Атанасије Димитријевић Секереш (1738–1794) био је један од најученијих Срба у другој половини 18. века. Међутим, без обзира на то што је припадао културној елити терезијанско-јозефинске епохе, веома је тешко издвојити личност која је била – нарочито међу нашим грађанством и свештенством у ондашњој Аустрији – омраженија од бечког цензора и Доситејевог дугогодишњег пријатеља. Иако је управо познанство са Доситејем Обрадовићем (1739/1740–1811) један од кључних разлога због којег његово име данас није препуштено потпуном забору, морамо нагласити да *сербски Сократ* није био одговоран за то што је Атанасије Димитријевић Секереш готово двадесет година био *persona non grata* међу својим сународницима. Узмемо ли у обзир чињеницу да је чак и митрополит карловачки Вићентије Јовановић Видак (1730–1780) полагао велике наде у младог и амбициозног свештеника из Ђура, сасвим је разумљиво због чега његови угледни савременици и пријатељи, попут Доситеја Обрадовића, нису могли ни наслутити да ће Атанасије Димитријевић Секереш бити упамћен као

* rasha@ff.uns.ac.rs

личност коју су, у подједнакој мери, презирали Срби у Будиму, Темишвару, Новом Саду и Земуну. Потрага за одговором на питање због чега је име даровитог полиглоте крхког здравља крајем 18. века било синоним за неопростиво издајство, готово равно оном које је (наводно) починио Вук Бранковић, представља проблемску основу нашег истраживачког подухвата.

Прилично оскудни подаци о његовој младости у родном Ђуру, не откривају нам разлог због којег је Атанасије Димитријевић Секереш, у зрелим тридесетим годинама, донео контроверзну одлуку да пређе из православља у римокатоличанство. Прецизније, темељна реконструкција главних догађаја из његовог приватног живота, упућује на закључак како није било никаквих драматичних одступања у односу на духовно сазревање његових савременика, попут Павла Јулинца (1731/1732–1785) и Јована Мушкатиновића (1743–1809), који су такође били студенти Евангелистичког лицеја у Пожуну (Братислави).¹ Чињеница да је велики број припадника наше интелектуалне елите похађао протестантске школе у Словачкој, посебно током 18. и у првој половини 19. века, посредно нам открива колико су се Срби у Аустрији опирали унијаћењу. Поред тога што су желели да им обезбеде квалитетно образовање (преводиоц Мармонтеловог *Велизара*, Павле Јулинац, научио је француски управо током школовања у Пожуну), српски трговци, свештеници и официри слали су своју децу у Пожун, Модру и Кежмарк јер су (оправдано) страховали од верске индоктринације, коју је широм Царства спроводио римокатолички клер. С обзиром на вишевековну историју теолошких расправа, политичких и војних сукоба између „лутерана“ и „паписта“, немамо разлога да верујемо како су пожунски професори усадили младом Атанасију Димитријевићу Секерешу идеју да је папа једини легитимни наследник Светог Петра.

Незадовољство сопственим друштвеним и материјалним статусом такође није могло бити повод за прелазак у другу веру. Наиме, убрзо након

¹ Генерације пожунских ђака носиле су, поред осталог, у свом образовању и једно заједничко обележје – свршени лицејци, духом полетни и науком оплођени, дали су тон својем времену јасним и практичним циљевима у вези с просвећивањем народа и буђењем грађанске свести. То је несумњиво знамење школе из које су потекли, али свему томе треба тражити узроке и на другим странама, у времену у којем су живели и у средини у којој су се формирали. А средина у Пожуну била је немачка колико и словенска, протестантска, верски толерантна, грађански издиференцирана и национално либерална. (Маринковић, 2008а: 8)

повратка са школовања, он је 1759. године постављен за свештеника при храму Светог Николе у Ђуру (Костић, 1952: 53). Омогућивши неочекиваном Атанасију Димитријевићу Секерешу да обавља свештеничке дужности, епископ Дионисије Новаковић (1705–1767) прекршио је једну од важних одредаба канонског права, према којој православним свештеницима није дозвољен (формални) целибат. Међутим, крајње неуобичајена одлука будимског владике не може бити протумачена као последица нехата или незнања, јер је Дионисије Новаковић био један од најобразованијих српских теолога и црквених проповедника у 18. веку.² Учинивши тако велик уступак младом и за брак (доситејевски) незаинтересованом Секерешу, владика Дионисије је показао својим савременицима колико му је било стало до тога да чак и мале парохије, укључујући оне на ободима тадашњег етничког простора, добију образоване свештенике и заштитнике православне вере (Дионисије Новаковић је, срећом, умро пре него што је његов штићеник постао „трофејни“ преобраћеник бечког двора).

Након десетак година проведених у провинцијском Ђуру, Атанасије Димитријевић Секереш обрео се у Бечу, једној од највећих културних метропола осамнаестовековне Европе. Захваљујући личној интервенцији угледног темишварског владике и будућег митрополита, Вићентија Јовановића Видака, парох из Ђура је постављен почетком 1772. године за капелана цркве Светог Ђорђа у престоници аустријског царства. Свега неколико месеци касније, прихватио је дужност цензора за српске књиге у чувеној Курцбековој штампарији.³ Годишња новчана надокнада, која му је по

² Један од најугледнијих познавалаца историје Карловачке митрополије и Српске православне цркве, Димитрије Руварац (1842–1931), описао је владика Дионисија Новаковића као првог ученог српског богословског књижевника (Руварац, 1924: 216). Тек када узмемо у обзир чињеницу да је Димитрије Руварац у својим стручним радовима био шкрт на похвалама колико и његов данас много познатији брат, пргави и бриљантни историчар Иларион Руварац (1832–1905), постаје јасно колико је Димитрије Руварац ценио духовну и литерарну заоставштину угледног будимског владике. (оп. а.)

³ Илирска дворска депутација је, дакле, 8. децембра 1769. донела одлуку о отварању штампарије за штампање књига на грчком, илирском, српском, румунском и јерменском језику, на чијем је челу био Јозеф фон Курцбек (Joseph von Kurzböck), који је већ био запослен у универзитетској штампарији у престоници: све књиге намењене православним поданицима морале су да се штампају искључиво у овој радионици и да добију митрополитово одобрење. Наставници су могли да користе искључиво текстове штампане у Курцбековој штампарији која је држала и монопол

налогу Илирске дворске депутације била додељена за обављање цензорске службе (Ивић, 1956: 55), потврђује оправданост наше претпоставке да сиромаштво није могло бити разлог за напуштање православне вере. Изузмемо ли његове повремене жалопојке због тога што је морао да дели стан са својим црквењаком (Костић, 2010: 276–277), царски чиновник Секереш никада није био изложен материјалним недаћама, попут оних које су отерале у прерану смрт Захарија Орфелина (1726–1785), Алексија Везилића (1753–1792), Павла Соларића (1779–1821), као и многе друге његове савременике, чије је стваралаштво оставило неизбрисив траг у историји српске културе.

Поред свакодневног обављања свештеничких и цензорских дужности, Атанасије Димитријевић Секереш је слушао предавања из филологије, филозофије и канонског права на Бечком универзитету. Чињеница да је похађао наставу из области канонског права код професора Павла Јозефа Ригера (1705–1775), родоначелника терезијанских реформи и горљивог поборника цезаропопизма, омогућава нам да схватимо како се богобојажљиви паланачки поп преобразио у ауторитативног бечког бирократу. Његов успон у чиновничкој хијерархији Царства настављен је већ наредне године. Средином новембра 1773. заменио је Адама Франца Колара (1718–1783) на месту суперревизора у Курцбековој штампарији, што је значило да ниједан рукопис на „илирском“ (српском и хрватском), „валахијском“ (влашком, односно румунском), грчком и јерменском језику није могао бити штампан и дистрибуиран без његове писмене дозволе. На основу захтева грофа Франца Ксавера Колера, веома моћног председника Илирске дворске депутације, Атанасије Димитријевић Секереш је крајем 1774. године разрешен дужности парохијалног свештеника, како би у потпуности могао да се посвети цензорским обавезама. Интересантно је да у доступној архивској грађи нема апсолутно никаквих сведочанстава о томе да се он, макар формално, побунио због тога што му је, по налогу власти, одузето пастирско стадо (Ивић, 1956: 53–97). Како бисмо у потпуности објаснили колико је његово ћутање, барем у овом случају, било необично, морамо нагласити да је дужност капелана бечког храма Светог Георгија тада била веома пожељна синекура, нарочито за свештенике чије су парохије биле у домету турске артиљерије из Босанског и Београдског пашалука. Према нашем мишљењу, његово (беспоговорно) поковање захтеву председника Илирске дворске депутације, требало би

над увозом књига из иностранства, што је било дозвољено само у изузетним случајевима. *Privilegium privativium*, додељен је аустријском штампару царским указом од 14. фебруара 1770, важио је двадесет година. (Фин, 2015: 42–43)

протумачити као доказ да је кидање духовних веза са вером – у којој је рођен и васпитан – почело убрзо након пресељења у Беч, а не „изненада“ средином 1776. године (Костић, 1952: 54). Као што смо већ нагостили у претходним сегментима рада, најдраматичнији догађај у животу Атанасија Димитријевића Секереша одиграо се средином јуна 1776. године. Он је тада обнародовао своју (контроверзну) одлуку да пређе из православља у римокатоличанство. Морамо нагласити да је наша уводна напомена о крхком здрављу бечког цензора проистекла управо из анализе садржаја поверљивог извештаја грофа Колера, упућеног царици Марији Терезији 22. јуна 1776. године. У овом документу је, бирократски педантно, назначено да се „Атанасиус Деметрович“ одриче православља не само због разлога духовне природе, него и због тога што „грчки“ строги пост шкоди његовом слабом здрављу:

Nun hat dieser Mann numehro di Auskunft dahin erstattet, dass er über die gepflogene reife Überlegung nicht nur allein auf die Ablegung seiner Irrlehren standhaft und mächlich beharre und vollends die Lehre der römisch – katholischen Kirche innen habe, sondern auch dass er fortan bey seinem Entschluss nicht zur griechischen sondern zur lateinischen Kirche überzugehen, von darumen beharre, weilen er erstens hiezu einen wahren innerlichen Antrieb und Gewalt verspüre, die er so wie die erhaltene Erkenntnuss der Warheit nicht anders dann als eine götliche ihn seiner Seligkeit zu führende Gnade aufnehmen könne, weilen er zweytens gemäss seiner Gesundheits – Umständen die strenge Fasten der griechischen Kirche unmöglich beobachten, folglichen die Profess einer Kirche ablegen würde, deren Geseze er sogleich bey dem ersten Schritte von sich ableiten müste, weilen drittens er Gott, der Kirche und Euer Mayestät unter denen unirten seine Dienste nicht wohl anders als etwo auf einer Pfarr würde leisten können, allwo mit Anstrengung seiner Gesundheits – Kräften er dem Andrigen oder benachbarter oder an dem nemlichen Orte angesüdelter nicht unirter Glaubensverwandten, vielfältigen Beredungen zur Rücklehre und sonstigen gefährlichen Zumuthungen ausgesetzt würde, endlichen viertens der Wahrheit und Gründlichkeit der lateinischen Kirche so sehr überzeuget seye, dass er auch in den äusserlichen, zum wesentlichen der Religion zwar nicht gehörigen und also in sich selbst gleichgültigen Gegenständen mit dieser Kirche eines Sinnes zu seyn sehlichst wünsch (Ивић, 1956: 81–82).⁴

⁴ Превод: Сада је овај човек [Атанасије Димитријевић Секереш] штавише известио да кроз темељно и зрело размишљање, чврсто и мушки, остаје при ставу да се не одриче само својих лажних учења, него и да поседује у себи учење Римокатоличке цркве, као и да ће и даље следити своју одлуку преласка не у Грчку [православну] већ у Латинску [римокатоличку] цркву. Убеђен је у своју одлуку јер: као прво, у себи осећа

Сасвим очекивано, његова кратка „административна“ изјава – у којој је признао папу за правог и јединог поглавара свих хришћана – одмах је (зло)употребљена у пропагандне сврхе (Костић, 2010: 281). По налогу бечког надбискупа Кристофа Антона Мигација (1714–1803), врло утицајног саветника царице Марије Терезије (1717–1780), „покајничка“ декларација Атанасија Димитријевића Секереша је умножена и разаслата широм Аустрије, како би сви поданици сазнали за „грандиозну“ победу римске курије над православним „шизматичима“. Иако су малобројни познаваоци бурног живота Атанасија Димитријевића Секереша покушавали да разјасне узроке његовог конвертитства (Костић, 1952; Купрешанин, 1961), никада до сада није пружен задовољавајући одговор на питање да ли је он био само жртва политичких махинација надбискупа Мигација. С обзиром на то да је образовани Секереш био одличан познавалац канонског права (митрополит Вићентије Јовановић Видак му је због тога почетком 1775. нудио место у црквеном суду), он свакако није могао бити тако лако заведен, попут гладних далматинских Срба из чувене приповетке Симе Матавуља *Пилипенда* (Матавуљ, 1901). Уместо подстицања хипотетичких расправа о томе да ли је Доситејев заборављени пријатељ био инфантилни занесењак или прагматични скоројевић, сматрамо да би требало много већу пажњу посветити недовољно проученим писаним сведочанствима из 18. века, попут приватног писма које је Атанасије Димитријевић Секереш упутио папи Пију Шестом (1717–1799), у јануару 1777. године:

Beatissime pater. Cum ab ineunte aetate, etsi in prophano schismate natus et educatus essem, singulari quadam erga catholicam fidem atque ecclesiae latinae ritus et ceremonias propensione fuissem, id semper in animo habui, ut si opportuna se praebert occasio, in sanctissimae hujus matris sinu conquiescerem. Nunc Viennae ante aliquot annos ad censuram librorum, quibus schismatici utuntur, applicatus,

истинску унутрашњу покретачку снагу, коју је попут дароване спознаје истине поимао као божанску духовност која га чини милосрдним; као друго, сходно његовом здравственом стању сматра строги пост Грчке цркве немогућим, из чега следи да одустаје од професије оне цркве чије законе мора већ у првом кораку сам изводити; као треће, наводи да под јединством Бога, Цркве и Вашег Величанства [Марија Терезија] не би могао вршити своју дужност нигде другде но у парохији у којој не би био изложен здравственим и физичким напорима и која се не граничи са местима која су настањена верницима непризнатих сродних вера, како путем разноразних наговарања не би дошао у искушење враћања лажном учењу; и коначно, као четврто, да је толико убеђен у веродостојност и темељност Латинске цркве да, можда споља гледајући не изгледа тако, али јој у бити чежњиво прижељкује припадати.

ejusmodi, quo dudum flagbram desiderium mirabiliter crevisse sensi et Dei miserentis ope professionem fidei, quemadmodum orientalibus praescriptae est, in manibus Eminentissimi Cardinalis et archiepiscopi Viennensis emisi. Ut vero vota mea plene compleantur, aluid non superest, quam ut a ritu graeco, quo in schismate in presbyterum ordinatus fui, ad latinum transeundi a Sanctitate Vestra facultas tribuntur. Ita enim spero fore, ut non mediocri utilitati fratribus meis esse possim operamque meam pro unionis incremento cum fructu impendere. Pro qua gratia etc. humillimus ac devotissimus famulus Athanasius Szekeress presbyter (Ивић, 1956: 92).⁵

На основу садржаја писма, можемо констатовати да је његов прелазак у римокатоличанство био добровољан у мери која нам не дозвољава да га представљамо као беспомоћну марионету у рукама бечког надбискупа. Међутим, иако је преверавање угледног Србина морало представљати велику непријатност за митрополита Вићентија Јовановића Видака, Атанасије Димитријевић Секереш није био осуђен на својеврсни *damnatio memoriae* због тога што је српска заједница у Аустрији сматрала како има право да му се меша у приватни живот. Прецизније, његов углед почео је да се урушава пре него што је обзнанио своју намеру да пређе у „царску вјеру“, како су је називали Матавуљеви поунијађени сељаци из *Пилипенде*. Као иницијалну тачку Секерешовог дугогодишњег сукоба са сународницима, можемо издвојити његову одлуку да учествује у непопуларним реформама православног црквеног календара, на којима су упорно инсистирали царица Марија Терезија и њени саветници из Илирске дворске депутације (Костић,

⁵ Превод: Најдражи Оче [папа Пије VI], још од малих ногу, иако сам рођен у профаној (породици) и образован међу шизматицима, био (сам) у свему наклоњен католичкој вери и обредима латинске цркве, и увек сам сматрао, да ми се указала прилика, како бих се утешио у окриљу Пресвете Матере [римокатоличке цркве]. Овде у Бечу сам се, пре неколико година, пријавио за цензора књига којима се користе шизматици, и тако сам, пошто сам већ дуже време изгарао, осетио чудесно нарастање жеље, и уз помоћ сажаливога Бога, званичну пријаву вере, као што је раније написано у источњака [православаца], предао сам у руке преузвишеног кардинала и архиепископа бечког. Како се моја молитва испуњава, не преостаје ништа друго, него да из грчке [православне] вере, у коју сам с обзиром на раскол био рукоположен у презвитера, пређем у латинску [римокатоличку], којој се доприносом Ваше Светости увећава углед. Зато се, наиме, надам ако ли и не будем могао мојој браћи бити од неке макар осредње користи, да ће мој труд допринети заједничком расту попут биљке које рађа плодове. Због свега наведеног захвалан, итд. препонизни и преодани слуга покорни, Атанасиус Секереш, презвитер.

2010: 279–280). Укидање одређеног броја верских празника оправдано је практичним разлозима, односно тиме да нерадни дани у „шизматичком“ календару (наводно) наносе велику штету аустријској економији. Нажалост, убрзо се испоставило да учени српски цензор и православни свештеник – у којег су велике наде полагали владика Дионисије Новаковић и митрополит Вићентије Јовановић Видак – није прихватио нову „саветодавну“ дужност како би спречио угрожавање српске црквене аутономије.⁶ Напротив, Атанасије Димитријевић Секереш је тако темељно обавио свој део посла, да у нацрту *Мјесецослова* за 1776. годину није остао ниједан српски светитељ осим Светог Саве (Костић, 2010: 280–281). Објављивање „побољшаног“ календара изазвало је велико незадовољство међу српским свештенством и грађанством, које је нови издавачки подухват Јосифа Курцбека доживело као још један перфидни покушај унијаћења православца у Аустрији.⁷ Оправдано је претпоставити да су незадовољни *сербски читаоци* лако установили ко је у Бечу подржавао идеју о обнављању посрнуле аустријске привреде, тако што ће бити укинут велики број православних празника. Мада су све одлуке доношене на основу предлога грофа Франца Ксавера Колера и званичних указа царице Марије Терезије, није било могуће прикрити чињеницу да је реформа црквеног календара спроведена уз „дискретно“ учешће омиљеног Србина Илирске дворске депутације.

⁶ Атанасије Димитријевић Секереш је учествовао и у састављању непопуларних *Монашких правила (Правила монашескаја)*, чије је објављивање 1777. године револтирало српско монаштво у Аустрији. Међутим, било би некоректно оптужити Атанасија Димитријевића Секереша за све недаће које су задесиле Карловачку митрополију током седамдесетих година 18. века. Наиме, коначну одлуку о усвајању и спровођењу нових монашких правила донели су, средином новембра 1776. године, митрополит Вићентије Јовановић Видак и Синод, што је прецизно наведено у уводном поглављу публикације *Правила монашескаја* (Јовановић Видак, 1777: 1). (оп. а.)

⁷ Крупне терезијанске реформе, спровођене и под владом цара Јосифа II, обично су наилазиле на отпор и непојмљив страх: мењати оно што је толико дуго времена егзистирало, свеједно под којим условима, нечим новим што готово нико није знао како ће се примити од регионалних власти или прихватити од народа, захтевало је дуготрајан поступак и одређене мере толерантности. Срби су с неверицом били суочени с тим променама и нерадо су се одлучивали за реформе у области црквено-народног живота, јер су страховали од насилног унијаћења и укидања православних празника вешто интонираним мотивима државне пропаганде. (Маринковић, 2008а: 17)

Морамо нагласити да је чак и његов „аполитични“ цензорски рад у Курцбековој штампарији изазивао опречне реакције, о чему веома јасно сведочи однос Атанасија Димитријевића Секереша према стваралаштву Захарија Орфелина. Као што је познато, *Житије Петра Великога* представља једну од најзначајнијих и несумњиво најлепше опремљених књига у српској књижевности 18. века (Орфелин, 1772). Орфелиново капитално дело привукло је велику пажњу не само српских, него и руских читалаца, којима је издање на њиховом матерњем језику постало доступно већ 1774. године (Орфелин, 1774). Упркос великој популарности – односно управо због велике популарности ове књиге – *Житије Петра Великога* било је забрањено у Аустрији. Због тога су сви примерци, које је венецијански штампар Димитрије Теодосије послао у Беч почетком 1775. године, били одмах заплешени на аустријској граници (Костић, 2010: 284). Нажалост, одлуку о забрани *Житија Петра Великога* није донео озлоглашени русофоб гроф Колер, већ његов амбициозни штићеник Атанасије Димитријевић Секереш (Димитријевић Секереш, 1775, 10. април).⁸ Претпоставка да је у питању обичан пропуст, настао услед недовољно изграђених вредносних критеријума бечког цензора, мора бити одбачена као неоснована. С обзиром на чињеницу да је Атанасије Димитријевић Секереш обављао дужност цензора дуже од двадесет година, сачувано је довољно доказа о томе да је поседовао истанчан читалачки укус, као и да је помно пратио тада актуелну литерарну продукцију. Наиме, управо је захваљујући његовом залагању скинута дугогодишња забрана са Гетеовог дела *Јади младога Вертера*. Иако је прво издање славног епистоларног

⁸ У тексту Милорада Павића *Уз Орфелинову књигу о Петру Великом* наведен је нетачан податак да је управо „наш човек А. Д. Секереш“ издао дозволу за штампање „највеће књиге српског XVIII века“ (Павић, 1970: 406). Чак и да је Атанасије Димитријевић Секереш био наклоњен Захарију Орфелину, тако нешто није било могуће јер венецијанске штампарије, срећом, нису биле у надлежности аустријског цензора. Морамо нагласити да смо недоумицу у вези са (негативним) мишљењем Атанасија Димитријевића Секереша о капиталном делу Захарија Орфелина отклонили након увида у његов оригинални цензорски извештај о „русофилском“ *Житију Петра Великога*. Наиме, данас је недовољно познат податак да се наведени документ, под насловом *Observationes Censoriae in Libros duos Vita et gloriosa facta Petri Magni Imperatoris Russiae*, чува у Архиву Војводине (Кутија 137. Инв. бр. 902. Фасцикла 15Б, број 246). Архива некадашње Илирске дворске депутације прешла је у власништво наше државе након Другог светског рата (1947. године), на основу реституције предвиђене Мировним уговором између ФНРЈ и Мађарске (Валрабенштајн, 2000: IX). (оп. а.)

романа Јохана Волфганга Гетеа (1749–1832) објављено у Лајпцигу 1774. године, књига је у Аустрији била званично забрањена све до 1786. године. Према томе, одлука о стављању *Житија Петра Великога* на списак забрањених књига није била последица бирократског немара или недовољне упућености у Орфелинов стваралачки опус. Напротив, пажљив читалац и лојални царски чиновник, попут прилежног цензора српских књига, очигледно је био свестан како би дистрибуирање књиге у којој се величају војни и политички успеси Петра Великог, могло увећати углед руске државе међу православним поданицима Хабзбурговаца.

Запажена улога Атанасија Димитријевића Секереша у процесу рехабилитације Гетеовог „озлоглашеног“ дела, несумњиво оставља повољан утисак о његовим естетским мерилима. Ипак, веома је тешко отети се утиску да је бечки цензор, приликом издавања дозвола за штампање, интенционално давао предност књигама просветитељско-утилитарног, па чак и пропагандног карактера, попут дела *Краткоје размишленије о празници* Јована Мушкатиновића (Мушкатиновић, 1786). Изузмемо ли Доситеја Обрадовића, Јован Мушкатиновић је био један од ретких (преосталих) пријатеља Атанасија Димитријевића Секереша, који је након проверавања постао *persona non grata* на друштвеним окупљањима Срба у Аустрији. Поред тога што су обојица похађала пожунски Евангелистички лицеј, интересантан је и податак да су бечки цензор и новосадски адвокат у младости имали (подједнако) велику подршку српских црквених великодостојника, чији је друштвени утицај одиграо значајну улогу у њиховој личној и професионалној афирмацији (да није било интервенције темишварског владике и будућег митрополита, Вићентија Јовановића Видака, Атанасије Димитријевић Секереш би вероватно до краја живота био парохијални свештеник у провинцијском Ђуру). Прецизније, Јован Мушкатиновић је чак једанаест година (1771–1782) био правни заступник Карловачке митрополије и лични саветник двојице архијереја, Јована Ђорђевића и Вићентија Јовановића Видака. Због тога је његов (полемички интонирани) трактат, о нужности укидања одређених верских празника, изазвао велико огорчење у седишту Карловачке митрополије. Митрополит Мојсије Путник (1728–1790) захтевао је од Јосифа Курцбека да одмах престане са штампањем и продајом „богохулителне књиге“ (Костић, 2010: 290). Бечки штампар је одбио захтев љутитог карловачког архијереја, правдајући се тиме да је дело *Краткоје размишленије о празници* добило званични *imprimatur* цензора српских књига.

Узмемо ли у обзир истакнуту улогу Атанасија Димитријевића Секереша у црквеним реформама током седамдесетих година 18. века,

потпуно је разумљиво због чега је Јован Мушкатиновић, без икаквих проблема, добио дозволу за штампање књиге, у којој аутор позива (српске) читаоце да се „без роптанија повинутсја“ царско-краљевској наредби о смањивању броја празничних дана у верском календару (Мушкатиновић, 1786: 50). Међутим, Атанасије Димитријевић Секереш није био једини истакнути српски интелектуалац који је отворено подржао антиклерикалне идеје Јована Мушкатиновића. Доситеј Обрадовић је у својим *Баснама* објавио афирмативан приказ дела *Краткоје размишленије о празници* (Доситеј, 1788: 205–206), одајући искрено признање *сочинитељу* због његове решености да јавно изрази мишљење о непопуларној теми.⁹ Подршка коју су Атанасије Димитријевић Секереш и Доситеј Обрадовић пружили Јовану Мушкатиновићу, значајна је за наше истраживање јер представља један од (посредних) доказа о срдчним односима и сарадњи најомраженијег и најомиљенијег српског просветитеља. Осим тога, никако не би требало губити из вида чињеницу да је управо њихово дугогодишње пријатељство један од главних разлога због чега име инфамног цензора српских књига није препуштено потпуном забору. Наиме, свака генерација читалаца друге књиге *Живота и прикљученија* (Доситеј, 1788: 317–425), имала је прилику да се сусретне са ликом ауторовог бечког пријатеља, чији је дом имао статус малог књижевног салона (изузмемо ли Доситеја Обрадовића и Јована Мушкатиновића, међу посетиоцима ових неформалних интелектуалних окупљања било је најмање Срба, који су веровали да је Секереш ухода грофа Колера).¹⁰ Доситеј је у својем најпознатијем и најпопуларнијем делу веома

⁹ Мала но преполезна о празниках књижица, господином Јованом Мушкатиновићем, пештанским сенатором, состављена и издата, достојна је всеопштег чтенија. Ови учени и за своје усредњејше отечеству и свој нацији нашеј доброжеланије достохвални муж премудро у реченој књижици доказује; шта су празници, како су постали, како ваља да се разумно празнују, и какова штета од њих происходи кад се неразумно у лености проводе и злоупотребљавају. Леност је велики и општевредовити грех, а ко не зна да грех ни на празник не ваља творити? А најпаче кад запопадно по два, по три и по четири у једној недељи празника! Да су неки дни опредељени за поћи у цркву и богу се молити, овај је леп обичај, али не ваља из њега злоупотребљеније чинити. (Доситеј, 2007в: 135)

¹⁰ Чрез опхожденије и разговоре с достојнејшим прекрасни[x] наука, пространејшаго искуства и вежества, честнејшаго житија и непорочнејши[x] нарава, у исто време доброхотна и љубезна срца, мужем господином Атанасијем Секерешом много сам ползовао, будући ово и до данас моја начална и владићествујушча страст и похот:

јасно ставио до знања колико је ценио не само образовање, него и *љубезно срце* свог домаћина, због чега је врло тешко поверовати како је реч о истој оној особи, чије је име средином седамдесетих година 18. века постало синоним за издају националних интереса. С обзиром на то да је чак и у стручној литератури Атанасије Димитријевић Секереш представљан као „изузетна и врло опака појава“ међу Србима свог времена (Купрешанин, 1961: 600), основано је претпоставити како је Доситеј можда страховао од тога да ће његови негативни коментари о утицајном бечком цензору довести до забране *Живота и прикљученија* у Аустрији. Међутим, девет година након смрти Атанасија Димитријевића Секереша, Доситеј се у *Етици* (Доситеј, 1803) присетио са великим пијететом многобројних разговора са ученим пријатељем.¹¹ Првенствено због тога што је неговање култа сентименталног пријатељства једно од основних (поетичких) обележја књижевне епохе којој је Доситеј припадао, непходно је укратко разјаснити и да ли су апологетски описи Секерешове дружељубивости и гостопримљивости само плод стваралачке имагинације разнеженог аутора *Етике*. На основу неколико кратких записа из приватног дневника Атанасија Димитријевића Секереша чији се једини примерак, нажалост, чува у Ватиканској библиотеци, можемо констатовати да је „мили Доситеј“ заиста био чест и радо виђен гост у дому бечког цензора.¹² Према томе, њихово пријатељство било је искрено и чврсто,

боље и ученије од мене с крајњим услажденијем и вниманијем слушати и од њих се ползовати. (Доситеј, 2007а: 116)

¹¹ О Секерешу! Ти љубезна душо! Тебе сам дужан овде споменути. Кад би год отпуштао г. Мушкатиновића и мене од себе, рекао би нам: 'Долазите ми! Долазите ми често, не бојте се да ћемо се напрељубити! Живот је кратак! – 'Ал ви имате много посла са вашом цензуром! – 'Зато! Баш зато долазите ми чешће!' рекао би, кад ми дођете, онда с вама отпочинем. (Доситеј, 2007б: 145)

¹² Атанасије Димитријевић Секереш водио је свој 'Дневник' ('Diarium'). Кад је умро, читава његова имовина припала је бечкој надбискупији, а његови списи, као и тај врло занимљиви дневник, одоше све до Рима. Секереш је проверио 1776. године, а Доситеј се с њим упознао маја 1774, што показује и 'Дневник' – 'Довели су ми једног сабрата, љубезног и жељног науке. Он је из моје домовине, зове се Доситеј, слаткоречив је. О своме животу причао је много. Рекох му да о томе треба да пише. Велика је магла код нас и само јаки и добри из ње могу да испливају...' У том Секерешовом 'Дневнику' нема много података о Доситеју. Још само неколико: 'Разгали ми се душа када разговарам с милим Доситејем. Да ли он зна шта ја у себи спремам и како ће се то одразити на њему?' [-] 'Овај Доситеј, који ме је посетио с неколико пријатеља, све је умнији. Благословљена земљо мојих отаца која рађаш овако благородне и науци

што је велика реткост у историји српске књижевности, посебно када се узме у обзир да су се многа чувена побратимства српских писаца, попут оног између Лазе Костића (1841–1910) и Јована Јовановића Змаја (1833–1904), претворила у доживотна непријатељства.

Након дугогодишњег рада за Илирску дворску депутацију и временски много краћег рада за Илирску дворску канцеларију (1791–1792), Атанасија Димитријевића Секереша преузела је Угарска дворска канцеларија. Он је наставио да обавља дужност цензора, са несмањеним ентузијазмом, све до своје смрти, 30. априла 1794. године (стари календар). За разлику од Доситеја, многи од његових угледних савременика, попут Стефана Новаковића (1760?–1823), бечког издавача и уредника часописа *Славеносербскија ведомости*, нису сматрали да је смрт Атанасија Димитријевића Секереша ненадокнадив губитак за српску заједницу у Аустрији. Након прегледа свих бројева часописа *Славеносербскија ведомости* из 1794. године, можемо закључити да је уредник, на пример, посветио исту пажњу „таблоидном“ извештају о анонимној бечкој госпођи која је родила здраве четворке (Новаковић, 1794, 20. јун: 106) и вести о смрти угледног бечког цензора (Новаковић, 1794, 2. мај: 149–150). Посматрано из савремене књижевноисторијске перспективе, очигледна незаинтересованост Стефана Новаковића за објављивање обимнијег некролога, у којем би били наведени сви значајни догађаји из (бурног) живота Атанасија Димитријевића Секереша, (раз)открива нам како је уопште било могуће да име једног од најумнијих Срба у 18. веку буде, за кратко време, препуштено заборава. Коначно, без обзира на то што је промена вере била један од основних узрока његове велике непопуларности међу савременицима, чврсто смо уверени да је Атанасије Димитријевић Секереш пре свега био жртва сопственог (неуспелог) покушаја да помири две крајности. С једне стране, он је био велики поборник просветних и црквених реформи, које су омогућиле афирмацију грађанског сталежа у феудално уређеној Аустрији. С друге стране, његова конзервативна вера у непогрешивост монарха којима је служио (Марија Терезија, Јосиф Други, Леополд Други, Фрања Други), морала је деловати анахроно чак и његовим савременицима, посебно када се узме у обзир да је поживео довољно дуго како би био сведок (кржаве) пропасти династије Бурбона и рађања француске

привржене мужеве.’ [–] И после проверавања (15. јуна 1776) још једна забелешка у ’Дневнику’ – Нека вичу како хоће, рече ми овај мили муж Доситеј кога роди блажени отац Обрад – нека вичу како хоће – ваша савјест ваша је својина, ви знате што је добро чинити. Ви јесте и остаћете мој совјетник и пријатељ. (Купрешанин, 1961: 600)

републике. Надамо да ће наш скромни истраживачки подухват допринети не само бољем разумевању Доситејевог односа према Атанасију Димитријевићу Секерешу, него и ревалоризацији досадашњег (маргиналног) статуса „озлоглашеног“ бечког цензора у историји српске културе.

Radoslav Lj. Eraković

IN SEARCH OF THE “LOST“ IDENTITY OF ATANASIJE DIMITRIJEVIĆ SEKEREŠ

Summary

Atanasije Dimitrijević Sekereš (1738–1794) was one of the most educated Serbs in the second half of the 18th century. Unfortunately, this Viennese censor of Serbian books and Dositej’s long-lasting friend was one of the most hated and scorned persons amongst the Serbian population and priests in Austria of that time. Although Atanasije’s friendship with Dositej Obradović (1739/1740–1811) was one of the key reasons why his name was not completely forgotten, Dositej – the famous Serbian enlightener was not responsible for Atanasije Dimitrijević Sekereš being *persona non grata* for almost twenty years amongst his compatriots in the Austrian Empire. The very search for the reasons why the name of this gifted polyglot of delicate health became a synonym for unforgivable betrayal, almost equalling the one that Vuk Branković (allegedly) did, is the topic of our research.

Keywords: Atanasije Dimitrijević Sekereš, Dositej Obradović, Maria Theresa, Enlightenment, Serbian 18th century literature, censure, identity.

IZVORI I LITERATURA

- Demetrovich Szekeress, A. [Dimitrijević Sekereš, A.] (1775, 10. april). *Observationes Censoriae in Libros duos Vita et gloriosa facta Petri Magni Imperatoris Russiae*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine (Kutija 137. Inv. broj 902. Fascikla 15B, broj 246).
- [Novaković, S.] (1794, 2. maj). [Vest o smrti Atanasija Dimitrijevića Sekereša]. *Slavenoserbskija vedomosti*, 35, 149–150. (Štampano ćirilicom!)
- [Novaković, S.] (1794, 20. jun). [Vedomosti iz Vijene]. *Slavenoserbskija vedomosti*, 49, 106. (Štampano ćirilicom!)
- Valrabenštajn, J. (2000). Ilirska dvorska komisija, deputacija – Beč 1745–1777. *Analitički inventar XIII/1*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine. (Štampano ćirilicom!)
- Ivić, A. (1956). Arhivska građa o jugoslovenskim književnim i kulturnim radnicima. *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda Srpske akademije nauka*, XV/5, 1–97. (Štampano ćirilicom!)

- [Jovanović Vidak, V.] (1777). *Pravila monašeskaja*. Beč: Štamparija Josifa Kurbeka. (Štampano ćirilicom!)
- Kostić, M. (1952). *Dositej Obradović u istoriskoj perspektivi XVIII i XIX veka*. Beograd: SAN. (Štampano ćirilicom!)
- Kostić, M. (2010). *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku*. Zagreb: SKD „Prosvjeta“. (Štampano ćirilicom!)
- Kuprešanin, V. (1961). Pabirci o Dositeju i oko njega. *Savremenik*, 6, 596–603.
- Marinković, B. (1972). Literatura o srpskim piscima XVIII stoleća: ka boljem poznavanju Atanasija Dimitrijevića Sekereša (1738–1794), pisca, prevodioca i prvog značajnog književnog recenzenta. *Zbornik za istoriju Maticе srpske*, 6, 199–202. (Štampano ćirilicom!)
- Marinković, B. (2008a). *Zaboravljeni bratstvenici po peru*. Beograd: Službeni glasnik. (Štampano ćirilicom!)
- Marinković, B. (2008b). *Tragom Dositeja*. Beograd: Službeni glasnik. (Štampano ćirilicom!)
- Matavulj, S. (1901). *S mora i s planine: pripovijetke*. Novi Sad: Matica srpska. (Štampano ćirilicom!)
- Muškatirović, J. (1786). *Kratkoje razmišlenije o prazdnici*. Beč: Štamparija Josifa Kurbeka. (Štampano ćirilicom!)
- Obradović, D. (1788). *Ezopove i proćih raznih basnotvorcev s različnih ezika i na slavenoserbski ezik prevedene, sad prvi red s naravoućitelnimi poleznimi izjasnenijami i nastavenijami izdate i serbskoj junosti posvećene Basne; [Život i priklućenija II]*. Lajpcig: Štamparija Johana Brajtkopfa. (Štampano ćirilicom!)
- Obradović, D. (1803). *Etika ili Filosofija naravoućitelna*. Venecija: Štamparija Pano Teodosija. (Štampano ćirilicom!)
- Obradović, D. (2007a). *Pismo Haralampiju; Život i priklućenija*. Beograd: Zadužbina Dositej Obradović. (Štampano ćirilicom!)
- Obradović, D. (2007b). *Sovjeti zdravago razuma; Slovo poućitelno gospodina Georgija Joakima Colikofera; Etika*. Beograd: Zadužbina Dositej Obradović. (Štampano ćirilicom!)
- Obradović, D. (2007v). *Basne; Istina i prelest; Put u jedan dan*. Beograd: Zadužbina Dositej Obradović. (Štampano ćirilicom!)
- Orfelin, Z. (1772). *Žitije i slavnaja dela gosudarja imperatora Petra Velikago samoderžca vserosijskago*. Venecija: Štamparija Dimitrija Teodosija. (Štampano ćirilicom!)

- Orfelin, Z. (1774). *Žitije i slavnaja dela gosudarja imperatora Petra Velikago samoderžca vserosijskago*. Sanktpeterburg: Štamparija Carske akademije nauka. (Štampano ćirilicom!)
- Pavić, M. (1970). Uz Orfelinovu knjigu o Petru Velikom. U: Orfelin, Z. (1970). *Petar Veliki*. Knjiga 2. Beograd: Prosveta. 405–412. (Štampano ćirilicom!)
- Ruvarac, D. (1887). Pravila za kaluđere i sveštenike i Regulament od 2. januara 1777. *Javor*, XIV/18, 279–280. (Štampano ćirilicom!)
- Ruvarac, D. (1911). Žalba mitropolita Vićentija Jovanovića Vidaka protiv Regulamenta od 2. januara 1777. *Arhiv za istoriju Srpske pravoslavne karlovačke mitropolije*, I/5–6, 71. (Štampano ćirilicom!)
- Ruvarac, D. (1924). Dionisije Novaković prvi učeni srpski bogoslovski književnik, profesor, a potom vladika budimski. *Glasnik Srpske pravoslavne Patrijaršije*, V/13;14;17, 196–203; 216–218; 274–277. (Štampano ćirilicom!)
- Čurčić, L. (1988). *Srpske knjige i srpski pisci 18. veka*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada. (Štampano ćirilicom!)
- Fin, M. (2015). *Centri srpske kulture XVIII veka*. Novi Sad: Akademska knjiga. (Štampano ćirilicom!)
- Šafarik, P. J. (2004). *Istorija srpske književnosti*. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Vukova zadužbina – Matica srpska. (Štampano ćirilicom!)

ПРИЛОГ: Страница из цензорског извештаја Атанасија Димитријевића Секереша о *Житију Петра Великога* Захарија Орфелина (*Observationes Censoriae in Libros duos Vita et gloriosa facta Petri Magni Imperatoris Russiae*). На основу белешке на десној маргини насловне странице (извештај је написан на латинском језику и има укупно 18 листова), можемо закључити да је цензор послао Илирској дворској депутацији своје (негативно) мишљење о *Житију Петра Великог* 10. априла 1775. године. Недовољно проучени документ од изузетног књижевноисторијског значаја, данас се чува у Архиву Војводине (Кутија 137. Инв. бр. 902. Фасцикла 15Б, број 246).

Excelsa Caesareo Regia in Illyr:
Aulica Deputatio
Domini Domini Gratiosissimi etc.

Libros hosce, benigna Excelsae Deputationis
dispositione, accuratiori examini meo sub
jectos esse fateor, eo mihi et gratius, quo
nunc persequam, quam in universis et bene-
lucem, clarius delegendis, ipsamque adhae-
ris intercipiendis sententiam meam he-
mis confirmandi potestas mihi concedatur.
scilicet in tantis laudibus plenius ulcoribus
ut vigilantissimi alius Venetis, quodcum-
que hoc favore non dubitaverint, illud
honoris grandaeque bonis dormitat Ho-
merus, merito occurrere possit. Describuntur
vero in: Vita et gloriosa facta Domini
Imperatoris Petri Magni Monarchae to-
tus Russiae, cum praemissa brevis geogra-
phica et politica historia Regni Russiae.
nunc primum Slavonica idiomate conscri-
pta et edita. Venetis in Typographico De-
metrii Theodorici etc. Publicatus est ab
eodem hosce Typographo, hodie ad clavam
selembi Russorum Dominatrix. Prodi-
tus

Željko Milanović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.163.42.09 Kamov Polić J.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.377-392
Originalni naučni rad

JANKO POLIĆ KAMOV I ČEZARE LOMBROZO: MODERNOST I POZITIVISTIČKA KRIMINOLOGIJA**

U radu se istražuje uticaj Čezara Lombroza na stavove Janka Polića Kamova iskazane u feljtonima koji su nastajali između 1907. i 1910. godine. Rad predstavlja prolegomenu daljih istraživanja uticaja fiziognomijskih teorija na književno delo Janka Polića Kamova i drugih modernista u hrvatskoj i srpskoj književnosti. Cilj rada je da pokaže veoma frekventno prisustvo Lombrozovih ideja koje, polazeći od fiziognomijskih i frenoloških osnova, vode ka zaključcima o zavisnosti karaktera od fizičkog izgleda, postojanju rasa, inferiornosti žena, nepromenljivosti odnosa nazadnog Juga i naprednog Severa i ka nizu drugih stereotipnih tvrdnji. Prisustvo Lombroza u Kamovljevim tekstovima je analizirano iz perspektive istraživača koji su proučavali uticaj pozitivističke kriminologije na društvena i umetnička kretanja. Rezultati rada se ogledaju u otkrivanju „lombrozizma” u Kamovljevim esejima koji je povezan sa njegovim razumevanjem ne samo savremenosti već i umetnosti. U radu se dolazi do zaključka da Kamov ne ostaje dosledan sledbenik i promoter ideja Čezara Lombroza i njegovih sledbenika kao i da je zbog toga moguće problematizovati njegovo mesto u okvirima moderne u hrvatskoj književnosti.

Ključne reči: fiziognomija, pozitivistička kriminologija, hijerarhija vrednosti, moderna u hrvatskoj književnosti.

Veza između čovekovog fizičkog izgleda i njegovih unutrašnjih karakteristika deluje kao rezultat rada zdravog razuma: kao veza koja je trajna i neporeciva. Međutim, ovakva veza nije rezultat jedino varljivog i željnog uopštavanja svakodnevnog iskustva, za koje se veruje da bi moglo da je potvrdi, već predstavlja sadržaj znanja koje se od antičkih vremena prenosi do danas i to u oblicima koji pretenduju na naučnost. Nezaobilazno mesto u prenošenju ovakve vrste znanja predstavlja i pozivanje na autoritete koji bi garantovali njegovu utemeljenost. Aristotel je nezaobilazan u studijama koje su težile dalekosežnom uticaju na politiku kao i u popularnim priručnicima namenjenim širem čitalačkom

* zeljko@ff.uns.ac.rs

** Rad je urađen u okviru projekta „Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti” (178005) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

krugu. U *Karakterologiji Jugoslovena* Vladimira Dvornikovića (2000)¹ Aristotelu se pripisuje pokušaj stvaranja naučne uređenosti u „pojam karaktera, pojam koji ima svakako svoj biološki psihološki [sic!]” (Dvorniković, 2000: 40). Dvorniković smatra da je svako sledeće naučno razumevanje karaktera u direktnoj vezi sa shvatanjima antičke Grčke, da se pojam karaktera, mnogo puta odbacivan kao nenaučni, javljao uvek iznova važniji i potrebniji, odnosno da je vreme njegove renesanse nastupilo upravo sada kada se pojavljuje studija o karakteru Jugoslovena (Dvorniković, 2000: 40).

Dvorniković u velikoj meri sumira znanja o karakterologiji naroda koja su stvarana tokom veoma dugog perioda od Aristotela do početka Drugog svetskog rata i primenjuje ih u pokušaju da oslika „portre cele nacije” (Dvorniković, 2000: 18).² On primećuje da su fiziognomija i mimika, koje su ranije diskreditovane kao nenaučne discipline, ponovo uključene u metode „naučne karakterologije” (Dvorniković, 2000: 48).

Dvorniković preuzima i širi rasijalističke stavove o nižim i višim rasama ali je i oprezan kada je reč o donošenju zaključaka o karakteru naroda na osnovu izgleda – takve zaključke smatra površnim i po nekad nepravednim. Smatra da Lombrozova „antropologija kriminala” nije u potpunosti objasnila rasprostranjenost teških krivičnih dela (mnogo više krivičnih dela u južnim nego u severnim zemljama). Statistika koju donosi Lombrozo „mogla bi se samo jednim delom podvesti pod rasni faktor” (Dvorniković, 2000: 774). Iako odbacuje karakterizaciju naroda na osnovu spoljašnjeg izgleda, Dvorniković je uveren da „za pojedinca biće dijagnoze po fiziognomiji već mnogo pouzdanije (gruba, neandertalski atavistička lica u izvesnog tipa zločinaca itd.)” (Dvorniković, 2000: 774).

Put od biologije do etike i danas je neizbežna tema trivijalne literature, internet portala, štampe i drugih medija bez obzira na to da li je reč o deljenju rasijalističkih predrasuda ili traganju za idealom lepote. U predgovoru knjige

¹ Prvo izdanje je objavljeno 1939. godine (Beograd: Kosmos).

² Dvorniković pored Aristotela pominje i J.K. Lavatera (1741–1801). Lavater je svakako jedan od najpoznatijih i najuticajnijih fiziognomičara. Njegove fiziognomijske teorije nastale tokom poznog prosvetiteljstva prihvatili su mnogi romantičari. Imao je lične kontakte sa Geteom, Herderom i drugim figurama Sturm und Drang pokreta (Hall, 1977: 307), mada su ga Gete i Herder napustili tokom 90-ih godina 18. veka (Stemmler, 1993: 158). Hol takođe napominje da je Lavater imao „široki uticaj na književnost u Britaniji i Francuskoj” (Hall, 1977: 307). Smatra se da „osnovu Lavaterove fiziognomijske teorije predstavlja uverenje da je fizičko telo slika duhovne suštine boga” kao i da je jedan od ključnih njegovih stavova da „način na koji mislimo je obično analogan obliku našeg tela” (Stemmler, 1993: 157).

Misterija lica (Apostolov, 2008) psiholog J. Stanucanović kaže da autorka pokušava da čitaocima približi „obilje viševekovnog korisnika iz jedne oblasti – oblasti otkrivanja ljudske duše na osnovu izgleda glave i lica (fiziognomika)” (Stanucanović, 2008: 5). Ni on ne propušta da napomene kako je Aristotel „u razmatranju ovog pitanja [dao] veliki doprinos” (Stanucanović, 2008: 6), kao i da kaže kako istraživanja nisu potvrdila pretpostavke sledbenika fiziognomike ali i da je tajna uspeha ovakvih razmišljanja u njihovoj „jednostavnosti i očiglednosti gde nisu neophodni dokazi” (Stanucanović, 2008: 5).

Diskurs koji pretenduje na naučnost i njene šire domete (Dvorniković) i diskurs koji računa na nauku ali ne i na njene dokaze (Stanucanović) podjednaku pažnju posvećuju učenju o povezanosti lica i karaktera u prethodnim istraživanjima. Njima je zajedničko i beskrajno poverenje u mogućnost takvog razumevanja čovekove duše.

Vremenska i prostorna raširenost stavova o direktnoj i nezaobilaznoj povezanosti izgleda tela ili njegovih delova i čovekovog karaktera i dela koja iz njega proističu nije samo pokazala svoju mračnu stranu u politikama društvenog isključivanja pojedinaca i naroda već je imala i ogroman uticaj na umetnost i posebno na književnost. Grejem Titler kaže da je „drevni koncept čitanja lica oživljavao periodično u srednjem veku, renesansi i 19. veku” (prema Benedict, 1995: 312). Međutim, „korišćenje fiziognomije za opisivanje rasnih i socijalnih kategorija, štaviše, nastavljeno je u Evropi do Drugog svetskog rata” (Benedict, 1995: 312). Kraj 19. i početak 20. veka je vreme renesanse pojma karakter, kako bi to Dvorniković rekao. Iz perspektive fiziognomijskih disciplina koje omogućavaju čitanje karaktera to je i vreme snažnog uticaja ne samo Lavaterovih teorija već i vreme pojave još jednog autoriteta oličenog u italijanskom lekaru jevrejskog porekla, Čezaru Lombrozu, koji je na znanje koje su nagomilali Aristotel, Đambatista dela Porta, Lavater i drugi autori dodao svoje ideje (Wolfgang, 1961: 366).

Lombrozov uticaj nije bio raširen samo na politiku i krivične zakone već i na umetnost, o čemu svedoči i delo Janka Polića Kamova kome su bile itekako poznate ideje pozitivističke kriminologije. Kamov je mogao da upozna Lombroza već u hrvatskoj štampi s kraja 19. i početka 20. veka. Lombrozo je u to vreme sporadično prisutan na različite načine. Njegovo delo se osporava, koristi kao naučna ilustracija raznovrsnih stavova ili se neumereno veliča. U antisemitskom članku Ante Tresića Pavičića Lombrozo se naziva nadriučjenjakom koji zajedno sa drugim jevrejskim autorima proglašava „ludovima i izrodima sve genije svieta, sve

veće pjesnike, umjetnike i državnike” (Rane otadžbine, 1899).³ U vesti o zločinu koji je počinjen u Mariboru, „glasoviti talijanski učenjak” se pominje kao autor koji je pokušao da odgovori na pitanje da li se broj zločina smanjuje ili povećava (Grabežno umorstvo u Mariboru, 1903: 98). Ovaj članak prenosi Lombrozovu optimističnu procenu da će zločin sa vremenom u potpunosti nestati.⁴ Saveti o zdravom načinu života oslanjaju se na Lombrozove procene o dužini života ljubitelja alkohola (Zdravstvo, 1903, 339). Lombrozo je prisutan i kao lektira (Pismo iz Zagreba, 1905), a njegove knjige se oglašavaju u prodaji (Književnost, 1910: 338). Povodom sedamdeset godina od rođenja, biće objavljen tekst koji sadrži detalje Lombrozove biografije i primer njegovog naučnog uspeha u lečenju pelagre (Cesare Lombroso, 1906: 218).

Kamovu su mogli da budu poznati neki od ovih tekstova jer on u tekstu „Lombroso (fragmenti)” kaže da se o Lombrozu počelo pisati tek nakon njegove smrti kao i da je do tada objavljeno samo „nekoliko članaka o novoj kriminalnoj školi i nekoliko notica u raznim vijestima o njegovoj zaboravljenosti” (Kamov, 1958: 157). Kamov kritikuje hrvatsku javnost koja nije dovoljno upoznata sa Lombrozovim delom ali i prećutkuje da je do tada objavio značajan broj tekstova u kojima se govori o poznatom i uticajnom italijanskom autoru.

Janko Polić Kamov (1886–1910) putuje u Italiju 1907. godine i objavljuje svoj prvi članak pod naslovom „O djelu C. Lombrosa (Po njegovoj 70-godišnjici)”.⁵ Od ovog teksta pa do poslednjeg koji će napisati, Lombrozo je stalno mesto žanrovski raznorodnih članaka Janka Polića Kamova od kojih je najveći broj objavljen u listu *Pokret*. Manji broj tekstova je objavio u časopisima *Riječki novi*

³ Lombrozo (pravo ime H. Mordekai) se rano sukobio sa ocem koji je bio Jevrejin posvećen tradicionalnim vrednostima. Lombrozo je zagovarao fizičku i mentalnu higijenu, želeo je da Italiju izjednači sa drugim evropskim nacijama, Italijane sa juga zemlje je smatrao primitivnim i divljim, težio je razgraničenju između napredne Evrope i inferiornog Trećeg sveta, koristeći „rasističku paljbu zapadne demagogije” (Cavaglioni, 2011: 650), stvorio je „racionalnu osnovu evropskom imperijalizmu i američkoj rasističkoj društvenoj politici” (Cavaglioni, 2011: 653). Lombrozo, koji je „počeo sa odbranom a završio sa optužbom” (Cavaglioni, 2011: 656) Jevreja za Tresića Pavičića je predstavnik naroda koji se u Hrvatskoj širi geometrijskom progresijom, odlučuje o svemu, upravlja svetom i predstavlja najveću opasnost po Hrvate (veću od one koju donose Nemci, Mađari i Srbi) (Rane otadžbine, 1899).

⁴ Lombrozova teorija je uključivala negativnu eugeniku, sterilizaciju žena sa „defektnim genima”, „stvaranje kažnjeničkih kolonija, izolaciju inferiornih populacija i preventivno sprečavanje mogućnosti reprodukcije” (Cavaglioni, 2011: 655).

⁵ Lombrozo je rođen 1835. godine.

list, Zvono, Ilustrovani Obzor, Hrvatski đak, Mlada Hrvatska, Bosanska vila i Savremenik. Najrazličitije njegove teme neretko svoj epilog imaju u pokušaju da Italiju uporede sa Hrvatskom, odnosno da Hrvatskoj prenesu znanja i modele ponašanja modernog sveta. Kamov na taj način uspostavlja jasnu hijerarhiju vrednosti u kojoj postoje napredni i nazadni svetovi. Kamov je u svojim publicističkim tekstovima pisao o gradovima (Venecija, Rim, Bolonja, Napulj, Đenova, Marselj, Milano), delovima Italije (Sicilija, Sardinija, dve Italije), piscima (De Amičis, A.Đ. Barili, K. Goldoni, A.G. Matoš, Đ. Kardučić, J. Baričević, S.S. Kranjčević, A. Oriđani, E.A. Po...), Đ. Brunu, Garibaldiju kao i o antiklerikalnim protestima, neokatolicima, kamori, štrajkovima, socijalistima i anarhistima, Španskoj revoluciji, odbrani individualizma, oholosti vlasti... Kamov često uopštava i poseže za stereotipima, posebno o odnosu Severa i Juga (na činjenici da čovek sa Juga ne jede dovoljno možemo „bazirati prevagu degenerativnih karaktera na jugu Italije: lična asimetričnost, pigmejstvo, ispoljene čeljusti, niskoća čela, klapavost ušesa i zakašnjenje u menstruaciji” (Kamov, 1958: 113)), o ženama (na protestima protiv klerikalizma koje su izazvali seksualni skandali bile su samo tri žene među deset hiljada muškaraca i jedan od govornika je u tome video problem jer dok se oni bune, one „ližu oltare” (Kamov, 1958: 44)), o dvema Italijama („Italija je napučena dvjema jasno i stalno označenim i oprečnim rasama” (Kamov, 1958: 110)), o stanovnicima gradova („Napolitanac je neuredan, nepopravljiv, nediscipliniran” (Kamov, 1958: 197)). U navedenim primerima vidljiv je uticaj stavova koje je Lombrozo propagirao zajedno sa svojim sledbenicima. Lombrozo je južne Italijane smatrao nepopravljivo Drugim – „primitivnim, divljim, siromašnim, nasilnim, osvetoljubivim i korumpiranim” (Cavaglion, 2011: 650); u studiji *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*, koristeći citate iz dela Flobera, Šopenhauera, Zole, Molijera i drugih autora pronalazi dokaze „koji podupiru njegov zaključak da su žene ‘okorjele lažljivice’” (Čutura, 2016: 20). Kamov je uveren u to da je žena „uopće prema muškarcu inferiornija umno i moralno” (Kamov, 1958: 162), na isti način na koji je u to verovao i za Kamova, genijalni Lombrozo.

Kamov često u svojim člancima prenosi stavove drugih autora. On mnoge svoje članke organizuje na način koji sam opisuje u tekstu „Nord – sud”: „Moj će članak dakle biti u prvom redu letimični ekscerpt djela samoga i reklame; u drugom sinteza mojih opazaka: kandžija i ostruga” (Kamov, 1958: 110).⁶ U pomenutom

⁶ Kamov isti postupak koristi i u tekstovima „Dvije Italije”, „Pošast. Samostanski škandali u Italiji”, „Neokatolici u Italiji”, „Enciklika, Lombroso i škola”, „Sardinija” i drugim. Očigledna je njegova namera da ono o čemu piše utemelji na preciznim, statističkim

članku, Kamov preuzima statističke podatke o odnosu severa i juga Italije. Polazeći od pretpostavke da Italiju nastanjuju dve nepromjenjive i suprotne rase i da se rasa „prosuduje po formi lubanje” (Kamov, 1958: 111), Kamov dolazi do zaključka da „Nord radi i producira; Sud ljenčari i troši” (Kamov, 1958: 112). U istom tekstu, on podseća i na stavove Đ. Ferera (jednog od Lombrozovih saradnika) o civilizaciji koja uporno beži od istoka na zapad i od juga na sever i neumorno hvali Lombrozovu knjigu *L'uomo delinquente* koja za kratko vreme pruža „više no za dugih osam godina uglađivanja, protančavanja i osvjetljavanja đačkih hlača” (Kamov, 1958: 118).

Kamovljev brat, Nikola Polić (1890–1960), govoreći o autorima koji su oduševljavali njegovog starijeg brata, kaže da su ga posebno „opijali” i „narkotizirali” *Stari zavet* (tamo su ga interesovali „blud, incest, onanija, sodomija i t.d.” (Polić, 1958: 24)), O. Vajld, E.A. Po i F.M. Dostojevski. Polić ističe da Kamov u svom prvom tekstu pisanom iz Italije kao da „najavljuje program svog publicističkog djelovanja” (Polić, 1958: 24). Na ovu činjenicu skreće pažnju i Ferluga-Petronio kada kaže da je Kamov tri teksta posvetio Lombrozu kod koga je pronašao opravdanje za svoje ponašanje izvan društveno prihvatljivog (Ferluga-Petronio, 2014: 32). Pored pomenutog teksta, Kamov pominje Lombroza u naslovu tekstova „Enciklika, Lombroso i škola” i „Lombroso (Fragmenti)”. Međutim, Lombrozo je daleko prisutniji u Kamovljevim feljtonima od pominjanja u naslovima. Može se reći da su Lombrozo i njegovi sledbenici (Feri, Morseli, Serđi, Ferero...) autori bez kojih i ne bi bilo Kamovljevih eseja jer Kamov ne samo da direktno prenosi njihove tekstove, ideje i rešenja, već njihove stavove kao opštevažee uključuje u svoja razmišljanja i bez pozivanja na njih.

U tekstu „O djelu C. Lombrosa”, Kamov o Lombrozu govori iz organicističke perspektive poredeći njegovu teoriju sa biljkom koja se razvila od zrna do razgranatog stabla. Kamov prati razvoj Lombrozovog dela od novinskih tekstova do poslednjih ostvarenja među kojima su *L'uomo delinquente* i *L'uomo di genio*, koja smatra monumentalnim. Alegorijska slika je dopunjena i komentarima o Lombrozovoj nekadašnjoj usamljenosti koje više nema jer sada sa njim saraduju Feri, Ferero i Morseli. U daljem tekstu Kamov komentariše Lombrozove knjige o zločincu i geniju, opisuje njegovu metodologiju („mjerio istom mjerom raznolike lubanje” (Kamov, 1958: 19)), hvali interdisciplinarnu prirodu njegove nauke. Hvaleći Lombrozovu knjigu o geniju, Kamov kaže da se kroz nju prolazi kao kroz zatvor, biblioteku i ludnicu, da se u njoj sreću živi ljudi, da je sam Lombrozo

podacima, odnosno na dokazima koje pronalazi u literaturi autora uverenih u tačnost zaključaka pozitivistički orijentisane nauke.

zagledan kao i da gledalac ne zna među koje bi je nauke svrstao. Kamov insistira na vizuelnom jer i Lombrozo posmatra kao i njegov čitalac. Lombrozove knjige, posebno *L'homme criminel: atlas* (Lombroso, 1888) su bogato ilustrovane a sam početak njegove naučne afirmacije ima vizuelnu prirodu: 1885. godine on je u Rimu organizovao međunarodnu izložbu i konferenciju na kojoj su predstavljeni brojni predmeti: „fotografije kriminalaca, oružje kojim se pljačkalo i ubijalo, gipsani odljevi glava optuženika, lubanje i staklenke s mozgovima, pažljivo uklonjeni uzorci tetovirane kože s tijela mrtvih prestupnika, drveni namještaj koji su izrađivali stanovnici umobolnica, crteži i karikature” (Čutura, 2016: 18). Na ovaj način se može bolje razumeti tvrdnja da je za Kamova „fenomen tjelesnosti fundamentalan i da je on zapravo prvi hrvatski pjesnik koji je od tijela učinio temu (tekst)” (Milanja, 2010, para. 4). Telo i njegovi oblici, ključno za pozitivističku kriminologiju, postalo je glavni interes Kamovljeve poezije ali i njegovih pripovedaka.

U drugom tekstu u kome se Lombrozo apostrofira u naslovu („Enciklika, Lombroso i škola”), Kamov prenosi stavove oca Torea o papinoj enciklici protiv modernista i njihovog ateizma ali i Lombrozov članak u kome se Italija posmatra kao siromašna i primitivna zemlja. Lombrozo govori i o strahu koji je „majka religije” (Kamov, 1958: 77).

U trećem tekstu („Lombroso (fragmenti)”), Kamov polazi od stava da Lombrozo „umrvši za svijet, oživje za Hrvatsku” (Kamov, 1958: 157). Ovaj tekst je važan ne samo zato što u njemu Kamov pokazuje svoje divljenje prema Lombrozu i poznavanje njegovog učenja, već i zato što predstavlja svojevrsnu sumu ranije napisanih tekstova o razbojniku Musolinu, kiparu Čifarielu, ministru Nasiju, pesniku Leopardiju, Koloseumu, crkvi Sv. Petra, Siciliji, Sardiniji, krađi na severu Italije. U svojevrsnom sažetku (fragmentima) svojih ranijih tekstova u članku o Lombrozu Kamov indirektno priznaje ne samo prisustvo oca moderne kriminologije u njima već i njegov presudan uticaj na njihovo nastajanje. Kamov beleži da se o Lombrozu u Hrvatskoj počelo pisati tek nakon njegove smrti a da je do tada objavljeno samo nekoliko crtica. Lombroza smatra predvodnikom generacije koja je preporodila Treću Italiju, tvorcem metode koju su usvojili najumniji Italijani, autorom koji je otvorio još uvek nerešena pitanja o zločinu i kazni, degeneraciji i duševnosti, pelagri i kretinizmu, spiritizmu, odnosu pojedinca i mase, dvema Italijama... Iznova raspravlja o zločincu i geniju ali i o samoj Lombrozovoj genijalnosti. Kamov definiše „lombrozizam” kao metodu koja pokazuje da „zakoni pisani za zdrave ljude ne mogu vrijedeti za bolesne” (Kamov, 1958: 160). Ističe i da je Lombrozo napisao knjigu protiv klerikalizma kao i da je video „bića, kojih su djela različna od naših, kako im je različna i fizionomija, život i duševnost” (Kamov, 1958: 159). Fragmenti o Lombrozu beleže i uticaj njegovih teorija na

D'Anuncija koji je u svojim romanima predstavio „degenerovane muškarce intelektualce, koji omekopute do ženstva” (Kamov, 1958: 162).

Lombrozo je povod da Kamov iznese i svoje stavove o književnosti. Za njega dela velikih pisaca „traže čovjeka, ljepotu i protančanost u grubim i jednostavnim formama života; što zapažaju sve nijanse i najmračnijih boja ljudske psihe; što jačaju i najslabije energije našeg bitisanja” (Kamov, 1958: 153). Književnost može svojom iskrenom prirodom, slobodom stvaranja i ozbiljnom izgradnjom „i najprostijim sižejima, najprevratnijim idejama i najbrutalnijom stilistikom samo ufiniti, oplemeniti i ugladiti” (Kamov, 1958: 153). Kamov Lombrozovo delo smatra upravo takvim i to je, uveren je, osetila i književna kritika koja ga smatra za nešto više od čiste književnosti. Govoreći o inferiornosti žena, Kamov to čini na isti način kao i njegovi uzorni autori koji su tvrdili da je „moralna osetljivost kod žena slabija nego kod muškaraca” (Lombroso & Ferrero, 2004: 64). On iznova podseća koje osobine ima rođeni zločinac (životinjska lobanja, klempave uši, škiljave oči, bujna kosa, retka brada, levorukost, jaka čeljust, asimetrično lice...) kao što će to činiti i u drugim tekstovima (Kamov, 1958: 7, 63, 113, 159). U poslednjem napisanom tekstu koji će biti objavljen tek 1952. godine, Kamov govori o svom shvatanju umetnosti koje izjednačava sa Poovim o kome kaže da je on autor koji „nije okružio svojih priča tendencioznošću i poučnošću, koja čini od umjetnosti ulični plakat” (Kamov, 1958: 248).

Kamovljevi tekstovi, u kojima Lombrozo nije naslovom određen kao ključna tema, oslanjaju se na njegovo učenje, bez obzira kakva je njihova žanrovska preokupacija. U tekstu „Iz Venecije (fragmenti studije)” Kamov grad na vodi vidi kao antikvarijat u kome poseban značaj ima nos Venecijanke koji čuva njeno poreklo, znak je smernosti i greha i donosi „sumnju u vjerodostojnost mletačkih krsnih listova” (Kamov, 1958: 11) koja se širi do pitanja da li su venecijanska umetnost i bogatstvo samo venecijanski, odnosno da li je nos venecijanski.⁷ Kamov izjednačava nos Venecijanke sa karakterom celog grada jer veruje da njen nos

⁷ Nos ima posebno mesto ne samo u fiziognomijskim teorijama već i u književnosti i drugim umetnostima (vidi posebno Rijke–Østermark & Johansen-Thomas, 2000). Zahvaljujući činjenici dugog i pogrešnog pripisivanja Aristotelu autorstva antičke *Fiziognomike* (Đurić, 1990: 565; Aristotle, 1955: 83), nos je stekao nezaobilazno mesto u karakterizaciji. Pseudo-Aristotel uspostavlja vezu između oblika nosa i osobina karaktera i to potvrđuje znanjem o životinjama: debele nozdrve – lenjost (potvrda za to je govedo), zadebljanja na kraju nosa znače neosetljivost (vepar), šiljat nos – gnev (pas), kružan i ravan – velikodušnost (lav), tanak kao kod ptica ali kukast – bestidnost (gavran), orlovski nos odvojen od čela – velikodušnost (orao), prčast nos – pohotnost (jelen), široke nozdrve označavaju strastvenost (Aristotle, 1955: 121–122).

izdaje „tri poriva – krađa, otimačina i razbojstvo” (Kamov, 1958: 11–12). Nos smatra izdajicom jer se ne može izobličiti, kastrirati, pritajiti i falsifikovati. Razmišljanja o nosu koji je prošlost i licu koje je sadašnjost, odvode Kamova do zaključka o prirodi umetnosti uličnog performerera: „Šetati radi šetnje, ne higijene, ubijati radi ubojstva, ne ideje: rođeni delikvent i rođeni artista!” (Kamov, 1958: 14). Kamov kritikuje hrvatsku kulturu u kojoj Gubec nema spomen ploču, Starčević je dosadan i svojim pristalicama i veliča pesnike „skitnika, luđaka i očajnika”, varvare „što ruše grubo, prosto, divlje, i iz ničega stvaraju – genijalnost, iz pljuvanja – poštivanje, iz dinamita – slobodu, iz luđaka – apostole, iz ničeanaca – socijaliste, iz zločina novo, veliko sveto čovječanstvo” (Kamov, 1958: 16). Lombrozovi rođeni zločinac i rođeni umetnik postaju neodvojivi od umetnosti i kosmopolitizma. Kamov i na drugim mestima govori o ideji čovečanstva. Međutim, on veruje da će čovečanstvo nastati nasuprot teoriji o nepromenljivosti lobanje, kako „veli pravo prijatelj Sergi” (Kamov, 1958: 30) jer se čovek može menjati nasuprot „teorija, koje su uostalom vrlo lijepe, zamamne i obmamne” (Kamov, 1958: 30). Za Kamova čovečanstvo čine hiljade analfabeta i jedan Dante, odnosno sugrađani Lombroza koji se začude kad vide čoveka sa dugom kosom.

Kamov pominje Lombroza kao autora koji je pisao o kamori (Kamov, 1958: 60); veruje da Lombrozo mora da postane vredan spomena posle svakog putovanja u Italiju kao što su to postali Rafael, Venecija i Napulj (Kamov, 1958: 70); Lombrozovu knjigu o zločincu smatra remek-delom italijanske naučne književnosti (Kamov, 1958: 118); govori o lombrozizmu kao školi koja je naišla na otpor kod pristalica slobodne volje, izazvala polemike kod pravnika i zgražavanje kada je počela da istražuje ideale čovečanstva (Kamov, 1958: 129); kaže da je u Napulju našao crkvu sa crtežima vernika koji liče na crteže zločinaca iz Lombrozove knjige (Kamov, 1958: 195).

Pored Lombroza, Kamov govori i o njegovim učenicima među kojima su prisutni Feri (koji se svojim umom pojavljuje između dobrih majki i požrtvovanih ljudi poput Don Kihota (Kamov, 1958: 18) i koji je jedan od potpisnika proglašavanja protiv klerikalizma), Ferero i Serđi (oni su saglasni da u Italiji postoje dve rase različite po formi lobanje (Kamov, 1958: 29)). Ferero je i autoritet koji zna da „italijanska žena, protivno engleskoj, voli govoriti o gaćama” (Kamov, 1958: 32); Kamov kaže da njegove stavove o južnjačkom individualizmu i severnjačkom kolektivizmu razume u potpunosti (Kamov, 1958: 38). Kamov podseća da je Ferero mesto civilizacije video na severu i zapadu. Međutim, razočaraće ga Feri, koji je „najumniji i najinteligentniji Lombrosov učenik” (Kamov, 1958: 188), i socijalistički lider, kada se bude rukovao sa kraljem i bude počeo da razmišlja o ulasku u vladu (Kamov, 1958: 186). Diveći se italijanskim naukama, kriminalistici i

patologiji, koje su postale familijarne „inteligentnijem laikatu” (Kamov, 1958: 148) Kamov nabraja njihove predstavnike među kojima su pored Lombroza, Sigele, Feri, Ferero, Venturi, Morseli, Mara, De Sarto i Vijadi (Kamov, 1958: 148).⁸

Kamov nema rezerve o naučnoj zasnovanosti fiziognomijskih teorija kao što će to biti slučaj kod Dvornikovića. Međutim, kada ushićeno piše o Garibaldiju, primećuje da je veliki revolucionar postao predmet poezije ali ne i nauke – to što niko u Italiji nije pristupio „kritički njegovoj psihi, lubanji i spisima” znači da su Italijani zaljubljeni u njega (Kamov, 1958: 49). Psihološka, frenološka i istraživanja teksta ali i rukopisa za Kamova su naučne discipline koje se ne mogu osporavati. Ali, Kamov dozvoljava da istovremeno postoji još nešto. U Garibaldijevom slučaju je reč o ljubavi naroda naspram nauke. Druga mogućnost je vidljiva kada Kamov govori o Italiji kao zemlji koja je dala epohalna dela o geniju, ludaku i delikventu ali u kojoj još ni jedan književnik nije rekao da „znanost može mnogo, ali ne smije preći preko granica istine i fakata: poezija kao najčišća manifestacija lijepe knjige, može daleko više” (Kamov, 1958: 81). Paradoks nije ni najmanje stran Kamovljevoj misli. On modernu vidi kao spoj suprotnosti: „individualizacija dakle zločinaca i bolesnih u svestranoj socijalizaciji zdravih: najgenijalniji paradoks modernizma” (Kamov, 1958: 7).

Kamovljevi eseji pisani na italijanske teme završavaju podsećanjem na stanje u Hrvatskoj. Razlika između dve zemlje i dva naroda je uspostavljena na taj način da je Hrvatska u inferiornom položaju i da joj nedostaje mnogo toga što Italija već ima. Antiklerikalni napadi u Hrvatskoj, uveren je Kamov, odaju temperament jedne rase koji je „izgrađen klimatskim prilikama, ali zažbukan prilikama historičkim” (Kamov, 1958: 49). Kamov žali što dnevni događaji u Hrvatskoj izazivaju samo reportere i policiju a ne i naučnike kao što je to slučaj u Italiji

⁸ Ne možemo sa sigurnošću reći na koga Kamov misli kada pominje Venturija, De Sarta i Vijadija. S. Sigele (1868–1913) je bio kriminolog; E. Feri (1856–1929) je Lombrozov student i posle uspona fašizma, Musolinijev sledbenik; Đ. Ferero (1871–1941) je Lombrozov saradnik (zajedno su napisali knjigu *La donna delinquente*); E. Morseli (1852–1929), psihijatar i autor uticajne knjige o samoubistvu; V. Mar (1819–1904) nemački novinar koji je popularizovao termin antisemitizam. Stavovi u fašističkim zvaničnim publikacijama jasno pokazuju uticaj tradicije italijanskog pozitivizma, čiji su glavni predstavnici bili i autori koje Kamov visoko ceni: E. Morseli (1852–1929), R. Ardido (1828–1920) i Đ. Serđi (1841–1936). Važno je napomenuti da su „antropolog Đuzepe Serđi i kriminolog Enriko Feri (1856–1929), srdačno prigrlili fašizam” (Gasman, 2006: 529). Inače, Kamov izbegava da komentariše Lombrozovu antisemitsku knjigu *Antisemitismo e le Scienze Moderne* (1894).

(Kamov, 1958: 51) i poručuje čitaocima da potraže analogije sa Hrvatskom u činjenici da kamora počiva na oporezivanju (Kamov, 1958: 67).

Dvornikovićev pokušaj da stvori portret nacije svakako da vodi ka jednoj politici koja je imala svoju istorijsku ulogu posle Drugog svetskog rata a koja je danas nemilosrdno kritikovana iz perspektive nacionalističkih ideologija. Takođe, fiziognomijske, frenološke i teorije pozitivističke kriminologije imale su svoje sledbenike ne samo u umetnosti već i nacističkoj politici i rasnim teorijama.⁹ Kamov je pokušao da u časopisu *Pokret*,¹⁰ promovisanjem lombrozizma izbori pravo politikama i društvenim praksama koje je smatrao modernim. On je autor koji paradoks vidi kao suštinsku karakteristiku moderne jer paradoks koristi kao model svojih razmišljanja, ne samo kada je reč o odnosu nauke (bezuslovno prihvatanje pozitivističke kriminologije) i umetnosti (ona može više od nauke), već i kada uspostavlja odnos između prenošenja stereotipa o stanovnicima gradova, Severu i Jugu, ženama ili rasama i svog stava prema predrasudama do koga dolazi u putopisu o Đenovi, Marselju i Barseloni objavljenom pred sam kraj života. U Đenovi Kamov vidi muškarce sa orlovskim nosom koji ga podseća na Senj „samo što je Senj jedna materijalna propalica, koje su obično gore od moralnih, jer i to moraju nužno postati” (Kamov, 1958: 226). Nasuprot ove lombrozističke nužnosti odnosa između fizičkog i moralnog, Kamov prepoznaje svoje predrasude u susretu sa drugim krajem o kome se već mnogo govorilo i „o kome ima uglavnom naučeno mnijenje i pojam, onda mu sve trice dokazuju to mnijenje i taj pojam, i niti se ne domisli, da je došao i otišao iz kraja predrasuda – s predrasudom” (Kamov, 1958: 232). Uočavajući da predrasude potiču iz već stečenog znanja, Kamov nagoveštava spremnost da se oslobodi takvih stavova. Međutim, do toga neće doći zbog prerane smrti ali se taj proces može pratiti u njegovim proznim ostvarenjima.¹¹

⁹ Više o tome kako je „nacistički mit i način na koji je pogrešna teorija sa polja komparativne filologije pogrešno transformisana u devetnaestovekovnu fizičku antropologiju i dvadesetovekovnu rasnu teoriju” (Stemmler, 1993: 151) u (Gombrich, 1963: 107–112).

¹⁰ A.G. Matoš je izrazito negativno pisao o književnom delu Janka Polića Kamova ali su razlozi njegove negativne kritike bili ideološki. Naime, činjenica da je Kamov bio saradnik časopisa *Pokret* za Matoša je bila „najveća (ideološki obojena) diskvalifikacija” (Bošković, 2014: 23). Pojednostavljeno govoreći, Matoš pored ostalog zamera *Pokretu* zato što širi jugoslovenske ideje.

¹¹ Ova pretpostavka biće istražena u drugom radu.

Odnos prema književnoistorijskoj poziciji Janka Polića Kamova se menjao tokom vremena i kretao se od njegovog pozicioniranja od moderne do avangarde, od ekspresionizma do nadrealizma. U novijim istraživanjima neretko se iznova problematizuje njegova književnoistorijska pozicija. Slaven Jurić, istražujući ambivalentnosti Kamovljeve poezije, polazi od pretpostavke da postoji procep „između teksta i popularne predodžbe” (Jurić, 2014: 226) i dolazi do zaključka da u njegovoj poeziji „ispod anarhije iskaza, krije se viši red lirskoga kazivanja” (Jurić, 2014: 234). Andrea Majer-Frac tvrdi da je teško „složiti se sa ocjenom Kamova kao avangardista” (Meyer-Fraatz, 2014: 244), odnosno da „u mnogim pogledima Kamov ostaje tradicionalan” (Meyer-Fraatz, 2014: 244).

Ipak, Kamovljeva pozicija je najpreciznije određena paradoksom i zato se možemo složiti da je on pesnik „bodlerovske ‘estetike ružnog’, i njezine negacije ujedno” kao i da je on „eminentno antiprosvjetiteljski (na Šenoin način) i antiracionalistički postavljen pjesnik – iako u njegovim feljtonima susrećemo obrnute iskaze – koji preferiraju individualno, tjelesno, osobno, izvorno-prirodno iskustvo” (Milanja, 2010, para 6). Milanja napominje da je i Kamovljevi junak iz romana *Isušena kaljuža* nastao na temelju znanja o italijanskoj pozitivističkoj školi,¹² kao i da Kamova više „određuje dvostrukost (na planu života i na planu umjetnosti) više negoli raspolovljenost [podvukao C.M.]” (Milanja, 2010, para. 3).

Pojam moderne je protivrečan i ne može se svesti na jednu dimenziju. Modernu u Hrvatskoj kulturi razumemo na način na koji je započelo njeno samorazumevanje kao skupa različitosti viđenog u „disparatnom nabranjanju” (Žmegač, 2001: 18). Kamov modernost prihvata kroz nauku, birajući „pretjeranost naučne analitičnosti” (Žmegač, 2001: 19) i prihvatajući stav odbijanja svake naučnosti, što je takođe, iako paradoksalno, predstavljalo modernistički izbor.

Opisujući nepobedivost modernih, Latur tvrdi da je njima postalo moguće da posežu „za prirodnim naukama da bi kritikovali lažne težnje moći” istovremeno „koristeći nedvosmislenosti humanističkih nauka da bi kritikovali lažne težnje nauka i naučne dominacije” (Latur, 2010: 54). Upravo je to vidljivo u Kamovljevom prihvatanju nauke i antiklerikalizma, širenju težnje za preobražajem Hrvatske i simultanom veličanju poezije, klerikalizma koji je dogmatski

¹² I Lombrozovo, veoma nekoherentno učenje, može se odrediti na sličan način. Čutura, pozivajući se na zaključke drugih autora (Rafter & Ystehede, 2010: 271), kaže da je u Lombrozovom delu reč o „neupitnoj ovisnosti o utjecajima vizualne i književne gotike te primjeru supostojanja protuslovnih pristupa znanstvenom pitanju kriminala i njegovoj etiologiji, gdje su se na temelje prosvjetiteljskog racionalizma nadograđivali romantičarski interesi za jezovitim i izopačenim” (Čutura, 2016: 20).

konzervativan ali moderan u svemu ostalom (Kamov, 1958: 53) i u odustajanju od tendencioznosti i poučnosti kao što je to učinio E.A. Po. Kamov je moderan na način na koji Latur određuje poziciju modernog čoveka jer „onaj koji nikad nije osetio kako u njemu treperi ta dvostruka sila ili koji nikad nije bio opsednut distinkcijom racionalnog i iracionalnog, lažnih znanja i pravih nauka, taj nikad nije bio moderan” (Latur, 2010: 55).

Kamov, koji je visoko vrednovao nauku ipak nije dozvolio da njen temelj zasnovan „na obeshrabrujućem svetu brojeva i na predrasudi ‘pozitivne’ metode, ravnodušne prema svemu što u činjenicama iskustva ima kvalitativno svojstvo i vrednost simbola” uništi „svaku mogućnost za suptilni odnos s tajnim silama stvari” (Evola, 2010: 396).

U poeziji hrvatske moderne mapirana su četiri strukturalna tipa koji se razlikuju u shvatanju poezije i umetnosti. Reč je o modelu sklada i harmonije koji poeziju smatra autonomnom oblašću; modelu mita i stilizacije (umetnost je dekorativna); modelu koji afirmiše katoličko pesništvo i umetnost razume kao promociju morala, vere i hrvatstva dok anarhističko-orgijastički model ima dekonstrukcijsku i destruktivnu nameru (Milanja, 2010, para. 2). Milanja smatra da Kamov stvara u okviru četvrtog modela koji stilski objedinjuje „elemente verzima (biologizmom), futurizma (tehničkim), modernističkog psihologizma, psihoanalitički tijek svijesti s osviještenom označiteljskom instancijom, anticipirajući nadrealizam i ekspresionizam” (Milanja, 2010, para. 2). Međutim, posle istraživanja Kamovljevog lombrozizma moguće je tvrditi da prokleti pesnik hrvatske moderne objedinjuje u sebi nespojive manifestacije moderne i tako do danas zbunjuje istraživače. Kamovljeva varijanta modernizma polazi od danas diskutabilnih teorija ali i čuva mesto za književnost oslobođenu spoljašnjih imperativa u kojoj jedini kvalitet neće počivati na kauzalitetu pozitivizma. Njegov modernizam je poseban i kao takav bi se mogao nazvati modernizmom sinteze u kome je paradoks zauzeo povlašćeno mesto. Sam Kamov se otuda bolje razume kao višestruka figura kojoj ni jedan od modela moderne u hrvatskoj književnosti nije ostao stran jer on umetnost istovremeno vidi kao autonomno i polje „najbrutalnije stilistike” koje može da oplemeni, ali i polje koje može da hrvatstvu i katoličanstvu promeni hijerarhijsku poziciju a da pri tom ne odustane od svojih namera da bude kandžija i ostruga.

Željko D. Milanović

JANKO POLIĆ KAMOV AND CESARE LOMBROSO: MODERNITY AND
POSITIVISTIC CRIMINOLOGY

Summary

In this paper the selected examples are analysed by using physiognomy theories and their influence on politics and everyday reality is tested. Popular psychology handbooks by Dvorniković show some typical features of Yugoslavs by using physiognomy discourse. The range of physiognomy theories which is strived for always exceeds the textual and tends to redesign the reality. Created by an Italian author, Cesare Lombroso, these kinds of expectations may be identified and argued for in publicistic texts written by Janko Polić Kamov in the first decade of the 20th century. The presence of Lombroso as mandatory reading could have given us an excuse for Kamov's differences reference to his relationship towards the society. However, it appears that Lombroso's impact on Janko Polić Kamov's literature is more far-reaching and provocative. The paper attempts at creating an introduction into the future research of characterization based on the proposition that morals influence physical appearance both in the stories and the novel by Janko Polić Kamov. Furthermore, the paper carries out a research to conclude whether this proposition is abandoned in order to confirm the author's positioning among the avant garde authors, and not solely the modern ones. The research in the future is planned to be carried out by the analysis of modern Croatian and Serbian literature and the literature between two great wars. The paper will also observe the future roles of the authors Kamov enthusiastically writes about: from the 1920's on, most of them will heartily welcome fascism, fundamentally based on the ideology of positivism. The presence of Lombroso and his followers, as well as their attitudes in Kamov's feuilletons questions his understanding of modern and his position inside of Croatian modern. The latter has moved from ecstatic acceptance of science to its complete rejection, and it can be found in Kamov as a contradictory figure which finds both options possible, although at first it seems that he was an exclusive advocate of 19th century positivism.

Keywords: physiognomy, positivist criminology, hierarchy of values, modern in Croatian literature.

LITERATURA

- Apostolov, S. (2008). *Misterija lica*. Beograd: Esoteria.
- Aristotle (1955). *Minor Works*. London: Harvard University Press.
- Benedict, B.M. (1995). Physiognomy and Epistemology in Late Eighteenth-Century Sentimental Novels. *Studies in Philology*, 92, 3, 311–328.
- Bošković, I. (2014). Kamov (zašto ga Matoš nije volio?); geneza jednog odnosa. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 13–25.

- Cavaglion, G. (2011). Was Cesare Lombroso Antisemitic?, *Journal for the Study of Antisemitism*, 3, 647–665.
- Cesare Lombroso (1906). *Dom i svijet*, 1. lipnja. 218.
- Čutura, V. (2016). Postmodernizam i kriminologija – povratak antropološkim izvoristima. *Književna smotra*, 182, 4. 17–22.
- Đurić, M. (1990). *Istorija helenske književnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [ćir.]
- Dvorniković, V. (2000). *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Prosveta. [ćir.]
- Evola, J. (2010). *Pobuna protiv modernog sveta*. Čačak/Beograd: Gradac K.
- Ferluga-Petronio, F. (2014). La ricezione di Janko Polić Kamov in Italia. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 26–34.
- Gasman, D. (2006). Positivism. U: Blamiers, C.P. (ed.) (2006). *World Fascism. A Historical Encyclopedia* (Volume 1: A–K). Santa Barbara: ABC–CLIO. 528–529.
- Gombrich, E. (1963). *Meditations on a Hobby Horse and Other Essays on the Theory of Art*. London: Phaidon Press.
- Grabežno umorstvo u Mariboru (1903). *Dom i svijet*, 5. 98.
- Hall, J. Y. (1977). Gall's Phrenology: A Romantic Psychology. *Studies in Romanticism*, 16, 3, 305–317.
- Jurić, S. (2014). Ambivalentni glasovi Kamovljeve *Psovke*. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 225–235.
- Kamov, J.P. (1958). *Članci i feljtoni. Pisma*. Rijeka: „Otokar Keršovani“.
- Književnost (1910). *Dom i svijet*, 17. 338.
- Latur, B. (2010). *Nikada nismo bili moderni. Esej iz simetrične antropologije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Lombroso, C. (1888). *L'homme criminel: atlas*. Rome: Bocca Frères.
- Lombroso, C.–Ferrero, G. (2004). *Criminal Woman, the Prostitute, and the Normal Woman*. London: Duke University Press.
- Meyer-Fraatz, A. (2014). Ambigvitet i ambivalentnost u „Romanu” Janka Polića Kamova. U: Pavlović, C.–Glunčić-Bužančić, V.–Meyer-Fratz, A. (ured.) (2014). *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Matoš i Kamov: paradigme prijeloma*. Split/Zagreb: Književni krug Split/Odsjek za

- komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 236–247.
- Milanja, C. (2010), Pobunjenik s razlogom. *Vijenac*, 427. Preuzeto sa <http://www.matica.hr/vijenac/427/pobunjenik-s-razlogom-1781/>
- Pismo iz Zagreba (1905). *Glasonoša*, I, 8.
- Polić, N. (1958). Iskopine. U: Polić Kamov, J. (1958). *Pjesme. Novele. Lakrdije*. Rijeka, „Otokar Keršovani”. 5–56.
- Rafter, N.–Ystehede, P. (2010). Here Be Dragons: Lombroso, the Gothic, and Social Control. U: Deflem, M. (ed.). (2010). *Popular Culture, Crime, and Social Control*. Bingley: Emerald Group Press. 263–284.
- Rane otadžbine (1899). *Hrvatski radnički glas*, III, 19.
- Rijke, V. D.–Østermark-Johansen, L. & Thomas, H. (2000). *Nose Book: Representations of the Nose in Literature and the Arts*. London: Middlesex University Press.
- Stanucanović, J. (2008). Predgovor. U: Apostolov, S. (2008). *Misterija lica*. Beograd: Esotheria. 5–7.
- Stemmler, J.K. (1993). Physiognomical Portraits of Johann Caspar Lavater. *The Art Bulletin*, 75, 1, 151–168.
- Tytler, G. (1982). *Physiognomy in the European Novel: Faces and Fortunes*. Princeton: Princeton University Press.
- Wolfgang E.M. (1961). Pioneers in Criminology: Cesare Lombroso (1825–1909). *Journal of Criminal Law and Criminology*, 52, 4. 361–391.
- Zdravstvo (1903). *Dom i sviet*, 17. 339.
- Žmegač, V. (2001). Osnove moderne. U: Batušić, N.–Žmegač, V.–Kravar, Z. (2001). *Književni protusvjetovi. Poglavlja iz hrvatske moderne*. Matica hrvatska: Zagreb. 11–24.

Ana Mitrevski*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.163.41-6 Manojlović T.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.393-410
Stručni naučni rad

IZMEĐU REDOVA: DVA PISMA LINKE KRSMANOVIĆ TODORU MANOJLOVIĆU**

Bogata rukopisna zaostavština Todora Manojlovića na stranim jezicima kao i značajan broj pisama, koji se čuvaju u Istorijskom arhivu Zrenjanina, do danas su uglavnom neistraženi. Za vreme studija prava u Budimpešti i Nađvaradu (1900–1910) Manojlović je vodio živu prepisku sa članovima porodice i prijateljima. U radu su prikazana dva pisma na nemačkom jeziku i u prevodu na srpski iz 1910. godine, koja je Todoru Manojloviću poslala njegova tetka Linka Krsmanović. U pismima se pominje Manojlovićev prvi književni prikaz, „Isidora Sekulićeva, *Saputnici*”, koji je *Srpski književni glasnik* odbio za štampu, da bi ga Manojlović, najverovatnije na nagovor Linke Krsmanović poslao, a *Letopis Matice srpske* 1913. godine konačno i objavio. Pisma takođe pružaju uvid u porodične prilike korespondenata, ali i potpuniju sliku o Todoru Manojloviću iz perioda koji je prethodio njegovoj odluci da uprkos naporima i željama porodice prekine studije prava i posveti se umetnosti i književnosti.

Ključne reči: Todor Manojlović, Linka Krsmanović, rukopisna zaostavština iz 1910, Nađvarad, *Saputnici* Isidore Sekulić, *Letopis Matice srpske*

UVOD

U zbirci rukopisne zaostavštine Todora Manojlovića, pored tekstova i pisama na mađarskom, italijanskom i francuskom jeziku, kojima je odlično vladao, čuvaju se i prepiske koje je vodio na izuzetnom nemačkom jeziku (Bekić, 1998b: 13), a koji se govorio još u roditeljskoj kući u Velikom Bečkereku (Solarov, 1992: 14). Manojlović upravo na ovom jeziku i započinje svoj „žurnalističko-spisateljski rad” (Kovaček, 2004: 7).¹

* anamitrevski@ff.uns.ac.rs

** Autorka srdačno zahvaljuje prof. dr Julijani Beli-Genc na prevodu sa mađarskog jezika i nesebičnoj pomoći u svim segmentima rada, doc. dr Tamari Valčić-Bulić na pomoći oko razrešavanja svih nedoumica u vezi sa referencama iz francuskog kulturnog kruga, kao i Nataši Kerac-Noël na pomoći oko prevoda sa francuskog jezika.

¹ Kovaček kao početak Manojlovićevog „žurnalističko-spisateljskog rada” navodi saradnju u listu *Neue Temesvarer Zeitung*. Međutim, Manojlović je još kao gimnazijalac svoju prvu dramu *Kosovski boj* napisao upravo na nemačkom jeziku (Popović, 2009: 11), uostalom kao

Uprkos mišljenju Tomislava Bekića (1935–2008) da bi bilo dobro ukoliko bi se makar deo zaostavštine Todora Manojlovića „na stranim jezicima ... [objavio] u izboru” (Bekić, 1992: 40), ona je i dan-danas dobrim delom ostala neistražena. „Objavljivanje dela zaostavštine, pisane [*sic*] na nemačkom i drugim jezicima [je], nema sumnje, od višestrukog značaja” (Bekić, 1992: 39); pa ipak, prevodi Manojlovićevih dnevničkih zapisa na nemačkom jeziku (Manojlović, 1983: 21–42; Bekić, 1998a: 14–29) uz pojedinačna objavljena pisma, poput onog udovice Stanislava Vinavera (Popović, 2009: 114–115) ili pisma koja je Manojlović dobio od Štefana Cvajga (Stefan Zweig) (Vrška, 1987: 47–48), predstavljaju samo manji deo tekstova autobiografskog karaktera i korespondencije Todora Manojlovića na ovom jeziku.

Od ukupno četiri pisma koja je Linka Kršmanović poslala Todoru Manojloviću (1903–1910)² i koja se čuvaju u Istorijskom arhivu Zrenjanina, u radu su prikazana dva iz 1910. godine. Pisma su prezentovana hronološki, pri čemu je prvo predstavljen original, a zatim prevod na srpski jezik. Nakon toga slede beleške u vezi sa sadržinom pisama, te napomene o priređivačkom, odnosno prevodilačkom postupku.

DVA PISMA LINKE KRŠMANOVIĆ TODORU MANOJLOVIĆU

1.

Belgrad. 24. 2. 9. März

1910.

Mein teurerer [!] Dodi!

Es sind schon 2. [!] Wochen verfloßen[,] seitdem Du von uns fort bist, – und noch immer haben wir keinen Brief aus *N. Várad* [!] mit Deiner genauen Adresse. Da ich schon besorgt bin – schreibe Dir an „*Emke Kávéház*” adressierend [!]. Hoffe und wünsche sehnlichst[,] daß Du Gottlob wolauf [!] bist. Und erwarte allsogleich gute Nachricht von Dir[,] mein Liebling! Wir sind Gott [sei] Dank gesund – nur ich habe

i niz pesama pre toga, koje, doduše, nisu objavljene (Solarov, 1992: 15). Prevodi pesama Endrea Adija (Ady Endre) sa mađarskog na nemački jezik, koji se takođe ubrajaju u Manojlovićeve literarne početke (Nenin, 2006: 47), nastali su za vreme studija, dakle, između 1900. i 1910. godine.

² Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 992; Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 993; Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 995; Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 996.

mich vorige Woche beim Ausfahren im offenen Wagen u[nd] Nur [!] in grüner Mantille, – [!] sehr verkühlt; wir waren im Weingarten und seitdem bin ich fieberisch. Auch von der lieben *Olga* erhielt [!] ich gestern endlich' [!] mal ein Schreiben – auch sie ist fieberisch, die süße *Vericza* ist Gottlob wolauf [!] und sehr fleißig; sie teilen mir mit[,] daß sie beide mit den *Fuka*'schen uns zu Ostern mit ihrem lieben Komen [!] erfreuen werden! Gott gebe uns Allen [!] gute Gesundheit damit wir uns froh wiedersehen können! Der brave *Iván* komt [!] zu den *kath[olischen]* Ostern nach *Becskerek*; daher *Olga* mit *Vericza* erst zu den Unsrigen komen [!] können [!]! Seitdem Du[,] mein Teurer [!],[,] fort bist[,] hatten wir recht viele Besuche, *Даринка Добрић* war 2. [!] Tage bei uns zu Gaste (auch schlief sie bei uns. [!]) und da haben wir recht viel geplaudert; auch unendlich viel wurde von Dir gesprochen: sie sagte: [!] daß *Јока* dich so sehr lobt: [„]види се дете из господске куће, фини, озбиљан, mudar[,] горд и врло паметан,“ das schönste Benehmen habest Du, – sie hat dich beobachtet u[nd] studirt [!] – beim letzten *grand Jour* – wie Tact voll [!] – [!] Du Dich damals benomen [!] hast!!! Dann wieder kam *Ceja* vom *Jour*, [!] bei den *Teuuiћ*'schen u[nd] dort hat man wieder so viel von Dir gesprochen u[nd] Dich so sehr belobt! Und ihre *Mama* u[nd] *Tata* sagen: [„]видиш за Тодоша би те одмах дали“!!! Also *mon chère* Deine Actien sind heuer sehr hoch gestiegen[,] also nur fleißig sein – regelmäßig die Vorlesungen besuchen, fleißig studieren und trachten recht bald abzulegen – um fertig zu werden! Auch unsere andere [!] lieben Kinder werden so Gott will heuer fertig werden! *Iván* wird Fähnrich; [!] *Vericza* im *Institut* den letzten Jahrgang vollenden!!! Und auch unser lieber kleiner Wallach wird heuer maturieren. Jetzt wird unser lieber *Iván* viel brauchen wegen der Equipirung[!]! Also für mich wieder neue Sorgen u[nd] Freuden! Darum[,] mein Liebster[,] trachte Du uns Freude zu machen! Damit *Alexa* leichter zu überz[e]ugen[!] wäre, und mir eher die jetzt zimlich [!] große Summe für *Iván* bewilligen möge. Samstag waren wir mit den *Борисављевић*'schen im Theater; *Melle Bla[n]che Тумен* mit der Truppe vom *l'Oeuvre* aus *Paris* gab hier 3. [!] Vorstellungen; wir sahen „*Frou-Frou*“[!][!] sie ist schön, groß, schlank[,] spielt großartig *à la Dolley*; – aber die Truppe ist beßer als der *Dolley* – ihre 50. [!] Francs kostete die Loge; es war immer sehr voll! Sonntag [!] war mein *Jour* sehr *frequentirt* [!]; der junge *Борисав:* [!] *Pianist* spielte mit *Vuki* sehr schön *Klavier* vierhändig, auch mit *Jelka*; [!] der junge *Бошковић* mit Schwester; [!] *Ceja*, *Браца Н.*[,] die *Зорка Миловановић* mit Tochter; [!] *Бадемлић ка* [!] mit Töchter [!], *Vuki*, *Vlajko*, *Jelka*, *Боривој Даринка*, *Јока* mit 3. [!] Töchter [!]; [!] die *Јанковић'ка* – *Баућ'ка* – *Јовичић etc.*: [!] also sehr Viele [!]. Alle laßen Dich grüßen.

Wieder sind in 3. [!] Zeitungen Anklagen gegen *Тата Доктор* – wieder wegen einem Testament[,] wo er falsches Zeugnis abgelegt haben soll *etc.* Und man droht dem Armen mit *замбор etc.*: [!] auch den armen *Браџика* macht man lächerlich u[nd] schreibt *scandaleüse* [!] Sachen über ihn. Sie[,] die *Doctorin*[,] kam vor einigen Tagen, [!] – ganz aufgeregt zu uns, u[nd] beklagte sich bitter über die Ungerechtigkeiten; sie ist ganz *desperat*, *Advokat Миша Јовановић* wird ihn jetzt verteidigen. Vorigen Sonntag fuhr ich vormittag [!] zur Trauung der *Давидовић*'schen[,] es war sehr große Hochzeit; die Braut sah allerliebste aus, auch ihre Mama [!] in *violetter* Seide sah sehr *élégant* aus. – Das 4.te Buch von *Wladan „Цинџа“* lesen wir jetzt – aber nicht mit so viel *Animo* als [!] mit Dir.

Dir – der so vortrefflich den alten *Цинџа imitirte* [!]! Der „*Књижевни Гласник*“ (hat aber noch nicht Deines gebracht [!].) ist herausgekommen [!]! – Köchin *Agnes* geht vor ihre [!] Ostern auf 14. [!] Tage *у госте* zu ihrer Familie; also kannst Dir vorstellen wie dies für mich jetzt unangenehm ist; [!] da auch *Нестор* gekündigt hat! – Wie unangenehm es für Dich war[,] in *Pancsowa* zu übernachten – kann ich mir denken. Von nun an immer des Morgens abreisen! – Bei uns [ist es] jetzt sehr kalt, Frost wetter [!], aber hell schön [!]! – Sonntag [!] die *Kastanien Torte* [!] fiel mir sehr gut aus [!], mundete sehr auch die *Sandwichs*! – Nun[,] mein teurerer [!] Liebling[,] hat die faule Tante dem fleißigen Neffen genug geschrieben! Lebewol [!]! Gott schütze Dich! *Alexa* u[nd] ich küßen Dich vielmals herzlichst. Deine treue Tante

Linka.

[Na kovertu:]

Tekintetes

Manojlovićs Tivadar.

Joghallgató úrnak.

Nagyvárad. =

fr: % (.Bihar megye.)

„Emke Kávéház”.

Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 995.

[Prevod:]

Beograd. 24. 2. 9. mart
1910.*Mili moj Dodi!*

*Već dve nedelje su protekle otkad si otišao od nas, a još uvek nemamo nijedno pismo iz N[ad]varada sa Tvojom tačnom adresom. Pošto sam već zabrinuta, pišem Ti adresirajući na kafe „Emke”. Nadam se i od sveg srca želim da si, Bogu hvala, dobro. I očekujem koliko odmah dobru vest od Tebe, čedo moje! Mi smo, Bogu hvala, zdravi, samo sam ja prošle nedelje prilikom vožnje u otvorenim kolima i samo u zelenom mantilu veoma nazebla; bili smo u vinogradu i od tada sam grozničava. I od drage Olge sam juče konačno primila jedno pisanije – i ona je grozničava, medena Verica je, Bogu hvala, dobro i veoma je vredna; poručuju mi da će nas njih dve sa Fukinicom za Uskrs obradovati svojim dragim dolaskom! Bog nam svima dao dobrog zdravlja kako bismo se ponovo mogli sresti u radosti! Dobri Ivan za kat[olički] Uskrs dolazi u Bečkerek; otuda Olga sa Vericom tek za naš može doći! Otkad si Ti, dragi moj, otišao, imali smo zdravo mnogo poseta, Даринка Добрић je dva dana bila kod nas u gostima (i spavala je kod nas) i tu smo zdravo mnogo ćaskali; a beskrajno mnogo se pričalo i o Tebi. Rekla je da Te Joka tako mnogo hvali: „види се дете из господске куће, фини, озбиљан, мудар, горд и врло паметан,” *imaš najlepše ponašanje, ona Te je posmatrала i studirала – prilikom poslednjeg dana za posete – kako si se onomad odmereno ponašao!!! Onda je ponovo došla Ceja³ sa dana za posete kod Тешићевих pa i tamo su tako mnogo pričali o Tebi i tako Te nahvalili! A њени Мама i Tata vele: „видиш за Тодоша би те одмах дали.”!!! Dakle, mon chère⁴, Tvoje akcije su ovih dana veoma porasle. Dakle, samo budi vredan – redovno posećuj predavanja, vredno studiraj i nastoj da odveć uskoro položiš – kako bi završio! I druga naša draga deca će, ako Bog da, ove godine završiti! Ivan će postati zastavnik, Verica će na institutu svršiti poslednju godinu!!! Pa i naš dragi mali ždrebac će ove godine maturirati. Sad će našem dragom Ivanu biti potrebno mnogo zbog ekipiranja⁵! Dakle, za mene opet nove brige i radosti! Stoga Ti, najdraži moj, nastoj da nam pričiniš radosti, kako bi Aleksu bilo lakše ubediti i kako bi mi pre odobrio sada već prilično veliku sumu za**

³ Seja.⁴ Dragi moj.⁵ Opremanje za vojsku.

Ivana. *U subotu smo sa Борисављевићима bili u pozorištu; M^{elle6} Bla[n]š Тутен⁷ sa trupom iz Levra u Parizu ovde je davala tri predstave; gledali smo „Fru–fru”. Lepa je, visoka, vitka, veličanstveno glumi u stilu Dole⁸, ali je trupa bolja nego [ona u kojoj glumi] Dole – njihovih 50 franaka koštala je loža; bilo je uvek veoma puno! U nedelju je moj dan za posete bio veoma frekventan; mladi Борисав[ljević?] pijanista je sa Vukijem veoma lepo svirao klavir četvororučno, i sa Jelkom; mladi Бошковић sa sestrom; Сеја⁹, Браца Н, Зорка Миловановић sa ćerkom; Бадемлићка¹⁰ sa ćerkama, Vuki, Vlajko, Jelka, Боривој, Даринка; Јока sa tri ćerke; Јанковићка – Баићка – Јовичић itd. Dakle, baš mnogi. Svi Te pozdravljaju. Ponovo su u tri novine optužbe protiv Тате Доктора – ponovo zbog nekog testamenta gde je navodno lažno svedočio itd. I prete јаднику затвором itd. Sirototg Брацику такође ismevaju i пишу skandalozne stvari o њему. Она, Doktorica¹¹, pre nekoliko dana je sva uzrujana došla kod nas i gorko se žalila zbog nepravdi; posve je desperatna, advokat Миша Јовановић će ga sada braniti. Прошле nedelje¹² sam pre podne išla na venčanje Давидовићке, bila je veoma velika свадба. Млада je izgledala dražesno, њена мама je u ljubičastoj svili такође izgledala veoma élégant¹³. – Sada čitamo četvrtu knjigu Vladana „Цинце”, mada ne sa toliko uživanja kao sa Tobom.*

Tobom – koji si tako izvrsno imitirao starog Цинцу! „Књижевни Гласник” (još, međutim, nije objavio Tvoje) je izišao! – Kuvarica Agneš pre njihovog Uskrsa na 14 dana ide u госте kod svoje familije; dakle, možeš zamisliti kako je meni to sada neugodno pošto je i Нестор dao otkaz! – Kako li je Tebi bilo neugodno da nočiš u Pančevu mogu misliti! Od sada uvek jutrom na put!¹⁴ – Kod nas je sada veoma hladno, mrazevi, ali lepo vedro! – u nedelju mi je kesten-torta ispala veoma dobro, sendviči mi такође veoma godili! – Eto tako, milo moje čedo, lenja tetka je vrednom

⁶ Gospodica.

⁷ Blanš Tuten (Blanche Toutain) je bila poznata francuska glumica s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka. Od najmlađih dana igrala je u vodviljima, ali i ozbiljnijim komadima. Umrta je iznenada 1932. godine, dok je pripremala novu ulogu.

⁸ Madlen Dole (Madeleine Dolley) je bila francuska glumica s kraja devetnaestog i početka dvadesetog veka, čuvena po svojoj lepoti. Igrala je najčešće u komedijama.

⁹ Seja.

¹⁰ Najverovatnije je reč o supruzi Riste Bademlića, tadašnjeg upravnika grada Beograda.

¹¹ Pretpostavlja se da je reč o supruzi „Tate Doktora”, te da je u pitanju nadimak.

¹² U nedelju.

¹³ Elegantno.

¹⁴ Da bi stigao u Beograd, Manojlović je sat vremena putovao lađom iz Pančeva (Popović, 2009: 11).

sestriću dovoljno pisala! Zbogom! Neka Te Bog čuva! Aleksa i ja Te najsrdačnije neizmerno ljubimo. Tvoja verna tetka

Linka.

[Na kovertu:]

Uglednom

Todoru Manojloviću,

gospodinu studentu prava,

Nadžvarad

m. p. (Biharska županija),

Kafe „Emke”.

2.

Belgrad.

16. 29. 3.

Mein teurerer [!] Dodi!!

Dein liebes Schreiben erfreute mich sehr – denn Gott [sei] Dank bist Du wolauf [!] Soeben wurde es mir mit größter Mühe ermöglicht – [!] Deine Bitte zu erfüllen und Dir noch *pour mois Mars 'trente courones*. [!] zu senden: *Olga* wird Dir *l'argent* gleich 15. [!] Flor: [!] schicken; also für den heurigen März genug. – Schon 2. [!] Bücher v[on] *Цинца* sind erschienen – sehr interessant, auch die *Брка*'s sowie die Zeitung „*Денеша*”[,] wo *Тата Доктор* so fürchterlich beschimpft wird (ein ganzer Roman von all' [!] seinen schmutzigen Geschäfteln.[!])[,] alles [!] habe ich Euch zum Lesen aufbewahrt. Ich bedauere die arme Frau und die Kinder; wenn alles wahr sein sollte[,] so ist er ein abscheulicher Schwindler.

Leider wurde er auch bei der *Касаија* abgewiesen u[nd] seine Feinde bekamen das Recht; jetzt bin ich begierig[,] wie er sich rein machen wird?!!! Gestern waren *Ceja* u[nd] Mutter bei uns – beganen [!] davon zu reden; [!] – kannst Dir denken wie peinlich für uns; [!] – aber merkwürdig wie cynisch [!] und kaltblütig beide diese furhtbaren [!] Anklagen aufnahmen!!!!– [!]

Vorgestern [habe ich] diesen Brief begonnen[,] heute am 18 – 31. schreibe weiter: Gestern erhielt [!] ich einen sehr lieben Brief von *Iván* u[nd] *Olga*; Gottlob [sind] alle gesund – und [haben] den Urlaub sehr angenehm verbracht; er schreibt[:] „Der Bruder ging mir ungemein ab”. Es freut mich wirklich unbeschreibbar[,] daß sie u[nd] *Alexa bácsi* endlich doch diese tadellose u[nd] gute Fuka néni näher kennen lernen werden!!!

Ein lieber herziger Junge ist unser *Moczchen* doch! – Wieder erschien „*Књижевни Гласник*”[,] aber Dein Aufsatz noch immer nicht! Du solltest vielleicht dem [!] *Дучић* brieflich befragen[,] was die Ursache ist? Wenn sie Deinen so wundervollen

Aufsatz nicht drucken laßen wollen; [!] so verlange ihn zurück u[nd] sende nach Neusatz an die Mamiца (Лемонис.[!])[.] Dort ist der Schwiegersohn von Паланачки; [!] der kann Dir behilflich sein; *à propos* sie haben ein Söhnlein; [!] also Милка ist Groszтата! Vorgestern war ich endlich mal bei Катица Маној: [!] Дана war im Bette (Influenza.[!])[.] sie [!] frug nach Dir u[nd] lieben [!] Iván, sie läßt Dich grüßen; sie lobte Dich sehr; [!] und sagte mir[:] „*сад је Тодош још много озбиљнији, видићете да ће сад испит положити.*“ *Обрекао је нами*; [!] *да ће да сврши*[,] *за годину дана биће готов.*“!!! Gott gebe[,], daß ihre u[nd] meine fromen [!] Wünsche in Erfüllung gehen!!! Bei uns ist es sehr kalt[,], hatten Schnee[,], sogar etwas Hagel[,], ich fürchte[,], daß die Obst blüten [!] erfrieren werden! – Gestern war ich mit der Миловук bei der Probe vom Beethoven Symp: [!] Concerte; der arme Binicsky plagt sich furchtbar; [!] *бојим се да не добије јектику*“. – Јока mit allen Kindern sind [!] in Wien. Vlajko ist dänischer Consul geworden! Kannst Dir sein [!] und ihren Stolz vorstellen; nur ist der Arme krank; [!] muß nach Karlsbad. „*Valse de rêve, rêve d' un jour, Rêve de valse – rêve d' amour*“. Nicht wahr wie reizend übersetzt? Schreibe uns bald! Lebewol[!] [!] Gott schütze Dich! Alexau[nd] [!] Ich [!] küßen Dich herzlichst! Deine treue Tante

Linka.

[Na posebnom listu:]

Wir bekamen Parte vom armen Christofore Ballich[,], er ist in Triest gestorben. Die Gemeinde ist unterzeichnet. – Friede seiner Asche!!!

[Na kovertu:]

Tekintetes

Manojlovics Tivadar.

Joghallgató urnak[!].

Nagyvárad. = on

fr: % *Bihar megye.*

Nagy Sándor utca[!]

(.Ungarn.) 13. SZ

Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 996.

[Prevod:]

Beograd.

16. 29. 3.

Mili moj Dodi!

Tvoje drago pisanije me je veoma obradovalo jer si, Bogu hvala, dobro! Baš maločas mi je s najvećom mukom omogućeno da ispunim Tvoju molbu i pošaljem Ti još pour mois Mars ’trente courones:¹⁵ Olga će Ti odmah poslati l’argent¹⁶ 15 forinti; dakle, za ovaj mart dovoljno. – Već dve knjige o[d] Цинце izišle su iz štampe – veoma interesantno, i [nekoliko brojeva novina] „Brka”¹⁷ kao i list „Депеша” gde se Тата Доктор tako stravično ruži (čitav roman o svim njegovim prljavim rabotama), sve sam Vam sačuvala da pročitate. Žalim sirotu ženu i decu; ako je sve istina, onda je on jedan ogavni hohštapler.

Nažalost ga je i Касација¹⁸ odbila a pravo pripalo njegovim neprijateljima; sad sam znatiželjna kako će se oprati?!?! Juče su Ceja¹⁹ i mati bile kod nas i počele da pričaju o tome – možeš misliti kako mučno za nas – ali čudo kako su obe cinično i hladnokrvno primile ove stravične optužbe!!!!

Prekjuče počela ovo pismo, danas 18–31. nastavljam da pišem: Juče sam primila veoma ljupko pismo od Ivana i Olge; Bogu hvala, svi su zdravi i veoma prijatno proveli odmor; on piše „Brat mi je beskrajno nedostajao”. Zaista me neopisivo raduje da će oni i Aleksa bácsi²⁰ konačno pobliže upoznati tu besprekornu i dobru Fuka néni²¹!!!

Naš Моčićа je jedan dragi, krasni mladić! – Ponovo je izišao „Књижевни Гласник” ali Tvoj rad još uvek ne! Možda bi trebalo pismeno da ispitaš Дучића šta je razlog. Ako neće da stampaju Tvoj prekrasni rad, onda ga traži natrag i pošalji Матици (Летопис) u Novi Sad. Tamo je zet Паланачког; taj Ti može biti od pomoći; à propos²² imaju sinčićа; dakle Милка je Groszmana²³! Prekjuče sam

¹⁵ Za mesec mart trideset kruna.

¹⁶ Novac.

¹⁷ *Brka* je bio jedan od omiljenih „šaljivih listova“, koji je, uz kraće prekide, izlazio od 1882. do 1930. godine. Često je bio na meti cenzure, zbog čega je od 1927. njegov naslov promenjen u *Mladi Brka*.

¹⁸ Kasacioni sud.

¹⁹ Seja.

²⁰ Čika-Aleksa.

²¹ Teta-Fuka.

²² Uzgred.

*napokon bila kod Катице Маној[lović?]. Дана је била у постелји (influenca), питала је за Тебе и драгог Ивана, поздравља Те. Веома Те је хвалила и рекла ми је: „сад је Тодош још много озбиљнији, видићете да ће сад испит положити.” Обрекао²⁴ је нами да ће да сврши за годину дана, биће готов.”!!! *Dabogda se njene i moje puste želje ostvarile!!! Kod nas je veoma hladno, imali snega, čak nešto grada, bojim se da će behar da smrzne! Juče sam sa Миловуковом била на проби за концерт Бетовенове симф[оније]; сироти Вички се страшно мучи; бојим се да не добије јектику”.* Јока је *sa svom decom* у Већу. *Vlajko je postao danski konzul! Можеш замислити његов и њен понос; само је сиромашћу бољестан; мора у Karlsbad.* „Valse de rêve, rêve d’ un jour, Rêve de valse – rêve d’ amour”²⁵. *Jel’ da kako dražesno prevedeno? Пиши нам ускоро! Збогом, нек Те Бог чува! Алекса и ја Те најсрданије љубимо! Твоја верна тетка**

Linka.

[На посебном листу:]

Dobili smo umrlicu sirotog Kristoforea Balika, umro je u Trstu. Potpisana je opština.

Pokoj mu pepelu!!!

[На коверту:]

Uglednom

Todoru Manojloviću,

gospodinu studentu prava,

Nađvarad,

m. p. Biharska županija,

Ulica Nađ Šandora

(Mađarska)

Između redova

Nakon što је са својих шеснаест година у само два дана изгубио оба родитеља (Popović, 2009: 9), Todor Manojlović био је препуштен бризи својих тетака, Linke Krsmanović и Olge Putić (обе рођене Petrović). Linka ће све до своје смрти одиграти веома важну улогу у његовом животу. Иначе, Paulina Linka Krsmanović, једна од пет сестара Manojlovićeve мајке Sofije, била је удата за Алексу

²³ Бака.

²⁴ Обећао.

²⁵ Valcer из снова, сан о једном дану, сан о валцеру – сан о љубави.

Krsmanovića, „bogatog bankara i advokata” (Đukanov, 1992: 147). Sa suprugom je živela na Terazijama nadomak hotela *Moskva*, gde ih je Manojlović svakog raspusta posećivao (Popović, 2009: 9; 11). Zahvaljujući naporima svoje tetke Linke, bilo mu je omogućeno da sve do izbijanja Prvog svetskog rata vodi prilično lagodan život.

Budući da je i otac Todora Manojlovića, dr Nikola Manojlović, bio advokat, kao i činjenica da je nakon smrti roditelja Todor Manojlović finansijski potpuno zavisio od svojih rođaka, porodica umesto njega donosi odluku o mestu i izboru studija (Solarov, 1992: 16). Tako on 1900. godine odlazi na studije prava, prvo u Budimpeštu, a zatim 1908. u Nađvarad.²⁶

Manojlović je samo prividno sledio očekivanja svojih rođaka, jer godine provedene u Budimpešti i Nađvaradu nije iskoristio kako bi se posvetio studijama, već je uživao u čarima boemskog načina života (Solarov, 1992: 17). Uostalom, prava niti je voleo niti je cenio pravnički poziv.²⁷

Poznato je da Manojlović sve do Prvog svetskog rata još uvek ne zna da li pripada srpskoj (ili bilo kojoj drugoj!) književnosti (Nenin, 2006: 28). Upravo Linkina pisma svedoče o jednom drugom, istorijama književnosti manje poznatom Todoru. O onom, o kojem Manojlović nikada nije ni mnogo ni rado progovarao (Popović, 2009: 151).

U pismima već samo oslovljavanje otkriva u Linki osobu koja je sa Manojlovićem bila u veoma bliskoj emotivnoj vezi. Manojlovićev nadimak „Tudoš”, kako su ga od milošte zvali još od detinjstva, uvrežio se kasnije i među njegovim bliskim prijateljima (Popović, 2009: 7); međutim, do sada nije poznato da ga je iko zvao „Dodi”.

Pisma imaju do šest strana (nijedno manje od četiri), i one su, radi preglednosti, numerisane, dok je „prekuc” (Nenin, 2006: 160) nešto manjeg obima. Iz samih pisama saznaje se da nisu nastala u jednom dahu, nego da su pisana i po nekoliko dana, zbog čega navedeni datumi deluju zbunjujuće, te se stoga tačan datum ili datumi nastanka pojedinih delova ne mogu sa sigurnošću utvrditi.

²⁶ Danas Oradea (Veliki Varadin) u Rumuniji.

²⁷ Nakon obavljene regrutacije u Budimpešti, 24. januara 1903. godine, Manojlović u svom dnevniku beleži: Bio u kasarni zbog moje regrutacije. Ponešto naučio. Kapetan je bio prilično ljubazan. Prvi utisak je bio izuzetno dobar. Sve je tu pravo, muški, određeno i uspravno; tu nema onog laviranja, previjanja, dodvoravanja, onih formalnosti kao kod pretpostavljenih na univerzitetu i kod civilnih vlasti, kod kojih se zapravo nikad ne zna na čemu si. Otvorenost i čast! Kakva suprotnost prema pravnim naukama (ovaj dodatak pravu nikada ne bih dao), koje svakog čoveka uzimaju i tretiraju kao nedvosmislenu protuvu i nastoje da ga vežu sa svih strana i u svemu ograniče. Bedna stara mišolovka! Možda je kod vojske [bolje]! Srećno! (Manojlović, 1992: 42).

Oba pisma Linke Krsmanović većim delom su napisana kurentom²⁸ (mada se sporadično koriste i druga dva alfabeta: ćirilica i latinica), dakle, na nemačkom jeziku, na čistom belom papiru i dobro su očuvana. Slova su krupna i iskošena, a ortografiju karakteriše obilje uzvičnika, zatim semikolona i crtica. Reči i izrazi na latinskom, francuskom i mađarskom jeziku, bilo da su dati u izvornom obliku, bilo da je u pitanju njihova nemačka varijanta, napisani su latinicom. Isto tako, za delove na srpskom jeziku Linka koristi ćirilicu, i to uglavnom onda kada nekoga citira, ili kada koristi reči ili nazive, odnosno naslove vezane za srpski kulturni prostor (*јектика, Матица, „Књижевни Гласник“*). Ћirilicu piše nevešto, ponekad mešajući dva pisma, latinično i ćirilično (*Advokat Муша Јовановић; zet Паланачког*), ili ćirilično i kurent, u pojedinim slučajevima poštujući pravopis nemačkog jezika (*Wladan „Цинца“; Тешић’schen*), dok neke nemačke reči (*Groszmata*) ili srpska imena (*Vericza*) piše prema mađarskom pravopisu. Osim toga, čitalac će u pismima primetiti mnoštvo ortografskih, pravopisnih i gramatičkih nedoslednosti i grešaka, od kojih su neke najverovatnije posledica jezičke interferencije, jer je Linka, kao uostalom i sam Manojlović, bila multilingvalna (Solarov, 1992: 14).

Linka Krsmanović odrasla je u Habzburškoj monarhiji, te je koristila nemački jezik karakterističan za bavorsko-austrijsko govorno područje, što se prvenstveno ogleda u izboru leksike (*Animo; maturieren; Parte*). Pojedine reči i izrazi danas su zastareli (poput *frug*, što je nekadašnji, jaki oblik glagola „fragen“ u preteritu), dok druge (delom i zbog njihove ređe upotrebe) odlikuje visok stilski nivo, kao u slučaju glagola *mundete* (od glagola „munden“, umesto uobičajenog „schmecken“). Isto tako, budući da nije poznato kako je Linka Krsmanović govorila niti pisala, a imajući u vidu greške koje je pravila na onim mestima koja su napisana na srpskom jeziku, pretpostavlja se da se i ona, kao i Manojlović, „rvala“ s njime (Nenin, 2006: 35).

Prvo pismo adresirano je na „uglednog Todora Manojlovića, gospodina studenta prava“, koji se 1910. godine već dve godine nalazi u Nađvaradu. Uprkos tome, tetka ne zna adresu njegovog boravka, nego mu piše „adresirajući na Kafe ‘Emke’“,²⁹ jer je očigledno znala da je on tamo bio redovan gost! Iako su navedena

²⁸ Kurent predstavlja pisanu varijantu tzv. nemačkog pisma (gotice). Koristio se sve do sredine 20. veka, kada su ga nacionalsocijalisti zamenili jednostavnijim, latiničnim pismom (*Duden - Das Fremdwörterbuch*, 9. Aufl. Mannheim 2007 [CD-ROM]).

²⁹ U atmosferi karakterističnoj za živu umetničku sredinu neprestano je s prijateljima: sedeljke u kafani ‘Emke’, književne večeri, razgovori i rad u ateljeu prijatelja slikara. (Solarov, 1992: 18).

dva datuma, 24. februar i 9. mart, pismo je najverovatnije nastalo 9. marta, jer se na osnovu sadržine može zaključiti da je Manojlović sve do kraja februara bio kod rođakâ u Beogradu. Linka je zabrinuta za sestrića, i zato očekuje brz odgovor. Osim toga, očigledno ponosna, nabraja ko ga je i kojom prilikom hvalio. Pominje kako bi roditelji izvesne Seje devojkicu „за Тодоша ... одмах дали”, pokušavajući da ga dodatno motiviše, jer ženidbu može da očekuje samo ukoliko bude marljivo studirao! U ovom kontekstu pojavljuju se i glagoli „završiti”, „svršiti”, što samo pokazuje da je Linka imala ogromno razumevanje za komotan život nepomućen obavezama, koji je vodio njen osobit sestrić (Solarov, 1992: 15).

Tetka takođe nastoji da informiše Manojlovića o najnovijim dešavanjima u vezi s rođacima iz Bečkereka. Tako se pominju Vera Putić (Beba), ćerka Olge Putić, sa kojom je Manojlović bio veoma blizak, potom brat Ivan,³⁰ koji iste te godine postaje zastavnik, a to je za tetku zgodna prilika da Todora iznova podseti na to kako bi bila zadovoljna ukoliko bi završio studije. Ipak, nijedna Linkina reč nije gruba niti nagoveštava prekor već izražava isključivo osećajnu brižnost.

Osim toga izveštava o ponekom skandalu i mnogobrojnim susretima u krugu prijatelja, koje je Manojlović očigledno poznao. Međutim, bogat društveni život u vidu čestih međusobnih poseta, koje Linka pominje u svakom pismu, nije bio vezan isključivo za privatnu sferu već je bio praćen raznovrsnim kulturnim dešavanjima. Tako u prvom pismu Linka pominje tada moderno parisko pozorište Levr (Theatre de l'Oeuvre), koje je u Beogradu gostovalo sa čak tri predstave, i navodi kako je „bilo ... uvek veoma puno“. Pomenuti komad „Fru-fru“, autora popularnih vodvilja Anrija Melaka (Henri Meilhac) i Lidovika Alevija (Ludovic Halévy) nastao je još 1869. godine, a glumica Blanš Tuten je igrala u njemu od 1902. godine (doduše, u jednom drugom pozorištu). O zapaženosti ove predstave svedoče gostovanja trupe u Londonu 1895. godine, kao i gostovanje u Sankt Peterburgu (Le Monde artiste: théâtre, musique, beaux-arts, littérature, 1902). Osim pozorišta i muzika je bitan sastavni deo društvene interakcije. Kada je dan za posete, svira se klavir, a posećuju se i koncerti ozbiljne muzike (koncert Betovenove simfonije). U vezi s tim takođe je interesantno da se spomene kako Linka očigledno poznaje operetu Oskara Štrausa (Oscar Straus) *Ein Walzertraum*, koja je svega nekoliko godina ranije premijerno izvedena pred bečkom publikom (1907) i to u francuskom prevodu, što može biti pokazatelj njene široke kulture ali i mondenskog ukusa. Nezaobilaznu temu prepiske predstavljaju i tetkine informacije o knjigama i književnim časopisima (*Srpski književni glasnik*, *Letopis Matice srpske*).

³⁰ Ivan Manojlović, rođeni brat Todora Manojlovića.

Najinteresantniji podatak, međutim, u prvom pismu svakako je pominjanje Manojlovićevog rada, koji je poslao *Srpskom književnom glasniku*. Linka i u narednom, poslednjem sačuvanom pismu najverovatnije od 29. marta 1910. godine³¹, opet pominje taj „prekrasni rad”, ali ne navodi njegov naslov. Dučićevo ime³² kao i *Letopis Matice srpske* otkrivaju da je u pitanju upravo Manojlovićev prvi književni pokušaj na srpskom jeziku, njegov prikaz prve zbirke pripovedaka Isidore Sekulić (Kovaček, 2004: 7) pod naslovom „Isidora Sekulićeva, *Saputnici*”.

Manojlović je Jovana Dučića upoznao 1908. godine dok je boravio kod tetke i teče u Beogradu (Popović, 2009: 17), a Dučić ga je navodno nagovarao da ne napiše ovaj tekst (Popović, 2009: 19)! Rad o *Saputnicima* ipak je publikovan u *Letopisu Matice srpske*. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li je Manojlović odmah ili tek kasnije poslušao tetku, jer je trebalo da prođe tri godine da bi rad bio objavljen. U vezi sa tim ostaje nejasno i ko je pomenuti „zet Паланачког”, pošto je tadašnji urednik *Letopisa* bio Tihomir Ostojić, koji se 1912. godine „verio sa gospođicom Jelenom Popović” (Nenin, 2007: 24).

Ovo drugo pismo, uz poneki skandal, poput onog o „Тата Доктору”³³, otkriva da je i Olga Putić učestvovala u Manojlovićevom izdržavanju, a sadrži i nov pokušaj motivisanja da konačno završi studije, s tim što se ovoga puta dugogodišnje studiranje pripisuje njegovoj neozbiljnosti.

Na osnovu Linkinih pisama vrlo je teško zaključiti kako je izgledalo neko od Manojlovićevih uzvratnih pisama. Sigurno je za Manojlovića bilo vrlo teško da ispuni „*puste želje*” tetke koja mu finansira studije, s jedne strane, a da pritom ne izneveri sopstvene, s druge strane.

Iz Manojlovićeve biografije je poznato da se na kraju ipak odlučio da primat dâ sopstvenim željama, koje su ga ubrzo zatim, već u jesen 1910. godine, odvele put Minhena (Popović, 2009: 19). Manojlović „shvata da za pravničku struku nema ni toliko volje koliko je potrebno da se stekne diploma i umire smrknuti rođaci” (Solarov, 1992: 18). Odgovornost prema porodici, ljubav prema

³¹ Linka na jednom mestu navodi: „*Prekjuče počela ovo pismo, danas 18–31. nastavljam da pišem.*”, zbog čega datumi 16. 29. 3 deluju zbunjujuće, te se ne može sa sigurnošću utvrditi kada je drugo pismo nastalo.

³² Jovan Dučić.

³³ Reč je o Vladanu (rođ. Hipokrat) Đorđeviću (1844–1930), hirurgu, književniku i političaru, osnivaču Srpskog lekarskog društva i jednom od glavnih osnivača Crvenog krsta u Srbiji. Nadimak „Cinca” u vezi je s njegovim poreklom, budući da mu je majka, Marija Leko, poticala iz ugledne beogradske cincarske porodice.

tetki, napori koje je ulagala da od njega stvori pravnik, na kraju su se ipak pokazali nedovoljnim.

Na osnovu pisama vidi se da ga je Linka ne samo izdržavala nego i podržavala, i to ne samo tokom Manojlovićevih studija već sve do svoje smrti, budući da mu je pre svega materijalna sigurnost omogućila da se koliko-toliko slobodno razvija u ono što će najkasnije odlaskom na Krf postati. Tako Linkina pisma, iako ne otkrivaju autora Todora Manojlovića, ipak potvrđuju „da ništa drugo, i pored svih pokušaja, nije mogao da bude do pesnik” (Popović, 2009: 111).

NEKOLIKO REČI O PREVODILAČKOM POSTUPKU

Izuzev karakteristične (a često i pogrešne) Linkine interpunkcije, prevod na polju pravopisa i naročito leksike nastoji da dočara stilske osobenosti pisama. Iz tog razloga, pojedine reči i izrazi na srpski jezik preneti su upotrebom vojvođanskog dijalekta (na primer: *mati* ili *zdravo mnogo*), koji je bio blizak porodici Manojlović–Petrović³⁴, sa ciljem da se ukaže na odstupanje od nemačkog standardnog jezika, koje je prisutno u pismima. Kako nije bilo moguće sa izvornika preneti sve greške – što pravopisne, što gramatičke, i to kako one na nemačkom, tako i one na srpskom – savetuje se uporedno čitanje izvornika i originala. U prevodu su zadržane isključivo one greške koje se odnose na mešanje ćirilicnog i latiničnog, odnosno gotskog pisma (*zet Паланачког*) i u vezi s tim greške koje se odnose na upotrebu malog i velikog slova (*Тата Доктор; Књижевни Гласник*). Izuzev delova koji nisu pisani goticom, dakle bilo da su na latinici ili ćirilici, prevod je dat kurzivom.

S obzirom na mešanje ćirilice i latinice (odnosno, ćirilice i kurenta) pri pisanju ličnih imena i nadimaka (*Wladan „Цинца“; Давидовић*’ka) kao i mađarski, francuski i italijanski način pisanja (*Vericza, Iván; Blanche, Dolley; Christofore Ballich*), kao i na činjenicu da su u pismima često navedeni samo nadimci ili prezimena, bilo je izuzetno teško utvrditi o kojim ličnostima je reč. Za identifikovanje članova porodice od velike pomoći bilo je poznavanje Manojlovićeve biografije i porodične genealogije, dok se, izuzev poznatih ličnosti (poput Vladana Đorđevića, Jovana Dučića, Blaš Tuten), za većinu drugih nije moglo utvrditi o kome je reč. Srpska imena koja su u originalu mađarizovana ili ponemčena, u prevodu su vraćena u svoj izvorni oblik (*Tivadar – Todor, Vericza – Verica, Alexa – Aleksa*), dok su druga transkribovana (*Agnes – Agneš, Christofore*

³⁴ Odabran je prevodilački postupak koji je i sam Manojlović primenio prevodeći Brehtovu *Majku Hrabrost* (Mitreviski, 2013: 57; 60; 63).

Ballich – Kristofore Balik)³⁵. Isti slučaj je i sa nazivima institucija (*l'Oeuvre* – Levr), dok su kod toponima korišćeni tada aktuelni nazivi u srpskom jeziku (*Belgrad* – Beograd, *Nagyvárad* – Nađvarad, *Pancsowa* – Pančevo, *Triest* – Trst, *Wien* – Beč). Sve druge reči i izrazi na mađarskom, francuskom i latinskom jeziku su, ukoliko kao takvi ne postoje u okviru nemačkog standardnog jezika, zadržani u izvornom obliku uz prevod u vidu napomene (fusnote), odnosno, adekvatno istaknuti upotrebom ćiriličnog pisma, ukoliko su napisani na srpskom jeziku³⁶.

ZAKLJUČAK

Pisma Linke Krsmanović nastala su početkom dvadesetog veka i ona u svim svojim segmentima predstavljaju autentična svedočanstva doba u kojem su se negovale multikulturalnost i multijezičnost, Beograda koji je bio deo evropske kulture kao i obrazovanog građanstva, koje je posedovalo izuzetnu intelektualnu širinu. Iz takvog okruženja potekao je i Todor Manojlović. Iako rad otkriva tek deo mozaika o „Dodiju“, on bi trebalo da podstakne na dalja istraživanja, čime bi se upotpunila slika o ličnosti Todora Manojlovića.

Ana Mitrevski

BETWEEN THE LINES: TWO LETTERS FROM LINKA KRSMANOVIĆ TO TODOR MANOJLOVIĆ

Summary

In addition to his knowledge of Serbian, Hungarian, French and Italian, Todor Manojlović had an excellent knowledge of German, which he used in his diary and when he began his literary work. A significant part of Manojlović's literary legacy was written in foreign languages, including German. Despite its richness, his written legacy in German has not been researched. Some of this legacy includes numerous unpublished letters kept in the City of Zrenjanin's Historical Archives. Among these are four letters Manojlović sent while he was studying law in Hungary to his aunt Linka Krsmanović (née Petrović), who had taken care of him after his parents' deaths. Two of these letters from 1910 are discussed in this paper and are presented in German with Serbian translations. This correspondence is noteworthy because it contains information about Manojlović's first literary review, which dealt with *Saputnici*, a collection of short stories written by Isidora Sekulić. Manojlović sent

³⁵ Prezimena *Миловук* i *Fuka* u prevodu je bilo neophodno prilagoditi srpskom jeziku (Миловукова; Fukinica), kako bi bilo jasno da je reč o osobama ženskog pola. U nemačkom jeziku to je postignuto dodavanjem određenog člana (u odgovarajućem padežu) ispred prezimenâ.

³⁶ Kada je to slučaj i u originalu.

the review to the literary journal *Srpski književni glasnik* in 1910, where it was rejected. Later, following a suggestion from Linka, he published the review in another literary journal, *Letopis Matica srpska*. These letters provide insight into the dynamics of the Manojlović and Krsmanović families. They also reveal a turning point in Manojlović's life when he finally found the courage to rebel against his family's wishes for a career in law and to start his path to the Serbian literary intelligentsia.

Keywords: Todor Manojlović, Linka Krsmanović, unpublished letters from 1910, Nagyvárad, Isidora Sekulić's *Saputnici*, *Letopis Matice srpske*

LITERATURA

- Bekić, T. (1992, jul). O rukopisnoj ostavštini T. Manojlovića na nemačkom jeziku. *Ulaznica*, 131, 132, 133, 39–40.
- Bekić, T. (1998, novembar). Uz dnevničke zapise Todora Manojlovića. *Ulaznica*, 159, 13.
- Duden - Das Fremdwörterbuch*, 9. Aufl. Mannheim 2007 [CD-ROM].
- Đukanov, M. (1992, jul). Roditelji, smrt. *Ulaznica*, 131, 132, 133, 145–148.
- Kovaček, B. (2004). Otvaranje simpozijuma o Todoru Manojloviću. U: Marković, J. (ured.) (2004). *Život i delo Todora Manojlovića: zbornik radova*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”; Novi Sad: Pozorišni muzej Vojvodine. 7.
- Krsmanović, L. *Pismo Todoru Manojloviću*, 1903. Zrenjanin: Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 992.
- Krsmanović, L. *Pismo Todoru Manojloviću*, 1903. Zrenjanin: Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 993.
- Krsmanović, L. *Pismo Todoru Manojloviću*, 1910. Zrenjanin: Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 995.
- Krsmanović, L. *Pismo Todoru Manojloviću*, 1910. Zrenjanin: Istorijski arhiv Zrenjanin, 10/ 996.
- Le Monde artiste: théâtre, musique, beaux-arts, littérature (1902). Preuzeto 27. oktobra 2017, sa <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54542416/texteBrut>
- Manojlović, T. (1983, decembar). Dnevnik (1903–1908); preveli Popović, V; Vrška, S. *Ulaznica*, 90, 21–42.
- Manojlović, T. (1992, jul). Iz dnevnika (1903). *Ulaznica*, 131, 132, 133, 42; 44.
- Manojlović, T. (1998, novembar). Dnevnik Todora Manojlovića (1908); preveo Tomislav Bekić. *Ulaznica*, 159, 14–29.
- Mitrevski, A. (2013). Prevođenje Brehtove drame *Majka Hrabrost* sa nemačkog na srpski jezik (Nepublikovani master rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

- Nenin, M. (2006). *Slučajna knjiga: kolaž o Todoru Manojloviću*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“, 28; 34–35; 47; 160. (ćirilica)
- Nenin, M. (2007). *Sitne knjige: o prepisci srpskih pisaca*. Novi Sad: Dnevnik, 24.
- Popović, R. (ćirilica) (2009). *Građanin sveta*. Novi Sad: Službeni glasnik, 7–9; 11; 19; 114–115; 151; 169. (ćirilica)
- Solarov, M. (1992, jul). Prve tri decenije. *Ulaznica*, 131, 132, 133, 13–18.
- Vrška, S. (1987). Pismo Štefana Cvajga Todoru Manojloviću. *Sveske Matice srpske: građa i prilozi za kulturnu i društvenu istoriju* 2, 47–48. (ćirilica)

Горана Раичевић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 821.163.41.09 Andrić I.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.411-425
Оригинални научни рад

У ПОТРАЗИ ЗА ПРОФЕСОРОМ НОРГЕСОМ: ЛЕТОВАЊЕ НА ЈУГУ ИВЕ АНДРИЋА**

Рад износи аргументацију у прилог новог тумачења Андрићеве приповетке „Летовање на југу“ (1959). Загонетни нестанак професора Норгеса (који се са супругом налази на летовању на морској обали) тумачен је у критици као резултат његовог „узвишавања“ и „одуховљења“, што наступају након неке врсте ентузијастичког искуства. Уместо теза о паганском стапању са природом или о ступању у трансценденцију у платонистичко-хришћанском смислу, износи се и аргументује став о јунаковом преласку у непостојање као последици отварања његових чула и предавања чулном животу. Закључује се да професор Норгес није умро за свет да би се родио као писац, већ управо супротно: са грандиозним и изненадним отварањем јунаковог чулног бића, у њему умире Ерос усмерен ка стварању, а рађа онај други – Танатосов брат близанац.

Кључне речи: Иво Андрић, „Летовање на југу“, Томас Ман, „Смрт у Венецији“, Север-Југ, интелектуално-чулно, лепо, естетичизам, стварање, декаденција

Лош писац је пустолов и доживљај тражи у свету: верује да ће тада умети да пише. Дobar писац само онда бежи у свет ако се осећа slabим за подношење највеће пустоловине, напетости рада.

(Шандор Марай, *Дневник*)

Сунце може да значи и уништење.

(Иво Андрић, *Знакови поред пута*)

Када једног писца назовемо „класичним“ представником било националне било наднационалне (европске, хиспанске, франкофоне, англоамеричке, светске...) литературе, онда то без сумње чинимо и због тога што постоји значајан број различитих интерпретација или реинтерпретација његовог опуса. Универзализам класичне литературе, то јест моћ ових дела да

* goranaraicevic@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао као део научног пројекта 178005 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

се читају у различитим историјским епохама, чак веома удаљеним од времена њиховог настанка, коинцидира са потребом увек нових читалаца да у претходним генерацијама познатом и тумаченом тексту проналазе нова, „истинитија“ и адекватнија значења. Ако је веровати теоретичарима који су на десосировским увидима о језику – као произвољном, конвенционалном и коначно нормираном систему (који је далеко од очигледности и непроменљивих суштина) – утемељили тврдњу да не постоји дословно значење, нити било какав једнозначан, у сваком контексту саморазумљив језички исказ, онда морамо прихватити и импликације оваквих увида на проблем тумачења књижевности. То би значило да „правог“ значења књижевног дела нема и да га не може ни бити: пре свега јер ауторска интенција увек бива надиграна значењима која произилазе из различитих (прошних и будућих) језичких контекста, који окружују од ствараоца „отуђен“ текст и шире се око њега у виду концентричних кругова, попут каменчића баченог у море. Ипак, чини се да чак ни постмодернистичко легитимисање „истина“ које заузимају место Истине није могло да промени човеку инхерентну потребу да верује и брани оно што сматра легитимним уверењем, макар оно било контингентно и идиосинкразијско.¹ Из тога следи да свако књижевно дело може да „поднесе“ било коју интерпретацију, али да је шире прихваћено – у оквиру онога што називамо интерпретативном заједницом – само оно тумачење изграђено на темељу најисцрпније и најадекватније аргументације. Убеђивање у истину, тако је, према С. Фишу, заузело место њеног доказивања.

Преовлађујућа тенденција у књижевној критици (тумачењу књижевности) која је тежиште померила са питања *шта* неко дело значи на питање *ко* то дело пише и какав је однос тога аутора – лирског субјекта, фокализованог јунака или свести – према Другом, а поготову ако се то Друго схвата као подређено, тј. субалтерно, није мимоишла ни српски књижевнокритички дискурс: феминизам, имагологија, тзв. постколонијална читања увелико су, последњих деценију-две, упловили у праксу тумачења

¹ Постструктуралистичка револуција као да није могла да укине бинарни модел структурисања света који претходи његовом разумевању, а на којем су структуралисти засновали своју теорију. Људски ум и у раздобљу тзв. постистине још увек је такав да тешко у исто време прихвата две супротстављене тврдње као подједнако истините или барем као подједнако релевантне. Ако нестане страст и тврдоглавост у брањењу властите истине, људи о свету, по свој прилици, неће мислити ништа или ће бити равнодушни према свему што им се као истинито намеће.

српске и јужнословенске књижевне традиције и постали део видокруга кроз који се та традиција прелама. Полемика и оповргавање судова претходних генерација критичара и њихових тумачења, опет, најчешће се заснивају на аргументацији о њиховој недовољно пажљивој посвећености предмету (грешке у историјско-чињеничном корпусу) или о идеолошкој заслепљености мање или више агилних следбеника социјалистичке вредносне парадигме у епоси са којом се највише споримо и која нам је непосредно претходила. Уопште, чини се да је у историји српске критике (као вероватно у свим културама у којима мала језичка заједница онемогућава ширу рецепцију) увек недостајала она страст за тумачењем (одгонетањем значења) којом се, на пример, може похвалити критика традицијских канона великих рецепцијских опсега. Не треба посебно подсећати на то колики је корпус тумача и тумачења дела највећег светског класика након грчке трагедије. Међутим, у англосаксонском свету, и ван шекспирологије, свака нова критичка школа огледа се и надмеће дајући нове интерпретације Милтона, Блејка, енглеских романтичара... Отуда, није никакво чудо што се англоамеричка књижевна теорија у 20. столећу показала као једна од најдоминантнијих, управо због тога што је једно од основних питања од којих је полазила било: како одредити *право* значење књижевног дела? Сукоба те врсте (шта значи и како се може тумачити нпр. Блејкова песма „Тигар“?) у традицији српске књижевне критике готово да није било. (До сучељавања различитих мишљења долазило је углавном, и то у скорије време, поводом значења једног Његошевог стиха или поводом тумачења једне лексеме у Костићевој песми „Santa Maria della Salute“.)² Да ли је томе „крива“ српска књижевност, као књижевност малог симболичког потенцијала, мале отворености за вишезначност, или су „криви“ критичари који радије бирају позитивистичке анализе, или зато што најчешће прибегавају описном, импресионистичком методу (што је посебно видљиво управо у критикама послератне поезије као изразито отворене за различите интерпретативне могућности)? Дајући предност овој другој претпоставки, такође се питамо и није ли, можда, предуслов за различита, па и радикално супротстављена тумачења (схваћена као одгонетање *значења* књижевног текста) управо свест о класичној позицији и вредности неког писца и његовог дела?

² Вид. нпр. Радмило Маројевић, „Значење 1914. стиха *Горског вијенца*: (облик *рано* у другом стиху *Тужбалице сестре Батрићеве*)“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 51, св.1-2, 2003, 95–107; Јован Попов, „О интенцијама у тумачењу: један загонетни Лазин стих“, *Летопис Матице српске*, књ. 480, св. 3, септ. 2007, 347–353.

Да дело јединог југословенског и српског нобеловца има статус „класичног“, свакако потврђује и до сада најисцрпнија *Библиографија Иве Андрића (1911–2011)* – која, осим оригиналних издања и превода, доноси и исцрпне податке о критичким текстовима писаним поводом појединачних дела из свих жанрова у којима се писац огледао. Уопште говорећи, Андрићево дело добило је већ у другој половини 20. столећа своје предане истраживаче те статус „велике синтезе“ којој су посвећене бројне монографске студије. После распада Југославије, и након ратова 90-их година, за странце-слависте те за нову генерацију критичара, како у Србији тако и у бившим југословенским републикама, Андрићево дело узимало се као парадигматичан књижевни образац балканске подељености са климаксом у крвавом братоубилачком насиљу 90-их, чија различита тумачења настављају да одређују односе нових држава насталих на рушевинама бивше федерално уређене мултинационалне заједнице. У овом раду немамо намеру да се бавимо све присутнијим идеолошким и тенденциозним тумачењима Андрићевог дела, већ да понудимо другачију интерпретацију једне Андрићеве приче из позне фазе његовог стваралаштва, приче која је привукла значајну пажњу истраживача. Реч је о приповеци „Летовање на југу“ објављеној први пут 1959. године у београдској *Политици* (бр. 16360, 7–8). Аргументација заснована на виђењу укупне ауторове поетике, али и на пажљивом читању саме приче, водиће ка закључцима који су радикално супротстављени досадашњим тумачењима овог Андрићевог позног и интенционално „отвореног“ дела. Загонетни нестанак професора Норгеса на јадранској обали³ – који је наступио након његовог екстатичног доживљаја природе – сунца и мора у време *летовања на југу* – тумачен је до сада, од различитих критичара, као резултат и последица јунаковог мистичног узвишавања и одуховљења. Уместо тога, покушаћемо да покажемо да нам је Андрић испричао причу о заматној чулној лепоти која само наизглед води лествицама до божанске светлости. Дакле, наша теза је да су море и сунце југа, као и у Мановој „Смрти у Венецији“, за професора Норгеса, кроз отварање ка чулном животу, заправо представљала пут надолу: ка смрти и непостојању.

У књизи *Златно јагње*, која се бави питањима Андрићеве естетике, Милослав Шутић издвојио је, као поетички значајан, запис „Летећи над морем“ (објављен први пут 1932. године) као тематизацију пишчевог „продубљеног схватања појма савршенства“. Тумачећи га, Шутић је устврдио

³ Иако у причи није спецификовано да се ради о Јадрану, та претпоставка се ипак намеће.

да: „Први корак према савршенству у материјалном свету за писца је човеков излазак на море.“ (Шутић, 2007: 35) Такође, анализирајући даље Андрићев опус, овај аутор с правом издваја *светлост* као мотив који у њему добија „симболичко и етичко значење“. У складу са таквим виђењем симболике воде - мора, али и светлости - сунца код Андрића, као повлашћених и искључиво позитивних категорија, Шутић је тумачио и „Летовање на југу“ као „један нови, оригинални облик естетског доживљаја“, док је у замишљеним степеницама које се, у визији, указују професору Норгесу проналазио „симбол трансценденције“. (Шутић, 2007: 168) За Шутића, мистерија нестанка јунака у овој причи има искључиво статус приповедачког фантастичког декора.

Устврдивши да „Летовање на југу“ заузима посебно место, како у Андрићевом опусу а тако и у односу према „толиким другим сличним књижевним остварењима других аутора“, Станиша Тутњевић сматра да се овде „не ради о уобичајеној препознатљивој и очекиваној, мање или више замршеној модернистичкој или, постмодернистичкој замјени планова између стварног и нестварног него о прелажењу једног облика стварности о други“ (Тутњевић, 2007: 261). За Тутњевића, у овоме се састоји и сва мистерија Норгесовог нестанка који нам само на први поглед „изгледа као животни губитак и трагични догађај“, док је у ствари реч о заносу у којем долази до „незауостављивог нарастања животне радости којом је обузет један сјеверњак затечен и обузет јужњачким мистеријом медитеранског поднебља.“ Према овом аутору, Норгесов нестанак је у суштини *успињање*: „Ту му се у спајању и прожимању природе, човјека, земље, мора и неба откривају и њиме почињу да управљају битна начела настанка, постојања и устројства живота и свијета и човјековог узвишеног мјеста у њему. Јунак ове приче, дакле, није нестао, него се на овој начин у једном тренутку, напосто, непримјетно нашао на том свом узвишеном мјесту“ (Тутњевић, 2007: 262).

У „Летовању на југу“ Марија Митровић видела је лабудову песму – последњи глас медитеранске инспирације која се у овом опусу константно јављала, сведочећи „о дубокој прожетости Андрићеве прозе оним елементима које је упио у сусрету са медитеранским простором, културом, легендама, митовима.“ (Митровић, 2009: 103–104) Ова изворно песничка жица кулминирала је, према овој критичарки, у фантастичној причи у којој је јунак, у ствари, остварио давнашњу жељу самог писца: да се утопи у лепоти, сјају и пријатности осунчаног морског пејсажа. О овој врсти „ониричког преображаја“ јунака чије унутрашње доживљаје писац даје на песнички начин у причи сведене фабуне, говорила је и Жанета Ђукић Перишић, откривајући у

њој пантеистичку тежњу човека за стапањем са природом (Ђукић Перишић, 2013: 496).

Са друге стране, Оливера Радуловић, ауторка која се највише бавила библијским подтекстом у Андрићевом делу, тумачећи ову Андрићеву причу, закључује: „Идеја усавршавања и преображавања човека, која је императив духовног развоја хришћана, у *Летовању на југу* искоришћена је као окосница радње и начин поентирања новеле која има своје традицијске корене у визији рајских лествица праоца Јакова. Према овој праслици човек се у духовном напону успиње навише, док га бодре анђели у племенитим настојањима, а сам Творац чека на врху успона.“ (Радуловић, 2014: 206) У једном од најновијих тумачења приче о мистериозном нестанку бечког професора, иако Норгесову екстазу види као нешто што се креће „у смеру физиса“ (Вулевић, 2016: 79) а не трансценденције, Гордана Вулевић нестанак који је након те екстазе уследио тумачи као „симболичку смрт субјекта“ и као „пут *одуховљења*“ (Вулевић, 2016: 74), тако што „попут древних хришћанских подвижника, *он умире за свет*.“ (Вулевић, 2016: 76) У овом занимљивом тумачењу, које је у исто време и једно од најоригиналнијих, уочава се веза ероса и смрти о којој нису говорили претходни истраживачи. Међутим, ауторка је ипак ову везу задржала само на плану симболичког: реч је, по њеном мишљењу, о стваралачкој екстази која од уметника, ствараоца, захтева жртву – поништавање његовог световног, телесног постојања.

А шта је о овој причи рекао сам Андрић? У разговору са Љубом Јандрићем писац је открио да му је непосредна инспирација била прича Томаса Мана под насловом „Ормар“, те да је, као и омиљен му немачки писац, и сам желео да причу заврши држећи се начела неодређености.⁴ Међутим, ово поређење, иако има статус метатекстуалног исказа, не чини нам се нарочито утемељено зато што успостављени паралелизам између неодређених завршетака изгледа помало натегнут и неискрен. Ипак, чињеницу да између фабула Манове и Андрићеве приче нема никаквих додирних тачака можемо

⁴ ...Ја сам се у овом случају запутио у извесну апстрактност, напустивши за неко време реализам ... И на мене је својевремено, као и на све апстрактне писце, у извесној мери утицао Томас Ман. Његова приповетка *Ормар* је вероватно главни ‘кривац’ што сам написао *Летовање на југу*; зашто бих то крио. У приповеци *Ормар*, Манов јунак путује возом, силази на станици, иако није имао намеру да ту сиђе, одлази у хотел, узима собу, откључава врата, одлаже своје ствари и отвара ормар. Кад тамо, а оно у ормару – гола, голцата жена! И то је, укратко, све. Само ви касније не знате да ли се томе човеку то заиста догодило, или је реч о сну... (Андрић, 2016: 277)

тумачити и тако што бисмо претпоставили да је писац *желео* да нам пружи некакав траг, али да је такође, у исто време, тај траг требало да буде тек посредан. О сличностима Манове чувене новеле „Смрт у Венецији“ (1914) и Андрићевог „Летовања на југу“ писала је Станислава Вујновић, успоставивши паралелизме између бахтиновски схваћених хронотопа летовања, која су се и за Мановог Ашенбаха и за Андрићевог Норгеса завршила окончањем земаљског облика живота: „Обојица јунака одлазе на одмор на Југ, и то ‘летовање’ завршава се по обојицу исто, одласком у непостојање.“ На питање: шта се дешава на летовању, одговора ова ауторка: „сусрет са лепотом као суочавање са смислом сопственог постојања“ (Вујновић, 2004: 233). Прихватајући прву половину ове тврдње, дакле *суочавање са лепотом* као одређење главног мотива и Манове и Андрићеве приче, у тумачењу Андрићеве варијације на задату тему позиваћемо се и на старији и чувенији књижевни предлог, дакле на Манову приповетку, на саму причу „Летовање на југу“, али и на укупну Андрићеву поетику и филозофију лепог.

О томе да у Андрићевој прози ништа није случајно, па чак ни семантика имена ликова, говорило се у критици другим поводима. Да је писац у причи „Летовање на југу“ желео да истакне тему сусрета различитих животних модуса: Севера и Југа, видљиво је и из презимена бечког професора Алфреда Норгеса (Норвежанин) тако што оно метонимијски упућује управо на особу из северњачке културе. Ипак, све оно што знамо о професору Норгесу своди се само на једну прецизнију чињеницу: ради се о научнику, дакле егзактном, рационалном уму, који пише студију о Филипу II. Овај податак наводи нас нужно на чувену студију Фернана Бродела: *Медитеран и медитерански свет у време Филипа Другог* (1946), која своју славу не дугује само историјским увидима о Средоземљу у другој половини шеснаестог столећа (које је доба европског културног процвата, економског напретка, речју ренесансе) него и ауторовим ширим антрополошким закључцима о токовима и развоју европске цивилизације. Између овог капиталног дела француског историчара који је своја истраживања засновао, између осталог, и на грађи из дубровачких архива, дела у којем се цитирају и теорије нашег Јована Цвијића, и Андрићевог есеја „Летећи над морем“ уочавају се невероватне подударности: пре свега у код оба аутора установљеној бинарној опозицији између брђана односно планинаца који су остали у свом првобитном боравишту и оних који су сишли на море, као на два нужна степена у развоју људске цивилизације. И за Андрића и за Бродела свет планине је свет претцивилизацијског облика живота: свет слободе где све што цивилизација, дакле „(друштвени и политички систем, монетарна економија)

намећу као принуду и потчињавање, овде не оптерећује човека“. (Бродел, 2001: 40) Тегобни живот и сиромаштво, са друге стране, нагоне горштака да сиђе са планине, и управо тај силазак видео је и Андрић као другу врсту ослобођења: сусрет са морем мами човека на путовање, путовање доноси човеку опасности и ризике, али и задовољство откривања нових светова. Да у есеју „Летећи над морем“, запису који је настао пре Броделовог дела, није заправо реч о личном, идиосинкразијском доживљају мора, иако га износи наратор у првом лицу, видимо и по Андрићевој тези да се управо на Медитерану, у додиру са морем, језик ослободио сликовног представљања и узвисио на раван симболичког.⁵ У том светлу посматрано, „духовљење“ у додиру са морем, које нам даје занос и крила, о чему је реч у овом запису, не односи се на појединца него на историјски развој европске цивилизације и не може се мешати са семантичким опсегом приповетке „Летовање на југу“. Позивати се, дакле, на издвојене исказе из есеја „Летећи над морем“ у тумачењу ове приче представља погрешан пут.⁶

Неспорна је чињеница да светлост и сунце у Андрићевој поезији и прози заузимају повлашћено место. Колико се заиста ради о личној фасцинацији, говори нам и то да су мотиви светлости и сунца највише везани за Андрићеву рану поезију, али и за циклус прича о јунаку Томи Галусу (кога видимо ка пишчев алтер-его), а у којима је описано и пишчево трауматично

⁵ „Чини ми се да гледам како се брђанин, који причајући сањивим гласом, у планини, крај ватре, личи на дива, исполински великог и тешког, полагао претвара у морнара, у ситног матроза који са два барјачића у раширеним рукама, високо на катарци, сав постаје знак или слово, једно једино слово у сажетој реченици диктованој најпречом нуждом. При помисли на горку стихију у којој се тако гаси свако име и брише сваки лик, шири се у мени неразумљиво гануће и постаје без граница.“ (Андрић, 2002: 134) Над појавом симболизације писма која води умножавању значења ламентирао је Андрић и огледу „Ликови“.

⁶ Додуше, према Андрићу, „излазак једног племена на море“ што је „почетак његове праве историје, његов улазак у царство већих изгледа и бољих могућности“... „понавља се сваки пут у историји појединца при првом додиру са морем, само у другом облику и мањем обиму.“ (Андрић, 2002: 132). Међутим, доживљај који имамо у сусрету са морем (који у човеку без сумње активира неке архетипске садржаје) писац и овде описује као „илузију“: „Сам излазак на морску обалу даје илузију да путујемо ка савршенству.“ Позив на путовање који се повезује са призором мора и овде је повезан са оним последњим путовањем: одласком са овог, јединог познатог света: „Зато ми пруга мора у дну видика изгледа увек као капија која одводи са света, а хук таласа као последње што позајмљујемо од ове земље.“ (Андрић, 2002: 133–134)

лично искуство: утамничење августа 1914. године и тромесечно тамновање у мариборском затвору. О паралелизму између Андрићевог личног искуства, коме је жеља за морем и сунцем засенила осећај за опасност и ризик у немирном времену пред избијање Првог светског рата, и искуства Томе Галуса за чије је хапшење у Трсту 1914. године криво управо јунаково аденско екстатично препуштање сунцу и југу које у њему рађа фројдовско „океанско“ осећање и наводи га на трагичну грешку (хамартију), писали смо другом приликом. Уопште говорећи, топос југа који због интензитета сензибилних подстицаја утиче на амплификацију чула, за Андрића увек носи и амбивалентна значења. Тако у *Знаковима поред пута* налазимо и следеће записе:

Сунце може да значи и уништење. На сунцу мисао постаје спора, упрошћава се и бледи све више, до потпуног нестанка, Нагони тела расту и гоне неодољиво ка свом задовољењу. Цео човек се празни и троши, *и кад би се сав потпуно предао сунцу и сунчању, од њега би на крају остала само љуска* као од презреле и испражњене махуне, или од пресвислог цврчка на боровој кори. (Андрић, 2005: I 161 Нагл. Г.Р.)

Нисмо ми створени да путујемо далеко од свог кућног прага, ни да живимо на мору. Море нас привлачи и очарава, али се увек, пре или после, покаже да је за нас *живот на мору у ствари искушење коме нисмо дорасли ни духом ни телом. Тај је живот слободнији, лепши, па можда и лакши од овог нашег, али ту разлику треба платити скупом ценом која је изнад наше моћи.* (Андрић, 2005: II 147 Нагл. Г. Р.)

Да је и у Мановој „Смрти у Венецији“ и у Андрићевом „Летовању на југу“ у ствари реч о путовању на којем за двојицу јунака – од којих је први писац, што је у својој култури постао класик и ушао у школске читанке, а други научник-историчар – сусрет са југом и морем представљао окидач за буђење подсвесних жеља и ослобађање од стега интелектуалног и разумског бића, претпоставка је којој иду у прилог и увиди о „имагинацији материје“ Гастона Башлара, аутора који каже да је природна лепота која нас обузима увек претходно представљала део нашег ониричког искуства, што значи да пре сањамо него што посматрамо: „Пре него што постане свестан приказ, сваки предео је ониричко искуство. Са естетском страшћу посматрамо само пределе које смо претходно видели у сну. Тик је с правом у људском сну препознао увод у природну лепоту. Јединство одређеног предела нуди нам се као остварење често сањаног сна...“ (Башлар, 1998: 10)

Бавећи се проблемом материјалне имагинације воде у студији *Вода и снови*, и описујући природу воде као првобитног елемента, Башлар је истакао

њену *амбивалентну* природу као основни закон имагинације.⁷ Стога је, према овом аутору, и смрт сама виђена као „први морепловац“, а сандук као „не последња већ прва барка“ (Башлар 1998: 99). Ако жељу да скочи у море и изгуби се у морским таласима – жељу која обузима професора Норгеса под сунцем југа – тумачимо и на башларовски начин, онда можемо рећи да је та жеља истовремено и жеља за смрћу која је само метонимијски сан о путовању у непознато.⁸

И из самог текста приче јасно је да сусрет са југом у професору Норгесу значи раскид са рационалношћу и интелектом, те бујање чулних утисака. Бечки брачни пар врло брзо заборавља на непријатности смештаја у новом окружењу: навике цивилизованости и реда су, засењене бујношћу и лепотом дарова природе, брзо заборављене. Ерос који се буди у имагинативним сновиђењима која нису уметнички реализована ни опредмећена, уместо да заиста „узвисе“ и „одухове“ научника и професора, заправо се претварају у разорне и саморазорне силе. Вулевићева је стога с правом истакла античку симболику врапца као Афродитине птице (Сетимо се само „старог“ Катула, Лезбије и њеног врапца!) У висине професора Норгеса не маме некаква анђеоска створења већ врапци и човечуљак у чијем се лику спаја фигура Филипа Другог и лице пиљара са пијаце. У предео „који је до сада посматрао у перспективи“ бечки професор улази и сједињује се с њим, отискујући се у ванреалну авантуру, опасну али привлачну, у којој улогу водича преузима чичица који „лукаво мига очима“.⁹ У том необичном и привлачном сну нестају сва земаљска ограничења: „Ништа се више не противи човеку“, а осећање које у њему превладава је осећање хипертрофираних моћи, али и крајње разливености бића. Таласе ових имагинативних доживљаја код професора Норгеса смењују и обични, реални призори пријатног летовања: „Опасну и узбудљиву срећу заталасаних простора и сањаног лета кроз њих замењивало је блаженство обичног,

⁷ *...материја коју имагинација не може да оживи двојачко, не може да игра психолошку улогу првобитне материје.* Материја у којој се не остварује психолошка амбивалентност не може да нађе свог *поетског двојника* који омогућава безброј транспозиција. Да би се читава душа везала за материјални елемент, потребно је да постоји двојачко учешће – учешће жеље и страха, добра и зла, мирно учешће белог и црног... (Башлар, 1998: 20, нагл. аутор)

⁸ Скок у море ... је једина тачка, разумна слика *скока у непознато* која се може доживети... Скок у непознато је скок у воду. (Башлар 1998: 208, нагл. аутор)

⁹ Већ сама ова представа лукавог човечуљка тешко да може да иде у прилог тезе о путу у одуховљење.

стварног летовања у кругу познатих предмета и у друштву лица блиских одувек.“ Ипак, фатаморгане лелујавости и разливености понављају се и појачавају „присном извесношћу која је битна ознака сваке среће...” „Сан на тераси бубрио је и растао као свака воћка тога краја у то доба године, и све се више приближавао оном што једног дана мора доћи – својој потпуној зрелости.“ Део тог „бубрења“ постаје и његова жеља да се баци у велике таласе немирног мора: све га нагони на оно на што се нико од купача није усуђивао да учини: „да легне на те заљуљане таласе и да пусти да га дижу и носе и додају један другом.“ (Андрић, 2008: 522–525) Задржан чврстим стиском руке своје супруге, одлазак професора Норгеса одложен је до тренутка у којем он треба да остане сам и настави посао на свом започетом делу. Међутим, сила која га је узела под своје не празни нагомилану енергију кроз стваралачки рад који он потпуно напушта, предајући се сав сјају и варљивој пријатности чији део жели да постане и да се у њега утопи. На концу, нема одуховљења, нема сублимације и стварања: само разарајућа моћ привлачне природе којој се тело препустило, да би сагорело, и претворило у празну, за друге људе невидљиву љуштуру.

Чини се да је Андрић читавог свог живота писао о варљивости лепоте: „Лепота, највећа од свих варки човекових: ако је не узмеш – нема је, ако покушаш да је узмеш – престаје да постоји. И не знаш да ли то она привлачи нас својом снагом или је то снага која извире из нас и ломи се, као вода о камен, тамо где сретне лепоту.“ (Андрић, 2011a: 154) Спознавши, врло рано, сву испразност естетичизма у уметности, и сву папирнатост фраза о лепом као „безинтересном допадању“ – које се потпуно обесмишљава у светлу фројдовски схваћеног бића чији су поступци вођени принципом задовољства – Андрић је већ у првој својој приповеци описао погубност заноса који наступа у сусрету са лепотом, заноса који нас одваја од осећања за стварност и по правилу представља деструктивну и самодеструктивну силу. Безграничности еротске жудње, као нестваралачке, екстремно индивидуалистичке, ванморалне и вандруштвене категорије, писац је супротставио снагу закона и живота у заједници, снагу одрицања и жртве схваћене у дословном и пренесеном смислу – као стваралачку усредсређеност и рад. Управо пишући о својим утисцима о Дубровнику, граду који представља један од најсјајнијих примера успона и домета медитеранске културе, млади Андрић је записао:

Како је чудно и увек благотворно осећање што га имам кад гледам клесан камен, рађену земљу и тесано дрво. Видим да је лепота и целисходност

сваког облика искупљена жртвом: *рада и подвргавања законима*. [Нагл. И.А.] Зато је све што је створено у прошлости живо и непроменљиво у садашњости, јер је откупљено и плаћено, а дужина века му се мери по величини жртве којом је откупљено.

Мудри дубровачки зидови, видим да је рад једино што човек може да супротстави свом непознатом удесу. И видим да подвргавање није срамота, да закони нису окови ни шибе, царски накит и благословена палица. Они су божанско у нама и зато све воде и усавршују, све предвиђају, рођење, рад, љубав и смрт, и сам преступ закона, и њега казном и патњом своде опет у меру и изједначају тезуље, да се милост и осмех сами враћају. *Почетак и услов сваког делања је ограничење. Зато ниједна граница није оков, како се нама често чини, него прва црта вишег промисла, почетак стварања*. [Нагл. Г. Р.] (Андрић, 2002: 124)

Да је Андрић у „Летовању на југу“ дао своју варијацију на чувено дело писца којег је добро познавао, волео и ценио, претпостављамо и на основу оног што је била Манова интенција када је писао своју „Смрт у Венецији“ и када је свог јунака, књижевника Густава Ашенбаха одвео у град на води, што је само логични хронотоп произашао из несвесне и потиснуте жеље крви. Жеља за путовањем јавља се у Мановом јунаку као визија „прасветске дивљине“ (Ман, 1995: 7), где га међу бамбусовим стаблима вреба страшна блејковска фигура Тигра. Када његово срце – контролисано дотад „разумом и стегом у којој се вежбао од младих дана – пред чудесним привиђењем закуца јаче „од ужаса и загонетне жеље“ (Ман, 1995: 8) у непознато ће Ашенбаха позвати лик црвенкосог¹⁰ човечуљка кога овај среће у сени византијске гробљанске капеле „над двома апокалиптичним зверима које чувају степенице.“ (Ман, 1995: 6) Жељу свога јунака за морем Ман је објаснио као чежњу за одмором и опуштањем уметника који је непрестано усмерен ка својој задатку – писању, и то у одломку који бисмо лако приписали Андрићу:

Волео је море из дубоких повода: као уметник који је жељан одмора јер ради напорно, који жуди да се спасе и склони од захтева пуног многоличја појава на груди једноставнога, огромнога; од забрањене, његовом задатку противне и баш зато заводљиве склоности ка неразуђеном, неумереном, вечном, ка Ничему. Одмарати се у савршеноме, то је чежња онога који се труди да

¹⁰ Ни код Мана ништа није случајно, овај путовођа је риђокос зато што риђа боја косе симболише хипертрофирани ерос.

створи оно што је изврсно; а није ли Ништа један облик савршенога? (Ман, 1999: 35)¹¹

За разлику од Андрићевог јунака, самодеструкција Ашенбахова отпочиње онда када се сунцем и морем пробуђени глас несвесног у рационалном уметнику усмерава, уместо ка стварању, према дечаку савршене лепоте. Рационализујући своју занесеност као обожавање лепоте која није грешна (као у хришћанском моралном кодексу) већ води ка божанском, Ашенбах се све више заплиће у канце затомљене хомосексуалне љубави: жудња и нагон за поседовањем и задовољењем чула надвладаће дивљење лепоти (отуд и метафора лепоте као *огледала*, огледала страсти), претварајући достојанственог уметника у гротексну фигуру лажног младића офарбане косе и нарумењених усана што – да би освојио предмет своје жудње – тежи да се свом „љубимцу“ допадне. Тобожњим Сократовим гласом сатири склон Ман у лажним цитатима из Платоновог *Федра* исмејао је филозофову апологију хомосексуалне љубави, маскирану наводном жудњом према сазнању и филозофији, за коју је мудри Грк тврдио да представља прву степеницу на путу од чулне до божанске лепоте. У сну који доживљава као „један телесно-духовни доживљај“ Ашенбаху се указује права слика тог божанства: то је пагански, *туђински бог* (а не бог из платоновско-хришћанске традиције), бог претцивизацијских бакхичких свечаности. У тој визији јавља му се побеснели чопор људи што, са роговима на глави, урлају и стењу, уз „љути воњ јарца“, разблудно играјући око опсценог дрвеног симбола мушкости. „Смрт у Венецији“ може се тако посматрати и као пародија на естетички обожавање облика које увек води „заносу и пожуди“. Формализам у уметности, и за Мана и за Андрића, немогућа је и натегнута идеја: обожавање облика води, кроз декаденцију, до ништавила и умирања, зато што опуштање узде у запрези наше душе увек води доминацији оног црног коња којег описује Сократ у поменутом Платоновом дијалогу. „Смрт у Венецији“, новела објављена у години 1914-ој, тако, симболички, означава и смрт једне Европе и смрт естетички схваћене уметности која ће из првог великог покоља у 20. столећу изаћи преобразена и, враћајући индивидуалистичка питања у контекст заједнице, поново и неизбежно везана за ангажман, за визију новог и другачијег човека и уређења те заједнице. У једном разговору, Андрић се сетио Манове приче, везујући је за оне моменте у животу у којима се у њему

¹¹ И код немачког писца „сунце одвраћа нашу пажњу од интелектуалних појава на чулне“. (Ман, 1995: 49)

јављала сумња у смисао уметности и смисао свог личног ангажмана. Управо помисао на Ашенбаха враћала га је стварању:

Често се питам: вреди ли писати, чему све то? А било је дана кад би ми се књижевност смучила за цео живот, па бих се тада сетио Мановог Ашенбаха. Али, писати се мора: свет би био сакат без уметности... (Андрић, 2011: 251–252)

И на крају једна опаска која се тиче саме пишчеве биографије. „Летовање на југу“, последње дело из медитеранског круга Андрићевих тема објављено је годину дана након његове женидбе. Позни брак са Милицом Бабић значио је отварање писца према свету: док је његова земаљска срећа расла, муза је гаснула упркос илузији о стваралачком зениту коју му је донела Нобелова награда 1961. године. Проводећи са својом супругом најсрећније дане свог живота у Херцег Новом, Андрић је испунио свој младалачки сан: изашао је на море и предао му се, попут његовог јунака, на свом позном летовању на југу. Након изненадне Миличине смрти, после десет срећних година, Андрић се никада више неће вратити у свој рајски врт. У последњим годинама живота писао је мало, оставивши иза себе неколико недовршених дела.

Gorana Raičević

IN PURSUE OF PROFESSOR NORGES: *HOLLIDAY ON THE SOUTH* BY IVO ANDRIC

Summary

The paper offers argumentation in favor of a new interpretation of the story “Holliday on the South” by Ivo Andric. The mysterious disappearance of professor Norges (spending holliday with his wife on the seaside) has been explicated by critics as a result of the hero’s elevation and spiritualization after some kind of enthusiastic experience. Opposing the argument of those critics who thought that what had happened in that case could be described as the hero's pagan beliefs merging into nature or as climbing into transcendence, the author argues in this paper that the hero vanishes into nonexistence as a result of a sudden and grandiose opening of his being to the sensual world. It was concluded that professor Norges did not die for the world to be born as a writer, but rather the other way round: he died as a man who was committed to the sensual life and in that sense became dead as an author.

Keywords: Ivo Andric (1892–1975), “Holliday on the South” (1959), Thomas Mann (1875–1955), “Death in Venice” (1914), North-South, reason-sense, beauty, estheticism, creation, decadence

LITERATURA

- Andrić, I. (2002). *Predeli i staze: Putopisna proza* (prir. Ž. Đukić Perišić). (Knjiga štampana ćirilicom!)
- Andrić, I. (2005). *Znakovi pored puta I, II*. Beograd: Politika, Narodna knjiga. (Knjige štampane ćirilicom!)
- Andrić, I. (2008). *Sabrane pripovetke* (prir. Ž. Đukić Perišić). Beograd: Zavod za udžbenike. (Knjiga štampana ćirilicom!)
- Andrić, I. (2011a). *Omerpaša Latas*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. (Knjiga štampana ćirilicom!)
- Andrić, I. (2011b). *Razgovori*. Beograd: Zadužbina Ive Andrića. (Knjiga štampana ćirilicom!)
- Bašlar, G. (1998). *Voda i snovi*. (prev. M. Vuković). Sr. Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. (Knjiga štampana ćirilicom!)
- Brodel F. (2001). *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, I, II*. Beograd: Geopoetika.
- Vujnović, S. (2004). Hronotop letovanja na jugu kod Andrića i Mana (Na primeru *Smrt u Veneciji* i *Letovanje na jugu*.) *Književna istorija*, 122–123, 229–242. (Rad štampan ćirilicom!)
- Vulević G. (2016). O helenskim reminiscencijama i sudbini pisca u Andrićevoj priči *Letovanje na jugu*. *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 33, 67–81. (Rad štampan ćirilicom!)
- Đukić Perišić, Ž. (2013). Andrić i more. *Aqua Alta* (Zbornik radova, ur. S. Šeatović Dimitrijević et al.). Beograd: Institut za književnost i umetnost. (Knjiga štampana ćirilicom!)
- Man, T. (1995). *Smrt u Veneciji* (prev. A. Savić-Rebac). Beograd: Udruženje izdavača i knjižara Jugoslavije. (Knjiga štampana ćirilicom!)
- Mitrović, M. (2009). Drugi Andrić. *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 26, 73–107. (Rad je štampan ćirilicom!)
- Radulović, O. (2014). Svetlost kao znak poetičkog identiteta Ive Andrića. *Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti* (Zbornik radova, ur. G. Raičević). Novi Sad: Filozofski fakultet, 195–209. (Rad je štampan ćirilicom!)
- Tutnjević, S. (2007). „Letovanje na jugu“ Ive Andrića i „Ormar“ Tomasa Mana. *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, 24, 261–273.
- Šutić, M. (2007). *Zlatno jagnje: U vidokrugu Andrićeve estetike*. Beograd: Čigoja štampa. (Knjiga štampana ćirilicom!)

Slobodan Vladušić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.163.41.09 Raičković S.
DOI: 10.19090/gff.2017.1.427-439
Pregledni naučni rad

ELEMENTI DESAKRALIZACIJE POEZIJE U *SLUČAJNIM MEMOARIMA* STEVANA RAIČKOVIĆA

U prvom delu teksta opisuje se proces auto-sakralizacije moderne poezije, kao način na koji moderna poezija izdvaja pesnički čin i pesnički jezik iz sfere ekspresivne teorije i prostora svakodnevnice. U daljem toku teksta, pokazuje se način na koji se poezije sakralizuje kod Raičkovića (zaključno sa prvim izdanjem zbirke *Kamena uspavanka* iz 1963) da bi se zatim navelo nekoliko Raičkovićeve gestova desakralizacije poezije na primeru poeme *Slučajni memoari* (1978).

Ključne reči: moderna poezija, auto-sakralizacija, desakralizacija, resubjektivizacija poezije, Slučajni memoari.

U radu koji sledi, bavićemo se aspektima „desakralizacije” poezija i poetskog čina na primeru Raičkovićeve poeme *Slučajni memoari*. Jasno, termin „desakralizacija” koristimo u metaforičkom smislu i on je opozitan pojmu „auto-sakralizacije” poezije. Po našem mišljenju, ova pojmovna opozicija (o kojoj će u daljem toku teksta još biti govora) pruža nam mogućnost da otvorimo pitanje smisla poezije i poetskog čina u poznom stvaralaštvu Stevana Raičkovića. Pozno stvaralaštvo ovog pesnika predstavlja značajan hermeneutički izazov za tumača, jer interpretacija ovde ne može da se zaustavi samo na analizi pojedinih pesama, već mora da postavi pitanje samog bića poezije. Taj produženi korak tumačenja, posledica je slutnje da se poetska načela ove poezije u izvesnoj meri razlikuju u odnosu na poetička načela moderne poezije, bilo da ona nastaje pod uticajem Eliotovog znamenitog eseja *Tradicija i individualni talenat* (1919), bilo da se temelji na poetičkim principima francuskog simbolizma oličenim u imenima Malarmeja i Valerija.

Za razumevanja pojmovnog para auto-sakralizacija/desakralizacija poezije važno je najpre ukazati na veliki prelom koji se dogodio u 19. veku u pogledu smisla i funkcije umetnosti. Hans Georg Gadamer ga tumači kao kraj „velike samorazumljivosti hrišćansko-humanističke tradicije. Time se izgubio svima zajednički mit.” (Gadamer, 1999: 44). Samim tim, umetnost više nema zadatak da

* svladusic@ff.uns.ac.rs

širi taj mit, kao što je to bio slučaj ranije, već biva ostavljena samoj sebi: „Pitanje o istini umetnosti postavlja se u novom smislu čim se ona više ne svrstava među druge duhovne potrebe, nego je svesna sebe same, kao umetnosti, a i mi smo je svesni kao umetnosti” (Gadamer, 1999: 45).

Moderna umetnost, koja nastaje nakon što je hrišćansko-humanistički mit doveden u pitanje, mora da odgovori na pitanje svog smisla i svoje funkcije. Isto to važi i za poeziju. Moderna poezija zato kreira mit o sebi samoj. Ona samu sebe sakralizuje. Metaforu sakralnog koristimo u skladu sa uvidom Baure koji, prilikom analize simbolističke poezije, zapaža da „po izvesnim karakteristikama estetski zanos može da podseća na religioznu predanost.” (Baura, 1970:15). Baurino zapažanje pokazuje nam da se estetski zanos može čitati, deridijanski rečeno, kao nadomestak tradicionalne religioznosti. U poeziju se dakle, veruje. Veruje se, takođe, da pesničko iskustvo nadilazi svakodnevicu, kao i da pesničko osećanje jezika nadilazi svakodnevn, komunikacioni tretman jezika.

Uprkos razlikama između poetika francuskih simbolista, Eliota kao i Hajdegerovog tumačenja pesničkog čina i istine poezije u pesmama Helderlina i Rilkea, u svakom od ova tri uticajna razumevanja poezije možemo da pronađemo elemente sakralizacije poezije, odnosno njenog izmicanja u odnosu na „sekularno” iskustvo svakodnevne. Jedan takav gest sakralizacije je metafora osluškivanja koja opisuje način nastanka pesme. Simbolisti nastoje da iskažu ono neiskazivo, Apsolut, služeći se ćutanjem i osluškivanjem melodije reči.¹ Jezik se sakralizuje tj. osluškuje da bi se stvorila apsolutna poezija. Uprkos drugačijem kontekstu i drugačijoj terminologiji, metaforu osluškivanja doziva i Hajdeger:

Međutim, ako čovek treba još jednom da nađe svoj put u blizinu bivstovanja, on mora da najpre nauči kako da egzistira u bezimenom. (...) Pre nego što počne da govori, čovek mora najpre dopustiti da ga opet oslovi bivstovanje, izlažući se tada opasnosti da će retko kada imati nešto da kaže. Samo tako reči će opet biti poklonjena dragocenost njene suštine, a čoveku – kuća za stanovanje u istini bivstovanja (Hajdeger, 2000: 284).

¹ Metafora osluškivanja jezika kao puta ka pesmi, implicirana u Valerijevim poetičkim spisima na više mesta. Na ovom mestu navešćemo samo jedno takvo mesto koje tematizuje odjeke reči u raspravi o smislu poezije: „Bolje bi bilo umesto izraza *čista poezija* kazati *apsolutna poezija*, a pod tim bi trebalo podrazumevati traganje za efektima koji proističu iz odnosa reči, ili još više, odnose međusobnih *odjeka reči* [kurziv, S. V.], što, sve u svemu, navodi na pomisao o *istraživanju čitave oblasti osećajnosti kojom upravlja jezik*” (Valeri, 2010: 468).

Iako ovde Hajdeger govori o čoveku, a ne strogo uzevši o pesniku, nije slučajno što će ova reč – kuća koja zadržava svoju suštinu, prećutno biti označena kao pesničko-filozofska reč, budući da su, kako kaže Hajdeger, „mislioci i pesnici (...) čuvari te kuće” (Hajdeger: 2000: 279). Dakle, čovek koji ume da egzistira u bezimenom, osluškujući bivstvovanje, jeste pesnik.

Navedeni primeri metafore osluškivanja predstavljaju jedan tip auto-sakralizacije poezije: u njima prepoznajemo otklon od (samo)izražavanja. Taj otklon zapažamo i kod Valerija², ali i kod Eliota³, čime se poezija postavlja pred instancu koja nadmašuje koliko pesnika, toliko i svet oko njega, njegovu svakodnevicu. Kod Hajdegera, ta instanca je bivstvovanje, kod Valerija Apsolut, kod Eliota Tradicija, shvaćena kao nadvremeno u vremenskom: pesnik je posvećen onome što ga nadilazi i zato takvu poeziju (Valeri, Eliot) i takvo razumevanje poezije (Hajdeger) možemo opisati metaforom sakralnosti.

Auto-sakralizacija poezije u modernim vremenima može da opstane makar kao iluzija do trenutka kada se doživljava kao novina. Do tada ona deluje zavodljivo. Kada postane manir, retoriku sakralizacije počinje da nagrizi crv sumnje koji dovodi do reakcije. Reči koje su objavljivale ovu sakralnu „istinu” pesništva u svetskoj noći kao da nestaju pred senkom zore, koja je drugačija od one koju su sanjali.

Tako jedan koncept poezije dolazi do svog kraja: naravno, moguće je i dalje verovati u sakralnost pesničke reči, moguće je pisati takvu poeziju, moguće je izgovarati iste one sintagme sastavljene od atributa „pesnički” i bilo koje druge imenice, kojoj je pomenuti atribut nekada davao slučajnu dubinu. Sve je to i dalje moguće, ali danas će sve to biti samo retorika kojoj će se mladi „pesnici”, vrlo moguće, podsmevati poput mladog Bakarevića pred Đerzelezovim gušenjem u sopstvenim rečima. Ako se to i dešava, to je zato što je poezija izgubila svoju auru, zato što reči koje su nekada nosile istinski rizik danas samo podsećaju na taj rizik.

Desakralizacija nije smrt poezije već upućuje na njenu transformaciju. Međutim, ta transformacija ne sme biti shvaćena olako kao još jedna od

² Ako neko želi da izrazi svoju misao, volim da to učini bez vreline, u punoj prozračnosti, tako da se ona manje izlaže kao proizvod nekog pojedinca, a više kao efekat međusobno odgovarajućih i u jednom trenutku usklađenih uslova, ili kao fenomen nekog sveta drukčijeg od onog u kome srećemo ličnosti i njihovo raspoloženje (Valeri, 2010: 486).

³ U tom smislu važno je ukazati na Eliotov otpor prema figuri ličnosti: ...jer moje je mišljenje da pesnik ne poseduje ‘ličnost’ koju treba da izražava, već jedan određen medijum koji je samo medijum, a ne ličnost, u kome se utisci i doživljaji kombinuju na neobične i neočekivane načine (Eliot, 1963 : 39).

transformacija poezije, kao način da pomoću promene sve ostane isto. Treba izmeriti, opisati, naslutiti sve posledice desakralizacije. Ovaj rad nema takve intencije, niti takve ambicije. Umesto toga, u ovom tekstu ćemo nastojati da na jednom mikro-primeru analiziramo gestove desakralizacije poezije. Taj primer biće poema *Slučajni memoari* Stevana Raičkovića.

Kritičari su dobro zapazili da poeziju Raičkovića karakteriše, između ostalog, snažna autopoetička crta (v. Šeatović–Dimitrijević, 2001: 87–94) koja odgovara metaforičkoj auto-sakralizaciji poezije. Kod Raičkovića je to istaknuto vezom između motiva pesme, prirode i tišine, čime se pesma suptilno izdvaja iz društvenog prostora. Takvom distanciranošću, ona sugerise vlastitu „sakralnu” prirodu, suprotstavljenu „sekularnosti” privatnog života, ali i proze.

Distanciranost pesme kod ranog Raičkovića prati, sasvim konsekventno, i svest o distanciranosti pesničkog jezika. Za razliku od Miljkovića, koji na tragu simbolista tu distanciranost ispoljava u samim pesmama, kod Raičkovića se ona ispoljava u temi potrage za rečima (v. Hamović, 2011: 146–157), koja čini tematsku osnovu poznate pesme „Ruke bola” iz zbirke *Kamena uspavanka* (1963). U pomenutoj pesmi se tematizuje pitanje (pesničkog) jezika, odnosno razlike između „sakralnog” jezika poezije, koji je nedostupan pesniku i za koji se moli, te impliciranog, „sekularnog” jezika koji je prisutan ali nedovoljan. Auto-sakralizacija poezije podrazumeva tu razliku dva jezika, tako što se sam pesnički čin postavlja između svesti o nasavršenosti jezika i želje za savršenim jezikom. Priroda te nesavršenosti može biti shvaćena i kao razmak između označujućeg i označenog: „‘nedostatak’ jezika, što ga prema Mallarmeu, a kasnije i prema Sosiru, posvedočuje *raznovrsnost idioma*, a ilustruje nepodudarnost zvukovnosti i značenja, to je očigledno ono što će Sosir nazvati proizvoljnošću znaka, konvencionalnim karakterom veze između označitelja i označenog; no, upravo je taj nedostatak osnovni razlog poezije, koja jedino preko njega postoji” (Ženet, 1985: 79).

Molitva za reči pesničkog subjekta u pesmi „Ruke bola” korespondira sa uvidom u manjkavost jezika usled arbitrarne veze označenog i označujućeg. Molitva istovremeno pretpostavlja postojanje jednog idealnog jezika u kome te arbitrarosti i proizvoljnosti nema. Ton molitve apostrofira instancu Boga koji je posednik takvog jezika, pa tako taj idealni jezik može biti označen metaforom sakralnog jezika. Pesma-molitva smešta se na taj način u prostor između nesavršenog jezika koji pesma koristi i idealnog/sakralnog jezika za koji moli.

Zbirka *Zapisi o crnom Vladimiru* (1971) omogućuje čitaocu da nasluti poetičko naprsnuće u Raičkovićevoj poeziji: sakralizovana poezija počinje da se desakralizuje. Razlika između sanjanog, sakralnog pesničkog jezika i svakodnevnog jezika, više nije tema poezije. Naprotiv: umesto čvrstog pesničkog oblika (soneta u

Kamenoj uspavanci) pesnikovom poezijom počinje da ovladava spoj poezije i proze ili vrlo karakterističan slobodan stih. Poezija više nije osuđena na nesavršeni jezik svakodnevice, ona ga sada svesno prihvata. Raičkovićeve poezija se sada bliži prozi, narativizuje se, počinje da se oslanja i meša sa proznim tekstovima koji spadaju u domen svakodnevnog. Svest o distanci između sakralnog jezika poezije (pa samim tim i sakralnosti pesničkog čina) i manjkavog svakodnevnog jezika, postaje irelevantna.

O tome pišu i kritičari koji su pažljivo analizirali ovu fazu opusa Stevana Raičkovića. Sumirajući svoje uvide kao i uvide drugih kritičara, Dragan Hamović ovako određuje pesnikove poetičke zahvate karakteristične za njegovu poznu fazu. Po njemu, pesnik „na tragu odavno problematizovane relacije između poezije i života koji živi, u delima od *Zapisa o crnom Vladimiru*, pa do *Fascikle 1999–2000* aktivira osobenu varijantu dokumentarnog postupka čime je istrošenom ‘unutarnjem’ iskustvenom potencijalu pribavio nove, spoljne podsticaje. Na te podsticaje odgovara u odavno osvojenoj formi (neobično grafički prelomljenog) slobodnog stiha na granici sa prozom, kao i pesmama-parabolama i proznim zapisima.” (Hamović, 2011: 248–249). Upućivanje na „spoljne” poticaje poezije koji kompenzuju istrošenost „unutrašnjih” predstavlja gest desakralizacije poezije, budući da činu sakralizacije odgovara oslanjanje poezije na sopstvenu unutrašnjost (na opsesivno pitanje o smislu sopstvenog bića koje sebi neprekidno postavlja) i povezivanje te unutrašnjosti sa instancom koja nadvladava prostor svakodnevnog, društvenog prostora (ta instanca može biti Apsolut ili mit). Desakralizacija poezije je dakle, oslanjanje na ono spoljašnje, što znači na život, na svakodnevicu. Miroslav Maksimović u tom kontekstu zapaža: „Biće da, kod Raičkovića, nije život došao po svoje, nego je poezija iskoristila život da bi dobila svoje, da bi bila živa” (Maksimović, 2015: 21).

Maksimović, poput Hamovića, gest desakralizacije u Raičkovićevoj poznoj poeziji povezuje sa nalogom modernosti, odnosno sa zahtevom da književnost bude nova; da bi živela, ona mora da se transformiše, ona mora da iscrpljena poetička rešenja zameni novim, svežim. U ovom kontekstu, kritičar može da pobedonosno zaključi kako je „pitanje o kraju poezije u stvari pitanje obnove poezije, stvaralačko pitanje” (Maksimović, 2015: 21), odnosno da tvrdi kako poezija nema svoju smrt, već samo svoje preobražaje, svoje (poetičke) seobe. Taj uvid nije netačan, ali ako se tumačenje desakralizacije pesničkog čina tu zaustavi, postoji opasnost da mu promaknu poetičke, ali i estetske konsekvence tog preobražaja. Možda taj preobražaj neće biti samo preobražaj jedne dotrajale poetike u novu i svežu: možda će on zadrmati temelje poezije mnogo dublje nego što smo spremni da priznamo.

Po našem mišljenju, prva važna odlika desakralizacije poezije jeste napuštanje jednog iznutra postavljenog filozofskog pitanja „šta je poezija”, povezanog sa pitanjem vrednosti („šta je velika poezija”) u korist jednog spolja postavljenog, ontološkog pitanja „da li je (ovo) poezija”.

Auto-sakralizacija poezije podrazumeva spoj pitanja „šta je poezija”, koje se postavlja unutar same poezije, sa pitanjem kriterijuma na osnovu kojih se vrednuje pesma. Primera radi, u svom poznatom tekstu *Tradicija i individualni talenat*, Eliot na jednom važnom mestu – mestu gde prvi put pominje osećanje istorije – implicira i pitanje vrednosti pesnika. Eliot tvrdi da tradicija „na prvom mestu obuhvata osećanje istorije za koje, bezmalo, možemo reći da je *potrebno svakom onom ko bi hteo da bude pesnik i posle svoje dvadeset pete godine* [kurziv, S.V.]” (Eliot, 1963 : 34). Iz ovoga proizilazi da onaj ko ne poseduje osećanje istorije, ne može biti pesnik nakon što prevaziđe svoju „romantičarsku” fazu, a prevazilaženje te faze nužno je da bi neko bio pesnik, tj. da bi njegova poezija bila relevantna. Pitanje „šta je poezija” ovde je neodvojivo od pitanja šta je dobra/velika poezija, pa poetički odgovor jeste istovremeno i kriterijum *vrednovanja* poezije. Kod Eliota, odgovor na pitanje šta jeste poezije podrazumeva i uvid da romantičarska poezija nije više moguća, te da romantičarski elementi u poeziji – pre svega koncept izražavanja sopstvene ličnosti – nije temelj na kome se može kreirati velika poezija.

Upravo zato što odgovor na pitanje šta jeste poezija ima i svoju vrednosnu komponentu, polemike između različitih odgovora na to pitanje postaju neizbežne. To potvrđuje i Valeri koji u svojim autopoetičkim spisima polemíše sa Eliotom i njegovim odgovorom na pitanje šta je (dobra) poezija.⁴ Zaključimo: auto-sakralizacija poezije postavlja pitanje šta je poezija, a to pitanje je neodvojivo od pitanja šta je dobra poezija.

⁴ Eliotov zahtev za novinom (individualni talenat) koja pravi promene u dotadašnjem pesničkom kanonu (tradicija) Valeri vidi kao automatizam novog, što je drugi način da se kaže da zahtev za novim postaje manirizam, čime se samom tom zahtevu osporava novina. Valerijevim rečima: “...novopridošli se oseća obaveznim da pokuša *napraviti nešto drugo*, zaboravljajući da, ako je *neko*, neizbežno mora napraviti *nešto drugo*. Taj uslov novoga, uzrok je gubljenja, jer on pre svega stvara nekakvu vrstu automatizma” (Valeri, 2010: 507). Eliot pak, uzimajući u obzir momenat nužne novine, može ipak da Valerija proglasi Tradicijom koja se mora prevladati: „Dakle, kao što mislim da sam već nagovestio, verujem da je *art poétique*, čiju klicu nalazimo kod Poa, a koja je urodila plodom u Valerijevom delu, otišla najdalje što je moguće. Ja ne verujem da ova estetika može da bude i od kakve pomoći kasnijim pesnicima. Šta će zauzeti njeno mesto, ne znam. Estetika koja bi joj prosto protivrečila ne bi bila dovoljna” (Valeri, 1975: 302–303).

Desakralizacija poezije, sasvim suprotno, postavlja pitanje da li je neki tekst jeste poezija ili nije. Odgovor na to pitanje ne poseduje aksiološku dimenziju, već se zadovoljava time da određenom tekstu obezbedi status pesme. Putem ovog pitanja više nije moguće kreirati koncept poezije koji bi bio estetski superioran u odnosu na ostale koncepte (kao što to čine, svaki sa svoje strane, Valeri i Eliot). Umesto toga, insistira se samo na tome da i određeni tekst ima status pesme, pa njegova vrednost proizilazi iz samog tog statusa.

Odličan primer za preobražaj pitanja „šta je poezija” u pitanje „da li je (nešto) poezija” nalazimo u Crnjanskovom čitanju njemu savremenih engleskih pesnika, Larkina, Fulera, Hjuza, u poglavlju „Savremenici” iz teksta *Moji engleski pesnici*. Crnjanski prvo zapaža da su njegovi engleski savremenici reakcija na Eliota, što nam dozvoljava da ih posmatramo u kontekstu desakralizacije poezije. Nemoguće je oteti se utisku (koji se može i dokazati) da je Crnjanski, pišući o poeziji ovih i njima poetički bliskih pesnika, nastojao pre svega, da odgovori na pitanje da li je njihova poezija zbilja poezija.

Dakle, akcenat se sa pitanja „šta je (dobra) poezija”, na koje jedan od mogućih odgovora daje Eliot, premešta na pitanja „da li nešto jeste poezija ili nije”. Ovo pitanje provejava kroz Crnjanskov tekst kao stalni, neizgovoreni lajtmotiv. Poslušajmo odjeke tog pitanja u Crnjanskovim rečenicima: „To je apsurdna forma poezije, ali je poezija” (Crnjanski, 1999: 202), „U originalu – iako to nije Eliot – to je poezija, – u prevodu, to je proza.” (Crnjanski, 1999: 203); „To je poezija apsurdna, nesumnjivo, ali je poezija” (Crnjanski, 1999: 203); „Možda će neko od mojih čitalaca reći da to više nije poezija, nego novinski izveštaj o seksualnom ubistvu, u prozi. Odvratan. Ja se ne slažem. Ja mislim da će poezija biti večna, iako je ono što pesnici pišu promenljivo, kao i život ljudski, kao i vremena, kao i stoleća u kojima živimo” (Crnjanski, 1999: 205).

Crnjanski kao da neprekidno odgovara na pitanje da li su tekstovi pesnika koje pominje poezija, a povratak tog pitanja, nakon svakog odgovora, ukazuje na nedostajuću komponentu u samom odgovoru. Komponenta koja nedostaje Crnjanskovom odgovoru jeste upravo aksiološka komponenta. Naravno, čitaoci ne moraju da biraju, niti da se opredeljuju između Eliota i pesnika o kojima piše Crnjanski. Međutim, treba zapaziti da se u širokom okviru sakralizovane poezije mogu odvijati megdani za istinu poezije (tačnije za estetsku dominaciju) kao što se između konfesija (ili u okviru istih konfesija) odvijaju borbe za versku istinu. Međutim, kada se poezija desakralizuje, kada se negira distanca između nje i svakodnevice, između pesnika i čoveka, između pesničke reči i obične reči, onda se poezija zadovoljava samim tim što postoji.

Desakralizovana poezija obitava dakle, na granici sa prozom i na granici sa svakodnevicom. Čak i kada joj damo status poezije, moguće je sasvim razložno reći, poput Aleksandra Jerkova da Raičković, „priprema mogućnost izlaska iz pesničkog oblika u neku vrstu naturalnosti zatečenog teksta. Od zapisa, preko memoara i dnevnika, do fascikle, oblik zbirke se naoko razobličava i sve više postaje stanje teksta kao takvog.” (Jerkov, 2010: 36). U tačnom zapažanju Aleksandra Jerkova prisutna je neka neotklonjiva nesigurnost. Ta nesigurnost je i pojmovna – „*neka vrsta* [kurziv S.V.] naturalnosti zatečenog teksta” – ali je u pitanju i nesigurnosti uvida, jer stalno treba praviti razliku između mogućnosti izlaska iz pesničkog oblika i samog tog izlaska koji se nikada ne dešava. Samo akcentovanje pitanja da li je nešto poezija (koje odmenjuje pitanje šta je dobra poezija) odražava pomeranje od unutrašnjeg, pesničkog odgovora na prvo pitanje „šta je poezija”, do spoljašnjeg odgovora na pitanje „da li je (nešto) poezija”; poezija će očigledno biti sve što se spolja nazove poezijom. Drugim rečima, nakon što je poezija izgubila veru u vlastitu sakralnost, sada će neka spoljašnja instanca rešavati njenu donedavno unutrašnju dilemu šta ona, poezija jeste. Posledica: pesma neće više biti čitana sa heremeneutičko-aksiološkim predumišljajem, odnosno sa težnjom da se odgovori šta ona znači i koliko vredi, već će sama pesma ispoljavati pesničku praksu: poezija će prosto *biti*, a neće više nešto *značiti* ili nešto *vredeti*. Ona neće više biti estetski objekt, na kakav smo navikli u eposi auto-sakralizacije poezije, ona će postati pre svega, društveni objekt, društvena praksa, društveni gest.

Pored ovog premeštanja akcenta sa značenja i vrednosti pesme na njen status, gestovi desakralizacije se mogu otkriti i u samom tkivu pesme. Odličan primer za to je Raičkovićeva poema *Slučajni memoari*. Evo početnih stihova ove poeme:

Mora da je prošlo već podosta vremena

Ili sam se na kratko

Ali teško

Zaneo:

Izgubio sam pojam o tome šta mi je bilo u nameri

(Nisam

Po navici

Vrata od sobe otvorio

I posle svetlosti

Na poznatoj se ulici
U svome času
Tačno
Našao

U mraku

Koji me je kao starinski ogrtač
Neki

U svakoj mojoj noći
Do tajanstva nekog gotovo
Uvijao) (Raičković, 2015: 133).

Gotovo se prirodno – ako je išta u čitanju i tumačenju književnosti „prirodno” – prilikom čitanja ovih stihova, postavlja pitanje formulisanja njihove razlike u odnosu na prozu. Jasno, to što ih čini poezijom jeste grafička obrada reči, njihovo raspoređivanje u (slobodne) stihove. U tom kontekstu Ženet nas podseća na Elijarova zapažanja o tome da pesnički jezik nije posebna forma, već posebno stanje „jedan stepen prisutnosti i jačine do koga može biti doveden gotovo bilo koji iskaz, pod jednim jedinim uslovom da se oko njega stvori ona margina tišina koja ga izdvaja usred, (a ne izvan) svakodnevnog govora” (Ženet, 1995: 84). Koristeći Elijarovu metaforiku možemo da kažemo da ove Raičkovićeve stihove odlikuje radikalna upotreba margina tišine (odnosno praznog prostora između stihova). Raičković neće samo pozicionirati reči na sredinu stranice, opkoljavajući ih širokim belim marginama: on će proširiti polje tišine između stihova (dvostrukim praznim proredom) ali i samih reči, ostavljajući neke od njih potpuno usamljene u stihu, čime se do maksimuma pojačava zračenje njihovog značenja. To nije ni slučajno, ni bezazleno, posebno ne u kontekstu činjenice da se narativna dimenzija pesme i njena intonacija bliži prozi: pojačavajući zračenje reči njenim osamljivanjem u stihu, pesnik to zračenje suprotstavlja značenju, suprotstavlja odjek reči (karakterističan za poeziju) odjeku priče, koji je karakterističan za prozu. Tenzija nije više u značenju reči, već u sudaru načela poezije i načela proze.

Sem toga, treba obratiti pažnju na Raičkovićevu specifičnu poetiku upotrebe zagrada. Naime, ako postavimo pitanje kakav je odnos između stihova izvan zagrada i onih u zagradama, biće nam jasno da same zagrade označavaju drugostepeni tekst, nešto poput napomene u fusnoti naučnog teksta. Pesnički glas se, prema tome, u zagradama utišava, jer izgleda da izgovara tek napomenu, nešto

bez čega se, na prvi pogled, može. To auditivno utišavanja glasa, iskazano zagradom, treba dovesti u vezu sa grafičkom radikalizacijom margina tišine (odnosno praznog prostora) oko i između stihova i reči: vidimo da se auditivna tišina (sugerisana zagradama) i grafička tišina (sugerisana prazninama) dodiruju, čime pesnik evocira motiv tišine, koji je obeležio prvu fazu njegovog stvaralaštva. Ipak, razlika između *motiva* tišine i *upotrebe* tišine u poeziji je ogromna. Dok *motiv* tišine i njemu srodni motiv osluškivanja (...reči, ...bivstovanja) sakralizuje poeziju, suprotstavljajući je svakodnevnom brbljanju, dotle pretvaranje tišine u pesnički instrument putem zagrada i grafičke organizacije pesme, desakralizuje poeziju, jer sada tišina nije *suprotstavljena* svakodnevnom govoru,⁵ već se otvara *usred* njega samog. Tišina više ne upućuje na instancu koja nadilazi svakodnevnicu, već postaje način da se ta svakodnevnicu pretvori u poeziju. Ona to može da učini zato što je od motiva postala desakralizovani pesnički instrument. To je drugi element desakralizacije poezije.

Treći momenat desakralizacije koji nalazimo u Raičkovićevoj pesmi *Slučajni memoari* tiče se izvora pesme: to više nije, kao kod simbolista, sam jezik, tj. odnosi između reči (kod Valerija), niti ono sadašnje u prošlom (kao kod Eliota), već su to elementi svakodnevne: zapisi, hartije različitih oblika, pa čak i računari. Ova lista svakodnevnog, temporalnog pisanja,⁶ u kojoj se ne prepoznaje večnost (mita), upućuje na snažan momenat desakralizacije: poezija se sada pravi od onog svakodnevnog, od onog sadašnjeg u sadašnjici, a ne od vanvremenog (mita) ili od susreta sa smrću kao što je to još uvek bio slučaj u zbirci *Zapisi o crnom Vladimiru*. Nema valjda bolje i šarmantnije ironije u odnosu na Eliotovu poetiku od spiska ovih svakodnevnih tekstova koje nemaju moć, a možda ni želju, da budu večnost, ali to postaju pretakanjem u poeziju.

U sličnom kontekstu treba čitati i upotrebu pisama drugih pesnika kao izvora poezije u ovoj Raičkovićevoj poemi. Taj fenomen upućuje na dva nova aspekta desakralizacije poezije: jedan je desakralizacija citata, a drugi otvaranja polja društvenosti u poeziji, što odgovara njenoj resubjektivizaciji.

Čini mi se da nije precizno kazati da se u *Slučajnim memoarima* citiraju reči drugih pesnika iz pisama koje su uputili Raičkoviću. Treba istaći prirodu tog

⁵ Suprotstavljanje tišine svakodnevnom govoru kod Raičkovića je vidljivo povezivanjem tog motiva sa motivom prirode, a onda i same pesme. Motive tišine, prirode i poezije, povezuje upravo element distanciranosti prema društvenom prostoru, prostoru govora, buke, proze.

⁶ U nekim Raičkovićevim pesmama, ulogu podteksta imaju novinski članci čime je još više naglašen dnevni smisao podteksta – podtekst je ono vremenito/prolazno u vremenu – pa tako i razlika u odnosu na mit – na ono vanvremensko u vremenskom.

citata i pokazati na koji način se ovo citiranje razlikuje od citatnosti u opusima drugih pesnika, poput Ivana V. Lalića, kod koga citatnost ima vrlo važnu ulogu. Naime, dok Lalić eksplicitno ili implicitno citira *stihove* drugih pesnika, Raičković ovde citira *reči* drugih pesnika zapisane u pismima koje je dobio. Razlika je ogromna: dok je u prvom slučaju u pitanju polemički citat, jer se stih jedne (poznate) pesme umeće u kontekst druge pesme u kojoj se citirani stih nužno osvetljava sa drugačije strane, ovde, kod Raičkovića, polemičkog aspekta citata jednostavno nema: čitalac nema uvid u originalno pismo, pa ne može ni da sameri razlike u kontekstima.

Lalićev polemički citat insistira na vezi između dva stiha, odnosno dve pesme, što znači da operiše unutar poezije: time je izdvaja iz običnog, svakodnevnog govora i zadržava auru njene sakralnosti. Raičkovićev nepolemički citat (citat čiji je polemički kontekst nedostupan) operiše izvan poezije, a u okviru nečega što bismo mogli nazvati „život”. Tako on desakralizuje pesmu.

Kakav je to „život” na koji se poziva Raičkovićeva pesma, a i njegovi tumači, koji žele da potvrde da je njegova pesma poezija, a ne kraj poezije? Pre svega, to je *zapisan život*: život samim tim što je zapisan, nije više život, jer sam čin zapisivanja jeste selekcija epizoda života, dakle, konstrukcija. Međutim, taj zapisani život kao da još uvek nije književnost, jer još uvek nije pretočen u formu književnosti, tačnije poezije. Mogli bismo da kažemo da *Slučajni memoari* teže da *zamrznu* proces pretakanja životne građe u umetničko delo u jednoj tački, upravo zato što nastoje da desakralizuju umetnost, da je preobrazu u nešto drugo od estetskog predmeta, što bi život postao da se proces pretakanja u književnu formu dovršio do kraja. To nužno menja i poziciju pesnika: on nije više neko ko stvara poeziju tako što zaboravlja na sebe ili tako što osluškuje odnose između reči ili tako što briše sopstvenu subjektivnost/ličnost u ime vanvremenog. On se sada pojavljuje u svojoj poeziji. Tačnije rečeno: pojavljuje se njegov život, samo što taj život nije više poistovećen sa snažnim osećanjima kao u romantizmu, već sa jednom novom društvenošću, dakle sa tekstualnim ili verbalnim vezama koji pesnika povezuju sa drugim ljudima. Pesnik više nije izdvojen, on je upućen na druge ljude, on je sa njima povezan, on je poput njih. Život koji se opisuje u desakralizovanoj poeziji nije, strogo uzevši, život pesnika, koliko je to život čoveka koji živi sa i među drugim ljudima. Zato se među stihovima pesnika u *Slučajnim memoarima* pojavljuju i stihovane reči drugih ljudi, koji su usput i pesnici, ili drugačije rečeno, reči pesnika koji su isto tako i ljudi.

Ukidanju pesnika kroz procese depersonalizacije ali i sakralizacije moderne poezije, suprotstavlja se ovde *resubjektivizacija* poezije koja naglašava ne toliko jastvo pesnika, dakle veličinu ili posebnost tog jastva, koliko njegovu uklopljenost

među druge ljude. Resubjektivizacija vodi do razumevanja pesme kao neposredno društvenog čina, a ne više kao estetskog čina koji estetskom relevantnošću postaje društveni čin. Samim tim, tumačenje takve desakralizovane poezije mora da izgradi novu pesničku mitologiju i novi pesnički okvir kako bi tumačenje ovakve poezije moglo da ode korak dalje od pitanja da li to jeste ili nije poezije, ili od dijagnosticiranja njenih poetičkih osobina i svojstava. Desakralizovana poezija svedoči da se promenio svet u kome ona nastaje i da se promenio koncept pesnika koji je stvara. Tumačenje ove poezije treba da opiše i konture tog sveta kao i konture tog novog koncepta pesnika. To je, međutim, zadatak nekog drugog teksta.

Slobodan Vladušić

ELEMENTS OF DESACRALIZATION OF POETRY
IN STEVAN RAIČKOVIĆ'S *SLUČAJNI MEMOARI*

Summary

The first part of the text describes the process of autosacralization of modern poetry. The metaphor of autosacralization represents the process by which modern poetry singles out the poetic act and poetic language from the sphere of the expressive theory and the language and space of everyday. Autosacralization is the connection between the respective poetry of Valéry and Eliot, despite the poetic differences, as well as Heidegger's interpretations of Hölderlin and Rilke. Further on, the text demonstrates the way poetry is sacralized in Raičković (ending with the first edition of the collection *Kamena uspavanka* in 1963), and then desacralized in Raičković's later poems. Our analysis of the long poem *Slučajni memoari* [*Accidental memoirs*] (1978) will determine the following elements of desacralization of poetry: 1) the transformation of the question of the sense and value of poetry into a question of the status of poetry (the question what poetry is gets supplanted by the question whether something is poetry); 2) the transformation of a poetic motif into a poetic instrument; 3) the substitution of the timeless source of the poem (the myth) with the temporal source of the poem (notes, papers, news articles); 4) the change from the argumentative quotation of a verse to the non-argumentative quotation a word; 5) resubjectivization of poetry and the return of the subject in a form of a new sociability which connects the poetic subject to other people.

Keywords: modern poetry, sacralization, desacralization, resubjectivization of poetry

LITERATURA

- Baura, Sesil Moris (1970). *Nasleđe simbolizma*. Beograd: Nolit.
- Crnjanski, Miloš (1999). *Eseji i članci I* Beograd: Zadužbina Miloša Crnjanskog, Editions l'age d'homme, Beogradski izdavački zavod, Srpska književna zadruga. (Štampano ćirilicom!)
- Eliot, Tomas Sterns (1963). *Izabrani tekstovi*. Beograd: Prosveta.

- Eliot, Tomas Sterns (1975). Od Poa do Valerija, *Poezija*, ur. Sreten Marić, Đorđije Vuković. Beograd: Nolit, 294–303.
- Gadamer, Hans-Georg (1999). *Evropsko nasleđe*. Beograd: Plato.
- Hajdeger, Martin (2000). *Šumski putevi*. Beograd: Plato. (Štampano ćirilicom!)
- Hamović, Dragan (2011). *Raičković*. Kraljevo: Povelja. (Štampano ćirilicom!)
- Jerkov, Aleksandar (2010). *Smisao srpskog stiha – De/konstitucija*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Maksimović, Miroslav (2015). Pesnik. *Stevan Raičković*. Deset vekova srpske književnosti, prir. Miroslav Maksimović. Novi Sad: Matica srpska, 13–23. (Štampano ćirilicom!)
- Raičković, Stevan (2015). Slučajni memoari, *Stevan Raičković*. Deset vekova srpske književnosti, prir. Miroslav Maksimović. Novi Sad: Matica srpska, 133–167. (Štampano ćirilicom!)
- Šeatović-Dimitrijević, Svetlana (2001). Pesma o pesmi – metapoetski iskazi u *Stihovima* Stevana Raičkovića. *Stevan Raičković, poezija*. Ur. Dragan Hamović. Kraljevo: Povelja, 87–94. (Štampano ćirilicom!)
- Valeri, Pol (2010). *Mediteranska nadahnuća*. Beograd: Službeni glasnik.
- Žener, Žerar (1985). *Figure*. Beograd: Vuk Karadžić.

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У *Годишњаку Филозофског факултета* се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор.

Предаја рукописа

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на веб страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
 - „насловну страну”;
 - рукопис који садржи све илустрације (слике и графиконе);
пored тога још и
 - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
 - наслов рада на српском и енглеском
 - апстракт на српском и енглеском
 - све ауторе и коауторе
 - језик рада
 - установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту)
на српском и енглеском
 - референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

Рок за предају рукописа је 10. јул текуће године.

Рецензирање

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове,

б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именованем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Мишљење анонимног рецензента и текст рада са евентуалним напоменама се достављају аутору да би он у року од 7 дана извршио тражене измене у раду. Уколико рецензент установи да рад није у складу са правописом и да има граматичких и стилских грешака, аутору се враћа рад на лектуру, чије трошкове сноси сâм аутор. Ревидирана верзија рада се шаље рецензенту на увид, те се он изјашњава да ли су тражене измене одговарајуће и да ли рад може да се штампа. Након тога Уредништво доноси одлуку о објављивању.

Аутор рада се у року од најмање три месеца од предаје рукописа обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, када то буде од њега затражено.

Језик и писмо

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски). Ауторима се сугерише да писмо рада буде латиница због тенденције да часопис доспе у међународне базе, али се ни радови са ћириличним писмом неће одбити. Референце морају да стоје латиницом (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

Форматирање текста

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 11 (сем код блок цитата, односно цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 10). Проред основног текста је 1,5. Сваки први ред новог пасуса је увучен

(Paragraph/Indentation/Special: First line 1,27 cm), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездицом – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

Насловна страница

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездицом (*, **). Звездица (*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звездице (**) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

Структура чланка

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

Изворни, тј. *оригинални научни рад* мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

Прегледни научни рад треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

Стручни чланак треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати

проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

Наслов рада

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

Апстракт и кључне речи, резиме

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом 1 (single). Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом Кључне речи: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1 (single). Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком Key words: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

Обим текста

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

Основни текст рада

Основни текст се пише величином фонта 11. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом увучено на 1,27 цм, као и први ред новог пасуса.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикана.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

Цитирање референци унутар текста

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фонт је величине 10, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је брт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai, Đere, Pal & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

Литература

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 11, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,27 цм, као у следећим примерима:

Књиге (штампани извори)

Књига са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коауторе).

Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсанд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Đorđević, S., Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P., Đere, Z., Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „, ed.” ако је књига писана на страном језику.

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). *Donošenje ustava*. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27–38.

Чланак из научног часописа

Ђurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „p.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F., Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

Необјављени радови

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Редизајн и припрема за штампу

Игор Лекић

Штампа

Футура

Петроварадин

Тираж

150

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy /главни и одговорни уредници: Едита Андрић, Дамир Смиљанић – 1956, књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет, 1956-1975; 1990- . – 23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.
– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714